



# THE FREE INDOLOGICAL COLLECTION

[WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC](http://WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC)

---

## FAIR USE DECLARATION

This book is sourced from another online repository and provided to you at this site under the TFIC collection. It is provided under commonly held Fair Use guidelines for individual educational or research use. We believe that the book is in the public domain and public dissemination was the intent of the original repository. We applaud and support their work wholeheartedly and only provide this version of this book at this site to make it available to even more readers. We believe that cataloging plays a big part in finding valuable books and try to facilitate that, through our TFIC group efforts. In some cases, the original sources are no longer online or are very hard to access, or marked up in or provided in Indian languages, rather than the more widely used English language. TFIC tries to address these needs too. Our intent is to aid all these repositories and digitization projects and is in no way to undercut them. For more information about our mission and our fair use guidelines, please visit our website.

Note that we provide this book and others because, to the best of our knowledge, they are in the public domain, in our jurisdiction. However, before downloading and using it, you must verify that it is legal for you, in your jurisdiction, to access and use this copy of the book. Please do not download this book in error. We may not be held responsible for any copyright or other legal violations. Placing this notice in the front of every book, serves to both alert you, and to relieve us of any responsibility.

**If you are the intellectual property owner of this or any other book in our collection, please email us, if you have any objections to how we present or provide this book here, or to our providing this book at all. We shall work with you immediately.**

**-The TFIC Team.**



# જૈન દર્શનનો ઉર્મવાદ

પુસ્તક ક્રમિક

卐

લેખક અને પ્રકાશક  
માસ્તર બુભચંદ કેશવલાલ  
ધાર્મિક અધ્યાપક-શ્રી પાશ્વજ્ઞેન પાઠશાળા  
સિરોહી (રાજસ્થાન)

★

કિંમત ચાર રૂપિયા

પ્રકાશક:

માસ્તર ખુખચંદ્ર દેશવલાલ.

ધાર્મિક અધ્યાપક. શ્રી પાર્શ્વજીન

પાઠશાળા. સિરોદી (રાજસ્થાન)

વીર સંવત ૨૪૮૮      વિ. સં. ૨૦૧૮      પ્રથમાવૃત્તિ-તકલ ૧૦૦૦

મુદ્રક:

મણિલાલ હગનલાલ શાહ,

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

ઘીકાંટા રોડ — અમદાવાદ.



# અનુક્રમણિકા

અક્રરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	... આત્માની સ્વાભાવિકતા ...	૧ થી ૨૦
૨ હું	... આત્માની વિભાવિકતા ...	૨૧ થી ૬૮
૩ હું	... પુણ્યલ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ અને વૈજ્ઞાનિક વિચારણા ...	૬૯ થી ૧૦૪
૪ થું	... તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા પદાર્થના મૌલિક તત્ત્વની સમજ ...	૧૦૫ થી ૧૨૫
૫ મું	... પુણ્યલ ગ્રહણ અને પરિણમન ...	૧૨૬ થી ૧૪૩
૬ ઠું	... પ્રકૃતિબંધ ...	૧૪૪ થી ૨૮૫
૭ મું	... કર્મપ્રકૃતિઓનું વિવિધ રીતે વર્ગીકરણ ...	૨૮૬ થી ૩૦૫
૮ મું	... સ્થિતિબંધ-રસબંધ અને પ્રદેશબંધ ...	૩૦૬ થી ૩૫૭
૯ મું	... કર્મબંધના હેતુઓ ...	૩૫૮ થી ૪૦૬
૧૦ મું	... સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ ...	૪૦૭ થી ૪૨૪



Shri. Mohanlal Dabhyabhai & Sons  
Share Bazaar, Manok Chetah,  
AHMEDABAD-380 001

## પ્રકાશકીય નિવેદન

આ સમગ્ર જગત અનેક વિચિત્રતાથી ભરપૂર છે. પ્રાણિ માત્રની વિવિધ શરીર રચના, વિવિધ ચૈતન્યશક્તિ, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વસ્તુ સ્વભાવની સત્યાસત્ય માન્યતામાં વિચારભિન્નતા, પ્રાણિઓમાં વર્તતી રાગદ્વેષની અનેકવિધ વિચિત્રતા, ઇંદ્રિયોની ન્યૂનાધિકતા, સમાન ઈન્દ્રિયોઆદિ સંયોગો હોવા છતાં બુદ્ધિમાં વિવિધતા, સંસારિક સુખ-દુઃખના સંયોગોની અનુકુળતા તથા પ્રતિકુળતા, આત્મબળની હાનિ વૃદ્ધિ વિગેરે અનેક વિચિત્રતાઓ જોતાં વિચારશીલ માનવીને જરૂર વિચાર ઉદ્ભવે કે આવી બધી વિચિત્રતા શાથી? આ વિચિત્રતા હોવામાં મૂળ કઈ વસ્તુ લાગ લગવી રહી છે, તે શોધવામાં સમજી આત્મા જરૂર પ્રયત્નશીલ બને તે સ્વભાવિક છે.

આ બધી બાબતોનો સચોટ નિયોડ કાઢવા માટે આ પૃથ્વી પર અનાદિકાળથી મનુષ્ય અનેકવિધ પ્રયત્ન કરતો જ આવ્યો છે. એવા પ્રયત્નના પરિણામે પ્રાપ્ત થતા માર્ગને આધુનિક ભાષામાં વિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેના વિજ્ઞાનનો આવિષ્કારક તે વૈજ્ઞાનિક કહેવાય છે. પૃથ્વીપટ પર એવા વૈજ્ઞાનિકો અનેક થઈ ગયા છે. અને તેઓએ અનેક આવિષ્કારો કર્યા છે. પરંતુ વસ્તુનો સચોટ નિયોડ તો હજી સુધી કોઈ લાવી શક્યા નથી. વસ્તુના સચોટ નિયોડની પ્રાપ્તિ તો કેવળજ્ઞાન દ્વારા, સર્વ તત્ત્વરહસ્ય ભેદી, વિશ્વોપકર્તા અને જગદુદ્ધર્તા શ્રી શ્રમણ-

ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવે પ્રતિપાદન કરેલ જૈન દર્શનના કર્મવાદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતની સમસ્ત દાર્શનિક અને નૈતિક વિચારધારાઓમાં કોઈને કોઈ પ્રકારે પણ કર્મવાદ વિદ્યમાનતો છે જ. તથાપિ તેનું સુવિકસિત રૂપ જૈન પરંપરામાં જેવું ઉપલબ્ધ છે, તેવું અન્યત્ર નથી. એટલે સૃષ્ટિ નિર્માણના મૂળ તત્ત્વની સાચી સમજ જૈન દર્શનથી જ મળી શકે છે.

કર્મવાદના પૂર્ણ રહસ્યને નહિ સમજી શકનારાઓ સૃષ્ટિ નિર્માણમાં ઈશ્વરવાદની માન્યતા ધરાવે છે. પરંતુ જૈન દર્શન તો કહે છે કે નિરંજન નિરાકાર કૃતાર્થ સ્વરૂપરમણી અખંડાનંદી એવા પરમાત્માને આ અનેક ઉપાધિમય જગત્ત્રયક ચલાવવાની ઉપાધી ઉભી કરવાનું શું પ્રયોજન હોય ? માટે સૃષ્ટિ વિચિત્રતા અને સૃષ્ટિ નિર્માણના કારણ તરીકે ઈશ્વરને માનવો તે ઈશ્વરપણામાં અત્યંત ખામી જણાવનાર છે. અને જીવોની વિચિત્રતામાં તથા તે સિવાયના દ્રશ્ય પદાર્થોની વિચિત્રતામાં તો પુદ્ગલ પરિણામ જ કારણિક છે.

જૈન દર્શનમાં માન્ય સ્વતઃ સિદ્ધ (કોઈ એ પણ નહિં બનાવેલ એવા) જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ છ મૌલિક પદાર્થો પૈકી આકાશ-પુદ્ગલ અને જીવ એ ત્રણનું અસ્તિત્વતો અન્ય દર્શનોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. જૈન દર્શન કહે છે કે કર્મ એ અન્ય કોઈ ચીજ નહિં હોતાં આત્મા સાથે સંબંધ પામેલ પુદ્ગલદ્રવ્યનું જ પરિણામ છે.

કર્મને પુદ્ગલ દ્રવ્યના જ પરિણામ તરીકે સિદ્ધ કરવાની, જીવ અને કર્મના થતા સંબંધના કારણની, તે સંયોગના અનાદિપણની, ઔદરાજ્યોકમાં સર્વ સ્થળે વર્તતી વિવિધ પુદ્ગલ વર્ગણાઓ પૈકી

કર્મ યોગ્ય વર્ગણાની, કર્મબંધ અને ઉદય ( કર્મનો લોગ્યકાળ ) ની, ઉદયમાં આવવા પહેલાં પણ બહુકર્મો પર જીવદ્વારા થતી વિવિધ ક્રિયાની, કર્મબંધના કારણની અને નિર્જરા(જીવથી કર્મને અલગ કરવાની) ના ઇલાજની, કર્મના કારણે આવૃત થતી આત્માની શક્તિઓની, દ્રઢ અને શિથિલબંધના કારણની, કર્મ-બંધાદિકના વિષયમાં ભાગ લેજ-વતી આત્માની આંતરિક શુભાશુભ ભાવના અને દેહજનિત બાહ્ય-શુભાશુભ ક્રિયાના વિષયની, કર્મના કારણે આત્માને પ્રાપ્ત થતી સંસારિક અનુકૂળ-પ્રતિકૂળતાની, પ્રાણિની વિવિધ પ્રકારે થતી શરીર રચનાની, તથા પાણી-અગ્નિ-પહાડ-નદી-સૂર્ય-ચંદ્ર આદિમાં પણ સંસારી જીવ હોવાની અને તે તે સ્વરૂપે વર્તતી શરીર રચનામાં તે તે શરીરને ધારણ કરનાર જીવના જ પ્રયત્નની, ઇત્યાદિ'તું વાસ્તવિક અને વિશદ વર્ણન જૈન દર્શનકથિત કર્મવાદદ્વારા જેટલું જાણુવા મળે છે; તેટલું ઇતરદર્શન સાહિત્યમાં મળી શકતું નથી.

આત્માની વિકસિત દશાને જાણી તેને પ્રાપ્ત કરવાની જેટલી આવશ્યકતા છે, તેટલી જ આવશ્યકતા આત્માના વિકાસનો રોધ કરનાર કર્મના વિષયને પણ યથાર્થપણે સમજવાની છે. કર્મ એ તો પર દ્રવ્ય છે, માટે તેના આશ્રવ-બંધ-નિર્જરાના કારણોને સમજવામાં ઉપેક્ષા વૃત્તિ રાખી, તેના હેય-સ્રેય અને ઉપાદેયના વિવેકને ચૂકી જઈ કેવળ સોડહ સોડહ ઇત્યાદિ શબ્દોચ્ચારની શોભાને ધારણ કરનાર શુષ્ક અધ્યાત્મવાદીઓ પણ આત્મવિકાસને સાધી શકતા નથી.

બાહ્ય શરીરની આરોગ્યતાનો ઇચ્છક, કેવળ શરીરની આરોગ્ય દશાની જ સમજ રાખીને ખેસી રહે, પરંતુ આરોગ્યને બગાડનાર વિવિધ બિમારીઓથી, તે બિમારીઓને પેદા કરનાર વિવિધ સંયોગથી, બિમારીઓથી બચવા રાખવી જોઈતી સાવચેતીઓથી, ઉપસ્થિત બિમા-

રીતે હટાવવા માટે કરવા જોઈતા ઉપાયોથી, જો અનલિપ્ત હોય, અગર તે 'ખાખતોનું' જ્ઞાન ધરાવનાર નિષ્ણાત વૈદ્યની નિશ્રા નહિં સ્વીકારનાર હોય, તો કેવળ આરોગ્ય ! આરોગ્ય ! એમ શબ્દોચ્ચારની શૈલાથી શારીરિક આરોગ્યતા ટકી શકતી નથી. એવી રીતે અવિકસિત દશામાં વર્તતી આત્માની સ્થિતિના ખ્યાલની, અવિકસિત દશાની પ્રાપ્તિના કારણની, વિકસિત દશા પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોની, ઇત્યાદિ તલસ્પર્શી સમજણ વિનાનો કે તે સમજ ધરાવનાર સદ્ગુણોની નિશ્રાએ નહિં રહેનારો, સદ્ગુણોના કલ્પા મુજબ પ્રયત્ન નહિં કરનારો, યા વિપરીત પ્રયત્ન કરનારો કેવળ આત્મા ! આત્મા ! એમ પોકારવા માત્રથી આત્મ વિકાસ સાધી શકતો નથી. એટલે આત્મવાદના જ્ઞાનની સાથે કર્મવાદના જ્ઞાનની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે, એ ભૂલાઈ જવું ન જોઈએ. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ ચોક્કસ વાત છે કે કર્મવાદનું વિશદ વર્ણન જૈન દર્શનમાં જોવું મળી શકે છે, તેવું અન્યકથિત કર્મવાદમાંથી મળવું અત્યંત મુશ્કેલ છે.

જૈનદર્શન કહે છે કે કર્મ એ પુદ્ગલ પરિણામનની જ એક અવસ્થા છે. જગતમાં જે કંઈ દ્રષ્ટિગોચર ફેરફારો યા પુદ્ગલ પરમાણુઓની અચિંત્ય શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવે છે, તે પુદ્ગલના દશ પ્રકારના પરિણામથી જ છે. આ દશ પ્રકારના પરિણામથી પુદ્ગલનાં અનેક રૂપાન્તરો થયા કરે છે. તે વિવિધ રૂપાન્તરોમાં વિવિધ શક્તિઓ પણ પ્રગટ થાય છે. પરંતુ પુદ્ગલના અન્ય રૂપાન્તરોના વર્ણનથી તે કર્મરૂપે થતા રૂપાન્તરનું વર્ણન જૈનદર્શનમાં અગ્રસ્થાને છે. તેનું કારણ એ છે કે આત્માની અનંત શક્તિઓને આવરનાર તો કર્મસ્વરૂપે જ થતું પુદ્ગલનું રૂપાન્તર છે. જગતના આધ્યાત્મિકક્ષેત્રમાં, વૈજ્ઞાનિકક્ષેત્રમાં કે અન્ય કોઈ વ્યવહારિક ક્ષેત્રમાં આગળ વધનાર આત્માઓ સ્વાત્મા સાથે સંબંધિત કર્મ પુદ્ગલરૂપ આવરણનો ક્ષયોપશમ પામવાદ્વારા જ

આગળ વધે છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનનો અવિષ્કાર, તેનો ઉપયોગ, તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ઇચ્છિત અનુકૂળતા, આ બધામાં કર્મરૂપે રૂપાન્તર પામેલ પુદ્ગલનો હિસ્સો પણ જરૂર છે. જો કે આથી કદાચ કોઈ એવી પણ માન્યતા સ્વીકારી લે કે “જૈનદર્શન તો માત્ર કર્મવાદી જ છે.” એટલે સમજવું જરૂરી છે કે જૈનદર્શન કર્મવાદી તો છે જ, પરંતુ “માત્ર કર્મવાદી જ છે,” એમ માની લેવું તે ભૂલ ભરેલું છે. કેમકે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જૈનદર્શન માત્ર કર્મને જ માનનાર નહિ હોતાં કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પ્રારબ્ધ અને પુરૂષાર્થ એ પાંચે સમવાય કારણોને માનનાર અનેકાન્તવાદી દર્શન છે. આમ છતાં કેટલાકને માત્ર કર્મવાદીની જ પ્રાન્તમાન્યતા ઉદ્ભવવાનું મુખ્યકારણ એ છે કે ઉપરોક્ત પાંચકારણો પૈકી કર્મનું સ્વરૂપ શેષ ચારકારણો કરતાં અતિ વિશાળરૂપે જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલું જોવામાં આવે છે.

વર્તમાન જૈન આગમોમાં કર્મવાદનું સ્વરૂપ તો અમુક પ્રમાણમાં જ વર્ણવેલ છે, કર્મવિચારનું મૂળ તો જૈનદર્શનમાં લુપ્ત થયેલ મનાતા દ્રષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગના, ચૌદ પૂર્વવાળા ચોથા ભેદમાં છે. તેમાં કર્મપ્રવાદ નામનું એક આયુ પૂર્વ છે. આ પૂર્વ પણ લુપ્ત થયેલ છે. પરંતુ તેમાંના કેટલાક વિચારો પરંપરાએ ઉતરી આવેલ છે, અને સંઘરાઈ રહ્યા છે. ઉપરોક્ત શાસ્ત્રના આધારે પૂર્વાચાર્યોએ નિર્માણ કરેલ કર્મવાદના સાહિત્ય દ્વારા આજે પણ કર્મવાદનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે તો નહિ, પણ અમુક અંશે તો જાણી-સમજી શકાય છે. વર્તમાનકાળે આ રીતે અમુક અંશે વિદ્યમાન આ કર્મવાદનો વિષય પણ અન્ય દર્શનોમાં કહેલ કર્મવાદ કરતાં અત્યંત વિશાળ, બુદ્ધિગમ્ય અને હૃદયસ્પર્શી છે. ગણધર ભગવંતોએ કરેલ રચના બાદ રચાએલ કર્મવાદ વિષયક સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે તો કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, પ્રાચિન-અર્વાચિન કર્મગ્રંથો, અને તેના ઉપર રચાએલ ચૂર્ણિ, ભાષ્ય, ટીકા,

અવચૂર્ણિ ટિપ્પનકે, ટપાઓ આદિ કર્મસાહિત્ય, શ્વેતાંબર આચાર્યોએ રચિત છે. અને કર્મપ્રકૃતિપ્રાભૂત, કષાયપ્રાભૂત, ગોમ્મટસાર, લઘ્વિસાર, ક્ષપણસાર, વીગેરે સાહિત્યો દ્વિગંબર આચાર્યો રચિત છે. આ રીતે જૈનદર્શન માન્ય કર્મવાદને પુષ્ટ બનાવવામાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર ઉભય સંપ્રદાયે અમુલ્ય ફાળો આપ્યો છે.

ઉપરોક્ત કર્મવાદ વિષયક ગ્રંથોનો હું કંઈ ખાસ અભ્યાસી નથી. મહેસાણા જૈનપાઠશાલામાં રહી કર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી ત્રીસેક વર્ષ ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે જીવન વ્યતીત કરતાં કર્મગ્રંથના અભ્યાસીઓને કર્મનો વિષય સમજાવતાં આ વિષય પરત્વે ચિત્ત વધુ પરોવાયું. આ વિષયની ઉંડી વિચારણા દ્વારા વિષયને દૃઢ કરી જીવનમાં ઉપયોગી બનાવવાની ભાવનાએ કર્મભીમાંસા અને સૃષ્ટિભીમાંસા નામની એ ચુસ્તિકાઓ લખી. ઉપરાંત ગુજરાતીકથાણુમાસિકમાં છેલ્લા આઠ દસ વરસથી આ વિષયની એક લેખમાલા ચાલુ રાખી. મારું મૂળ વતન તો “વાવ” (વાયા ન્યુ ડીસા—બનાસકાંઠા જિલ્લો. ઉ. ગુજરાત) હોવા છતાં તોફરી અંગે અહીં સિરોહી (રાજસ્થાન)માં આઠ વરસથી રહેવાનું બન્યું. અને ઉપરોક્ત લેખમાળા લખવામાં મને અહીંના સ્થાનની અનુકુળતા પણ સારી મળી. મૂર્તિપૂજા, આત્મ સ્વરૂપ વિચાર, કર્મભીમાંસા, સૃષ્ટિભીમાંસા અને તે ઉપરાંત બીજાં પણ એ ત્રણ પુસ્તકો લખી પ્રગટ કરવાની અનુકુળતા અહિં જ મળી. છેવટ કર્મવાદની લેખમાળાને પણ કંઈક વિસ્તૃત બનાવી તેને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાની ભાવના ઉદ્ભવી. આવા સાહિત્યના નિર્માણમાં પુસ્તકને ખર્ચ સમાજ પાસેથી મેળવવાનું ગૃહસ્થ જીવનમાં અને તેમાં પણ મારા જેવા ધાર્મિક શિક્ષકને કેટલું મુશ્કેલ પડે છે, એ તો સ્વયં અનુભવ જ કહી શકે. તેમ છતાં મારી પાસે કર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં સાધ્વીજીઓ (ડહેવાના સમુદાયના)નાં ગુરુશ્રીજી શ્રી કંચનશ્રીજી અને રંજનશ્રીજી (મારવાડનાં)નું આ અંગે લક્ષ્ય ખેંચાયું અને પોતાનાં

સ્વર્ગસ્થ ગુરૂણીજી શ્રી અનોપશ્રીજી મહારાજની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે આ પુસ્તકની પાંચસો નકલ સ્વર્ગસ્થ સાધ્વીજી મહારાજના સંબંધિઓની આર્થિક સહાય દ્વારા અગાઉથી ખરીદ લેવાનું નક્કી કરી આપી કર્મવાદના આ પુસ્તકને છપાવી પ્રગટ કરવામાં તેઓ મને ઉત્સાહપ્રેરક થયાં. ઉપરાંત એકસો નકલ ખરીદી લેવાનું વચન અમારી અત્રેની પાઠશાળાના મુખ્ય કાર્યવાહક શેઠ શ્રીમાન્ મંછાલાલજી જગરૂપજી એ આપ્યું.

કેટલાકને આ પુસ્તકની કિંમત કદાચ વધુ જણાશે. પરંતુ પહેલી પૈસાની જરૂરીઆતના હિસાબે ઉપરોક્ત છસો નકલો તો ઓછી કિંમતે આપી છે. શેષ ચારસો નકલો સંપૂર્ણ ન ખપે તો ખર્ચની રકમનું પણ પુરું ઉત્પાદન ન થાય, એ હિસાબે પુસ્તકની કિંમત વધુ રાખવી પડી છે.

આ કર્મવાદનો વિષય એટલો બધો ગહન છે કે તે લખવા માટે મારી શક્તિ કે લાયકાત પણ નથી. પરંતુ શુભે યથાશક્તિયતનીયં, એ મહાપુરૂષોના કથન અનુસાર મેં લખવાની ઉત્કંઠા કરી છે. વાચક ને માફ આ લખાણુ યોગ્ય લાગશે કે કેમ ? તે તો વાંચકે સ્વયં વિચારવાનું છે. મારામાં અભ્યાસની કયાશના હિસાબે ક્ષતિઓ પણ બહુ હશે, અને ભાષા દોષ પણ હશે. વાંચકો તે માટે મને ક્ષમા કરે, અને હિત બુદ્ધિએ મને સલાહ સૂચના આપવાની પણ કૃપા કરે. અન્તે આ પુસ્તકમાં મારા ક્ષયોપશમ દોષે કરી, યા પ્રમાદે કરી, સર્વજ્ઞદેવ કથિત આગમ વિરૂદ્ધ કંઈ લખાઈ ગયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિથ્યાદુષ્કૃતં દર્ષિ, આ પુસ્તકમાં પ્રેસદોષથી થએલ અશુદ્ધિની નોધ કરી આપનાર આચાર્યદેવશ્રી વિજય ભક્તિ સૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી કેનકવિજીયજી મહારાજનો, તથા આ પુસ્તકનાં



મુદ્રિત પેઠીજ તપાસીને પ્રસ્તાવના લખી આપનાર પૂજ્ય પંન્યાસજી  
મહારાજ શ્રી રાજેન્દ્રવિજયજી મહારાજ ( હહેલાવાળા )નો આભાર  
માનું છું.

કાલ્પન શુક્લ એકાદશી  
વિ. સં- ૨૦૧૮  
પાર્શ્વ જૈન પાઠશાળા  
સિરોહી ( રાજસ્થાન )

લિં—  
માસ્તર ખુખચંદ કેશવલાલ.  
વાવ ( વાયા ન્યુ ડીસા—  
બનાસકાંઠા ) વાળા.

## પ્રસ્તાવના

વિશ્વભરના તમામ આસ્તિક દર્શનોમાં શ્રી જૈન દર્શન સર્વોચ્ચ 'ક્રાંતિનું' અને સર્વગ્રાહી હોવામાં કોઈ નવાઈ નથી. કારણ કે તે સર્વજ્ઞ કથિત છે. જગતભરના તમામ જીવો સુખની ચાહનાવાલા અને દુઃખના દેષી હોય છે. પરંતુ સુખ અને દુઃખનું મૂળ કારણ શું છે? તેના વિચારક જોઈ જાય છે. એમાં પણ કેટલાક નસીબભાગ્ય એટલું કહી અટકી જાય છે. જ્યારે એવું સાફ કે 'જોડું' ભાગ્ય શાથી થયું? કર્મ એ શું છે? શુભાશુભ કર્મ બાંધવાના કયાં કારણો છે? પૌદ્ગલીક સુખની સાનુકૂળતા શાથી પ્રાપ્ત થાય છે? પ્રતિકુળતા શાથી પ્રાપ્ત થાય છે? આ બધું જાણ્યા વગર સુખ માટેની જીવની પ્રવૃત્તિ વિપરીત પરિણામ લાવે તે તદ્દન સ્વભાવિક છે. બધી દિશામાં અધિયાર કુવા વિગેરે ભયસ્થાનો વાલા જંગલમાં, અંધના ગમન જેવી એ પ્રવૃત્તિ છે !

ખરેખર આ રીતે અનાદિકાળથી જીવ શુભ આશાએ પરંતુ અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિની ભૂલો કરતો સંસાર અટવીમાં રખડી રહ્યો છે. આ સંસારચક્રમાંથી મુક્ત થઈ, અક્ષય અમર શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વથા કર્મનો ક્ષય શું અનિવાર્ય છે? એ માટે ઉપાયો છે ખરા? હા, જરૂર ઉપાયો છે. જીનેશ્વર ભગવંતોએ કેવલ્ય જ્ઞાનથી જાણી એ ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. જેને જાણી, આચરીને અનંત આત્માઓ અવિચળ સિદ્ધિ સુખને પામ્યા છે.

આ ઉપાયો જૈન ફીલોસોફીમાં વિશદ રીતે વર્ણવ્યા છે.

તેમાં વળી અનેક જૈનેતરો પણ જે તરફ વિશેષ આકર્ષાઈ રહ્યા છે. તે છે જૈનકર્મ ફીલોસોફી. ખેદની વાત એ છે કે જૈનોનો કેટલોક વર્ગ આ ફીલોસોફી માટે ફક્ત ગૌરવ લેવામાં જ ઈતિકર્તવ્યતા માની બેઠેલ છે ! લયંકર રોગથી પીડાતો આત્મા ધરમાં રહેલ પૂર્ણ આરોગ્યપ્રદ અમૃતકુંપાના દર્શન માત્રથી જ સંતોષ માને એના જેવું જ આ કહેવાય. આજે દેશ પરદેશના અનેક જ્ઞાસુઓ ‘જૈન કર્મ સિદ્ધાંત’ જાણવા આતુર છે. એ માટે સરલ ભાષામાં સમજાય તેવા ગ્રંથોની સમયની માગ છે. લોકોની ભૂખ છે, એવા અવસરે, માસ્તર ખૂબચંદ ભાઈએ ‘જૈન દર્શનનો કર્મવાદ’ નામે આ ગ્રંથ લખી, બહાર પાડી, અવસરોચિત સુંદર કાર્મ કયું છે. તેઓ કર્મગ્રંથાદિ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસી શિક્ષક છે, અને સદર વિષયની તેમની લેખ-માલા પ્રસિદ્ધ કલ્યાણ માસીકમાં આદર પ્રશંસાને પામી છે.

લૌકિક જુતાવળમાં ભરાયેલા ભવ્યાત્માઓને જાણે ‘૩૬ જાવ’ નો આદેશ આપી આ ગ્રંથ ચીમકી રૂપ સર્ચલાઈટ ધરે છે. દુર્લભ અને ઉત્તમ માનવ ભવની સાચી સાર્થકતા જીવનમાં કઈ રીતે થાય તે માટે, અધ્યાત્મિક હીવાદાંડી બતાવે છે. જો કે જૈન દર્શનના કર્મવાદનો વિષય એટલો ઉંડો, ગહન અને વિવિધતાથી ભરેલો છે કે કોણ તેનો પાર પામી શકે? એમાં કેટલીક એવી જીણી વાતો આવે છે કે સામાન્યા કોટીના આત્માઓ પાછા પડે અને કંટાળી જાય. રખે આને સંપૂર્ણ કર્મવાદ માની લેતા ! સિંધુના ખિંદુ જેમ આમાં મુખ્ય વિષયો બહુ સરસ રીતે સમજાય તેમ વર્ણવ્યા છે. કર્મગ્રંથની ગહનતાના હિસાબે ભાષા સરલ છે. વાંચકને જાણવાનું વિચારવાનું ને આચરવાનું આમાંથી ધણું મળશે. કેમકે—

પહેલા જ પ્રકરણમાં આત્માની સ્વભાવદશા અને ખીજમાં વિભાવ દશા કોને કહેવાય તે સ્પષ્ટ વર્ણવી છે. તે વિભાવ દશા જ સંસારી જીવોને દુઃખનું કારણ હોઈ, વિભાવદશા પ્રાપ્ત થવાના કારણો

ખીજ પ્રકરણમાં જણાવ્યાં છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકરણમાં ' પુદ્ગલ વર્ગ-  
 ણાઓનું સ્વરૂપ અને વૈજ્ઞાનીક વિચારણા ' આજના વિજ્ઞાન અને  
 બુદ્ધિવાદના જમાનામાં ખાસ મનન પૂર્વક જાણવા જેવી છે. વિજ્ઞાન  
 ગમે તેટલું આગળ વધે છતાં, કેટલું પાંગળું અસ્થિર અને અધુરું છે  
 તે બરાબર સમજવા સાથે, આજના જેવા લેબોરેટરીના વૈજ્ઞાનિક  
 સાધનો ન હોવાં છતાં, અગણિત વર્ષો પૂર્વે આણું પુદ્ગલવાદનું આટલું  
 અધુરું મુક્ત જ્ઞાન કઈ રીતે થયું હશે ? આત્મશક્તિ અને સર્વજ્ઞતા,  
 ભૌતિક વિજ્ઞાન કરતાં સદા સર્વદા અનંત ગુણી બલિષ્ઠ છે, એ નહિ  
 સમજનાર, આશ્ચર્ય સાગરમાં કુબે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી ! અધ્યા-  
 ત્મવાદ સર્વકાળે ચઢીયાતો રહ્યો છે ને રહેવાનો જ. એના વગર  
 જગતને કદી ચાલી જ ન શકે. એ ન હોય તો વિશ્વમાં કાંઈ કાળે  
 શાન્તિ રહી શકે જ નહીં. આ પ્રકરણ દૃઢપણે સાબિત કરે છે કે અનંત  
 જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞો ત્રિધિમાં થયા જ છે. અને એમના દર્શાવેલા  
 માર્ગે પ્રયાણ કરનાર, કાલાદિ સામગ્રીને પ્રાપ્ત કરી, અંતે જરૂર  
 સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ શ્રદ્ધા વિવેકી વાંચકને થયા વગર નહિ રહે.

ચોથા પ્રકરણમાં સમગ્રલોકના સર્વે જડ અને ચેતન પદાર્થોને  
 છ વિભાગમાં સમાવી તેના દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાનું જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની  
 દૃષ્ટિએ સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. પુદ્ગલ, પરમાણુ, સ્કંધનું વર્ણન  
 અને પરિણુમનની પ્રક્રીયાને પણ ઠીક પ્રમાણમાં ચર્ચા છે. જેથી પાંચમા  
 પ્રકરણમાં કાર્મણુ વર્ગણાદિ પુદ્ગલનું ગ્રહણ અને પરિણુમન કઈ રીતે  
 થાય છે તે બરાબર સમજ શકાય છે. કર્મ બાંધવાના હેતુઓ  
 પ્રહેતુઓ સમજાવીને, છઠ્ઠા ' પ્રકૃતિ બંધ ' પ્રકરણમાં એ કર્મબંધ  
 વધુમાં વધુ આઠ વિભાગમાં કઈ રીતે વહેંચાય છે, અને તે કર્મ  
 ઉદયકાળે કેવા ફળોને આપે છે, તે આઠ કર્મનું સ્વરૂપ તેના પેટાલેદો  
 સાથે સૈદ્ધાન્તિક રીતે સમજાવ્યું છે. જે મનન પૂર્વક વાંચતાં, જગતમાં  
 સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન અજ્ઞાન, રોગ, જન્મ, મરણ, શુભાશુભગતી, યશ,

અપયશ, આદિ વિશ્વભરના જીવોમાં જે વિચિત્રતા દેખાય છે તેનું કારણ સંતોષ પૂર્વક સમજાઈ જશે. પછીના પ્રકરણમાં સ્થિતિ, રસ, પ્રદેશ બંધની સમજ વિસ્તારથી આપી બંધના હેતુઓ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષનું સુંદર વર્ણન જુદા જુદા પ્રકરણોમાં કર્યું છે. જે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. મુમુક્ષુ આત્માઓને એમાં ધણું જાણવા જેવું મળશે.

માનવ અને માનવેતર અસંખ્ય પ્રાણીઓની શરીર રચના, તેની આકારાદિ અનેક વિવિધતા, શાથી છે? નાનામાંથી મોટું કઈ રીતે થાય છે? એનો કાચો માલ ક્યાંથી કેવી રીતે આવે છે? યથાવત્ એનું કામ કેવી રીતે ચાલે છે? એનું વિસર્જન કેમ થાય છે? જ્ઞાન જ શબ્દને સાંભળે છે, આંખ જ જુલે, મોઢું (જીભ) ખોલે, પગ દોડે-સલામત સ્થાને જાય, આ બધું કેવી રીતે થાય છે? સંદેશો એકબીજાને કાણ પહોંચાડે છે? આ બધું વિશ્વતંત્ર, શરીરતંત્ર આદિથી અંત સુધી કઈ રીતે ચાલે છે? આ બાબત ઉંડો વિચાર કરનારને ખરેખર ગજબનાકે આશ્ચર્ય થશે! આ બધી બાબત સાદ્યન્ત સંપૂર્ણ તો સર્વજ્ઞ જ જોઈ જાણી શકે, તેથી તેઓ જ સાચા પૂર્ણ વિજ્ઞાન વેત્તા છે. તેમની જ જણાવેલી થીયરીમાંથી આ ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત બાબત યથાશક્ય ટુંકમાં સમજાવી છે. જે ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી આધુનિક રોકેટ વિજ્ઞાન, ગંજવર યંત્ર સામગ્રી આદિ જે માનવ સર્જીત અને સંચાલીત છે, માનવ તેનો કાચો માલ મેળવે છે, તૈયાર કરે છે, ગોઠવે છે એમાં ભારે નવાઈ નહિ લાગે. પણ વિરાટ કહેવાતું તે વર્તમાન વિજ્ઞાન, વામન અને ક્ષુદ્ર લાગશે. એની એક સૂક્ષ્મ નલીકાની પણ ભૂલ બધું કામ બગાડી નાખે છે. જ્યારે વિશ્વતંત્ર સદાકાળ ધારાબદ્ધ પ્રવાહે ચાલ્યા જ કરે છે અને ચાલ્યા કરશે. એને જાણવા જેમ મથશે તેમ અદ્ભુત રસથી તરખોળ થશે, અકલ્પ્ય આશ્ચર્ય થશે. જેની પાસે માનવ સર્જીત વિજ્ઞાન મેરૂ પાસે રાઈ કરતાં પણ નાનું લાગશે

આ પ્રસ્તાવનામાં દરેક પ્રકરણનું વિશેષ વિવરણ કરવા જતાં, ધર કરતાં બારસાખ મોટું થવા જેવું થશે, એટલે ટુંકમાં દરેક પ્રકરણો મનનીય છે. ખરી રીતે આસ્તિક માત્રને કર્મવાદનું જાણવું અનિવાર્ય છે. આત્માને પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સાવધાન રાખનાર અને માર્ગદર્શક આવા ગ્રંથોનું પઠનપાઠન આર્યકુલોમાં જરૂરી છે. અજ્ઞાનતાથી જાણે અજાણે કેટલાંય પાપકર્મો બંધાઈ જાય છે, જેનાં મહાકટુ ફળ જીવને અનેક ભવો સુધી લોગવવાં પડે છે. આ ગ્રંથ પ્રવૃત્તિમાં વિવેક લાવનાર અને ઉપકારક છે જેથી પ્રત્યેક ઘરમાં હોય તો કુટુંબમાં પણ જાગ્રતી રહે.

હલકી કાટીની આધુનિક તોલેલોના શોખને છોડી ગુણાનુરાગી જૈન જૈનેતરો કર્મવાદના આ પુસ્તકને પોતાની અને સાર્વજનીક લાયબેરીઓમાં સ્વદ્રવ્યનો સદ્વ્યય કરી સંગ્રહિત કરશે તો સ્વપરના ઉપકાર માટે થશે. આપણા જન શ્રીમંતો, કર્મવાદ જેવા ગહન વિષયને સરલઆપામાં સમજાવતા આ ગ્રંથની પુનરાવૃત્તિઓ પુનઃ પણ લેખક પાસે સુધારાવધારા પૂર્વક છપાવી આ પુસ્તકોની નકલોનો દેશ પરદેશમાં બહોળો પ્રચાર કરવા માટે પોતાના દ્રવ્યનો સહકાર આપશે, તો તેઓએ જૈનશાસનની મહાન્ સેવા બજાવી ગણાશે. આજે દ્રવ્યાનુયોગ વિષયના લેખકો સમાજમાં બહુ અદ્ય મળી શકે છે. એટલે એટલે જે લેખકો આ વિષયના લેખનમાં બહુજ ઉત્સાહી છે, તેમના દ્વારા થતાં આવાં પ્રકાશનોમાં વધુને વધુ દ્રવ્ય સહાયક થવું એ જૈન તરીકેની આપણી પ્રથમ ફરજ છે.

અંતમાં જૈન દર્શનના કર્મવાદને જાણી વિચારી સહુ કોઈ અક્ષય સુખના લોકતા બનો એજ શુભાલિપ. એજ લીં. (ડહેલાવાલા) પૂજ્ય સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી ચરણુરેણું પં. રાજેન્દ્ર વિજય. કાગણ શુક્લ પંચમી. સુરેન્દ્રનગર.

## શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩ —	૧૪ —	અનન્નદર્શન	અનન્તદર્શન
૫ —	૧૫ —	અનન્તા	અનન્તતા
૮ —	૨૧ —	માન્યતાએ	માન્યતા
૯ —	૨૨ —	ચતન્ય	ચૈતન્ય
૧૦ —	૨૪ —	ચતન્ય	ચૈતન્ય
૧૪ —	૨૧ —	કારણુવલ'ખી	કારણાવલ'ખી
૧૬ —	૫ —	લોક તથા	
		અલોકાકાશના	લોકાકાશના
૧૮ —	૧૨ —	પરમેશ્વર	પરમેશ્વર
૨૨ —	૬ —	આવરણુહિત	આવરણુરહિત
૨૬ —	૧૦ —	વર્ધ	થર્ધ
૩૧ —	૬ —	શ્રુતનિશ્રિત	શ્રુતનિશ્રિત
૩૨ —	૩ —	શ્રુતજ્ઞાનનો	શ્રુતજ્ઞાનનો
૩૨ —	૧૨ —	શ્રુતજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન
૩૩ —	૧૭ —	ચતન્યશક્તિ	ચૈતન્યશક્તિ
૩૪ —	૧૯ —	ચતન્યશક્તિ	ચૈતન્યશક્તિ
૩૪ —	૨૨ —	શ્રુતજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન
૩૫ —	૪ —	શ્રુત	શ્રુત
૩૫ —	૧૦ —	શ્રુત	શ્રુત
૩૫ —	૧૬ —	શ્રુત	શ્રુત

૩૬	—	૨	—	નમી	—	નથી
૩૮	—	૧૧	—	અંગબાહ્યશ્રત	—	અંગબાહ્યશ્રત
૩૯	—	૧૯	—	પ્રતિપત્તિ	—	પ્રતિપત્તિ
૪૩	—	૯	—	પ્રકારે	—	પ્રકાર
૪૩	—	૨૩	—	શ્રુતગ્ઝાન	—	શ્રુતગ્ઝાન
૪૬	—	૨૩	—	વિપરિત	—	વીપરિત
૪૮	—	૨	—	વિપરિત	—	વીપરિત
૪૮	—	૧૭	—	શ્રુત	—	શ્રુત
૪૯	—	૧૯	—	અ	—	આ
૪૯	—	૨૦	—	પુદ્ગલ	—	પુદ્ગલો
૪૯	—	૨૨	—	મનવાળ	—	મનવાળા
૫૬	—	૧૦	—	દસા	—	દશા
૬૨	—	૭	—	અને	—	અને તે અંશ
૯૫	—	૧૦	—	જન	—	જૈન
૯૭	—	૧૧	—	જન	—	જૈન
૧૦૦	—	૨૪	—	જનદર્શન	—	જૈનદર્શન
૧૦૫	—	૧૩	—	માટીદુપ	—	માટીરૂપ
૧૧૫	—	૨૨	—	જનદર્શનની	—	જૈનદર્શનની
૧૧૭	—	૨૩	—	જનદર્શનમાં	—	જૈનદર્શનમાં
૧૧૮	—	૨૩	—	શરિરાદિતું	—	શરીરાદિતું
૧૨૦	—	૭	—	નારોધમાં	—	રોધમાં
૧૨૧	—	૧૧	—	જનદર્શનકાર	—	જૈનદર્શનકાર
૧૨૧	—	૧૯	—	જનદર્શનમાં	—	જૈનદર્શનમાં
૧૨૨	—	૧૧	—	પૂર્ણ	—	પૂર્ણ
૧૨૪	—	૧૯	—	જનશાસ્ત્રો	—	જૈનશાસ્ત્રો
૧૨૬	—	૧૮	—	ઈત્યાદિ	—	ઈત્યાદિ



૧૨૭	—	૧૫	—	પૌદ્ગલિક	—	પૌદ્ગલિક
૧૨૯	—	૧	—	વીથીતરાય	—	વીથીતરાય
૧૩૧	—	૨૨	—	ક્ષયોપશમિક	—	ક્ષયોપશમિક
૧૩૩	—	૨	—	નિદ્રાવસ્થામાં	—	નિદ્રાવસ્થામાં
૧૩૪	—	૧૯	—	પ્રદેસો	—	પ્રદેસો
૧૩૪	—	૨૨	—	પ્રદેસોવડે	—	પ્રદેસોવડે
૧૪૨	—	૨૧	—	ગમજી	—	સમજી
૧૪૭	—	૧૪	—	શ્રુતમાનાવરણીય	—	શ્રુતમાનાવરણીય
૧૪૮	—	૨	—	ખીલકુલ	—	ખીલકુલ
૧૫૦	—	૩	—	નિંદ્રાનો	—	નિંદ્રાનો
૧૫૦	—	૮	—	નિંદ્રાદ્વારા	—	નિંદ્રાદ્વારા
૧૫૦	—	૧૦	—	નિંદ્રા	—	નિંદ્રા
૧૫૦	—	૧૧	—	નિંદ્રાને	—	નિંદ્રાને
૧૫૦	—	૧૩	—	નિંદ્રાએ	—	નિંદ્રાએ
૧૫૦	—	૧૬	—	નિંદ્રાવસ્થાતે	—	નિંદ્રાવસ્થાતે
૧૫૦	—	૨૦	—	નિંદ્રાવસ્થામાં	—	નિંદ્રાવસ્થામાં
૧૫૩	—	૧૮	—	એકેન્દ્રિયો	—	એકેન્દ્રિય
૧૫૬	—	૩	—	તિ'યગતિમાં	—	તિ'યગતિમાં
૧૫૭	—	૯	—	શ્રદ્ધાન	—	શ્રદ્ધાન
૧૫૯	—	૧૬	—	સશ્ચં	—	સશ્ચં
૧૬૪	—	૧૦	—	વિચારનું	—	વિચારનું
૧૬૮	—	૮	—	દાનન્તરાય	—	દાનન્તરાય
૧૬૮	—	૧૯	—	નિષ્પાક્ષપાત	—	નિષ્પાક્ષપાત
૧૬૮	—	૮	—	દાનન્તરાય	—	દાનન્તરાય
૧૬૮	—	૧૯	—	નિષ્પાક્ષપાત	—	નિષ્પાક્ષપાત
૧૭૭	—	૧૩	—	જને	—	જને

૧૭૮	—	૧	—	જનેતર	—	જૈનેતર
૧૭૮	—	૬	—	જનદર્શનમાં	—	જૈનદર્શનમાં
૧૭૮	—	૭	—	જનકુળમાં	—	જૈનકુળમાં
૧૭૮	—	૧૩	—	જનસાધુપણું	—	જૈનસાધુપણું
૧૭૮	—	૧૮	—	જન	—	જૈન
૧૮૧	—	૧૨	—	અસદ્બ્યાસથી	—	અસદ્- અબ્યાસથી
૨૦૨	—	૨૧	—	કિતષ્ટને	—	કિતને
૨૦૬	—	૬	—	આશ્રમ	—	આશ્રય
૨૧૧	—	૯	—	ભાવિતવ્યતા	—	ભવિતવ્યતા
૨૧૩	—	૩	—	તે ચારિત્ર મોહનીય કર્મ	—	ચારિત્ર મોહનીય કર્મ
૨૧૫	—	૧૪	—	અનંતાનું બંધી	—	અનંતાનું બંધી
૨૧૬	—	૩	—	કષાયોના	—	કષાયો
૨૧૬	—	૨૩	—	થોડું જ	—	થોડું જ
૨૨૧	—	૧૦	—	કરાવવાળું	—	કરાવવાવાળું
૨૨૫	—	૯	—	ત	—	તે
૨૩૦	—	૨૨	—	અંતર્મુહૂર્તે	—	અંતર્મુહૂર્તે
૨૬૪	—	૬	—	એકેન્દ્રિ	—	એકેન્દ્રિય
૨૬૪	—	૧૧	—	પર્યાપ્તા	—	અપર્યાપ્તા
૨૬૫	—	૧	—	પરિણામ	—	સ્થિરપરિણામ
૨૬૫	—	૬	—	શુભકર્મના	—	અશુભકર્મના
૨૭૫	—	૧૪	—	ભવમા	—	ભવમાં
૨૭૫	—	૧૫	—	ગોત્રમા	—	ગોત્રમાં
૨૯૪	—	૧૫	—	કર્મપ્રકૃતિઓનાં	—	કર્મપ્રકૃતિઓના
૩૦૧	—	૧૪	—	પાપાનુબંધિપુય	—	પાપાનુબંધિ પુન્ય

૩૦૩	—	૨૩	—	પ્રવર્ત	—	પ્રવર્તો
૩૧૦	—	૮	—	શક્તા	—	શક્તો
૩૧૫	—	૧૨	—	વળું	—	વાળું
૩૨૨	—	૯	—	કોડિપિણું	—	કોડિપણું
૩૨૭	—	૪	—	શ્રુતધર્મ	—	શ્રુતધર્મ
૩૨૮	—	૭	—	પુરૂષાર્થને	—	પુરૂષાર્થને
૩૩૦	—	૧૨	—	રસ	—	રસા
૩૩૧	—	૧૩	—	દીર્ઘદષ્ટિથી	—	દીર્ઘદષ્ટિથી
૩૩૨	—	૧૫	—	સભૂદ	—	સભૂદ
૩૩૫	—	૧૫	—	ગુમ	—	ગુણ
૩૩૮	—	૧૭	—	ભેદો	—	ભેદો
૩૪૭	—	૧૭	—	અનુભાગધ્વ	—	અનુભાગાધ્યવ
૩૪૭	—	૧૯	—	ગાધ્યસાય	—	ગાધ્યવસાય
૩૪૭	—	૨૦	—	પ્રાશ્વાત્ય	—	પાશ્વાત્ય
૩૪૮	—	૫	—	લેશ્યા રૂપ	—	લેશ્યારૂપ
૩૪૯	—	૧	—	રાગદ્વેષના	—	રાગદ્વેષના
૩૫૧	—	૧૪	—	પૂર્વ	—	પૂર્વ
૩૫૧	—	૧૫	—	પશ્ચાતાપ	—	પશ્ચાતાપ
૩૫૨	—	૧૦	—	ભારે	—	ભરે
૩૫૨	—	૧૫	—	પરંતુ	—	પરંતુ
૩૬૨	—	૧૮	—	કપાય	—	કપાયહીન
૩૬૭	—	૧૦	—	અનાભિગ્રહિત	—	અનાભિગ્રહિક
૩૬૭	—	૧૨	—	પાખંડી	—	પાખંડી
૩૭૨	—	૧	—	જનો	—	નનો
૩૭૫	—	૨૨	—	મૂર્છાભાવ	—	મૂર્છાભાવ
૩૭૭	—	૪	—	મેઈન	—	મીનીમમ
૩૮૫	—	૧૨	—	ઈદ્રિયોને	—	ઈદ્રિયોને

૩૮૬	—	૭	—	દ્રવ્યજ ય	—	દ્રવ્યજય
૩૮૭	—	૪	—	માત્સ્યની	—	માત્સ્યની
૪૦૦	—	૨૨	—	સાવધાનતારૂપ	—	અ સાવ- ધાનતારૂપ
૪૦૨	—	૧૩	—	નથી. તો	—	નથી તો
૪૧૪	—	૧૯	—	સ્મરણુતારૂપ	—	સ્મરણુતારૂપ
૪૧૫	—	૧૬	—	તિઓને	—	વૃત્તિઓને
૪૧૭	—	૧૫	—	ચારિત્રસંવરનો	—	ચારિત્ર જ સંવરનો
૪૨૦	—	૬	—	આવેશકરી	—	આવેશકરી

આ ઉપરાંત અન્ય કોઈ સ્થળે દ્રષ્ટિ દોષથી અશુદ્ધિ રહી જવદ પામી હોય તો વાંચકે સુધારી વાંચવા વિનંતી છે.



## શ્રી પદ્મપ્રભાસંગવાનનું સ્તવન

પદ્મપ્રભાસિન તુજમુજ આંતરે રે, કિમ લાંબે ભગવંતે ?  
 કરમ વિપાકે કારણ જોઈને રે, કોઈ કહે મતિમંત. પદ્ય૦ ૧  
 પયંઈ ડિઈ અણુભાગ પ્રદેશથી રે, મૂળ ઉત્તર બહુ ભેદ;  
 ધાતી અધાતી હો અધોદય ઉદીરણા રે, સત્તા કર્મ વિચ્છેદ. પદ્ય૦ ૨  
 કનકોપદવત્ પયડી પુરૂષ તણી રે, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;  
 અન્ય સંજોગી જિહાંલગે આતમારે, સંસારી કહેવાય. પદ્ય૦ ૩  
 કારણ જોગે હો આંધે બધનેરે, કારણ મુગતિ મુકાય;  
 આશ્રવ સંવર નામ અનુક્રમે રે, હેય ઉપાદેય મુણાય. પદ્ય૦ ૪  
 યુજન કરણે હો અંતર તુજ પડ્યો રે, ગુણ કરણે કરી ભંગ;  
 ગ્રંથ ઉક્તે ડરી પડિત જન કહ્યો રે, અંતર ભંગ સુઅંગ. પદ્ય૦ ૫  
 તુજ મુજ અંતરે અંતર ભાંજસે રે, વાજસે મંગલ તૂર;  
 જીવ સરોવર અતિસય વાંધસેરે, આનંદધન રસપૂર. પદ્ય૦ ૬

ભાવાર્થ—હે પદ્મપ્રભુ પરમેશ્વર ! તમારા અને મારા વચ્ચે  
 જે અંતર પડ્યો છે, તે શી રીતે ભાંગે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં કોઈ  
 શુદ્ધિવાન કારણને જોઈને એમ કહે છે કે કર્મ વિપાકે આ અંતર  
 ભાંગે. ૧

કર્મની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અણુભાગ, અને પ્રદેશબધ, તેમાં પણ  
 મૂળભેદ અને ઉત્તરભેદ ધણા છે. વળી તેમાં પણ ધાતી કર્મો અને  
 અધાતીકર્મોનો ભેદ, આ બધાના બધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તા  
 એમ ભેદ પડે છે. તે બધાનો જ્યારે વિચ્છેદ થાય ત્યારે પદ્મપ્રભુ  
 ભગવાનનું અને તમારું અંતર ભાંગે એમ મતિમાનો કહે છે. ૨

જેમ સુવર્ણ અને પાષાણ અનાદિથી ખાણમાં જોડાયેલા (મળેલા) છે, તેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિ (એટલે જીવ અને કર્મ) અનાદિથી જોડાયેલાં છે. અને જ્યાં સુધી અન્ય એટલે પુદ્ગલ અથવા કર્મદળના સંયોગવાળો આત્મા છે, ત્યાંસુધી તે સંસારી કહેવાય છે. ૩.

કારણો મળવાથી (આત્મા) કર્મોનો બંધ બાંધે છે. તેજ પ્રમાણે કારણો મેળવવાથી (આત્મા) કર્મોની નિર્જરા કરી મુક્ત થાય છે. એટલે બંધથી છુટો પડે છે. અહિં બંધ કરવાના કારણોનું નામ આશ્રવં છે. અને મુક્ત થવાના કારણોનું નામ સંવર છે. આશ્રવ તજવા યોગ્ય છે, અને સંવર ગ્રહણ કરવા લાયક છે. ૪.

કર્મસંઘાતે મળવું તે યુજનકરણ. એ યુજનકરણ કરવાથી તમારે અને પ્રભુને અંતર પડ્યો છે. તે અંતર, ગુણકરણ એટલે ગુણરૂપ આત્મા થતાં ભાંગે. અને અંતર ભાંગવાનો એજ સાસ્ર ઉપાય છે. એમ પંડિત પુરુષોએ આગમોના પ્રમાણથી કહ્યું છે. ૫

હે પ્રભુ! હું આશા ધરું છું કે આપની અને મારી વચ્ચેનો અથવા આપનો અને મારો ફરક ભાંગશે; અને જ્યારે તેમ થશે ત્યારે માંગલિક વાંજાં વાગશે; અને જીવરૂપ સરોવર આનંદ સમુદ્રના રસના પૂરથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામશે. ૬

પૂ. આ. વિજય સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. ના શિષ્ય  
પૂ. આ. વિજય રામસૂરીશ્વરજી મહારાજ



દિક્ષા :- વિ. સં. ૧૯૮૬ વૈશાખ વદ ૧૦ - અમદાવાદ.  
ગણીપદ :- વિ. સં. ૧૯૯૯ આસો વદ ૩ - જામનગર.

જોતામ ૧ કસિ ખાલુ ૭૦૦૨ સં. વિ. શ્રીકૃષ્ણ  
જોતામ ૬ કસિ ખાલુ ૭૦૦૨ સં. વિ. શ્રીકૃષ્ણ

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૭૩ મહા સુદ ૫-અમદાવાદ.





શ્રી સંલેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

સાધ્વીજી મહારાજ શ્રી અનોપશ્રીજી મહારાજનું

જીવન વૃત્તાંત

મારવાડમાં ધર્મપ્રેમી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલ તખ્તગઢ શહેરથી નજદીકમાં આવેલ વલદરા ગામમાં સુશ્રાવક ચેનાજીનાં ધર્મપત્ની સમીબાઈની કુક્ષિએ સં. ૧૯૫૦ ના માગસર સુદિ બીજના દિવસે આ પુન્યશાળી આત્મા જન્મ પામ્યાં હતાં. માતપિતાએ જન્મનામ ઓટીબાઈ આપ્યું હતું. આ ઓટીબાઈને ટીપુબાઈ નામે એક બેન અને વીરચંદ્રજી તથા પ્રતાપચંદ્રજી નામે બે બન્ધુઓ હતા. પાદરલી નિવાસી શ્રી જીવરાજજી જેઠાજી સાથે સોળ વર્ષની ઉંમરે ઓટીબાઈ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં, પુત્રીનાં લગ્ન કરી માતપિતાએ સંતોષ અનુભવ્યો.

કુદરતની ભીતરમાં ભાવિનું રહસ્ય શું છુંપાયેલું હોય છે, તે મોહગ્રસ્ત પ્રાણી વિચારી શકતો નથી. ભૌતિક અનુકુળતાની અનેક વાસનાઓથી વાસિત માનવીનું લક્ષ, ફક્ત પૌદ્ગલિક સામગ્રીની આકાંક્ષામાં જ તટ્ક્ષીન બની રહે છે. જે સામગ્રી નશ્વર છે, અસ્થાયી છે, અન્તે દુઃખદાયી છે, એવી સામગ્રીઓ ઢગલાબંધ દ્રષ્ટિ સન્મુખ પડી હોવા છતાં મહાપુરુષો ક્ષણ માત્રમાં તેને ઠોકરે મારી આત્મસમૃદ્ધિની સાધના માટે ચાલ્યા જાય છે, તે જ સામગ્રીના નશામાં ચક્રચુર બનેલો માનવી અંધ બની તેને જ સર્વસ્વ સુખનું સાધન માની વળગી રહે છે. પરંતુ છેવટે તે સામગ્રી જ તેને ધક્કે મારી ચાલી જાય છે, ત્યારે મોહાંધમાનવી તે સામગ્રીના વિયોગમાં કલ્પાંત કરી આર્તરૈદ્રધ્યાની બની પોતાના સંસારની પરંપરા વૃદ્ધિ પામે એ રીતનાં ધોર અશુભ કર્મો ઉપાર્જન કરે છે.

લગ્ન થયા પછી પાંચ વરસના દુઃક સમયમાં જ ઓટીબાઈના પતી સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પુત્રીને નાની ઉંમરમાં જ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવાથી માતપીતાના હૃદયને અત્યંત દુઃખ થયું. બાલ્યવયમાં જ થયેલ પુત્રના મૃત્યથી ઓટીબાઈનાં સાસુ-સસરો પણ અત્યંત શોકમગ્ન બન્યાં,

“ દુઃખનું ઔષધ દહાડા ” એ કહેવતને અનુસારે ધીમે ધીમે શોકની છાયા ઓસરવા લાગી.

મહાપુરુષોએ કહ્યું છે કે ઉચ્ચકુળની પ્રાપ્તિ, એ પણ એક પુન્યોદય છે, જે કુળ, વીતરાગ ધર્મની આરાધનામાં શ્રદ્ધાળુ હોય, આત્મા-પુન્ય-પાપ-પરલવ અને ધર્મને દ્રષ્ટિમાં રાખવાના સંસ્કાર વડે યુક્ત હોય, તેવા કુળને પ્રાપ્ત મનુષ્યની દ્રષ્ટિ, દુઃખના સંયોગોમાં ધર્મ તરફ જ વળે છે. સારા કુળને પામેલ આત્મા, દુઃખના સંયોગોમાં ધર્મારાધન માટે સજાગ બની જાય છે, પ્રાપ્ત સંસારીક સામગ્રી જ્યારે ચાલી જાય છે ત્યારે ધર્મિ આત્મા તો એમજ સમજે છે કે પુન્ય વિના ચાહે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં ટકી નહીં રહેનારી સામગ્રી માટે કલ્પાંત કરવા કરતાં આત્મકલ્યાણના માર્ગને જ ગ્રહણ કરવો હિતકારી છે.

‘ સારા ધરનો રંડાપો પણ ક્યાંથી ’ એ લોકોક્તિ અનુસાર ઓટીબાઈને વૈધવ્ય અવસ્થામાં શ્વસુરકુળનું ધાર્મિક વાતાવરણ વૈરાગ્ય પ્રેરક બન્યું. સંસાર છોડી સાધુ જીવનની સાધના કરવામાં જ ઓટી-બાઈનું ધ્યાન ખેંચાયું.

આજનાં કેટલાંક માખાપોતું લક્ષ, પોતાની પુત્રીઓનું વેવીશાળ ધર્મસંસ્કારથી રંગાએલ કુટુંબમાં કરવાને બદલે ધનિક કે ભૌતિક ફળવણીને પામેલ કુટુંબમાં કરવાનું વધારે હોય છે. ધર્મસંસ્કારહીન વાતાવરણમાં જતી પુત્રીઓની આત્મદશા કેવાં વિપરિત પરિણામને પામે છે, તે બાબત અંગે લેશમાત્ર પણ ખ્યાલ જૈન કહેવાતાં કેટલાંક માખાપોતે હોતો પણ નથી.

કૃષ્ણ મહારાજની માફક પોતાની પુત્રીઓને સંયમ માર્ગે ન વાળી શકે તો પણ જૈનધર્મના સંસ્કારથી શ્રષ્ઠ કુટુંબમાં પોતાની પુત્રીને મુકવાવાળાં માખાપો જૈન કહેવરાવવા છતાં પણ વાસ્તવીક રીતે જૈનશાસનને પામ્યા જ નથી, સમજ્યા જ નથી. જ્યાં આચાર વિચાર-આનપાન વિગેરે બાહ્યથી જ જૈનશાસનથી વિપરીત દેખાતાં હોય તેવાં કુટુંબો કદાચ જૈન કહેવાતાં હોય કે બાહ્ય કીર્તિની ખાતર

જૈન ધર્મને અનુરૂપ કાર્યોમાં દ્રવ્ય સાધાયક થતા હોય તો પણ તેના સ્થાનોનો સંસર્ગ, સર્વશક્યિત માર્ગથી તો ભ્રષ્ટ જ કરે છે, આજે આ બધું આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ.

આજે અગ્નિસ્નાનાદિ આપઘાતના થતા સ્ત્રીઓના કિસ્સાઓ તે મુખ્યત્વે તો ધર્માંધ અને અધ્યાત્મસંસ્કારહીન સાસરીયાંના અત્યાચારોનું જ પરિણામ છે. દૃઢ મનોબળવાળી સમજી મહિલા તેવા અત્યાચારોને સહન કરીને પણ આપઘાતનું દુષ્કૃત્ય કરવા ન પ્રેરાય તો પણ અજ્ઞાન સાસરીયાંનાં મહેણાં ટોણાં સાંભળી, ઘાટી જેવી પાકી મજુરી કરવાની સજા તો તેમને ભોગવવી જ પડે છે. આવા સમયે આત્મવચમાં માતાપીતાને ત્યા પામેલ ધર્મસંસ્કારને વિકસીત કરવાના સમયની તો આશા જ ક્યાંથી રખાય ?

ઑટીબાઈનો સાસરાપક્ષ ધાર્મિક સંસ્કારોથી વાસિત હતો. પોતાની પુત્રવધુ તે ભગવાન જિનેશ્વરદેવે કથિત સંયમમાર્ગે પ્રયાણ કરે તેમાં તેઓએ ગૌરવ માન્યું. પોતાની પુત્રવધુની ઈચ્છાને સત્કારી અને પ્રોત્સાહન આપ્યું. અને ઑટીબાઈએ સં. ૧૯૭૬ના વૈશાખ સુદિ તેરસે બડી ધામધૂમપૂર્વક પાદરલી મુકામે પરમપારમેશ્વરી પ્રવળ્યા અંગીકાર કરી સાધ્વીજી મહારાજશ્રી ધનશ્રીજી (ડહેલાવાળાં)નાં શિષ્યા શ્રી જ્યાશ્રીજી મહારાજનાં અનેપશ્રીજી નામે શિષ્યા બન્યાં.

સયમ ગ્રહણ કર્યાબાદ પ્રકરણ-કર્મગ્રંથ આદિનો પણ અભ્યાસ સારો કર્યો. જ્ઞાન પ્રાપ્તિના ફળસ્વરૂપે ગુરુશુશ્રુધાનો મહાન સદ્ગુણ તેમનામાં અતિ વિકાસ પામ્યો. ગુરુલકિતને તેમણે જીવનનો મંત્ર બનાવ્યો. ગુરુલકિતની જ મહાન તપશ્ચર્યામાં પોતાનું જીવન ઝુકાવ્યું. કેટલીક વખત વડીલો તરફથી વરસની કટુ શબ્દોની ઝડી સમયે પણ તેના પ્રત્યુત્તરમાં “સાહેબ ભૂલ થઈ, માફ કરો.” આવા તેમના માયાળુ અને નમ્રતાભર્યા શબ્દો, પ્રત્યક્ષ સાંભળનારને ચંદ્રૌદ્રાચાર્ય તથા તેમના નુતન શિષ્યના દ્રષ્ટાંતનું ભાન કરાવતા. પોતાનાં દાદીગુરુ ધનશ્રીજી મહારાજની ત્રણ વરસની બિમારીમાં રાત-દિવસ અતુલ

સેવા બળવી. ધનશ્રીજી મહારાજ દેવલોક થયામાદ, ગુરુ જ્યાશ્રીજી મહારાજની તખીયત પણુ બગડી. ચક્ષુઓનું તે જ નષ્ટ નયું. મગજની પણુ અસ્થિરતા થઈ અને પથારી વશ બન્યાં. આ સ્થિતિમાં ઠલ્લા માત્રાનું પણુ ભાન નહિં, ગોચરી વાપરવાનું કે બોલવાનું પણુ ભાન નહિં. કર્મની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ?

આવા સમયે અનોપશ્રીજી મહારાજને પણુ ડાયબીટીઝની બિમારીનો ઉદય થયો. તે બિમારીની અત્તિ તકલીફ હોવા છતાં દશ વરસ સુધી રાત અને દિવસ પોતાનાં ગુરુશ્રીજીની વૈવાવચ્ચ ખડે પગે કરી. આ વૈવાવચ્ચનું વર્ણન શબ્દોથી તો થઈ શકે જ નહિં. મારવાડનાં વતની અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના જ્ઞાન વિનાનાં પણુ આ અનોપશ્રીજી મહારાજે ગુરુવૈવાવચ્ચ તપદ્ધારા અનેક કર્મોનો ભૂકંઠા ઉડાડી દીધો. તેમની સેવાનો આ વારસો તેમની શિષ્યા સમુદાય સાધ્વીઓમાં પણુ સારો ઉતર્યો. જ્યાશ્રીજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા પછી પૂરા બાર મહિના પણુ ન થયા ત્યાં અનોપશ્રીજી મહારાજ સાદડી મુકામે સં. ૨૦૧૬ ના પોષ વદી ૧ ( મારવાડી ) ના દીવસે દેવલોક પામ્યાં. ધન્ય હો ! અગણિત વંદન હો ! ગુરુભક્તશ્રી અનોપશ્રીજીને પોતાની પુત્રીઓ માફક જ સંભાળ રાખી સંયમ પાલનમાં ઉત્સાહપ્રેરક આવા ગુરુસ્તનો વિયોગ થયો.

હાલે અનોપશ્રીજી મહારાજનાં શિષ્યા સાધ્વીશ્રીજી કંચનશ્રીજી ( વાગરાવાળાં ) કનકપ્રભાશ્રીજી અને ભક્તિશ્રીજી છે. કંચનશ્રીજીનાં શિષ્યા શ્રી રંજનશ્રીજી છે. અને રંજનશ્રીજીનાં શિષ્યાશ્રી મંબુલાશ્રીજી હેમપ્રભાશ્રીજી, બળવંતશ્રીજી, તથા ચંદ્રયશાશ્રીજી છે. તેમાં બળવંતશ્રીજી આ ચાતુર્માસમાં જ મંડાર મુકામે કાળધર્મ પામ્યાં, ઉપરોક્ત સાતે ઠાણાં આજે એક સંપથી અને અનોપશ્રીજી મહારાજના સદ્ગુણોને સંભાળતાં શ્રી કંચનશ્રીજી મહારાજની નિશ્વાસે વિચરે છે.

વિ. સં. ૨૦૧૮  
ચૈત્ર. શુક્લ પ્રતિપદા



લી.  
મંબુલાશ્રીજી  
હેમપ્રભાશ્રીજી  
ચંદ્રયશાશ્રીજી

# જૈન દર્શનનો કર્મવાદ

પ્રકરણ ૧ લું

આત્માની સ્વભાવ દશા

અસંખ્ય પ્રદેશી એવું જીવદ્રવ્ય તે જ્ઞાન-દર્શન-અને આરિત્રાદિ અનંત ગુણયુક્ત છે. તેના પ્રત્યેક ગુણમાં અનંત પર્યાયો છે. તે સર્વ જીવદ્રવ્યની સાથે અવિનાશી ભાવથી સંબંધિત છે. દરેક જીવે પોતાના આત્માના વિષયમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ આત્માને બન્ધનથી મુક્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કરી શકાય છે. જેમ લક્ષ વિના છોડેલું બાણ નિરર્થક છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના લક્ષ વિના કરાતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ નિરર્થક બને છે.

આત્મ-સ્થિતિ પર વિચાર કરવાના સમયે, દષ્ટિ જે સ્થિતિઓ પર જાય છે.

(૧) સ્વભાવ સ્થિતિ અને (૨) વિભાવ સ્થિતિ.

શુદ્ધચેતના ભાવની મર્યાદામાં આત્માની જે સ્થિતિ હોય છે, તે સ્વભાવ સ્થિતિ છે. એવી સ્વભાવ સ્થિતિની વિપરીત જે સ્થિતિ વર્તે છે, તે વિભાવ સ્થિતિ છે. સ્વભાવ સ્થિતિનો વિચાર જાગૃત થાય તો જ વિભાવ સ્થિતિને વિભાવ રૂપમાં સમજી શકાય છે. પ્રકાશના સ્વરૂપને સમજે

તેજ અંધકારને અંધકાર રૂપમાં સમજી શકે. તેવી રીતે જે જીવોને સ્વભાવ સ્થિતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, એવો જીવ, વિભાવ સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ, વિભાવતા સમજી શકતો નથી. તેઓને એ જાણ નથી હોતો કે એ વિભાવ સ્થિતિ ત્યાજ્ય છે. અને તેથી જ વિભાવ સ્થિતિનીં ભય-કરતા તથા તેના ક્ષણ સ્વરૂપે ભોગવાતી દુઃખોની પરંપરાનું જ્ઞાન તેમને પેદા થતું નથી. તેવા જ્ઞાનના અભાવે તે અજ્ઞાની જીવ દેહાદિ પરભાવના વિષયમાં આત્મભાવની કલ્પના કરે છે.

વિપરીત કલ્પનાના કારણથી પરભાવ નિમિત્તથી રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. મન-વચન અને કાયયોગની પ્રવૃત્તિઓ પણ પરભાવ-વિભાવને અનુકુલ થાય છે. અને તેના પરિણામ સ્વરૂપ કર્મબંધનોની જાળમાં જીવ ફસાતો જ જાય છે. માટે તે બંધનોથી મુક્ત બનાવી, સ્વભાવ સ્થિતિમાં રાખી પરમ સુખનો ભોક્તા બનાવવાને માટે આત્મદ્રવ્યના ગુણ અને પર્યાયનો વિચાર કરવો જોઈએ.

“હું આત્મા છું” એવી પ્રબલધારણાની વૃદ્ધિ કરવી, આત્માની અનન્ત શક્તિ અને તેના જ્ઞાતા-દૃષ્ટા આદિગુણોનો વિચાર કરવો. આત્માના પ્રત્યેક અંશમાં “હું” અનન્ત બળવાન, જ્ઞાનવાન આત્મા છું, એવી જાગૃતિ રાખવી. એવી જાગૃતિ લાવવાને માટે સર્વ પ્રથમ આત્માના અનન્ત ગુણોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. કારણકે તે અનન્ત ગુણોના પ્રગટી-કરણને જ આત્માની સ્વભાવ દશા કહેવાય છે.

આત્મ સ્વભાવમાં અનન્ત જ્ઞાનાદિની રમણતાનું નામ જ સ્વભાવ ધર્મ છે. પોતાના આત્માના જ્ઞાનાદિ જે ગુણ છે, તેને શુદ્ધ ઉપયોગમાં પ્રવૃત્ત રાખવા તેજ આત્મધર્મ છે.

કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન, તેજ અનન્તજ્ઞાન તથા અનન્તદર્શન છે. એ બન્ને એક એક છે, તો પણ જ્ઞેય (જાણવા લાયક પદાર્થ) અનન્ત હોવાથી અનન્ત જ્ઞેયના વિશેષ ધર્મ અને સામાન્ય ધર્મને જાણવાવાળું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એક એક હોવા છતાં પણ તેને અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તદર્શન કહેવાય છે. અર્થાત્ તે બન્નેનું અનન્ત-પણું અનંતજ્ઞેયને અવલંબી છે.

ત્રણે લોકમાં રહેલા દ્રવ્યોની અતીત-અનાગત અને વર્તમાન કાળની ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવરૂપ ત્રણે પ્રકારની પરિણતિ સકળ સમયમાં જેના વડે જીવ જાણી શકે છે, તેને અન્તરહિત અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તદર્શન કહેવાય છે. વસ્તુનો ભાવ તે વિશેષ અને સામાન્ય એમ બન્ને યુક્ત હોય છે. કેમકે સર્વ પદાર્થ સામાન્ય અને વિશેષરૂપે છે. દ્રવ્યમાં વિદ્યમાન વિશેષ ધર્મ અનન્ત હોવાથી સામાન્ય ધર્મ પણ અનન્ત છે. સામાન્ય વિના વિશેષ હોઈ શકતું નથી, અને વિશેષ રહિત સામાન્ય હોતું નથી. પરંતુ એ બન્ને વસ્તુમાં સંલગ્ન છે. માટે બન્નેની અનન્તતા છે. અનન્ત જ્ઞેયના વિશેષ ધર્મને જાણવાવાળો આત્માનો જે ગુણ છે તે અનન્ત જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે અનન્તજ્ઞેયના સામાન્ય ધર્મને જાણવાવાળો જે ગુણ આત્માનો છે તે અનન્તદર્શન

છે. જ્ઞાન આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે. જ્ઞેયને જાણવું તે જ્ઞાનનો ધર્મ છે. વિવક્ષિત સમયમાં કેવળજ્ઞાન વડે અનન્ત અતીત-વર્તમાન અને અનાગત ધર્મ સમજી શકાય છે. તેમાં જે હુઆ-હસે અને છે તે ધર્મ જ્ઞેયના છે. પરંતુ તે સર્વને જાણવાનો ધર્મ જ્ઞાનમાં છે. તે જ્ઞાન દ્વારાજ આત્મા, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં છતાં અને અછતાં સર્વ પદાર્થોને એક સાથે જાણે છે, અને દેખે છે.

જે અતીત કાળમાં હુઆ છે, અને ભવિષ્ય કાળમાં હોશે તે અછતા પદાર્થ કહેવાય છે.

અતીત અને ભાવિ સર્વ પદાર્થ પોતપોતાના સમયમાં જે પ્રકારે રહે છે તે પ્રકારે વર્તમાન કાળમાં કેવળજ્ઞાની, કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે. જો એ જ્ઞાન એક જ સમયમાં એકી સાથે સર્વ પદાર્થોને જાણી શકતું ન હોય તો તે એક પણ પદાર્થને કોઈ સમયે જાણી શકે નહીં. કેમકે એક પદાર્થમાં અનન્ત પર્યાય હોય છે, તે સર્વને કેવળજ્ઞાન જો એક પછી એક ક્રમથી જાણવા માંડે તો તો દીર્ઘકાળ સુધી પણ જાણી ન રહે માટે ત્રણે કાળના સર્વ પદાર્થોને એક સમયમાં જ કેવળજ્ઞાન જાણી શકે છે.

જ્ઞાનઉપયોગ અને દર્શનઉપયોગ દ્વારા આત્મા પોતાની શક્તિને પ્રકાશિત કરે છે. અને વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોને જ્ઞાન અને દર્શન દ્વારા જાણે છે. તથા દેખે છે. આટલો વિકાસ જ્યારે આત્માનો થઈ જાય, ત્યારે તેનો પૂર્ણ વિકાસ થયો સમજવો. અને ત્યારે જ તે પૂર્ણજ્ઞાની થાય.



સર્વજ્ઞ અને સર્વ દર્શી કહેવાય છે. હવે ચારિત્ર અંગે વિચારતાં, અનન્ત વસ્તુઓ અત્યે ક્રોધાદિ કષાયના સર્વથા ત્યાગને અનન્ત ચારિત્ર કહેવાય છે. ચારિત્રગુણ અનન્ત પર્યાય યુક્ત છે. પ્રોતાના આત્માના સર્વ પર્યાય તે સ્વધર્મ છે, તથા પ્રોતાથી લિન્ન એવા અણુવ દ્રવ્યના ધર્મ તે પર ધર્મ છે. સ્વધર્મમાં મગ્ન અને ભરભાવ નિવૃત્તિ એજ ચારિત્રની પરિણતિ છે. પરમભણતા નિવારી, સ્વશક્તિ ચેતના વીર્યાદિની પરિણતિને પર ભાવથી રોકી સ્વરૂપમાં રાખવી તેજ ચારિત્રની અનન્તતા છે. સર્વ જીવોથી અનન્તગુણા ચારિત્રના ખુલ્લા વિભાગની એક વર્ગણ થાય.

એવી અનેક વર્ગણાઓનો એક સ્પર્શક થાય છે. એ સર્વ સંયમ સ્થાનકનાં અસંખ્યષટ્ગુણવિધિથી અસંખ્ય ષટ્ગુણ કરવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ સંયમ સ્થાનક થાય છે. તે ચારિત્રના અવિભાગની અનન્તતા છે. તે સર્વચારિત્ર ગુણ નિરાવરણ થવાથી ચારિત્રની અનન્તા થાય છે. એ પ્રમાણે કષાય તથા પુદ્ગલ રૂપ આશંસા રૂપ દોષરહિત એવું સ્વરૂપ સ્થિરતારૂપ જે ચારિત્ર, અનન્ત પર્યાયાત્મક, અકષાયતા, અસંગતા, પરમક્ષમા, પરમમાર્દવ, પરમઆર્જવ, પરમ નિર્દોષતા રૂપ સ્વરૂપ એકલ, ચારિત્ર ધર્મ, આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં વ્યાપકપ્રણાથી રહે છે. એવી રીતે આત્માનું જે સર્વોત્કૃષ્ટવીર્ય, તેના બુદ્ધિરૂપ શસ્ત્રથી ખંડ કરવામાં આવે તો અનન્ત સૂક્ષ્મ ભાગ તેમાં હોય છે. માટે તેને અનન્તવીર્ય કહેવાય છે.

અનન્તજ્ઞાન, અનન્તદર્શન, અનન્તચારિત્ર અને અનન્ત-

વીર્યની પ્રવૃત્તિ, અન્યોન્ય ગુણને સહાયરૂપે પ્રવર્તે છે. તેમાં વીર્યગુણ સર્વગુણોને સહાય કરે છે. જ્ઞાનગુણના ઉપયોગ વિના વીર્યની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. માટે વીર્યને સહાય કરનાર તે જ્ઞાન ગુણ છે. તથા જ્ઞાનમાં મગ્ન રહેવાનું ચારિત્રની સહાયતાથી થાય છે. અને પરરમણુ ન થાય તે ચારિત્રને જ્ઞાનની સહાય છે. એ પ્રમાણે એક ગુણને અનન્ત ગુણ સહાયક હોય છે. આ અનન્ત ગુણ નિધાનનો સમૂહ, સંસારી અને સિદ્ધ સર્વ જીવોમાં છે. સંસારી જીવોમાં આ ગુણ-નિધાન, કર્માવરણથી આચ્છાદિત છે. અને સિદ્ધ પરમાત્મામાં કર્માવરણથી રહિત છે અર્થાત્ પ્રગટ રૂપે છે.

જે જીવોને આ અનન્ત ચતુષ્કગુણો પ્રગટ થઈ ગયેલા છે, તે જીવોમાં પણ પ્રગટ થયાંની પહેલાં અનાદિ કાળથી તે ગુણો કર્માવરણો દ્વારા આચ્છાદિત હતા. પરંતુ એ આવરણો હટી જવાથી તે ગુણો તેઓમાં પ્રગટ થઈ ગયા છે. આ અનન્ત ગુણોનો અધિપતિ આ આત્મા પાંચ લઙ્ગિય સંહિત છે. તેમાં જ્ઞાનાદિ અનન્ત ગુણની પ્રવૃત્તિઓમાં અન્યોન્ય ગુણ જે સહાય કરે છે. તે “દાનલઙ્ગિય” છે. જે ગુણને જે ગુણની સહાયરૂપ શક્તિની પ્રાપ્તિ તે “લાભલઙ્ગિય” છે. પોતાના જ્ઞાનાદિ અનન્ત ગુણને લોગવવા તે “લોગલઙ્ગિય”. જ્ઞાનાદિ અનન્ત ગુણોના પર્યાયોને સમયે સમયે ઉપલોગ કરાવે તે “ઉપલોગ” લઙ્ગિય. સર્વગુણોની પ્રવૃત્તિરૂપ સ્વરૂપ રમણમાં અપ્રયાસે—સહજપણે અનન્ત આત્મશક્તિની સ્ફુર્ણ થાય, અર્થાત્ જીવતા સર્વ ગુણોની પ્રવૃત્તિમાં આત્મશક્તિની સહાયતા તે “વીર્યલઙ્ગિય” છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપનું જ્ઞાન, સ્વરૂપનો લાભ, સ્વશુભનો ભોગ, સ્વપર્યાયિનો ઉપભોગ, સ્વ સર્વ પરિણતિ સહકાર શક્તિરૂપ વીર્ય, એ પ્રમાણે પાંચે લખ્ધિઓ આત્મામાં હોય છે.

આ આત્મિક અનન્ત ગુણોનું અસ્તિત્વ, કેવળજ્ઞાની પુરુષોને જ અનુભવજન્ય છે. છદ્મસ્થ યા અસર્વજ્ઞ જીવોને તો તે આપ્ત પુરુષોના વચન વિશ્વાસે અને અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા જ માન્ય થાય છે. જગતની સર્વ વસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેની સાબિતિમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપરાંત પરોક્ષ પ્રમાણ પણ હોઈ શકે છે. જગતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ સર્વવસ્તુની સાબિતિ થતી હોત તો ઈન્દ્રિયાતીત અનેક પદાર્થો અંગે જે વિચાર ભિન્નતા પ્રવર્તે છે, તે પ્રવર્તી શકત નહીં.

આત્માના અનંતચતુષ્ક ગુણોનો સ્વીકાર, છદ્મસ્થ જીવો માટે આપ્ત પુરુષોના વચન વિશ્વાસ ઉપરાંત અબાધિત અનુમાન પ્રમાણથી પણ કેવી રીતે થઈ શકે તે વિચારીએ.

આ જગતમાં જીવ અને અજીવ અથવા ચેતન અને જડ આ બે પદાર્થોનું જ અસ્તિત્વ છે. જે લાગણી યુક્ત અને સુખ-દુઃખના અનુભવ યુક્ત પદાર્થ છે તે પદાર્થને જીવ કહેવાય છે. લાગણી રહિત સર્વ પદાર્થો જડ છે.

આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, સુખ, દુઃખ વીગેરે શુભ-અશુભ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ લાગણીઓ તથા પદાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ, જગતના પ્રાણિમાત્રમાં ન્યુના-

ધિક પ્રમાણમાં પણ જોવામાં આવે છે. એકના એક જીવમાં પણ એકથી અન્ય સમયમાં આ લાગણીઓનું ન્યુનાધિકપણ હોય છે. એક સમયે અનુભવેલી તે લાગણીઓનું અન્ય સમયે સ્મરણ પણ થયા કરે છે. આવી લાગણીઓ—પદાર્થ સ્પર્શપનો ખ્યાલ—અને ભૂતપૂર્વ લાગણીઓનું સ્મરણ જીવને અનુભવવામાં જીવનો ચૈતન્ય ગુણ અર્થાત્ જ્ઞાનગુણ છે. જ્યાં જ્ઞાનગુણ યા ચૈતન્ય ગુણ છે ત્યાં જ આ બધો અનુભવ છે. જ્ઞાનગુણના અભાવે જડપદાર્થમાં તેવી લાગણીઓનો અનુભવ હોઈ શકતો નથી. આ જ્ઞાનગુણ એ જીવમાં જ હોય. જીવ સિવાય જ્ઞાનગુણ હોય જ નહીં, અને જ્ઞાનગુણ વિનાનો જીવ પણ ન હોય. ગુણ અને ગુણીનો અલેક્ષ સંબંધ હોય છે.

જીવે ધારણ કરેલ શરીરના કોઈ અવયવનો એ જ્ઞાનગુણ હોઈ શકતો નથી. શરીરમાંથી જીવ આલ્યો ગયા પછી, શરીર તેના સંપૂર્ણ અવયવો સહિત પડ્યું હોય છે. પરંતુ તેમાં ઉપરોક્ત લાગણીઓ પ્રગટાવનાર ચૈતન્યપણું હોતું નથી. એટલે માનવું જ પડે છે કે ચૈતન્ય એ શરીરનો નહીં પરંતુ જીવનો જ ગુણ છે. કેટલાક માણસો ઉપરોક્ત લાગણીઓને સમજવાનું, વિચારવાનું, યાદ રાખવાનું, આગળ પાછળની વાતોની મેળવણી કરવાનું, અમુકવાતનો જીવનમાં અમલ કરવાનું, ત્યાગ કરવાનું એવીગેરેનો નિર્ણય કરનાર તે જીવનું મગજ છે એમ માને છે. પરંતુ આ માન્યતાએ ભૂલ ભરેલી છે. કારણકે હજારો કે લાખો વર્ષનાં મહાંને પણ મગજ હોય છે. તાત્કાલિક મૃત્યુ પામેલ એક સારા વિદ્વાન બુદ્ધિશાળી મનુષ્યના મૃતદેહમાં પણ મગજતો વિદ્યમાન

હોય છે. એટલે ઉપરોક્ત લાગણીઓને અનુભવવાનો આ મગજનો જ જો સ્વભાવ હોય તો મૃતદેહવાળા મગજમાં એવી લાગણીઓ કેમ અનુભવાતી નથી ? વસ્તુનો ગુણ-સ્વભાવ કે લક્ષણ તેને જ કહેવાય કે તે તે ગુણ સ્વભાવ કે લક્ષણ તે તે વસ્તુમાં સદાના માટે વિદ્યમાન હોય. અને તે વસ્તુની જાત સિવાય અન્ય જાતવાળી વસ્તુમાં કદાપી ન જ હોય. માટે ઉપરોક્ત લાગણીઓ પ્રગટાવનાર ચૈતન્ય ગુણ એ મગજનો ગુણ હોત તો મૃતદેહના મગજમાંથી એ લાગણીઓ નષ્ટ પામી શકત જ નહીં. માટે માનવું મરશે કે ચૈતન્ય તે શરીર યા શરીરના કોઈપણ અવયવોનો ગુણ નહીં હોતાં જીવનો જ ગુણ છે. જીવને એ લાગણીઓ પોતાના ચૈતન્ય ગુણ વડે અનુભવવામાં મગજ અને તેની સાથે જોડાએલા શરીરના બીજા તંતુઓતો સાધનરૂપ-મદ્દરૂપ છે. તંતુઓ તે જ્ઞાનતંતુઓ કહેવાય છે. તે મગજ સાથે સંયુક્ત બની રહી શરીરમાં સર્વ સ્થળે ફેલાયેલા હોવાથી આખા શરીરની ઉપર કે અંદર થતી અસરકારક હીલચાલના સમાચાર તે જ્ઞાન-તંતુઓ મગજમાં પહોંચાડે છે. મગજદ્વારા તે સમાચાર મનને પહોંચે, અને મન તે તાંતણાના તાર ઇંદ્રિયોને જોડે છે. આ બધાનો સંચાલક તો જીવ છે. જીવવિના મૃત દેહમાં આવું સંચાલન થઈ શકતું નથી. એટલે લાગણી ઉત્પન્ન કરનાર ચૈતન્ય એ જીવમાં જ હોઈ શકે છે.

આ ચતન્ય યા જ્ઞાનગુણનો વિકાસ દરેક જીવમાં થાય તો એકનાએક જીવમાં એક સમયથી અન્ય સમયમાં ન્યૂના-

ધિક રીતે પણ જોવામાં આવે છે. અને તેથી જ એક પદાર્થના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવતાં યા કોઈ અન્ય દ્વારા સમજતાં તે પદાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ કોઈ સામાન્યપણે અને કોઈ અધિકાધિક પણ પામી શકે છે. વળી કોઈ મનુષ્યને તે પદાર્થનો થયેલ ખ્યાલ ઘણા દીર્ઘ ટાઈમ સુધી પણ ટકી શકે છે, અને કોઈને અદ્ય ટાઈમ સુધી સ્મૃતિમાં રહી બાદમાં વિસ્મૃત પણ થઈ જાય છે. કોઈને વિસ્મૃત ખ્યાલ પુનઃસ્મૃતિમાં આવે છે. વળી એક ભવમાં અનુભવેલ પદાર્થના જ્ઞાનની સ્મૃતિ અન્ય ભવમાં પણ કેટલાક જીવોને થાય છે. આ ઉપરાંત ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થયા વિના ઇન્દ્રિયોથી પર રહેલી કેટલીક વર્ણાદિશુણ્યુક્ત રૂપી વસ્તુના સ્વરૂપને અનુભવવાની ચૈતન્યશક્તિ પણ કેટલાક જીવોમાં હોય છે. આવી વગર જોયેલી અને વગર જાણેલી વસ્તુઓ વિષે સાચેસાચું બતાવી દેવાની જ્ઞાનશક્તિને અંગ્રેજીમાં “સિક્સથ-સેન્સ” એટલે ‘છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તદુપરાંત આગળ વધીને કહીએ તો કેટલાક એવા પદાર્થો પણ જગતમાં વિદ્યમાન છે કે જે વર્ણ-ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરહિત હોવાથી તે પદાર્થો મનુષ્યની નજીક યા ગ્રહાંડમાં દૂર દૂર કયાંય પણ હોવા છતાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થઈ શકતા નથી. તેમ છતાં તેવા પદાર્થોના સ્વરૂપને પણ જાણી શકનારા-અનુભવનારા એવા મહાન્ પુરૂષો જગતમાં હોઈ શકે છે. તેવા પદાર્થોનું સ્વરૂપ તે તે આપ્તપુરૂષોના વચનાનુસારે અબાધિત અનુમાન દ્વારા આપણે સ્વીકૃત પણ કરીએ છીએ. આ રીતે પદાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની વિવિધતામાં ચૈતન્ય-જ્ઞાનશુણના વિકાસની

ન્યૂનાધિકતાજ કારણભૂત છે. પણ કોઈ જીવ બીજકુલ ચૈતન્ય ગુણરહિત તો હોઈ શકતો જ નથી.

હવે જ્ઞાનગુણની ન્યૂનાધિકે વિકાસતાના હિસાબે તે જ્ઞાનગુણની પ્રકર્ષતા અર્થાત્ સંપૂર્ણપણાનું પણ અનુમાન કરી શકાય છે. કારણ કે જે જે વસ્તુના વિકાસમાં હાનિ-વૃદ્ધિ દેખાય તે તે વસ્તુમાં પ્રકર્ષતા-સંપૂર્ણતા યા અન્તિમ વિકાસ પણ હોવો જ જોઈએ. માટે અનન્તજ્ઞેયના વિશેષ ધર્મને જણાવનાર ગુણનો પૂર્ણપ્રકર્ષ તે કેવળજ્ઞાન અને અનન્તજ્ઞેયના સામાન્ય ધર્મને જણાવનાર ગુણનો જે પૂર્ણપ્રકર્ષ તે કેવળદર્શન છે.

હવે આરિત્ર અંગે વિચારીએ તો વસ્તુપ્રત્યેના ક્રોધાદિ કષાયના ત્યાગને જ આરિત્ર કહેવાય. આ કષાયના ત્યાગરૂપ આરિત્રગુણની માત્રા પણ ઉપરોક્ત જ્ઞાનગુણની માફક સંસારી જીવોમાં ન્યૂનાધિક રીતે જોવામાં આવે છે. ક્રોધાદિ કષાયોની અધિકતામાં આરિત્રની ન્યુનતા અને ક્રોધાદિ કષાયોની ન્યુનતાએ આરિત્રની ઉત્કર્ષતા વર્તે છે. આ રીતે આરિત્રની ઉત્કર્ષતાનો પણ કયાંક અંત હોવો જોઈએ. કે જે ઉત્કર્ષતાથી આગળ વધીને ઉત્કર્ષતાનો સંભવ જ ન હોય. એટલે જે આરિત્રની ઉત્કર્ષતામાં રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ અભાવ જ હોય એવી અન્તિમ ઉત્કર્ષતારૂપ અનન્ત આરિત્રનો પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ કહ્યું છે કે:—

દ્રષ્ટો રાગાદ્ય સદ્ભાવઃ ક્વચિદ્દુર્થે યથાઽસ્ત્મનઃ ।  
તથા સર્વત્ર કસ્યાપિ, તદ્ભાવે નાસ્તિ વાધકમ્ ॥

કોઈ એક વિષયને વિષે યોતાના આત્માનો રાગ દૂર થતો જો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો સર્વ વસ્તુને વિષે કોઈ મહાપુરૂષનો રાગ નાશ પામી જાય તો તેમાં કોઈ પણ બાધક નથી.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને વીર્યની તરત-મતાના હેતુદ્વારાએ સર્વોચ્ચ કોટિના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને વીર્યની માન્યતા પણ સ્વીકાર્ય અને સત્ય જ છે. અને તેજ અનંતજ્ઞાન-અનંત દર્શન-અનંતચારિત્ર અને અનંત-વીર્ય કહેવાય છે. આવા સંપૂર્ણકોટિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોને યોગ્ય અયત્નો અને સાધનો દ્વારા પ્રત્યેક ભવ્ય આત્માઓ મેળવી શકે છે. આ અનંત' અતુષ્ક ગુણની સિદ્ધિ સાથે તે તે અનંતગુણોને ધારણ કરનારાઓની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. કારણ કે ગુણી વિના ગુણ રહી શકે નહિ. સૂક્ષ્મ-દૂર અને અંતરિત પ્રદાર્થોનું અથર્થ વર્ણન જે શાસ્ત્રોમાં આવે પણ મળી આવે છે, તે શાસ્ત્રને કહેનારા કેવળજ્ઞાનિ સિવાય ખીન્ન કોઈ પણ હોઈ શકે નહિ. એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ઉપરોક્ત અનંત અતુષ્કાદિગુણો આપણને જેમ અનુમાન સિદ્ધ છે, તેમ તે તે ગુણોની અનંતતાને ધારણ કરનારા મહાપુરૂષોને અનુભવ સિદ્ધ છે. એટલે તે તે પુરૂષોએ તે તે ગુણોને સ્વયં અનુભવી, છદ્મસ્થ (અસર્વજ્ઞ) આત્મામાં પણ તે ગુણો સત્તા સ્વરૂપે



અપ્રગટપણે હોવાથી તે ગુણોને પ્રગટ કરવા માટે આપણને માર્ગદર્શક બન્યા છે.

જ્ઞાનાદિ ગુણોની અનન્તતા, આત્મિક નિર્મલતા, સમકિતી હોવાને શ્રદ્ધાગોચર છે, પૂર્વધરને પરોક્ષભાસન ગોચર છે, અને કેવલિને પ્રત્યક્ષ ગોચર છે. આત્મ-દ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. એક એક પ્રદેશમાં અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણ છે. એક એક ગુણના અનન્ત પર્યાય છે. અને તેમાં અનન્ત સ્વભાવ છે. પરંતુ તે સર્વને કેવળજ્ઞાનથી જ જાણી શકાય છે. જેવી રીતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના પ્રથમ જળને અજલીથી માપવું તથા સમુદ્રમાં ઉડતી તરંગોને ગણવી એ અસંભવ છે. તે પણ કલ્પનાથી માની લઈ એ કે એવો પણ શક્તિવાન કોઈ કદાચ હોય. પરંતુ તેવા શક્તિવાનથી આત્માના ગુણોની અનન્તતા જાણી શકાતી નથી. તે ગુણોની અનન્તતાને કેવળી ભગવાન જાણતા હોતા છતાં પણ વચન યોગથી સંપૂર્ણ રૂપમાં વ્યક્ત કરી શકતા નથી. માટે તે ગુણ અનન્ત છે. એક આત્મામાં જ્ઞાનગુણ, દર્શનગુણ, આરિત્રગુણ, વીર્યગુણ, દાનગુણ, લાભગુણ, ભોગગુણ, અરૂપી-ગુણ, અગુંડલધુગુણ, અવ્યાબાધગુણ ઇત્યાદિ અનન્ત ગુણ છે. તે સર્વે ગુણ સિન્ન સિન્ન પરંતુ સમુદાય રૂપ છે. કોઈ સમયે તે સિન્ન ક્ષેત્રી હોઈ શકતા નથી. તે અનન્ત ગુણ પર્યાયોનો એક પિંડ એવો આત્મા છે. માટે એક રૂપ છે. હ્રવદ્રવ્યમાં જેટલા ગુણ છે, તે સર્વે પૃથક્ પૃથક્ રૂપે પોતાનું કાર્ય કરતા જ રહે છે. દર્શન દેખવાનું કામ કરે છે, જ્ઞાન જાણવાનું કામ કરે છે, સમ્યક્ત્વ નિર્ધાર કરવાનું કામ કરે

છે. અમૂર્તગુણ અરૂપીપણાનું કામ કરે છે. એ પ્રમાણે સર્વ ગુણ પોતપોતાના કાર્યના કર્તા છે. કાર્ય લેદ પણુ અલગ અલગ છે. પરંતુ તે કાર્યધર્મનું કારણ કોઈ દ્રવ્ય તથા ક્ષેત્રમાં અલગ નથી. માટે અલેદરૂપે છે. જેવી રીતે સુવર્ણમાં પીળાપણું ગુરૂતા, સ્નિગ્ધતા, તે કાર્યધર્મે કરી ત્રણ પ્રકારે છે. પરંતુ કોઈ સમયે તે ત્રણે લિન્ન હોતા નથી. ત્રણેનું હોવા પણું પ્રતિસમય સુવર્ણમાં અલિન્ન છે. તેવી રીતે જીવના અનન્તગુણ લિન્ન લિન્ન કાર્ય કરતા હોવા છતાં વસ્તુધર્મથી લિન્ન નથી. જો કે કાર્ય લિન્ન લિન્ન હોવા છતાં પણ લેદ રહિત છે. તેમાં આત્માના જ્ઞાનદર્શન ગુણ મુખ્ય છે અને વીર્યાદિ તે ગુણની પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ છે, આ આત્મા છ એ દ્રવ્યના ગુણ-પર્યાય, ઉદયિકાદિક લાવનો જ્ઞાતા છે, પોતાના જ્ઞાનાદિ અનન્તગુણ લક્ષ્મીનો કર્તા છે, અનન્ત ગુણરૂપ પર્યાયનો ભોક્તા છે, સ્વપરિણુતિરૂપ ધરનો “રમતા” છે, જ્ઞાનાદિ ગુણ સમુહનો “ગ્રાહક” છે, સ્વધર્મમાં વ્યાપ્ત છે, સ્વપરિણુતિને ધારણ કરનારો છે. અર્થાત્ ગ્રાહક, રક્ષક, વ્યાપક, ધારક, સ્વધર્મ સમુહનો જ છે. એ સર્વશક્તિયો આત્મામાં સહજરૂપે પ્રવર્તનીય હોય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ પંચાસ્તિકાયમાં ચાર અસ્તિકાય “અકર્તા” છે. જીવાસ્તિકાય સ્વતંત્ર કર્તા છે. જે સ્વતંત્રરૂપે કારણવલંબી બની કાર્ય કરે તે “કર્તા” કહેવાય છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિ કાર્યનો કર્તા જીવ છે. અન્ય દ્રવ્ય તે ઉત્પાદ-વ્યય એવું સુવરૂપે પરિણમિત છે, પરંતુ કર્તા નથી. તેનું કારણ એ

છે કે જીવ સિવાય અન્ય દ્રવ્યોના ધર્મ તે તે દ્રવ્યના પ્રતિ પ્રદેશમાં છે. તે પ્રદેશમાં રહ્યા છતાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પરંતુ એક પ્રદેશને અન્ય પ્રદેશ સહાયકરૂપે વર્તવારૂપ એકત્રિત પ્રવર્તન નથી. જીવદ્રવ્યના સર્વ પ્રદેશ સમુદાય મળીને પ્રવૃત્તિ કરે છે માટે તે જીવદ્રવ્ય કર્તા છે. કર્તાપણું એ જ ઇશ્વરતા છે. અજીવ દ્રવ્યોમાં પણ અનન્ત ગુણુ તથા અનન્ત પર્યાય છે. પરંતુ તે પોતાના ગુણોને જાણતા નથી. અને આત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિ આત્મ ગુણોને તથા અનન્ત પર દ્રવ્ય અને તેના પણ અનન્તગુણોને જાણી શકે છે. જાણવું એ અસાધારણ ધર્મ છે. તથા સ્વચારિત્રગુણ દ્વારા આત્મા પોતાના ગુણોમાં રમણ કરે છે માટે આત્મા સ્વરૂપાનુભવી છે. જે કર્તા હોય છે તે જ ભોક્તા હોઈ શકે છે. પરંતુ જે કર્તા નથી તે ભોક્તા હોઈ શકતો નથી. જે કર્તા-જ્ઞાતા-ચારિત્ર વંત અને ભોક્તા છે તે જ પરમેશ્વર છે. પરમેશ્વર ચેતનરાજ ઉપરોક્ત જ્ઞાનાદિના અનન્તનિધિયોને પ્રગટરૂપે ભોગ કરે છે, તે જ આત્માની સંપૂર્ણ સ્વભાવ દશા છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોની સંપૂર્ણ સત્તા આત્મામાં જે તિરોભાવી પણે છે, તે નિરાવરણ સકલ પુદ્ગલ સંગ રહિત હોતે છતે પ્રગટ થાય છે. સ્વભાવદશાની પ્રગટતામાં પ્રાપ્ત, આત્માના અવ્યા-આધસુખના પ્રમાણને સ્પષ્ટ કરતાં શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે એક સ્તવનમાં કહ્યું છે કે :-

“તુમ સુખ એક પ્રદેશનું રે,  
નિધિ માવે ભોક્તાકાશ.”

આત્માના એક એક પ્રદેશમાં અનન્તગુણ, અનન્ત

પર્યાય છે. તે એક પ્રદેશમાં, પણ જે અવ્યાબાધ ગુણ રહેલો છે તે અનન્ત છે. કેવળજ્ઞાનીની બુદ્ધિથી પણ જે એક ખંડના બે ખંડ ન થઈ શકે તે ખંડને અવિભાગ કહે છે. અવ્યાબાધ સુખના એવા અવિભાગોનું પ્રમાણ બતાવતાં શ્રી સર્વજ્ઞ દેવોએ કહ્યું છે કે લોક તથા અલોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં સુખનો એક એક અવિભાગ રાખવામાં આવે તો પણ લોકાલોકરૂપ સર્વ આકાશમાં સમાઈ શકે નહીં. અર્થાત્ આકાશાસ્તિકાયના સર્વ પ્રદેશથી પણ આત્માના એક પ્રદેશમાં રહેલ સુખના અવિભાગ અંશે અનન્તગુણ છે. અર્થાત્ આત્મિકસુખ અનન્ત છે. જગતના અજ્ઞાનિ પ્રાણિઓ વાસ્તવિક સુખથી અનભિજ્ઞ હોવાથી આત્મિક સુખનું સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી. એક માત્ર ઇન્દ્રિય જન્ય સુખને જ સુખ માનીને સુખની અભિલાષથી માની લીધેલ સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ હોવાથી સુખના બદલે દુઃખ જ પામે છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ તે સ્વાધિન નથી. તેતો પરાધીન છે. ઉપચરિત છે. એ સુખતો પુદ્ગલકર્મનો વિષાક છે. પર વસ્તુના કારણ દ્વારા ઉત્પાદિત સુખ તે શાશ્વત હોઈ શકતું નથી. કેમ કે તે સંયોગિક સુખ હોવાથી સંયોગના વિયોગમાં તેજ સુખ, દુઃખનું કારણ બની જાય છે; એટલે એવા સુખને સુખ માનવું તે અજ્ઞાનતા જ છે. જે સુખ કોઈ પણ ટાઈમે દુઃખનું કારણ બની શકતું નથી, જે સુખથી વધીને બીજું સુખ હોઈ શકે જ નહિ, જે સ્વભાવિક છે, જે કોઈ અન્ય દ્વારા ઉત્પાદિત નથી, તે સુખ જ સત્ય સુખ છે. એવું આત્મિક સુખ જ પરમ આનંદને

દેવાવાળું છે. એવું સુખ આત્મામાં હંમેશના માટે સત્તારૂપે રહેલું છે. બહારથી આવવાવાળું નથી. અર્થાત્ ખુદ પોતાનામાંથીજ પ્રગટ થાય છે. તે સુખ પોતાનામાં જ હોવા છતાં પણ જીવ અજ્ઞાનતાથી જ્ઞાનશૂન્ય થાય છે, જેથી તેનો અનુભવ પણ અજ્ઞાની જીવ ને માટે કઠિન છે. આ વાસ્તવિક સુખને કોઈ પણ ઉપમા આપી શકાતી નથી. જેઓએ તે સુખને પ્રાપ્ત કર્યું છે તેઓને જ તે અવ્યક્ત સુખનો અનુભવ હોઈ શકે છે. તે નીચેના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. એક મહાઅરણ્યવાસી સ્ત્રીએ અરણ્યમાં રહેતો હતો. એક વખત પોતાના અશ્વવડે ખેંચાઈને ભૂલો પડેલો એક રાજા તે અટવીમાં આવ્યો.

સ્ત્રીએ તેને જોયો. સત્કારપૂર્વક તે રાજાને પોતાના સ્થાને લઈ જઈ વિશ્રાંતિને માટે તે રાજાની બહુજ ચાકરી કરી. ત્યારબાદ નગરમાં જવા ટાઈમે રાજાએ સ્ત્રીને પણ પોતાની સાથે લીધો. અને સ્ત્રીએ ઉપકારી સમજી તેનો બહુ જ સત્કાર કર્યો. રાજાસમૃદ્ધિનો ઉપલોગ કરતા તે સ્ત્રીએ એક વખત પોતાના નિવાસસ્થાન અરણ્યનું સ્મરણ થવાથી રાજાની આજ્ઞા લઈ પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યો. અરણ્યવાસિઓએ તેને પુછ્યું કે નગર કેવું હતું? ત્યાં કેવું સુખ છે? સ્ત્રીએ તે સર્વ વાત જાણુતો હોવા છતાં પણ તે સુખની ઉપમા, અરણ્યમાં કોઈ નહીં હોવાથી તે સુખ બતાવી શક્યો નહિ.

આ પ્રમાણે આત્માનું અવ્યાબાધ સુખ પણ અનુપમ

છે. કેમકે તે સુખને કોઈ પણ ઉપમાથી સમજાવી શકાય તેવું નથી. જેમ જન્માંધમનુષ્ય સૂર્યાદિકની વ્યાખ્યા કરી શકતો નથી, તેમ અજ્ઞાની જીવ પણ આત્મિક સુખની વ્યાખ્યા કરી શકતો નથી. કેમકે તેને તેનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન નથી. જેમ યતિનું સુખ વિશેષ પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવયુક્ત હોવાથી યતિસિવાય બીજો કોઈ તેનો અનુભવ કરી શકતું નથી, આરોગ્ય સુખને રોગગ્રસ્ત પ્રાણી સમજી શકતો નથી, તેમ આત્મિક-અવ્યાખ્યા સુખનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બુદ્ધિગમ્ય નહીં હોવાથી 'સર્વથા અચિન્ત્ય અર્થાત્ બુદ્ધિથી અવાર્ણનીય છે. જે આત્માના અનંત ચતુષ્કાદિ ગુણો બિલકુલ નિરાવરણ બની પ્રગટ થયા છે, તે જ આ અવ્યાખ્યા સુખનો લોકતા છે. તે જ પ્રમેશ્વર છે. અનન્તગુણોની પ્રત્યક્ષતા તે જ ઈશ્વરતા છે. અનન્તગુણોનું પ્રગટરૂપે મળવું તે જ ઈશ્વર શોધન યા ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો તાત્પર્ય છે. આત્માના અનન્તગુણોનું સ્વરૂપ તે જ ઈશ્વરત્વ યા ધર્મ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ અગર કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ સમયે ઈશ્વરત્વની પૂર્ણતાને પામેલ તે આત્મા ઈશ્વર બને છે. સર્વ સંસારી આત્માઓમાં પણ આ રીતે ઈશ્વરતા તિરોભાવે વિદ્યમાન છે. પોતાના જ્ઞાન-દર્શનાદિગુણ ક્ષાયિકભાવે પ્રગટ થાય ત્યારે જ પોતાની અનન્ત રિદ્ધિને આત્મા પ્રત્યક્ષરૂપે દેખે છે. જેમ પોતાની નાભિમાં રહેલી કસ્તૂરીને માટે મૃગ અહીં-તહીં દોડ્યા જ કરે છે. કેમકે તેને એ ભ્રમ છે કે આ સુગંધ બીજેથી આવી રહી છે. તેવી રીતે અજ્ઞાની આત્મા પણ, પોતાની અનન્ત રિદ્ધિનો ખ્યાલ નહીં હોવાથી અન્ય સ્થાને સુખ

પ્રાપ્તિ માટે વ્યર્થ દોડધામ કરે છે. અધ્યાત્મી યોગિવર્ય શ્રી આનંદધણ મહારાજે કહ્યું છે કે:—

પરમ નિધાન પ્રકટ મુખ આગળે,  
જગત ઉલ્લસંધી હોજાય જિનેશ્વરે ।

ન્યોતિ વિના બુઝો જગદીશની,  
અધોઅધ પુલાય જિનેશ્વર ॥

આત્મ હિતની અસિલાષા પ્રાયઃ સર્વ આત્માઓને હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાનતાને કારણે આત્માને, સ્થાને સ્થાને શોધતા ફરે છે. કહે છે કે આત્મા અથવા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું છે? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે? આ પ્રશ્નોના વાસ્તવિક ઉત્તર નહીં જાણવાવાળા અને જ્ઞાનદષ્ટિથી રહિત પુરૂષો સ્વેચ્છાનુસાર માર્ગ બતાવી દે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુહીનગુરૂ અને શિષ્યની મંડળી બની જાય છે. જેથી સ્વદેહમાં રહેલ આત્મ તત્ત્વરૂપ નિધાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. સ્વયં શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. પરંતુ વિલાવમાં પ્રવર્તવાથી જીવ, પુદ્ગલના સંગથી પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો છે. અને તેથી જ પોતે પરમાત્મા સદૃશ હોવા છતાં સિદ્ધિ બની પરમાત્માની શોધમાં ધૂમ્યા જ કરે છે. પરમનિધાનરૂપ આત્મત્વ સ્વયંમાં હોવા છતાં પણ સ્વયંને ઓળખતો નથી. અને અન્ય સ્થાન પર પરમાત્માની શોધ કરે છે. માટે જેમ પ્રકાશોત્પાદક વસ્તુની સહાયતાથી કોઈ પણ વસ્તુ જોઈ શકાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વને જોવાને—સમજવાને માટે પરમાત્માની દિવ્ય ન્યોતિ જોઈએ કે જેના દ્વારા જ

સ્વ સ્વરૂપનો જાણી શકે. પરંપરામાંથી જાણી શકે. વિના કેવળ અજ્ઞાનીઓના કથનરૂપ અજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તો સુખના સાધનરૂપ પરમનિધાન સન્મુખ હોવા છતાં પણ જગત તેને ઉદ્ધાવીને જ ચાલી રહ્યું છે. જ્યાં સુધી આત્માને એ જાણ નથી કે સ્વયંજ પરમાત્મા છે, ત્યાંસુધી વાસ્તવિક ધર્મ પ્રાપ્ત નહીં થવાથી કર્મબંધનની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. કર્મની વૃદ્ધિ થવાથી આત્મા, વધુને વધુ વિલાવ દશામાં મુકાય છે. આત્માની વિલાવદશા એજ દુઃખ છે. જેમ જેમ વિલાવ દશા વધુ, તેમ તેમ દુઃખ પણ વધુ પામે છે. આત્મા, સ્વલાવ દશા અને વિલાવ દશાને સમજે, વિલાવ દશાના દુઃખનો અને સ્વલાવ દશાના સુખનો જાણ કરે, સ્વલાવ દશાની પૂર્ણતામાં કેટલી ન્યુનતા છે તે વિચારે, સ્વલાવ દશાની પૂર્ણતા પ્રકટ કરવા કોશિષ કરે, અને સ્વલાવ દશાની પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત; પરંપરામાંથી દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખે, તેજ આત્મા વિલાવ દશાના બંધનમાંથી મુક્ત બની, આત્માના અનંત અતુલકાંક્ષા શુભોને પ્રગટ કરી શાશ્વત સુખનો ભોક્તા બની શકે છે.



## પ્રકરણ ૨ જી

### આત્માની વિભાવ દશા

આત્માના અનંત ચતુષ્કાદિ ગુણોની પ્રગટતામાં જેટલા જેટલા અંશે ન્યુનતા તેટલા તેટલા અંશે આત્માની વર્ત્તી દશાને વિભાવ દશા કહેવાય છે. જગતના પ્રાણિઓને સુખ દુઃખનું જે કંઈપણ કારણ હોય તો વિભાવ દશા છે. સ્વ-ભાવ દશા અને વિભાવ દશાને સમજી નહીં શકનાર પ્રાણિને સુખ-દુઃખ પ્રાપ્તિનો, તેના સ્વરૂપનો અને તેની પ્રાપ્તિના કારણનો વાસ્તવિક જ્ઞાણ નહીં હોવાથી સુખ પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન હોવા છતાં પણ વધુ ને વધુ દુઃખની ગત્તામાં ધકેલાય છે.

જીવનો મુળ ગુણ ઉપયોગ છે. પરંતુ તે ઉપયોગ જ્યારે વસ્તુના વિશેષ ધર્મગ્રહણમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, ત્યારે તેને “ જ્ઞાનોપયોગ ” કહેવાય છે. અને વસ્તુના સામાન્ય ધર્મગ્રહણમાં પ્રવૃત્ત હોય છે ત્યારે તેને દર્શનોપયોગ કહેવાય છે. આમાં જ્ઞાન, દર્શન તથા ઉપયોગ સર્વથા ભિન્ન નથી. તો પણ સર્વત્ર જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અતિશય હોવાથી જ્ઞાનની મુખ્યતા બતાવવાને માટે, જીવના વિશેષ ઉપયોગ રૂપ જ્ઞાનને સર્વથી મુખ્ય માન્યું છે. વસ્તુમાં વિદ્યમાન વિશેષ ધર્મને જાણવાની આત્મશક્તિ “ જ્ઞાન ” અને વસ્તુમાં વિદ્યમાન સામાન્ય ધર્મને જાણવાની આત્મશક્તિ “ દર્શન ”

તથા તે બંનેને કામમાં લેવાં તેને “ ઉપયોગ ” કહેવાય છે. જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ તે “ જ્ઞાનોપયોગ ” અને દર્શનશક્તિનો ઉપયોગ તે “ દર્શનોપયોગ ” છે. જીવ દ્વારા રાગદ્વેષનાં પરાધીનતા રહિત ઉપયોગ જ્યારે હોય છે ત્યારે તેને “ ચારિત્ર ” કહેવાય છે.

કર્મના સર્વથા આવરણહિત એટલે ક્ષાયિક ભાવે વર્તતું જ્ઞાન અને દર્શન, સર્વજીવોમાં સદાના માટે એક સરખું જ હોય છે. એવા જ્ઞાન-દર્શનને ક્રમશઃ કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન કહેવાય છે. સ્વભાવિક દશામાં આત્મા, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય છે. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત સર્વઆત્માનું સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શીત્વ ન્યુનાધિક હોઈ શકતું જ નથી. અર્થાત્ સર્વમાં બરાબર હોય છે. વિભાવિક દશામાં આત્માના તે જ્ઞાન-દર્શનગુણ, પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમુહથી આચ્છાદિત હોય છે. આચ્છાદિત પણે વર્તી તે જ્ઞાન-દર્શનની પ્રભા “વિભાવિક” અથવા ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન કહેવાય છે. જેમ જેમ તે પ્રભા વિશેષરૂપે ખંડિત હોય છે, તેમ તેમ ક્ષયોપશમ ઘટતો જાય છે. અને જેમ જેમ તે પ્રભા, ઓછી ખંડિત હોય છે તેમ તેમ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. કર્મથી આચ્છાદિત દશામાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ક્ષયોપશમ અનેક પ્રકારનો હોય છે. અનેકવિધ ક્ષયોપશમને અનુલક્ષીને કર્મ ઉપાધિઓના ભેદાનુસાર જ્ઞાન-દર્શનનાં પણ અનેકભેદ વર્તતાં હોવા છતાં સ્થુલપણે ક્ષયોપશમીક જ્ઞાનના મતિ વીગેરે સાતભેદ અને ક્ષયોપશમીક દર્શનના ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ દર્શન એમ ત્રણ ભેદ શાસ્ત્રમાં પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં ક્ષાયિક ભાવનું

કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો એક એક ભેદ ગણતાં સ્વ-ભાવિક અને વિભાવિક એમ બન્ને મળી આઠ ભેદ જ્ઞાનના અને ચાર ભેદ દર્શનના છે. ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન યુક્ત આત્મદશા તે વિભાવિક અને ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન યુક્ત આત્મદશા તે સ્વભાવિક દશા છે.

ત્રણે લોકમાં રહેલ રૂપી-અરૂપી સર્વદ્રવ્યોની ત્રણેકાળ અંગેની ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવરૂપ ત્રણે પ્રકારની પરિણતિ સકળ સમયે બાણુવાની આત્મામાં જ્ઞાન શક્તિ હોવા છતાં પણ કર્મપુદ્ગલથી આચ્છાદિત તે જ્ઞાનશક્તિ, અરૂપી (વર્ણ ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રહિત) પદાર્થને તો સાક્ષાત્ આત્માથી બાણી અનુભવી શકતી જ નથી. કર્મપુદ્ગલથી આચ્છાદિત તે જ્ઞાનશક્તિ અનેક પ્રકારની હોવાથી તેમાં કેટલીક જ્ઞાનશક્તિની માત્રાઓ તો પદાર્થને મનોયુક્ત ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ બાણી શકે છે. આંખથી જોવાય છે, જીભથી ચખાય છે, નાકથી સુંઘાય છે, કાનથી સંભળાય છે અને આમડીથી અડાય છે, તે બધા જ્ઞાનમાં આવા પ્રકારની જ્ઞાન શક્તિ જ કામ કરી રહી છે. તકશક્તિ, અનુમાન કરવાની શક્તિ, સ્મૃતિમાં લાવનાર શક્તિ આ બધી શક્તિઓ આવા પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિના પ્રકારો છે. આ જ્ઞાનશક્તિની માત્રાઓને જૈન દર્શનકારોએ “મતિજ્ઞાન”ની સંજ્ઞા આપેલી છે. આ મતિજ્ઞાનનો ઉપ-યોગ પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જ પ્રવર્તે છે. અમુક ઇન્દ્રિયથી અમુક વિષયને જ ગ્રહણ કરી શકાય છે. જે વિષય જે ઇન્દ્રિયનો હોય તે વિષયનો જ્યાં તેજ ઇન્દ્રિય

વડે થાય છે, નહીં કે અન્ય ઇન્દ્રિય વડે. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શને જ જાણવાનો છે. પદાર્થના સ્પર્શને અનુભવવા ટાઈ મે મતિજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય શક્તિ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારાજ સ્પર્શને અનુભવે છે. પદાર્થના રસને અનુભવવા ટાઈ મે મતિજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યશક્તિ રસનેન્દ્રિય દ્વારાજ રસને અનુભવે છે. એ રીતે ગંધને ઘ્રાણેન્દ્રિયદ્વારા, રૂપને ચક્ષુદ્વારા, શબ્દને કાનદ્વારા અનુભવે છે. પદાર્થના રૂપ-રસ-ગંધાદિ વિષયને અનુભવવા માટે જે ટાઈ મે જે જે ઇન્દ્રિયની મદદ લેવાય છે, તે તે ટાઈ મે તે તે ઇન્દ્રિયનું મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. વિચાર કરવા દ્વારા પ્રવૃત્ત ચૈતન્ય શક્તિને મનનું મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનને આશ્રયી છ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે. તે અત્યેક મતિજ્ઞાનના પ્રકારો ઉત્પત્તિક્રમના હિસાબે વિવિધ પ્રકારે છે. પદાર્થ અનુભવવા ટાઈ મે ઇન્દ્રિય દ્વારા જ્યારે આત્માનો ઉપયોગ વર્તે છે ત્યારે આંખ અને મન સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોને પુહ્ગલ ફરસ્યા વિના તે પદાર્થના સ્પર્શ-રસ-ગંધ અને શબ્દનો જાણાવ આવી શકતો નથી. એટલે તે ઇન્દ્રિયનો વિષય “પ્રાપ્યકારી” કહેવાય છે. મન અને ચક્ષુનો વિષય તો અપ્રાપ્યકારી છે. એટલે તેતો પુહ્ગલ અણુફરસ્યે પણ જાણે છે.

શબ્દ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને લાયક પદાર્થના આણુ સ્કંધોની ઇન્દ્રિયોને સ્પર્શના થવા છતાં પણ સ્પર્શિત થયેલા આણુસ્કંધોના વિષયાંશોનું પ્રમાણ ઇન્દ્રિયો જાણી શકે તેટલા

જથ્થા પ્રમાણ હોય તો જ વિષય જાણી શકાય છે. જો કે સ્પૃષ્ટ આણુસ્કંધો ન્યુન પ્રમાણમાં હોવા ટાઇમે વિષયને જાણી તો શકે છે, પરંતુ બહુ જ અદ્ય રીતે જાણવાથી તે જ્ઞાન વ્યવહાર્ય થઈ શકતું નથી. કોઈ પ્રાણિઓની અમુક ઇન્દ્રિયો વધુ સતેજ હોય છે તેઓ તો ન્યુન પ્રમાણ આણુસ્કંધોથી પણ વ્યવહાર્ય થઈ શકે તે રીતે વિષયજ્ઞાન કરી શકે છે. એટલે કોઈ પ્રાણિની અમુક ઇન્દ્રિય સતેજ હોય છે તો કોઈ પ્રાણિની અન્ય ઇન્દ્રિય સતેજ હોય છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયની તાકાત અનુસાર પદાર્થના સ્પૃષ્ટ આણુસ્કંધો દ્વારા પ્રાણિ, વિષયને જાણી શકે છે. એક આણુ પણ ઇન્દ્રિયને સ્પર્શે તે ટાઇમે તે જાણવા માટે જ્ઞાન પ્રયત્ન કર્યા વિના તો રહેતું જ નથી. જ્ઞાનના તે પ્રયત્નને ઉપયોગ કહેવાય છે. તે ઉપયોગમાં વિષય પકડાયા છતાં પણ તે વિષયની પર્ત્તી અવ્યક્ત અસરને “વ્યંજનાવગ્રહ” કહેવાય છે. આહીં વ્યંજનાવગ્રહ એટલે ગ્રહણવિષયની આત્મામાં થતી અવ્યક્ત અસર. તે ટાઇમે પ્રવૃત્ત મતિજ્ઞાન ને “વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન” કહેવાય છે. એ રીતે મન અને ચક્ષુ સિવાય શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોને સ્પૃષ્ટ પદાર્થનું અવ્યક્તજ્ઞાન તે, તે ઇન્દ્રિયોના સંબંધ વાળું વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન કહેવાતું હોવાથી ચાર ઇન્દ્રિયો આશ્રયી વ્યંજનાવગ્રહ મતિ જ્ઞાન ચાર પ્રકારે હોય છે. (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન (૨) રસનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન (૩) ગ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન (૪) શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન.

આ વ્યંજનાવગ્રહ, ઇન્દ્રિયને સ્પૃષ્ટ પુદ્ગલો અંગે જ હોય છે. એટલે મન અને ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે તે તો પુદ્ગલ અણુકરસ્યે પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે.

શબ્દ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શને લાયક પદાર્થના અણુ સ્કંધો, ઇન્દ્રિયસ્પૃષ્ટ વર્તતા હોવા છતાં પણ તે અણુસ્કંધોને ઇન્દ્રિય બરોબર જાણી ન શકે ત્યાં સુધી ઉપયોગ સ્વરૂપે વર્તતા જ્ઞાનને વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે. એ ઉપયોગમાં પકડાતા વિષયની જ્યારે વ્યક્ત અસર થાય છે, એટલે કે શબ્દાદિનું વ્યવહાર્ય વર્ધી શકે એટલા જથ્થા પ્રમાણ પદાર્થના અણુસ્કંધો ઇન્દ્રિયોને ફરસે છે તે ટાઇમે ઉપયોગરૂપે પ્રવૃત્ત જ્ઞાનને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ તે અનુક્રમે વસ્તુ ધ્યાનમાં ન આવે તેવી સ્થિતિનું અને વસ્તુ ધ્યાનમાં આવે તેવી સ્થિતિનું જ્ઞાન છે. આ બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનમાં પદાર્થસ્કંધોને ચક્ષુ અને મન સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ તો છેજ. પરંતુ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલી વસ્તુની અપૂર્ણ હાલતને વ્યંજન કહેવાય છે, અને ઇન્દ્રિયો સમજી શકે તેવી સ્થિતિમાં વસ્તુનો થતો સંબંધ તે અર્થ કહેવાય છે. ચક્ષુ તથા મનને દૃશ્ય તથા શ્રોત્રીય પદાર્થોનો સ્પર્શ થતો નથી તોપણ વસ્તુની વ્યક્ત અસર થવારૂપ અર્થાવગ્રહ તો તે બન્નેથી થાય છે. તેમાંય મન તો દૂરદૂરની વસ્તુ ઉપરાંત ભૂતકાળમાં થયેલી વસ્તુનો પણ વિચાર કરી શકે છે.

રૂપના વિષયનો અર્થાવગ્રહ, વસ્તુના પ્રતિબિંબ માર-  
ફત જ આંખથી થઈ શકે છે. પ્રતિબિંબ ન પડે તો અર્થા-  
વગ્રહ થઈ શકતો નથી. એટલે પાછળ રહેલી વસ્તુના  
રૂપનો કે દૃષ્ટિથી પર રહેલી વસ્તુના રૂપનો, અગર અધા-  
રામાં પડેલી કે કોઈ અન્ય વસ્તુથી આચ્છાદિત વસ્તુના  
રૂપનો ચક્ષુદ્વારા અર્થાવગ્રહ થઈ શકતો નથી. આ અર્થા-  
વગ્રહમતિજ્ઞાન તે પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન આશ્રયી છ  
પ્રકારનો છે.

વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહરૂપ ઉપયોગ વિસ્તરવા  
માંડે એટલે તે વસ્તુની નિર્ણયાભિમુખી વિચારણા ટાઈમે  
વર્તતા ઉપયોગને “ ઇહા ” કહેવાય છે. સંભાવનાની  
વિચારણાના પરિણામે નિર્ણયાત્મક એટલે આજ વસ્તુ છે-  
એવા પ્રકારનો વિસ્તરેલ ઉપયોગ તે “ અપાય ” કહેવાય  
છે. અપાયથી નિર્ણિત થયેલ પદાર્થનું કાલાન્તરે પણ સ્મરણ  
થઈ શકે એ પ્રકારના સંસ્કારવાળા જ્ઞાન ઉપયોગને  
“ ધારણા ” કહેવાય છે. આ ધારણામતિજ્ઞાનની ત્રણ  
અવસ્થા છે. નિર્ણયાત્મક ઉપયોગ એવો ને એવો થોડો  
વખત ટકી રહે તે “ અવિચ્યુતિ ધારણા ” છે. પછી તે વસ્તુ  
થોડી થોડી ભૂલાતાં ભૂલાતાં બિલ્કુલ ભૂલાઈ જાય છે તો  
પણ ક્યારેક ક્યારેક તે વસ્તુ યાદ આવી જાય છે, એટલે  
તેનું સ્મરણ થઈ આવે છે. ભૂલાઈ ગયેલી અવસ્થામાં તે  
વસ્તુનું જ્ઞાન સર્વથા નાશ પામતું નથી. કેમકે નાશ પામતું  
હોય તો તો ફરીથી જોયા વિના પણ તે વસ્તુનું સ્મરણ

થઈ ન શકે. જેથી ભુલાઈ ગયેલી અવસ્થામાં ક્ષયોપશમરૂપે તેના સંસ્કાર ટકી રહે છે તેને “વાસના ધારણા” કહેવાય છે. વાસનાના બળથી ભૂલાઈ ગયેલી વસ્તુનું પણ જ્યારે સ્મરણ થઈ આવે છે તેને “સ્મરણ ધારણા” કહેવાય છે. આ રીતે અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકાર ધારણામતિજ્ઞાનના છે. પૂર્વ લવનું સ્મરણ એ ધારણા મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

ઈહા, અપાય અને ધારણા એ ત્રણે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન આશ્રયી છ છ પ્રકારે છે. એટલે ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન, છ છ પ્રકારે અર્થાવગ્રહ ઈહા-અપાય અને ધારણામતિજ્ઞાન એમ કુલ ૨૮ ભેદ થયા. આ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મન વડે થતા મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ તે, તે તે ઇન્દ્રિયના મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિ ક્રમ છે.

આ વ્યંજનાવગ્રહાદિ સ્વરૂપે વર્તેલા મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્યારેક ધીમે ધીમે પણ વર્તે છે અને ક્યારેક ત્વરાએ પણ વર્તે છે. તેમાં ત્વરા અને મંદતાનો આધાર વસ્તુના પરિચય અને અપરિચય ઉપર છે. ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થતા વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ વધુમાં વધુ ૨ થી ૯ શ્વાસોચ્છવાસ લાગે છે. અર્થાવગ્રહમાં તો માત્ર એક જ સમય અને બાકીનાઓમાં અંતર્મુહુર્ત જ લાગે છે. ક્ષયોપશમરૂપે ટકી રહેલ વાસનાનું પ્રમાણ સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતા લવ સુધીનું હોય છે. તેથીજ તે જાતિસ્મરણજ્ઞાનરૂપે સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતા લવોની સ્મૃત્તિ થઈ આવે છે.



તે સ્મૃત્તિ પણ અમુક ટાઈમ સુધી ટકી શકે છે. અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિર્ગોદના જીવની અલ્પમાંઅલ્પ જ્ઞાનમાત્રાઓથી પ્રારંભી કેવળજ્ઞાનરૂપ સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાત્રાપર્યાંતની તમામ ચૈતન્ય માત્રાઓનો સમાવેશ, મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાંવ અને કેવળ એમ પાંચ વિભાગમાં જ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં અમુક જગ્યામાં અમુક વિશિષ્ટતાવાળી ખુલ્લી થયેલ જ્ઞાનમાત્રાઓમાંરહેલ પ્રધાનતાની વિવક્ષાએ મતિજ્ઞાનાદિ નામો પાડેલાં છે. જે જીવને જે જે જ્ઞાનની જેટલી જ્ઞાન-શક્તિ ખુલ્લી હોય તેને તે તે જ્ઞાનલઙ્ગિ કહેવાય છે. દરેક ખુલ્લી થયેલ જ્ઞાનમાત્રાની બે અવસ્થા હોય છે. લઙ્ગિરૂપે અને પ્રવૃત્તિરૂપે. તેમાં પ્રવૃત્તિરૂપજ્ઞાન તે ઉપયોગ કહેવાય છે. જીવને પદાર્થનો જ્યાંલ કેવળ લઙ્ગિરૂપેસ્થિત જ્ઞાન-દ્વારાજ થતો નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનદ્વારા થાય છે. પ્રવૃત્તિ તે લઙ્ગિની જ છે. એટલે લઙ્ગિવિના પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપયોગજ્ઞાન હોઈ શકતું નથી. માટે જે જ્ઞાનમાત્રાનો ઉપયોગ છે ત્યાં તેની લઙ્ગિતો છે જ. પરંતુ લઙ્ગિ છે ત્યાં તેનો ઉપયોગ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. કેટલાક પદાર્થોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન પ્રવર્ત્તો હોય તો પણ તે વિષેનાં ઘણાં જ્ઞાનો તેને શક્તિરૂપે હોઈ શકે છે. આમાં પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનદ્વારા પ્રવર્ત્તો જ્ઞાનોપયોગને મતિજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે. ઉપરોક્ત અવગ્રહાદિ તે એકજ ઉપયોગનાં કાળભેદે અનુક્રમે જુદાં જુદાં નામે છે.

વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા,

એ લેદોમાં પૂર્વવર્તી લેદો તે ઉત્તરવર્તી લેદોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે. અને ઉત્તરવર્તીલેદો તે કાર્યરૂપ છે. જેથી પૂર્વવર્તી લેદોસિવાય ઉત્તરવર્તીલેદોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. માટે ઉત્તરવર્તી લેદોની પહેલાં પૂર્વવર્તી લેદોની ઉત્પત્તિ થવી જ જોઈ એ. પરંતુ પૂર્વવર્તીલેદોની ઉત્પત્તિ થયાબાદ ઉત્તરવર્તીલેદોની ઉત્પત્તિ થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય. આ હકિકત સ્વયંબુદ્ધિથી વિચારવાથી મતિજ્ઞાનનો વ્યંજનાવગ્રહાદિ ઉત્પત્તિક્રમ સમજી શકાય તેવો છે.

વ્યંજનાવગ્રહાદિકે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય પણ દરેક જીવોને અને એક જીવને પણ સદાકાળ માટે એક સરખું હોઈ શકતું નથી. તેમાં પણ બહુ, અબહુ, વીગેરે વિવિધ પ્રકારે જ્ઞાનશક્તિ હોવાથી પૂર્વોક્ત ૨૮ લેદમાં દરેકના બહુ, અબહુ વીગેરે ખારખાર લેદ કરતાં મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેદો થાય છે.

આ ઉપરાંત વિકટ સમસ્યાના ઉકેલમાં તાત્કાલિક સહજબુદ્ધિની થતી ઉત્પત્તિરૂપ ઔત્પાતિકીબુદ્ધિ, ગુરૂનો વિનય અને સેવા કરતાં ઉમ્મન થવા વાળી વૈનયિકી બુદ્ધિ, શિષ્ય અને કર્મથી સંસ્કાર પામેલી કર્મજા બુદ્ધિ, અને લાંબા વખતના અનુભવથી ઘડાયેલી અર્થાત્ દીર્ઘ કાળના પૂર્વાપર અર્થના અવલોકનરૂપ પંચિણમિકી-બુદ્ધિ એમ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિને પણ જૈનશાસ્ત્રમાં મતિજ્ઞાન તરીકે જણાવી છે. આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહાદિતો પ્રવર્તે

છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત ૨૮ લેહોની માફક આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં રોજના વ્યવહારમાં આવતા બાણીતા પદાર્થોનું મતિજ્ઞાન નથી. તેમાં તો, સહજ રીતે નવો ખ્યાલ, ઉત્પન્ન કરવાવાળું મતિજ્ઞાન હોવાથી અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને પૂર્વોક્ત ૨૮ લેહોમાં રોજના વ્યવહારમાં આવતા બાણીતા પદાર્થોનું મતિજ્ઞાન હોવાથી તેને શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે એમ ઉપરોક્ત ૩૩૬ લેહમાં આ ચાર બુદ્ધિ ભેગવતાં કુલ ૩૪૦ લેહે મતિજ્ઞાન જૈનશાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે. આ બધો સૂક્ષ્મવિચાર વ્યવસ્થિત રીતે અને તે પણ યોગ્ય પ્રારિભાષિક શબ્દો સાથે જૈનશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલો હોવાથી મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, જૈનશાસ્ત્રદ્વારા જ સારી રીતે સમજી શકાય છે. અહીં બહુ, અબહુ આદિનું તથા ચાર બુદ્ધિનું સ્વરૂપ નન્દીસૂત્રમાં બહુ જ સ્પષ્ટતાથી વિસ્તાર-પૂર્વક દૃષ્ટાંત સહિત જણાવ્યું છે. આ રીતે જીવોમાં વિવિધ પ્રકારે વર્તતી મતિજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યતાનો ખ્યાલ-જૈન-શાસ્ત્ર દ્વારા સમજવો જરૂરી છે. હવે શ્રુતજ્ઞાન અંગે વિચારીએ તો પૂર્વોક્ત ધારણા સ્વરૂપે જે ઈન્દ્રિયના જે વિષયનો ઉપયોગ ત્યાંસુધી ચાલી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તો તે ઉપયોગ મતિજ્ઞાનોપયોગ તરીકે કહેવાય છે. ત્યાંથી આગળ વધીને તે વસ્તુના ત્રિકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા-વાળો અર્થાત્ તે વસ્તુના પૂર્વપરિચયના ખ્યાલસહિત વર્તતો તે ઉપયોગ શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ કહેવાય છે. અને તે ઉપયોગ શ્રુતલબ્ધિ-જ્ઞાનથી જ વર્તે છે. પૂર્વે બાણેલી અનુ-ભવેલી વસ્તુનો પુનઃ પ્રત્યક્ષ સંબંધ થાય છે, ત્યારે

પ્રથમ તો તેનો અવગ્રહથી માંડીને ધારણા સુધીનો મતિ-જ્ઞાનોપયોગ વર્તે છે. અને પછી “ તેજ વસ્તુ આ છે ” એમ યાદ આવે છે, તે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ છે.

સ્તામાં જતાં સામે એક માણસ આવતો આપણને દેખાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો તેનો અવગ્રહ ઉપયોગ થાય, અને પછી તે શું છે એમ નિર્ણયાભિમુખી ઉપયોગરૂપ ઈડા, માણસ હોવું જોઈએ એવી સંભાવનાના ઉપયોગરૂપ અપાય, માણસ જ એવી નિર્ણયાત્મક ઉપયોગરૂપ ધારણા અનુક્રમે વર્તે છે. ત્યાં સુધી તો મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ છે. અને પછી યાદ આવે કે આ માણસ તે અમુક ટાઈમ પહેલાં જોયેલા ફલાણાભાઈ તેજ આ. એમ પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ બન્નેય જે જ્ઞાનમાં ભાસે તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

કોઈ માણસના પગ નીચે સર્પ આવ્યો, ત્યારે પ્રથમ તો સર્પના સ્પર્શ થવાના સમયે જ અવ્યક્ત ખ્યાલ રૂપે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ થયો, મારા પગ નીચે કંઈક છે તેવો વ્યક્ત ખ્યાલ આવ્યો તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો અર્થાવગ્રહ, કેવા સ્પર્શવાળી તે વસ્તુ છે એવી વિચારણા તે અપાય, મૃદુસ્પર્શવાળી જ એવી નિર્ણયાત્મક વિચારણા તે ધારણા, અહીં સુધી તો મતિજ્ઞાન, અને ત્યારબાદ આ તો મૃદુ-સ્પર્શવાળું જાનવર છે એવી જાનવર અંગેની પૂર્વસમજણનો ખ્યાલ પેદા થવા રૂપ ઉપયોગ પ્રવર્ત્તાવનાર જ્ઞાન તે શ્રુત-જ્ઞાન છે. ત્યારબાદ આ જાનવર તો સર્પજ, કે જે માણસને કચડે તો માણસ મરી જાય, અરે ! ભાગો ! એમ એકદમ

કુદીને ખસી જાય. વીગેરે જ્ઞાનોપયોગ, આગળ આગળ ઉત્પન્ન થયે જાય છે. એમ પ્રથમનું શ્રુત, ઉત્તરોત્તર શ્રુત જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત મનનો વિષય બનતું જાય છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોથી થયેલા શ્રુતજ્ઞાનો વખતે વાસ્તવિક રીતે મનનું મતિજ્ઞાન અને પછી શ્રુતજ્ઞાન એમ ચાલતી પર-પરાઓમાં મનના વ્યાપારની મુખ્યતા હોવાથી શ્રુતની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત મન છે.

એટલે સ્મૃતિમાં આવેલ વસ્તુની વિચારણા ચાલે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાનોપયોગમાં મનોવ્યાપારની પ્રધાનતા હોવાથી વિચારાંશ અધિક અને સ્પષ્ટ હોય છે. વળી તેમાં પૂર્વાપરનું અનુસંધાન પણ હોય છે.

સ્પર્શાદિક વિષયોયુક્ત પદાર્થોનું મતિજ્ઞાન થયા બાદ, પદાર્થનું કે તે વિષયના શબ્દનું ભાષામાં ઉચ્ચાર કરવારૂપ જ્ઞાન ન હોય, અગર તે તે પદાર્થને કોઈ અન્યાન્ય ભાષાથી સંબોધતું હોય છતાં પણ તે પદાર્થ અને તે વિષય અંગે વપરાશ કરવાનો કે તેનાથી નિવૃત્ત થવાનો ખ્યાલ જીવમાં જે ચતન્યશક્તિ-જ્ઞાનવડે હોય છે તે જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. કીડી કે મકોડી તે સાકર અને ગોળના શબ્દોનું જ્ઞાન ધરાવતી નથી છતાં “ આ વસ્તુ મારે ખાવા જેવી છે ” એવું ભાન તેને જે થાય છે તે તેના શ્રુતજ્ઞાનથી જ થાય છે.

શ્રુતોપયોગ ઉત્પન્ન કરાવનાર શ્રુતજ્ઞાન લબ્ધિ જ કહેવાય છે. આ શ્રુત જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ બન્ને છે.

એટલે ઇન્દ્રિય તથા મનોજન્ય જ્ઞાનવ્યાપારના પ્રાથમિક અપરિપક્વ અંશને મતિજ્ઞાન અને ઉત્તરવર્તી પરિપક્વ અથવા સ્પષ્ટ અંશને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

શબ્દજન્ય કે સંકેતજન્ય પદાર્થનો ખ્યાલ એટલે કે શબ્દ શ્રવણ દ્વારા, લેખિત શબ્દ જોવા દ્વારા, અથવા તો શિરઃકંપન-હસ્તધુનન આદિ અન્યે કરેલા સંકેત દ્વારા પદાર્થનો ખ્યાલ જેનાવડે જીવને આવે, અગર તો ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ-રસ-ગંધ અને રૂપના વિષયોનું મતિજ્ઞાન થયા બાદ તે વિષયયુક્ત પદાર્થના શબ્દનો ખ્યાલ-અર્થની ઉપસ્થિતિ-અર્થનો યોગ જે ચૈતન્ય શક્તિવડે થાય તેને શ્રુત જ્ઞાન કહેવાય છે.

અહિં શબ્દને સાંભળવો તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનું અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાન છે. સંજ્ઞાક્ષર, ચેષ્ટા, સંકેત, નજરે આવે કે પદાર્થના રસ-સ્પર્શ-ગંધનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય તે પણ તે તે ઇન્દ્રિયનું અવગ્રહાદિ મતિ જ્ઞાન છે. પણ તે દ્વારા અર્થયોગ થાય તે શ્રુત જ્ઞાન છે.

વાચક શબ્દ ઉપરથી વાચ્યનું જ્ઞાન કરાવવાવાળી અગર વાચ્ય ઉપરથી વાચક શબ્દનું જ્ઞાન કરાવવાવાળી ચૈતન્યશક્તિ તે શ્રુત જ્ઞાન છે.

શાંતિલાલ શબ્દ જે મનુષ્ય માટે વપરાતો હોય તે મનુષ્યનો ખ્યાલ, શબ્દ શ્રવણથી જે ચૈતન્ય શક્તિવડે આવે છે તે ચૈતન્ય શક્તિને શ્રુત જ્ઞાન કહેવાય છે.

શાંતિલાલ નામનો પરિચિત માણસ રસ્તામાં મળવા ટાઈમે મતિ જ્ઞાનવડે ચશ્તુઈન્દ્રિયથી તેને જોયા પછી, આ તો શાન્તિલાલ કે જે મારા મિત્ર છે એવો ખ્યાલ પેદા કરાવનાર તે શ્રુત જ્ઞાન છે.

જે વસ્તુનો લાભાલાભ કે સંબંધ, પૂર્વે ક્યારેય પણ અનુભવ્યો હોય તે જ વસ્તુનું પુનઃ પુનઃ મતિજ્ઞાન થતાં પુનઃ પુનઃ તે વસ્તુના લાભાલાભ કે સંબંધનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તે ખ્યાલ પેદા કરનાર શ્રુત જ્ઞાન જ હોવાથી શ્રુત જ્ઞાનોપયોગ વડે જ જીવ પોતાના જીવનવ્યવહારની જરૂરી ચીજોને ઓળખી શકે છે. મતિ અને શ્રુત એ બન્ને જ્ઞાનોપયોગથી જ જીવ, પોતપોતાના જીવન વ્યવહારો ચલાવી શકે છે. માટે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન અમુક અંશે પણ હોય તો છે જ.

આહાર-લય આદિ સંજ્ઞાઓ દ્વારા, એકેન્દ્રિયથી ચઉરિન્દ્રિયવાળા જીવોનાં શ્રુત જ્ઞાનનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. તેઓમાં શ્રુત જ્ઞાન ન હોત તો વનસ્પતિઓમાં પાણી અને ખાતર ચુસવાની, અને કીડી-મકોડીમાં ગોળ કે સાકરની સુગંધથી આકર્ષાઈ તેની નજીક આવી તે ગોળ કે સાકરને ચોંટી જવાની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકત નહીં. પણ ઉપરોક્ત જીવનમાં આ બધી પ્રવૃત્તિઓ આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ છીએ. એટલે તેવા જીવોમાં પણ મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન છે એમ સાબીત થાય છે.

જેટલા વિષયોનું મતિ જ્ઞાન થાય તેટલાનું શ્રુત જ્ઞાન થાય જ એવું હોઈ શકતું નથી. ઘણી વખત અબાણી ચીજોનું મતિ જ્ઞાન થવા છતાં પણ તેનું શ્રુત જ્ઞાન થતું નથી. આ હકિકત વિશેષ શ્રુત જ્ઞાન રૂપે સમજવાની.

સામાન્ય રૂપે તો શ્રુત જ્ઞાનોપયોગ, દરેક મતિ જ્ઞાનોપયોગ પછી હોય જ છે. કારણ કે અનાદિકાળથી જીવ મતિ અને શ્રુત સહિત તો છેજ. જેમકે એક અબાણ્યા માણસે સીતાફળ જોયું—ચાખ્યું, તે ઉપરથી આ કોઈ ખાવાની ચીજ છે, મીઠી છે, એટલો સામાન્ય શ્રુતોપયોગ તો તેને વર્તે છે.

પરંતુ આ ચીજને સીતાફળ કહેવાય, અગર દેશાચાર પ્રમાણે તેને કોઈ ખીજ શબ્દથી સંબોધાય એવું વિશેષ શ્રુત જ્ઞાન તેને તે સીતાફળ અંગે કદાચ હોઈ શકતું પણ નથી.

આ રીતે જીવનવ્યવહારોપયોગી શ્રુત જ્ઞાન ઉપરાંત શાસ્ત્રના જ્ઞાનને પણ શ્રુત જ્ઞાન કહેવાય છે. આખત પુરૂષ દ્વારા પ્રણિત શાસ્ત્ર યા અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી અગર શ્રવણથી કેટલાક શબ્દો અને તેના અર્થોનું જે જ્ઞાન થાય તેને પણ શ્રુત જ્ઞાન કહેવાય છે. શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સાંભળીને થઈ હોવાથી, શાસ્ત્ર તે સાંભળેલી વસ્તુ હોઈ તેને શ્રુત કહેવાય છે. અને તેનું જે જ્ઞાન તે શ્રુત જ્ઞાન કહેવાય છે.

શાસ્ત્ર વચનાત્મક હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન થવામાં શબ્દ શ્રવણ જરૂરી છે. શબ્દ શ્રવણ એ શ્રોત્રનો વિષય હોવાથી મતિની અન્તર્ગત છે. શબ્દશ્રવણ એ મતિજ્ઞાન છે, અને



ઉત્પન્ન થવાવાળો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન છે. માટે મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. શ્રુતજ્ઞાનનું વાસ્તવિક કારણ તો શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે. માટે મતિજ્ઞાનને તેનું બ્રાહ્મનિમિત્ત કારણ જ ગણી શકાય છે. કારણ કે શાસ્ત્રોના શબ્દોનું શ્રવણ કરવા છતાં પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી જ શાસ્ત્ર વચન સાંભળનારા દરેકને શ્રુતજ્ઞાન થાય જ એવો નિયમ નથી.

જ્ઞાનોત્પત્તિનું સાધન હોવાથી શાસ્ત્રોને પણ શ્રુત કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રશ્રુત અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ રૂપથી બે પ્રકારે છે. તેમાંથી અંગ બાહ્યશ્રુત તે ઉત્કાલિક-કાલિકલેદથી અનેક પ્રકારે અને અંગ પ્રવિષ્ટશ્રુત તે આચારાંગ, સુયગડાંગ આદિ બાર પ્રકારનું છે.

શ્રી તીર્થંકરદેવો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેમની પહેલ-વહેલી દેશનામાં તેમના જે શિષ્યો બને છે તેઓને મુખ્ય શિષ્ય બનાવી શાસનની સ્થાપના સમયે તેઓને “ઉપન્ને-ઈવા, વિગમેઈવા, ધ્રુવેઈવા” એ ત્રણ વાક્યોની ત્રિપદી આપી, વિશ્વના પદાર્થોની મૂળભુત સ્થિતિના તત્ત્વજ્ઞાનનું બીજક આપે છે. આ મુખ્ય શિષ્યોના નેતૃત્વ નીચે બીજા મુનિઓના ગણ (પરિવાર સમુહ) હોવાથી તેઓ જૈન-શાસનના ગણધર કહેવાય છે. આ સાક્ષાત્ તીર્થંકરદ્વારા પ્રકાશિત થયેલા જ્ઞાનને, પઠન-પાઠનમાં અનુકુળ પડે તેવી

રીતે તેની દરેક વસ્તુ ગોઠવીને ગણધરો, દ્વાદશાંગી એટલે બાર વિભાગરૂપે સૂત્રબદ્ધ કરે છે, તેને અંગપ્રવિષ્ટ-શ્રુત કહેવાય છે. (૧) આચારાંગ (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વિવાહપન્નત્તિ (લગવતી સૂત્ર). (૬) જ્ઞાતા ધર્મ કથાંગ (૭) ઉપાસગદશાંગ (૮) અન્તકૃત-દશાંગ (૯) અનુત્તરૌપપાતિક (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ (૧૧) વિપાકસૂત્ર (૧૨) દષ્ટિવાદ. એ બાર અંગોનાં નામો છે.

આયુ, બળ, બુદ્ધિ આદિની ક્ષીણ અવસ્થા દેખીને ગણધરોની પછી થયેલ બુદ્ધિમાન આચાર્યોએ સર્વ સાધારણ હિતને માટે અંગપ્રવિષ્ટ ગ્રંથોના આધારે સિન્ન સિન્ન વિષયો પર જે ગ્રંથો લખેલા છે તે અંગબાહ્યશ્રુત કહેવાય છે.

સર્વજ્ઞ દેવોએ પ્રકાશિત અને ગણધરરચિત શ્રુત, તથા તેના આધારે અન્ય શુદ્ધ બુદ્ધિ આચાર્યોએ લેખિત શ્રુત સિવાય, જૈનેતર દર્શનકારોએ લખેલાં કે રચેલાં શાસ્ત્રો પણ અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન છે. જે શાસ્ત્રો એકાન્ત દષ્ટિવાળાં કે સત્યાસત્યથી મિશ્રિત અગર પદાર્થોનું અયથાસ્થાને વર્ણન કરવાવાળાં હોવા છતાં પણ અંશતઃ શ્રુતાનુસારી હોવાથી તે આંશિક શ્રુતતો કહેવાય જ છે. પદાર્થ નિરૂપણમાં એકાંત દષ્ટિ તે મિથ્યાદષ્ટિ છે અને અનેકાન્તદષ્ટિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. સમ્યગ્દષ્ટિપ્રણિતશ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે અને મિથ્યાદષ્ટિ પ્રણિત-શ્રુત તે મિથ્યાશ્રુત છે. સમ્યક્શ્રુત મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી બને છે, જ્યારે મિથ્યાશ્રુત મોક્ષપ્રાપ્તિમાં નિરૂપયોગી બને છે.

જે કે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી કે નિરૂપયોગી બનવામાં શાસ્ત્રનો જ નિયત સ્વભાવ નથી, પરંતુ તેનો આધાર અધિકારીની યોગ્યતા પર છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રણિત તથા મિથ્યાદષ્ટિ પ્રણિત શાસ્ત્ર પણ સમ્યગ્દષ્ટિ પાસે આવ્યું તે યથાવસ્થિત ભાવના અવગમથી સમ્યક્શ્રુત કહેવાય, અને મિથ્યાદષ્ટિના હાથમાં આવેલું યથાવસ્થિત બોધના અભાવથી મિથ્યાશ્રુત કહેવાય છે, તો પણ વિષય અને પ્રણેતાની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતાની દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રોનું વિશેષત્વ અને હીનત્વ અવશ્ય છે.

શાસ્ત્રોથી પ્રાપ્ત થતો બોધ તેજ શ્રુતજ્ઞાન છે. પરંતુ શાસ્ત્રો તેનું સાધન હોવાથી ઉપચારથી શાસ્ત્ર પણ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પ્રકાશિત કરવામાં કાગળ, શ્યાહી, કલમ, પેન, પાટી, અક્ષર વીગેરે સાધનો પણ ઉપચારથી શ્રુત કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ અથવા વીસ પ્રકાર છે. અક્ષર—અનક્ષર—સંજ્ઞા—અસંજ્ઞા—સમ્યક્—મિથ્યા—સાદિક—અનાદિક—સપર્યવાસિત—અપર્યવાસિત—ગમિક—અગમિક—અંગપ્રવિષ્ટ—અંગબાહ્ય આ ચૌદ ભેદ છે. અને પર્યાય—અક્ષર—પદ—સંઘાત—પ્રતિપાત્તિ—અનુયોગ—પ્રાભૂતપ્રાભૂત—પ્રાભૂત—વસ્તુ અને પૂર્વ એ દસને સમાસ સહિત કરતાં વીસ પ્રકાર છે.

પ્રથમના ચૌદ ભેદતો અક્ષર, ધ્વનિ, સંજ્ઞા વીગેરે ભેદોથી છે. પાછળના વીસ ભેદ તે આગમના અક્ષરો—વાક્યો—પ્રકરણો વીગેરેને અંગે છે.

આમાં બુદ્ધિ રૂપ મતિ, સ્મરણ-ચાદી રૂપ સ્મૃતિ-આહાર, ભય, મૈથુન, નિદ્રા વીગેરે રૂપ સંજ્ઞા, વિચારણારૂપ ચિન્તા, ઇન્દ્રિયોથી થતા પદાર્થના ઓધરૂપ અભિનિષેધ, હેતુ અને સાધ્યની એક ઠેકાણે વ્યાપ્તિ જોવામાં આવવાથી બધે ઠેકાણે તે વ્યાપ્તિ લાગુ કરવાનો તર્ક, અને પ્રામાણિક વક્તાના શબ્દો ઉપરથી થતા સાચા જ્ઞાનરૂપ આગમ પ્રમાણ આ શબ્દ પ્રમાણ આ બધાં લોક વ્યવહારમાં જ્ઞાનનાં પસિદ્ધ નામોનો મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. શબ્દ ભેદમાં અર્થ ભેદ નથી પણ હોતો એ હિસાબે આ બધા બુદ્ધિબુદ્ધિ અર્થના નહિ પરંતુ એક જ અર્થના શબ્દો હોઈ તે બધાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાન જ છે. આમાં અભિનિષેધ શબ્દ જૈન સૂત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને બીજા શબ્દો લોકપ્રસિદ્ધ પણ છે.

આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પદાર્થ જ્ઞાનમાં જીવને ઇન્દ્રિય સહાયતાની જરૂર રહે ત્યાં સુધી તે જીવની ચૈતન્યશક્તિ “મતિ અને શ્રુત” સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. પણ તેથી આગળ વધીને ચૈતન્યશક્તિનો વિકાસ વિશેષરૂપે થાય ત્યારે તે ચૈતન્યશક્તિને, વિષય ગ્રહણ કરવામાં ઇન્દ્રિય સહાયની જરૂર નહિ રહેતાં, આત્મ-પ્રત્યક્ષ જ પદાર્થ સ્વરૂપને જીવે છે. આ રીતની ચૈતન્યશક્તિ જ્યાં સુધી રૂપી (રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શયુક્ત) પદાર્થને જ જાણવાવાળી હોય ત્યાં સુધી તેને અવધિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે. અવધિનો વિષય કેવળ રૂપી પદાર્થ સુધી જ સીમિત હોવાથી તેને સીમિત

—સીમા—યા અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિ શબ્દ સીમા સૂચક છે. અરૂપી પદાર્થોમાં અવધિની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકતી નથી. જગતના મૌલિક છ દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ રૂપી છે. એટલે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ અવધિનો વિષય થઈ શકે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય સિવાય આત્મા આદિ પાંચ દ્રવ્ય અવધિનો વિષય થઈ શકતાં નથી.

અવધિ જ્ઞાન તે બે રીતે પ્રગટ થાય છે. (૧) સ્વ પ્રત્યય અને (૨) ગુણ પ્રત્યય.

અમુક સ્વમાં જન્મ લેતાંની સાથે જ પ્રગટ થાય એવા જન્મ સિદ્ધ અને જીવન પર્યંત રહેવાવાળા અવધિ-જ્ઞાનને સ્વપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને જન્મ લીધા બાદ વ્રત-નિયમ આદિ ગુણોના પાલનથી પ્રાપ્ત થતું અવધિજ્ઞાન તે ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. સ્વ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના અધિકારી, દેવ અને નારક છે. દેવ અને નારકનો સ્વ જ એવો છે કે ત્યાં પેદા થતાંની સાથે જ અવધિજ્ઞાન થઈ જાય છે. મનુષ્ય અને તિર્થંચના અંગે એવો નિયમ નહીં હોવાથી તેઓ તો ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના જ અધિકારી છે. તીર્થંકર ભગવાનોને જન્મ લેવા ટાઈમે અવધિજ્ઞાન હોય જ છે. પરંતુ ત્યાં તેની પ્રગટતા નવી નથી. પૂર્વ સ્વથી જ સાથે આવેલ હોય છે. અવધિજ્ઞાનની પ્રગટ-તામાં અવધિજ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયોપશમ જ આવશ્યક છે. પરંતુ દેવ અને નારકને તે ક્ષયોપશમ સ્વજન્ય જ થાય છે. અને મનુષ્ય-તિર્થંચોને વ્રત-નિયમ-તપ આદિ ગુણોના

પાલનથી જ થાય છે. દેવ-નારકોને અવધિજ્ઞાનની પ્રગટતામાં વ્રત-નિયમાદિની અપેક્ષા રહેતી નથી.

ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના છ ભેદ છે. અનુગામી, અનનુગામી, વર્ધમાન, હીયમાન, અવસ્થિત અને અનવસ્થિત.

૧. જે અવધિજ્ઞાન, ઉત્પત્તિક્ષેત્રને છોડીને બીજી જગ્યાએ જવા છતાં પણ નષ્ટ પામે નહીં અને સાથે સાથે આવે તે અનુગામી અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. ઉત્પત્તિ સ્થાનનો ત્યાગ કરી અન્ય સ્થાને જતાં જે અવધિજ્ઞાન નષ્ટ પામી જાય તે અનનુગામી અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

૩. ઉત્પત્તિ સમયથી અન્ય સમયે ક્ષેત્ર, શુદ્ધિ આદિ દૃષ્ટિથી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામવાવાળું હોય તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

૪. ઉત્પત્તિના સમયબાદ પરિણામોની વિશુદ્ધિમાં ન્યુનતા થતી રહેવાના કારણે ક્રમશઃ અલ્પવિષયક થતું જાય તે હીયમાન અવધિજ્ઞાન છે.

૫. અવધિજ્ઞાન જન્માંતરમાં પણ આત્મામાં કાયમ રહે અગર કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યાંત આજન્મ ટકી રહે તે અવસ્થિત, યા અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન છે.

૬. જે ક્યારેક ઘટી જાય, ક્યારેક વધી જાય, આવી આદ્યું જાય, ફરીવાર ઉત્પન્ન થાય, અને 'પાછું' અલોપ

થાય એવું જલતરંગ જેવું અથવા વીજલીના જળકારા જેવું  
અવધિજ્ઞાન તે અનવસ્થિત, યા પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન  
કહેવાય છે.

અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત જીવોના ગુણની દૃષ્ટિએ આ છ લેહ  
છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ અનંતારૂપી દ્રવ્યથી સર્વરૂપી દ્રવ્ય બાણુવા  
વાળું, ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને  
અસંખ્ય ચોજનો સુધીનું, કાળની દૃષ્ટિએ આવલિકાના  
અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને અસંખ્ય વર્ષો પર્યંતનું,  
ભાવની દૃષ્ટિએ અનંતા ભાવ બાણુવાવાળું એમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર  
-કાળ અને ભાવથી અનેક પ્રકાર અવધિજ્ઞાનના છે.

એતના શક્તિના પર્યાય સ્વરૂપ મતિ-શ્રુત વીગેરે પાંચે  
જ્ઞાનનું કામ પોતપોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવાનું  
હોઈ તે સર્વને જ્ઞાન કહેવાય છે. પરંતુ પહેલાં ત્રણ  
જ્ઞાનમાં પ્રત્યેક જ્ઞાન તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એમ બંને  
સ્વરૂપે છે. જેમકે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન  
-અવધિજ્ઞાન-અવધિઅજ્ઞાન અર્થાત્ વિભંગજ્ઞાન. અહીં-  
જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ લેહ જ્ઞેય વિષયના આધારે નહીં પરંતુ  
જ્ઞાનના હિસાબે છે. જ્ઞેય વિષયની જ્ઞાનશક્તિ લિન્નલિન્ન  
જ્ઞાતાઓમાં સમાનપણે વર્તતી હોવા છતાં પણ મિથ્યા-  
વિપરીત શ્રદ્ધાવાળા જ્ઞાતાનું મતિ તથા શ્રુત અને અવધિ  
તે અનુક્રમે મતિઅજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન-અને વિભંગજ્ઞાન કહે-  
વાય છે. અને સમ્યગ્ શ્રદ્ધાવાળા જ્ઞાતાનું મતિ, શ્રુત અને  
અવધિ તે અનુક્રમે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન કહેવાય.

છે. લૌકિક સંકેત અનુસાર તો મતિ-શ્રુત-અવધિ તે જ્ઞાન જ છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક સંકેતથી તે ત્રણે, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એમ બન્ને સ્વરૂપે હોય છે. એટલે આત્મ વિકાસમાં ઉપયોગી થવાવાળું જે જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન, અને આત્મ-વિકાસમાં નડતરરૂપ જે જ્ઞાન તે અસમ્યગ્જ્ઞાન યા અજ્ઞાન કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે અસમ્યગ્જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાન પણ, છેતો જ્ઞાન સ્વરૂપેજ. સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાન (અજ્ઞાન) માં ચૈતન્યશક્તિ તો એક જ જાતની હોવા છતાં મિથ્યાભાવ સહકૃત જ્ઞાનોપયોગને અજ્ઞાન રૂપે અને સમ્યગ્-ભાવ સહકૃત જ્ઞાનોપયોગને જ્ઞાન રૂપે જણાવ્યો છે. અજ્ઞાન એ જ્ઞાનનો વિપર્યય છે. તેના કારણથી જગતમાં મતમતાં તરો અને ધર્મશાસ્ત્રના ભેદો વર્તે છે.

જગતના જીવોની દૃષ્ટિ અને લક્ષ બે પ્રકારે છે. (૧) આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અને (૨) વ્યવહારિક દૃષ્ટિ.

(૧) આત્માથી-સંબંધિત વિષય પર વિચાર કરવાવાળી દૃષ્ટિ-લક્ષ્ય યા જાગૃતિનું નામ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ છે.

(૨) આત્મા સિવાય અન્ય તત્વો પર મનન કરવા-વાળી તે વ્યવહારિક અથવા ઓઘદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળા જીવનું ચિંતન તે આત્માના તાત્વિક સ્વરૂપ અને તેને સ્પષ્ટ પ્રતીત કરવાના સાધન અને અંતિમ સાધ્ય મોક્ષાદિની પ્રાપ્તિમાં મુખ્યપણે વર્તે છે. અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિવાળા જીવનું ચિંતન, તે વ્યવહારિક



જીવનમાં પોતાનું સ્થાન શું છે? ધન, કીર્તિ—આખરૂં, ઇન્દ્રિયોના વિષયની પ્રાપ્તિ, પુત્ર, પરિવાર આદિમાં પોતે કેટલો આગળ વધી રહ્યો છે એ વીગેરે વિષયો અંગે મુખ્ય-પણે વર્તવું હોય છે. આ બંને દૃષ્ટિઓને અનુલક્ષીને સંસારી જીવોનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ ત્રણ વિભાગોમાં કરી શકાય છે.

(૧) જેના જીવનમાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિની મર્યાદાવાળા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિકાસ પુષ્કળ પ્ર. ભુમાં હોય અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રગટીકરણ અને વિકાસ ખીલકુલ હોય જ નહિં, એવો જીવ.

(૨) જેના જીવનમાં વ્યવહારિક જ્ઞાનનો વિકાસ બહુ જ ઓછો હોય, પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રગટીકરણ અને વિકાસ વધુ હોય એવા જીવ.

(૩) જેઓમાં બંને દૃષ્ટિઓથી સંબંધિત વિદ્યાઓ સુપ્રમાણમાં વિકસિત છે એવા જીવ.

ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારના જીવો પૈકી પહેલાં પ્રકારના જીવોના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને જ્ઞાની મહાત્માઓએ અજ્ઞાનકોટિમાં ગણ્યું છે. એ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને અજ્ઞાન કહેવાનું કારણ એ છે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિરહિત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્મશુદ્ધિના વિકાસમાં ખીલકુલ નહિં હોવાથી જગતમાં શાન્તિને બદલે અશાન્તિની જ્વાલાઓ દિન પ્રતિદિન પ્રગટ કરવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે.

ભૂતકાળમાં ભારત દેશનું ગૌરવ ઉચ્ચ સંસ્કાર અને ઉચ્ચ જીવનચર્યાથી જ અલંકૃત હતું. વ્યવહાર જીવનમાં ધનની આવશ્યકતા રહેતી હોવા છતાં પણ છલ-અન્યાય-કપટ-સંહાર કરીને ધન કમાવાનું કે દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાનું ઉદ્દાહરણ આર્ય સંસ્કૃતિમાં ક્યાંય પણ મળતું નથી. નિર્ધન અગર સત્તાધીશના સિંહાસન રહિત હોવા છતાં પણ સંસ્કારી જીવન વ્યતીત કરતા રહેતાવાળાઓની યશોગાથા ગાવામાં ભૂતકાલીન કવિવર્યોએ ક્યારેય પણ સંકોચ કર્યો નથી. એ સંસ્કારી જીવન અન્ય કોઈ પ્રકારનું નહિં હતું, પરંતુ કેવલ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એવં વિકાસવાળું હતું. આથી એ માલુમ પડે છે કે પુરાતનકાલમાં ધન યા સત્તાથી જીવનની ઉચ્ચતા મનાતી નહીં હતી. પરંતુ વિચારધન એવં આધ્યાત્મિક સંસ્કાર ધન જ મૂળ ધન યા સાચું ધન હતું.

એ અવિનાશી ધનની રક્ષા કરવાને માટે જ નિરંતર જાગૃત રહેવાનો ભારતના મહાન્ પુરુષોનો આદેશ હતો. તે આદેશના પાલનથી જ ભારતદેશ સુખશાંતિથી સમૃદ્ધિવંત હતો.

આવા પ્રકારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને રોકી ભૌતિક દૃષ્ટિમાં જ જીવને સ્થિર રાખવાવાળો જીવનો મિથ્યાભાવ છે. મિથ્યાવાસિત દશામાં જીવને ખરા-ખોટા યા હિતા-હિતનું જ્ઞાન જ હોતું નથી. સચ્ચી શ્રદ્ધા નહિં હોવાથી થોડું ઘણું જ્ઞાન હોય છે તે પણ વિપરિત પ્રકાશ કરવા-

વાળું અને પાપાચરણમાં લીન બનાવવાવાળું હોય છે. આવા જ્ઞાનવાળા જીવને ધાર્મિક કાર્ય કરવાનું સુઝતું જ નથી. અને જો તે ધાર્મિક કાર્ય કરતા હોય તો ફક્ત સંસાર સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ યા દુનિયાના આવકાર-આકર્ષણ આદિને માટે જ કરે છે. અહીં શ્રદ્ધા વિપરીત હોવાથી લાવના પણ વિપરીત હોય છે. જે કારણથી તેવા પ્રકારની ક્રિયા કરતાંને લાભ ન થતાં હાનિ જ થતી જાય છે. કેમકે તે સમયે સંસાર તરફ જ મનનો જીકાવ હોવાથી હંતલાગી આત્મા સંસારના તુચ્છ ફળની પ્રાપ્તિ માટે જ ધર્મક્રિયા કરે છે. જેમ વિષ મિશ્રિત લોજન વિનાશકારી થાય છે તેમ ઘોર મિથ્યાત્વદશામાં જીવદ્વારા કરાતાં શુભ અનુષ્ઠાનો પણ તેને માટે આધ્યાત્મિક તાનાં વિનાશક બને છે. સત્યસુખના લંકાર અને દુઃખના લવલેશ વિહુણા મોક્ષ પ્રત્યે અથવા તેના અચૂક સાધનો પ્રત્યે અને મોક્ષના અકસીર ઈલાજમાં પ્રયત્નશીલ સંતપુરૂષો પ્રત્યે તેને અરૂચિ થાય છે. અર્થાત્ મોક્ષ સાધક અને મોક્ષનો જ ઉપદેશ દેવાવાલા તથા ભૌતિક સામગ્રીઓને તુચ્છ દૃષ્ટિથી દેખવાવાળા સંતોનો તે મિથ્યાત્વી જીવો સમાગમ કરતા નથી. જંતર, મંત્ર, યા ચમત્કાર બતાવી કંચન-કામિની-પુત્રાદિકની સામગ્રી બતાવવાવાળા અધ્યાત્મ શૂન્ય કૃત્રિમ યોગિ મળી જાય તો તે એવા લોકોનો પરિચય સહર્ષ કરે છે. એ પ્રકારે અનર્થને અર્થરૂપે, ત્યાજ્યને ગ્રહણ સ્વરૂપે, ગ્રહણ યોગ્યને ત્યાજ્ય યોગ્ય રૂપે માનીને તે અત્યંત બરણાદ થાય છે. આ પ્રમાણે અનંતકાળસુધી ચક્ર

આલ્યા જ કરે છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ઉદય વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ વિપરિત વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. મોક્ષના વિષયમાં અરૂચિ રહે છે. આત્માની તરફ દૃષ્ટિ જતી નથી. પાપ તરફ ઝુકાવ રહે છે. અને સંસારી સુખ જ સારાં લાગે છે. કેવલ વર્તમાન લવ પૂરતી જ દૃષ્ટિ રાખીને તેને જ વિકસિત કરવાને માટે જીવ અનેક પ્રયત્ન કરે છે.

માટે સંસારાભિમુખ આત્માનું જ્ઞાન લૌકિક દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું વિશાલ અને સ્પષ્ટ હોય તો પણ સમભાવનું નહિ હોવાથી જેટલા પ્રમાણમાં સંસારિક વાસનાનું પોષક હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. આત્માના વિષયમાં અજ્ઞાત રાખવાવાળું લૌકિકજ્ઞાન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી અજ્ઞાન જ છે. આત્મજ્ઞાનીના થોડા પણ જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્મિક તૃપ્તિમાં થતો હોવાથી તે જ્ઞાનને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જ્ઞાન જ કહેવાય છે. જ્ઞાન આત્મશાંતિકારક છે. જ્યારે અજ્ઞાન અશાંતિકારક છે.

મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન તે સમ્યગ્ અને મિથ્યાત્વના હિસાબે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન એમ બે સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. મનઃપર્યાવજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાનમાં મિથ્યાત્વ હોઈ શકતું જ નથી એટલે તેના જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રૂપ ભેદો નથી.

અહીં દ્વીપ (મનુષ્ય ક્ષેત્ર)માં રહેલ સંજ્ઞિપર્યાપ્ત પંચે-

ન્દ્રિય પ્રાણિયોના ચિન્તિત અર્થને જાણી શકવાની જ્ઞાન-શક્તિને મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે.

જગતમાં કેટલાક જીવો સંજ્ઞિ છે અને કેટલાક અસંજ્ઞિ છે. ભૂતકાળમાં શું બન્યું? અમુક કાર્યનું શું પરિણામ આવ્યું હતું, હવે આનું શું પરિણામ આવશે? અને હવે શું કરવું? ઇત્યાદિ દીર્ઘકાળના વિચારપૂર્વક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત-નિવૃત્ત થવાની સંજ્ઞાવાંળા જે જીવો છે, તે સંજ્ઞિ કહેવાય છે. આ સંજ્ઞિજીવો મનોવિજ્ઞાનવાળા છે.

જે જીવો, વર્તમાનકાળના વિષયનાજ ઉપયોગવાળા છે, તે અસંજ્ઞિ કહેવાય છે. આજીવોને ભૂત-ભવિષ્યની વિચારશક્તિવાળું મનોવિજ્ઞાન નહીં હોવાથી વર્તમાન ઉપદ્રવવાળા સ્થાનથી ખસી જાય છે, પરંતુ ભૂતકાળના દુઃખનો કે ભાવિકાળમાં દુઃખદાયીસ્થાનનો તેમને ખ્યાલ પેદા થઈ શકતો નથી.

સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયજીવો વિચાર કરવા ટાઈમે પોતાના આત્મવીર્યથી અને કાર્યયોગનાબળથી મનોવર્ગણના પુદ્ગલોને આકર્ષીને વિચારવામાં કામઆવે તેવા મનપણે પરિણુમાવી તેનું મન બનાવી, વિચાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી, પછી તરત જ મનના તે પુદ્ગલોને છોડી દે છે. આ રીતે હરેક ટાઈમે વિચાર કરવામાં મનોવર્ગણના પુદ્ગલો ઉપર ગ્રહણ, પરિણુમન-અવલંબન અને વિસર્જન એ ચારે અયોગ દ્વારાજ મનથી વિચાર કરીશકાય છે. મનવાળ

સંજ્ઞિપચેન્દ્રિયજીવ કોઈપણ વસ્તુનો વિચાર આ પ્રમાણે  
 બનેલા મનથીજ કરે છે. વિચારવામાં મનનો ઉપયોગ  
 થતી વખતે મનની સિન્નસિન્ન આકૃતિયો થાય છે તેને  
 મનના પર્યાયો કહેવાય છે.

મન એ એકપ્રકારનું પૌદ્ગલિકદ્રવ્ય છે એટલે  
 મનના પર્યાયો તે પુદ્ગલદ્રવ્યના જ પર્યાયો છે. આ માન-  
 સિકઆકૃતિઓરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયોને ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા-  
 વિના સાક્ષાત્ આત્માથી જાણીશકવાની ચૈતન્ય-જ્ઞાનશક્તિને  
 મનઃપર્યવ જ્ઞાન કહેવાય છે. એવા જ્ઞાનવિકાસને પ્રાપ્ત કરનાર  
 મનુષ્ય, મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન તે માનસિક આકૃતિઓને પ્રત્યક્ષ કરે  
 છે, પરંતુ તેના અર્થજ્ઞાનને અર્થાત્ ચિંતનીય વસ્તુને પ્રત્યક્ષ  
 કરી શકતા નથી. મનઃપર્યવજ્ઞાનને મનના સંપૂર્ણ વિષયોનું  
 સાક્ષાત્ જ્ઞાન કરી શકતા હોય તો તો અરૂપી દ્રવ્ય પણ  
 મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય બની જાય. અને એ રીતે બને તો  
 કેવળજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં કંઈ ફેર રહે જ નહીં.  
 પરંતુ મનઃપર્યવજ્ઞાન તો રૂપીદ્રવ્યનોજ સાક્ષાત્કાર કરે છે  
 અને તે પણ સર્વરૂપીપુદ્ગલોનો સાક્ષાત્કાર નહીં કરી  
 શકતાં સર્વ રૂપીદ્રવ્યોનો અનંતમો ભાગ અર્થાત્ માનુષોત્તર  
 ક્ષેત્રની મર્યાદામાં જ મનની સિન્નસિન્ન આકૃતિરૂપ પુદ્ગલ  
 પર્યાયોને જ પ્રત્યક્ષ કરે છે. અને તે ઉપરથી અર્થજ્ઞાનનું  
 એટલે કે ચિંતનીય વસ્તુનું અનુમાન કરે છે. એટલે મનઃ

પર્યાવજ્ઞાનમાં મનઃપર્યાય અર્થાત્ માનસિક વિવિધ આકૃતિ-  
યોતુ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે અને ચિંતનીયવસ્તુનું અનુમાન  
જ્ઞાન છે.

આ મનઃપર્યાવજ્ઞાન બે પ્રકારે છે (૧) ઋણુમતિ અને  
(૨) વિપુલમતિ.

ઋણુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિનું જ્ઞાન વિશુદ્ધતર  
છે. કેમકે ઋણુમતિ કરતાં વિપુલમતિ તે મનના સૂક્ષ્મતર  
પરિણામોને પણ જાણી શકે છે. વળી ઋણુમતિ ઉત્પન્ન  
થયા બાદ આદ્યું પણ જાય છે. વિપુલમતિ આદ્યું નહિ  
જતાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહે છે.

અવધિ અને મનઃપર્યાવ એ બન્ને જ્ઞાનની સીમા, રૂપી-  
દ્રવ્ય પુરતી જ હોવા છતાંપણ વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામી  
અને વિષય એ ચાર દૃષ્ટિયોથી તે બન્નેમાં અન્તર છે.

૧. મનઃપર્યાવજ્ઞાન પોતાનાવિષયને અવધિજ્ઞાનની  
તુલનામાં વધુ સ્પષ્ટરૂપે જાણે છે. કારણકે મનના પર્યાયોને  
અવધિજ્ઞાન દ્વારા દ્રવ્યરૂપે જાણી શકાય છે, પરંતુ ચિંતનીય  
વસ્તુનો ખ્યાલ તો મનઃપર્યાવજ્ઞાન સિવાય આવી શકતો  
નહીં હોવાથી અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃપર્યાવજ્ઞાન વિશુદ્ધતર છે.

૨. અંશુલના અસંખ્યાતમા લાગથી માંડી સમગ્ર  
લોકના સમગ્ર રૂપીદ્રવ્યોને આત્મ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણવામાં અ-  
સંખ્ય પ્રકારનું તારતમ્ય હોવાથી, અવધિજ્ઞાન અસંખ્ય લેદે  
છે. ઉચ્ચતમ અવધિજ્ઞાન આખાં લોકનાં સર્વ રૂપીપદાર્થોને

સ્પર્શે' છે—જાણું છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, મનુષ્ય લોકમાં ૨૥ આંગલ વધુ અઢીઢીપમાં જે સંજ્ઞી જીવો હોય તેનાજ વિચારો જાણી શકે છે.

૩. અવધિજ્ઞાનિ તો ચારે ગતિના સમકિતી—મિથ્યાત્વી—સંયમી કે અસંયમી જીવો હોઈ શકે છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાનનો સ્વામી ફક્ત સર્વવિરતમનુષ્ય અને તે પણ સાતમા ગુણસ્થાનકે ગયેલ કોઈકને જ હોય છે.

૪. અવધિજ્ઞાનનો વિષય, સમગ્ર રૂપીદ્રવ્યો છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય, મનોદ્રવ્ય અને તેમાં પણ અઢીઢીપનાજ સંજ્ઞિ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોએ વિચાર કરવામાં વાપરેલા મનોદ્રવ્ય પૂરતો જ હોઈ, અવધિજ્ઞાનથી અનંતમા ભાગે રૂપીદ્રવ્ય પૂરતો જ છે.

અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય ન્યૂન હોવા છતાં પણ તીવ્રતર અને સૂક્ષ્મતામાં મનઃપર્યવજ્ઞાનની અધિકતા છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન તો—મનોદ્રવ્યને પ્રત્યક્ષરૂપે જોવાદ્વારા ચિંતનીયવસ્તુનું અનુમાનકરવાની શક્તિરૂપ છે. આ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય મનોદ્રવ્ય સિવાય અન્ય રૂપી દ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષરૂપે જાણવાનો નથી. પરંતુ જેઓ મનોદ્રવ્ય દ્વારા ચિંતનીય વસ્તુનું અનુમાન કરવાની શક્તિવાળા અને મનોદ્રવ્ય સિવાય અન્ય પણ રૂપીદ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષ જાણવાની શક્તિવાળા છે, તે જીવોમાં અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન



જ્ઞાન ખૂન્ને થયેલાં ગણાય છે. અને જેઓને મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી મનઃપર્યાવ જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે જીવો મનોદ્રવ્ય સિવઃય અન્ય રૂપી પદાર્થોને ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના જોઈ શકતા નથી.

વૈભાવિક દશામાં વર્તતી આત્માની ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાન-શક્તિ, આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાવ જ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે. આ ચાર જ્ઞાન તથા સ્વભાવિક દશામાં વર્તતું કેવલજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે સ્વરૂપે વિભાજિત કરી શકાય છે.

જે જ્ઞાન, ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના ફક્ત આત્માની યોગ્યતાના બળથી જ પ્રવર્તનારાં છે તે પ્રત્યક્ષ, અને જેમાં ઈન્દ્રિય તથા મનની સહાયતા છે તે પરોક્ષ કહેવાય છે. મતિ અને શ્રુત તે પરોક્ષ છે, તથા અવધિ-મનઃપર્યાવ અને કેવળ તે પ્રત્યક્ષ છે. આમાં કેવલજ્ઞાન એ રૂપી અને અરૂપી સર્વ વિષયગ્રાહી હોવાથી સકલ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. અને અવધિ તથા મનઃપર્યાવ એ અરૂપી પદાર્થોને ગ્રહણ નહીં કરી શકતાં હોઈ અપૂર્ણપ્રત્યક્ષ યા વિકલ પ્રત્યક્ષ છે.

મતિ અને શ્રુત, શાસ્ત્ર દષ્ટિએ તો પરોક્ષ છે, પરંતુ ઈન્દ્રિજન્ય વિષયોનું જ્ઞાન, લોક વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ ગણાતું હોવાથી વ્યવહારના હિસાબે તેને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

જેથી તેને સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ કહી શકાય, પરંતુ

પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો પરોક્ષ જ છે. પારમાર્થિક (વાસ્તવિક) પ્રત્યક્ષ તો અવધિ-મનઃપર્યાય અને કેવળ જ છે.

જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વભાવ છે. એટલે કોઈપણ દશામાં વર્તીતો આત્મા જ્ઞાનરહિત તો હોતો જ નથી. પરંતુ પૂર્ણ વિકાસ પામેલું જ્ઞાન તે સ્વભાવજ્ઞાન છે, અને અપૂર્ણ જ્ઞાન તે વિભાવજ્ઞાન છે. સ્વભાવજ્ઞાન કોઈ પણ પ્રકારના આચ્છાદનરહિત છે અને વિભાવજ્ઞાન ન્યુનાધિક રીતે પણ કર્મથી આચ્છાદિત છે.

મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય તે વિભાવજ્ઞાન છે. કેવલજ્ઞાન તે સ્વભાવજ્ઞાન છે. સ્વભાવજ્ઞાનયુક્ત આત્માની દશા તે સ્વભાવિક દશા છે. અને વિભાવ જ્ઞાનવાળી આત્માની દશા તે વિભાવદશા છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં જેમ ચૈતન્યશક્તિનો વિચાર, મતિ આદિ પાંચસ્વરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેમ જ્ઞાન અને દર્શન એમ બે સ્વરૂપે પણ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં કેવલજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવિકજ્ઞાન અને મતિ આદિ ચાર જ્ઞાન તથા ત્રણઅજ્ઞાનરૂપ વિભાવિકજ્ઞાન એમ કુલ આઠ પ્રકારે જ્ઞાનોપયોગની વિચારણા પૂર્ણ થઈ. હવે દર્શનર્થે વિચારતાં ઉપયોગની સર્વ પ્રથમ ભૂમિકા દર્શન છે. નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તે જ દર્શન છે. તેમાં વસ્તુના ખાસ સ્વરૂપનો ભાસ નહીં થતાં ફક્ત વસ્તુની સત્તાનું જ ભાન થાય છે. એટલે વસ્તુના પ્રાથમિક ખ્યાલ પૂરતા જ્ઞાનને જ દર્શન કહેવાય છે. દર્શનને સામાન્યોપયોગ-નિરાકાર-

પયોગ વીગેરે નામોથી પણ ઓળખાય છે. 'જ્ઞાન, સાકાર અને સવિકલ્પ છે. દર્શન તે નિરાકાર અને નિર્વિકલ્પ છે. ઉત્પત્તિનીદષ્ટિએ જ્ઞાનની પહેલું દર્શન હોવા છતાં પણ નિર્ણયાત્મકનાકારણે જ્ઞાન, અધિકમહત્વવાળું હોવાથી આત્માના ગુણો પૈકી જ્ઞાનને સર્વ પ્રથમગુણ તરીકે ગણાવ્યું છે.

વ્યક્ત ઉપયોગને જ્ઞાનોપયોગ અને અવ્યક્ત ઉપયોગને દર્શનોપયોગ કહેવાય છે. દર્શનોપયોગ પહેલો હોવા છતાં તે ઉપયોગ જ્ઞાનોપયોગસ્વરૂપે પરિણમે જ એવો નિયમ નથી. પરંતુ જ્ઞાનોપયોગ પહેલાંતો દર્શનોપયોગ હોવો જ જોઈએ.

કોઈ માણસ ક્યારેક કોઈ દ્રશ્ય ને જોવામાં અગર કોઈકની સાથે અત્યંત જરૂરી વાતચિત કરવામાં તદ્દલીન બનેલો હોય છે, ત્યારે પાસેથી નીકલનાર માણસનો તેને ખ્યાલ પણ રહેતો નથી. પાસેથી નીકલતો માણસ તેની નજરે આવે છે, અને તેનો સૂક્ષ્મ ઉપયોગરૂપ દર્શન પણ પ્રવર્તે છે. પરંતુ તે ઉપયોગ, દ્રશ્ય જોવામાં વર્તતા ઉપયોગ જેટલો કે વાતચિત કરવાવાળા માણસ પ્રત્યેના ઉપયોગ જેટલો વ્યક્ત-પ્રગટ નહીં હોવાથી દર્શનોપયોગરૂપે પ્રવર્તી અટકી જાય છે. જેથી નીકલનાર તે માણસ કોણ હતો, એવો વ્યક્ત ઉપયોગ કે જ્ઞાનોપયોગ વર્તી શકતો નથી.

દર્શન એ છદ્મસ્થના જ્ઞાનની પ્રારંભિકભૂમિકા છે. જેથી સામાન્ય ધર્મબોધક જ્ઞાનોપયોગ એજ દર્શનોપયોગ

છે. તેમાં પદાર્થનો કંઈપણ ભેદ 'માત્રુમ પડતો નહીં હોવાથી તેના ચારજ પ્રકાર છે. (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવલદર્શન.

સ્વભાવજ્ઞાનનીમાફકે સ્વભાવદર્શન પણ પ્રત્યક્ષ અને પૂર્ણ હોય છે. તેને કેવલદર્શન કહેવાય છે. તે કોઈપણ પ્રકારના આચ્છાદનરહિત હોવાથી, આત્માનો સ્વભાવિક ઉપયોગ છે. અને તે આત્માની સ્વભાવદશામાં જ પ્રકટે છે. શેષ ત્રણુદર્શન ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં કર્મથી આચ્છાદિત હોવાથી વિભાવિક છે. વિભાવિકદર્શનપ્રાપ્ત આત્માની દસા પણ વિભાવિકદશા છે. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન તે વિભાવિક દર્શન છે.

ચક્ષુદર્શન—ચક્ષુરિન્દ્રિયની સહાયથી વર્ત્તતું નિરાકાર અને નિર્વિકલ્પક દર્શન તે ચક્ષુદર્શન છે.

અચક્ષુદર્શન—ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઈન્દ્રિયો તથા મનની સહાયથી વર્ત્તતાં દર્શન તે અચક્ષુદર્શન છે.

અવધિદર્શન—ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના સીધું આત્મ પ્રત્યક્ષ થતું દર્શન તે અવધિદર્શન છે.

ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનની જ ભૂમિકાઓ છે. પરંતુ તે બન્નેનાંનામ મતિદર્શન નહીં હોવાનું કારણ એ જ છે કે દર્શનમાં ચક્ષુઈન્દ્રિયનું મહત્ત્વ અધિક છે. ચક્ષુના મહત્ત્વના કારણે એક ભેદ ચક્ષુના નામે અને બીજો ભેદ, શેષ ઈન્દ્રિયો અને મનના હિસાબે અચક્ષુ

નામે રાખ્યો છે. વળી શ્રુતોપયોગ હંમેશાં સવિકલ્પક હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની માફક શ્રુતદર્શન પણ હોઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે મનઃપર્યવ દર્શન પણ ન હોય. કારણ કે સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી વિચારવામાં આવેતો મનઃપર્યવજ્ઞાન એ અવધિ-જ્ઞાનનો જ વિશેષ વિકાસ છે. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવ-જ્ઞાન એક જ ઉપયોગની બે ભૂમિકાઓ છે. મનોદ્રવ્યને આત્માથી પ્રત્યક્ષ દેખે છે ત્યાં સુધીની ભૂમિકા તો અવધિ-જ્ઞાનની છે. અને તેના ઉપરથી ચિંતનીય વસ્તુનું અનુમાન કરવા ટાઈમે મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. ચિંતનીય વસ્તુનું અનુમાન તો સવિકલ્પક છે. એટલે તેમાં દર્શન હોઈ શકે નહિ. મનોદ્રવ્યને દેખવા ટાઈમે દર્શન હોય, પણ તે તો અવધિદર્શનમાં ગણાય. એટલે મનઃપર્યવદર્શન હોઈ શકતું નથી.

વળી મતિ-શ્રુત-અને અવધિની માફક ગ્રહ-અગ્રહ અને અવધિ દર્શનમાં સમ્યક્ તથા મિથ્યાના ભેદ પણ હોઈ શકતા નથી. કારણ કે મિથ્યાપણું તો સવિકલ્પક ઉપયોગમાં જ ઘટી શકે છે. નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં મિથ્યા હોઈ શકતું નથી. માટે દર્શનપયોગમાં સમ્યક્ કે મિથ્યારૂપ ભિન્નતા છે જ નહિં.

હવે ચારિત્ર અંગે વિચારતાં આત્માની સર્વદાને માંટે થયેલી સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ રહિત અવસ્થા તે ક્ષાયિક ચારિત્ર છે. ક્ષાયિક ચારિત્રના યોગે સ્વશક્તિ ચેતના અને વીર્યાદિની પરિણતિનું પ્રવર્તન, સ્વભાવમાં જ હોય છે. આવા રાગ-

દ્વેષની પરાધીનતા રહિત જ્ઞાનોપયોગવાળી જીવની દશા તે સ્વભાવિક દશા છે. રાગદ્વેષનો આત્મામાંથી સર્વથા ક્ષય ન થયો હોય પરંતુ રાગદ્વેષનું અસ્તિત્વ આત્મામાં પ્રદેશોદય કે વિપાકોદય તરીકે નહીં વર્તતાં, ઉપશમ (રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ સદૃશ) સ્વરૂપે વર્તતું હોય તે ટાઢમિના ચારિત્રને ઉપશમચારિત્ર કહેવાય છે.

ઉદયપ્રાપ્ત-દ્વેષનો ક્ષય થાય અને ઉદયઅપ્રાપ્ત રાગ-દ્વેષનો ઉપશમ થાય એટલે સત્તાગત દલિકો અધ્યવસાયને અનુસરી હીનશક્તિવાળાં થાય તે દશાને ક્ષયોપશમ ચારિત્ર કહેવાય છે. ચારિત્રની ન્યૂનાધિકતાનો આધાર રાગ-દ્વેષના ક્ષયોપશમની ન્યૂનાધિકતા ઉપર છે.

વીર્ય અંગે વિચારતાં મન-વચન અને કાયારૂપ સાધન દ્વારા હોવાવાળું વીર્યનું પ્રવર્તન “વૈભાવિક પ્રવર્તન” છે. વૈભાવિક વીર્ય તે વૈભાવિક જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રમાં જ સહાયક છે. તે વૈભાવિકપ્રવર્તન દ્વારા વર્તતી આત્મદશા તે વિભાવિક દશા છે. વિભાવિક દશાનું આત્મવીર્ય તે ક્ષયોપશમ વીર્ય છે.

વીર્ય અંગે વિશેષ વિચારણા આગળ પાંચમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

અહીં સમજવું જરૂરી છે કે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનાદિ-ગુણોનો તાત્ત્વિક વિચાર કરીએ તો સમજાય છે કે તે વિશુદ્ધજીવનું લક્ષણ નથી. આત્મામાં કર્મરૂપ મંદિનતા

જેટલા અંશે સાફ થાય છે તેટલા અંશે જ્ઞાનાદિગુણોનો ક્ષયોપશમ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. ક્ષયોપશમની વિશેષતા અનુસારે તેને, ચઢતાં ગુણુઠાણાંનાં નામ દેવામાં આવ્યાં છે. શુદ્ધ આત્મામાં તો શરીર-કર્મોદિ કંઈ પણ નહીં હોવાથી ક્ષયોપશમ કે ગુણુઠાણાં પણ નથી.

પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપર એ દષ્ટિઓથી વિચાર કરી શકાય છે. એક આત્મિક દૃષ્ટિથી અને બીજી પૌદ્ગલિક દષ્ટિથી.

આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી છે, કર્મરહિત છે. એ દષ્ટિ નિશ્ચય દષ્ટિ છે અને તાત્ત્વિક છે. એ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં જે જે ક્ષયોપશમ કે ગુણુસ્થાનકે આત્મિક ગુણોનું પ્રકટીકરણ અપૂર્ણ હોય ત્યાં-ત્યાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એટલો કર્મલાગ (મંદીનતા વાળો લાગ) બાકી છે. કર્મરૂપ મલિનતા તે આત્માના ઘરની નથી. પરંતુ પુદ્ગલનાઘરની છે. પરની છે. એટલે શુદ્ધસત્તાવાલી નિર્મલદષ્ટિથી તે ક્ષયોપશમ અને ગુણુસ્થાનક, જડ પુદ્ગલને લઈને બનેલાં છે.

પૌદ્ગલિકદષ્ટિથી વિચારતાંતો આત્મિકગુણોના ક્ષયોપશમમાં અગર ગુણુસ્થાનકમાં કર્મનું પ્રમાણ જેટલું ઓછું છે તેટલો જ આત્મગુણ પ્રકટ થયો છે. એવી રીતે ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિમાં આગળ આગળનાં ગુણુસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ તેમ કર્મ ઓછાં થાય છે. જેમ જેમ કર્મનું પ્રમાણ વિશેષ વિશેષ ઘટતું જાય છે તેમ તેમ આત્મગુણની પ્રકટતામાં વૃદ્ધિ જ થતી રહે છે. એમ થતાં થતાં સર્વ કર્મોનો

નાશ થાય છે ત્યારે આત્મિક ગુણોનું પ્રકટીકરણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે થઈ જાય છે. ગુણોના સંપૂર્ણ પ્રકટીકરણમાં ક્ષયોપશમિક ગુણો ક્ષાયિક રૂપે ખની જાય છે. ક્ષાયિક ગુણોવાળી આત્મદશા એ જ સ્વભાવ દશા છે.

વ્યવહારદૃષ્ટિથી ક્ષયોપશમને કે ગુણસ્થાનકને ગુણ રૂપ-આત્માના વિકાસ રૂપ માનીએ તો વ્યાજબી છે. એ ખત્તને સ્થાનોમાં અપેક્ષાવાદ લાગુ કરવાથી વસ્તુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટતયા સમજી શકાય છે.

શાસ્ત્રોમાં ઉદયિક, ઉપશમિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવોનું વર્ણન વિવિધ પ્રકારે કરેલું છે. ત્યાં ભાવ શબ્દનો અર્થ “સ્થિતિ” “અવસ્થા” છે. એ ત્રણે ભાવવાળી આત્મિક દશા તે સ્વભાવિક દશા નથી, પરંતુ કર્મના ક્ષયથી ઉપસ્થિત ક્ષાયિકભાવવાદી દશાજ આત્માની સ્વભાવિક દશા છે.

આત્મવિકાસનો પ્રારંભ તો જ્ઞાનાદિ ગુણોના ક્ષયોપશમિકપણાથી જ છે. તો પણ મુખ્યથી તો સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર દ્વારા આત્મવિકાસનું માપ કાઢી શકાય છે માટે જ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન આદિ, જીવને આત્મિકવિકાસમાં સાધક છે અને મતિ અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન તથા વિભંગજ્ઞાન તે જીવના આત્મિકવિકાસમાં બાધક છે.

ક્ષયોપશમિક ભાવ, ઔપશમિક ભાવ અને ક્ષાયિક



લાવ એ ત્રણે, વિકાસની ભૂમિકાઓ છે. ક્ષાયોપશમિક લાવનું સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર તે આત્મવિકાસનો ઉચ્ચ લાભ છે. ઔપશમિક લાવનું સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર આત્મવિકાસનો ઉચ્ચત્તર લાભ છે. અને ક્ષાયિક લાવનું સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર આત્મવિકાસનો ઉચ્ચત્તમ લાભ છે. ઉચ્ચત્તમ લાભને પ્રાપ્ત આત્મદશા તેજ સ્વલાવ દશા છે. આત્મિક ગુણની સ્હેજ અપૂર્ણતામાં પણ વિલાવદશા જ છે. કારણકે આત્મિક ગુણની અપૂર્ણતામાં આત્મા પુદ્ગલથી સંબંધિત બનેલો છે. જેથી પુદ્ગલની સાથે આત્માની મિશ્ર દશા તે વિલાવ સ્થિતિ અને પુદ્ગલના સંયોગથી આત્માની મુક્ત-દશા તે સ્વલાવ સ્થિતિ છે.

સ્વલાવસ્થિતિમાં આત્માના અનંતજ્ઞાન-અનંત દર્શન-અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય ગુણો, કર્માવરણ રહિત હોવાથી તે ક્ષાયિક લાવના કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણના સંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રકટ ક્ષાયિક (કેવલ)જ્ઞાન, અને ક્ષાયિક (કેવલ) દર્શન, દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયથી પ્રકટ થયેલ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર, અંતરાયકર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થયેલ ક્ષાયિક લાવનાં દાન-લાભ-લોગ-ઉપલોગ અને વીર્ય એ નવે અપૌદ્ગલિક હોવાથી આત્માની સંપૂર્ણ શુદ્ધદશા યા સ્વલાવિક દશા છે.

જેવી રીતે અગ્નિ ઉપર રાખ નાખવાથી અગરદીપક ઉપર ઢાંકણું દઈ દેવાથી ગમી અને પ્રકાશ દબાઈ જાય.

છે તેવી રીતે ઉત્તમ પરિણામના બળથી મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિયો પોતાનું બળ આત્માને બતાવી શકે નહીં ત્યારે ઉપશમભાવ કહેવાય છે. ઉપશમ ભાવ તો મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિયોનો જ હોઈ શકે છે. તેનાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અને ઉપશમ ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે. દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય તે વિશુદ્ધ પરિણામથી દબાઈ શકે છે. પરંતુ ઉપશમિત તો કર્મપ્રકૃતિયો કંઈ સદાના માટે ઉપશમિત રહેતી નથી. ઉપશમિત દશામાં પણ તે કર્મપ્રકૃતિયોનો આત્માની સાથે સંબંધ તો છેજ. એટલે એવી પ્રકૃતિયો નિમિત્તના અભાવે અગર વિરોધી નિમિત્તો પ્રત્યક્ષ થતાં પુનઃ પ્રગટ થઈ પોતાનો પ્રભાવ દેખાડી દેછે. અર્થાત્ ઉપશમભાવ પણ કર્મપ્રકૃતિનો વિષય હોઈ આત્માની સ્વભાવદશા નથી પણ વિભાવદશા છે.

કર્મોના ક્ષયોપશમથી જે ભાવ (અવસ્થા) આત્મામાં પ્રગટ થાય છે તે ક્ષયોપશમિક ભાવ છે. મતિજ્ઞાન—શ્રુતજ્ઞાન—અવધિજ્ઞાન—મનઃપર્યવજ્ઞાન—મતિ અજ્ઞાન—શ્રુત અજ્ઞાન—વિભંગ જ્ઞાન—અક્ષુદ્ધર્શન—અચક્ષુદ્ધર્શન—અવધિદર્શન—ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—દેશમિરતિ ચારિત્ર—સર્વવિરતિ ચારિત્ર (સરાગચારિત્ર)—ક્ષયોપશમિક દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય—એ અઢારે ભાવ, તે કર્મોના ક્ષયોપશમથી વર્તે છે. આ ભાવોમાં ઉદય કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને અનુદયકર્મોનો ઉપશમ થાય છે. આથી તેને ક્ષયોપશમભાવ કહેવાય છે. આ ભાવોમાં પણ પ્રકૃતિઓને દબાવવાની અને ક્ષય કરવાની

અન્ને વાત હોવાથી તેમાં તે તે કર્મપ્રકૃતિઓનો આત્માની સાથે સંબંધ તેો છે જ. માટે આ ક્ષયોપશમલાવવાળી દશા પણ વિલાવ દશા છે.

દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકી એ ચારગતિ, ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એ ચાર કષાય, સ્ત્રીવેદ-પુરુષ-વેદ અને નપુંસકવેદ એ ત્રણ વેદ, મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અ-સંયમ-અસિદ્ધત્વ-કૃણુ લેશ્યા-નીલ લેશ્યા-કાપોતલેશ્યા તેજે લેશ્યા-પદ્મ લેશ્યા-શુકલ લેશ્યા એ એકવીસે ઉદયિકલાવ છે. જેવી ગતિમાં જીવ જાય છે તેવી ગતિમાં તેને આ એકવીસ પ્રકૃતિઓનો ઉદય થાય છે. આમાં (ઉદયિક લાવમાં) પણ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોવાથી વિલાવ દશા છે. જેમાં કર્મનો ક્ષય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ઉદય કારણરૂપ નથી તેવું જીવ-ત્વ-લવ્યત્વ અને અલવ્યત્વ એ ત્રણે પારિણામિક લાવ છે. એ લાવો જીવના સ્વલાવભૂત હોવાથી સદાને માટે લવ્યમાં લવ્યત્વ અને જીવત્વ, અલવ્યમાં અલવ્યત્વ અને જીવત્વ સાથે રહેવાવાળા છે.

આ પ્રમાણે જીવની સ્વલાવ દશા અને વિલાવ દશા છે. વિલાવ દશા ઉપર વિચાર કરવા ટાઈમે કર્મસિદ્ધાન્તની વિચારચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ જ જાય છે. કેમકે વિલાવદશામાં મુખ્ય કારણ તો કર્મ જ છે. કર્મના સંયોગથી જ આત્મા વિલાવ દશામાં વર્તે છે.

મનુષ્યને રોગશ્રસ્ત અવસ્થામાં-ખિંમોરી અંગે વિચાર.

થાય છે કે એ બિમારી શું છે ? તે બિમારી થવામાં શું શું કારણો છે ? તે બિમારીથી મુક્ત કેવી રીતે થઈ શકાય છે ? બિમારી ફરીને ન આવે એનો ઉપાય શું છે ? એવી અનેક વિચારધારાઓ રોગગ્રસ્ત પ્રાણિમાં આલ્યાજ કરે છે. તેમાં તેને મુખ્ય લક્ષ્ય તો આરોગ્યતાની પ્રાપ્તિનું જ છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવદશાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય, પોતાનું લક્ષ્ય સ્વભાવદશામાં કેન્દ્રિત બનાવી, વિભાવ દશારૂપ બિમારીને નાશ કરવા માટે, વિભાવ દશાને ઉત્પન્ન કરનાર “ કર્મ ” ઉપર એકધારું મનન-ચિંતન કરવાવાળો બની રહે છે. કર્મ-એ પરદ્રવ્ય છે. પરદ્રવ્યને અલગ કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે તે પરદ્રવ્યનું પણ સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે. જે પરદ્રવ્યને જાણે નહીં, તે આત્મદ્રવ્યને પણ સમજી શકે નહિં. કારણ કે હાનિપ્રદ પદાર્થને સમજવાથી જ લાભપ્રદ પદાર્થોનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે. દુઃખથી જ સુખનું મહત્ત્વ સમેજાય છે. દુઃખદાયકપદાર્થ હોવાથી જ જીવ, સુખદાયક પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે. અહિતકર વસ્તુને જાણ્યા બાદજ આત્મા હિતકારી તરફ પ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે જ્યાં સુધી પરદ્રવ્યના સ્વરૂપને જીવ સમજી શકે નહિ ત્યાં સુધી તેની દૃષ્ટિ આત્મ દ્રવ્ય તરફ જઈ શકતી જ નથી. કર્મનું સ્વરૂપ મુખ્યતઃ ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) દ્રવ્યકર્મ (૨) ભાવકર્મ અને (૩) નોકર્મ.

ભાવકર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ એવો કર્મપ્રદેશ સંમુહ ( કર્મરૂપમાં પરિણમન પામેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પ્રદેશ

સમુદ્ધ) તે દ્રવ્ય કર્મ છે. સર્વ સ્થાને દ્રવ્યનો અર્થ લાવતું કારણ છે. માટે કર્મનાં અણુ તે દ્રવ્યકર્મ છે.

રાગદ્વેષની જે અંતરંગ પરિણતિયાં છે તે ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ રૂપ જીવના અધ્યવસાયજ લાવકર્મ છે. દ્રવ્યકર્મના અભાવમાં લાવકર્મ હોઈ શકતું જ નથી.

દ્રવ્યકર્મ અને લાવકર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ, એવું બાહ્યનિમિત્ત, જેવા કે ધન-ધાન્ય-સ્ત્રી-પુત્ર-શરીર ઇત્યાદિ પદાર્થના નિમિત્તથી આત્માને રાગ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આત્મા કર્મબંધન કરે છે તે બાહ્ય નિમિત્તોને “ નોકર્મ ” કહેવાય છે.

દ્રવ્યકર્મ અને લાવકર્મ તે આત્માની સાથે પરલવમાં જાય છે. પરંતુ “ નોકર્મ ” આત્માની સાથે પરલવમાં જતું નથી. દ્રવ્યકર્મ એ પુદ્ગલ વર્ગાણાનું પરિણામ છે, અને લાવકર્મ તે ક્રોધાદિ અંતરંગ અશુદ્ધ અધ્યવસાય છે. એટલે તેમને તો કર્મ કહેવાય છે, પરંતુ શરીર-ધન-કુટુંબ આદિને કર્મ કહેવાનું કારણ એ જ છે કે તે નિમિત્તો, સાક્ષાત્ કર્મ નથી, પણ કર્મનાં બાહ્ય કારણરૂપ હોવાથી તેને પણ ઉપચારથી કર્મ કહી શકાય છે.

“ નોકર્મ ” દેશનિષેધક હોવાથી “ નોકર્મ ” અર્થાત્ દેશથી કર્મત્વ છે. એટલે અમુકઅપેક્ષાથી કર્મ છે અને અમુક અપેક્ષાથી નથી. એવા અર્થ સૂચક હોવાથી “ નોકર્મ ” ને પણ કર્મ કહી શકાય છે.

અરેઘટ્ટ ઘટ્ટી ન્યાયથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવથી ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મનો અનુબંધ હોવારૂપ દુષ્ટચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે, જે સમયે દ્રવ્યકર્મનો ઉદય ચાલતો હોય ત્યારે આત્મા, રાગ-દ્વેષ-મોહ વિભાવ-ભાવમાં પરિણમેતો તે નવીનકર્મનો બંધ કરે છે. એટલે તે ભાવકર્મના નિમિત્તથી પુનઃ દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે. ભાવમલરૂપી આશક્તિ-સ્નેહ-ચીકાસના કારણે આત્મા દ્રવ્યકર્મરૂપ રજોમયી બને છે. તેથી જન્મ જન્માંતરની ધૂરીપર દેહધારણાદિ ચક્રર લગાયા જ કરે છે. આ કર્મના આવરણથી જ આત્માની સ્વભાવદશા ઢંકાઈ જાય છે, અને વિભાવદશા પ્રવર્તે છે. સંસારીજીવને અનાદિ કાળથી આવી વિભાવદશા પ્રવર્તે છે. જે જીવોએ સ્વભાવદશા પ્રગટ કરી છે તે જીવો પણ તે દશા પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં અનાદિકાળથી વિભાવ દશામાં જ હતા. જીવને અનાદિકાળથી વિભાવદશામાં રાખનાર તે કર્મરૂપે પરિણમિત થયેલ પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. આ પુદ્ગલદ્રવ્યના સંયોગથી જ જીવ, મોહમાં આશક્ત થવાથી પુદ્ગલલોગમાં ઇષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને, પુદ્ગલ-સ્કંધોને ગ્રહણ કરીને સ્વયં અન્યનો કર્તા થાય છે, ત્યારે કર્મબંધ થાય છે. જ્યારે તે કર્મનો ઉદય થાય છે, ત્યારે આત્માના સ્વગુણ ઢંકાઈ જાય છે. સ્વગુણ ઢંકાઈ જવાથી જીવ, ચારગતિમાં ભ્રમણ કરવા લાગે છે.

અશુદ્ધપરિણિતિઓનો ભોગ કરવાથી જીવ અશુદ્ધ ભોક્તા થાય છે. તથા પોતાની ગ્રાહક શક્તિઓથી જ્ઞાનાદિ

ગુણસમુહને ગ્રહણ નહીં કરી શકવાથી પુદ્ગલ સંધોનો ગ્રાહક થાય છે; અને પુદ્ગલ સંધોનો સંગ્રહ કરે છે. પરપુદ્ગલના લાભથી, લાભપણુ માને છે. શુભાશુભ પુદ્ગલોના દાનને દાન સમજે છે. શુભાશુભ પુદ્ગલોના ભોગ-ઉપભોગને જ ભોગ તથા ઉપભોગ સમજે છે. વીર્યપણુ બાલવીર્ય અર્થાત્ પુદ્ગલ ગ્રહણ-બંધન પ્રમુખ આઠ કરણપણે પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે અનાદિકાળથી જીવની સ્વશક્તિ તથા લબ્ધિની પ્રવૃત્તિ વિપરીત હોવાથી પરભાવ અર્થાત્ કર્મનો વિસ્તાર પ્રાપ્ત કરે છે. આ કારણથી સંસાર ઓછો થતો નથી. અને સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં વિવિધ દુઃખસમુહને અનુભવે છે. આજ આત્માની વિભાવદશા છે.

જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને મિશ્ર હોવા છતાં પણ જીવ તે પુદ્ગલ બની જતું નથી અને પુદ્ગલ તે જીવ બની જતો નથી. માટે એક બીજાથી અલગ થઈ શકે છે. આત્મા જેટલા અંશે કર્મથી મુક્ત થાય છે તેટલા અંશે તેની જ્ઞાનાદિશક્તિયો કામ કરી શકે છે.

આત્મા સાથે સંબંધિત કાર્મણુવર્ગણાના પુદ્ગલોમાં વિવિધસ્વભાવ ઉત્પન્ન હોવાની દૃષ્ટિથી મુખ્યતઃ તેને આઠ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય (૪) મોહનીય (૫) આયુ (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય. આમાં જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મ, આત્માના કર્મશઃ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન અનંતચારિત્ર

અને અનંતવીર્યરૂપ ગુણોને આચ્છાદિત કરવાવાળા હોવાથી તે ઘાતી કર્મ કહેવાય છે. શેષ ચારકર્મ, આત્મગુણોના ઘાતક નહીં હોવાથી તે અઘાતીકર્મ કહેવાય છે.

ચાર ઘાતીકર્મોથી આત્માના અનંતજ્ઞાનાદિગુણો ઢંકાઈ જતા હોવા છતાં પણ ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં પ્રકટરૂપે તે તે ગુણો જીવમાં હોય જ છે. અર્થાત્ તે તે કર્મના આવરણથી તે તે ગુણો ખિલકુલ તો ઢંકાઈ જતા જ નથી.

કર્મના ખિલકુલ આવરણરહિત તે ગુણોના પ્રકટીકરણમાં તે ગુણો “ક્ષાયિક ભાવના” કહેવાય છે. અને કર્માવરણના સમયે તે ગુણ “ક્ષાયોપશમિક” ભાવના કહેવાય છે. તેમાં ચારિત્રગુણ ઉપશમ અને ક્ષાયોપશમિક એમ બન્ને ભાવનો પણ હોય છે. અર્થાત્ કર્મના ક્ષયથી તે ગુણ સંપૂર્ણરૂપે અને કર્મના ઉપશમથી તથા ક્ષયોપશમથી ન્યુનાધિકરૂપે પણ અપૂર્ણ હોય છે.



## પ્રકરણ ૩ જી.

પુદ્ગલવર્ગીણાઓનું સ્વરૂપ અને વૈજ્ઞાનિક વિચારણા.

કર્મ એ પ્રત્યેક સંસારીઆત્મા સાથે રહેવાવાળો એક વિજ્ઞતીય પદાર્થ છે, યા એક લિન્ન દ્રવ્ય છે. એ લિન્ન દ્રવ્ય તે પુદ્ગલ છે. તે રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ-વાળો તથા જડ છે.

ન્યારે રાગદ્વેષાદિ વિકૃતિયોદ્ધારા આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને ઘાત કરવાનું અગર અન્ય સાંસારિક સંયોગો જીવને પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય તે જડ પુદ્ગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તેને કર્મ કહેવાય છે. તે સામર્થ્ય દૂર થતાં જ તે પુદ્ગલો ખીન્ન પર્યાય(અવસ્થા) ધારણ કરી લે છે. કર્મ રૂપે પરિણમનથવાનેયોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધોનો આત્માની સાથે થતો સંબંધ તે મન-વચન અને કાયાની ક્રિયાથી જ થાય છે. જડ પુદ્ગલોમાં અનેક શક્તિઓ છુપી રહેલી છે. તેની સંપૂર્ણ શક્તિઓનો પત્તો લગાડવો એ સામાન્ય માનવ અને વૈજ્ઞાનિકોની પણ શક્તિ બહારની વાત છે. ક્રેક્ટ સર્વજ્ઞ લગવતો જ તેને સંપૂર્ણપણે બાણી શકે છે.

રેડિયો, વાયર્લેસ, તાર, ટેલીવીઝન, આબ્જશક્તિ, વિદ્યુતશક્તિ, આણુબોમ્બ, કીટાણુબોમ્બ, હાઇડ્રોજન બોમ્બ વગેરેનો મૂળ આધાર અને દૃશ્યમાન જગતના સર્વપદાર્થો જડતત્ત્વનું જ રૂપાન્તર માત્ર છે. અનંતાનંત શક્તિયો એ જડતત્ત્વમાં નિહિત છે, જે સ્વભાવિક, પ્રાકૃતિક, અને કાલાતીત છે. આત્મામાં રહેલ વિકારો અને કષાયોના બળના આધારે ‘જડ ઔષધિના ગુણ-દોષ અનુસારે’ પોતાનું ક્ષણ યથાસમયમાં અને યથા રૂપમાં પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ પણ અનેક શક્તિધારક તે જડપુદ્ગલમાં રહેલી છે. એટલે કર્મનું નિર્માણ પુદ્ગલોના અતિ સૂક્ષ્મતમ અંશોથી થાય છે.

કર્મ એ પરમાણુસમૂહ હોવા છતાં પણ દેખી શકાતાં નથી. આત્મા, પરલોક, મુક્તિ વિગેરે અન્ય દાર્શનિક તત્ત્વોની માફક તે પણ પરોક્ષ છે. તેની કોઈપણ વિશેષતા ઈન્દ્રિય ગોચર છે જ નહિ. એટલે કર્મોનું અસ્તિત્વ મુખ્યતઃ આત્મપ્રણિત શાસ્ત્રદ્વારા જ પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે. જેમ આત્માદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે શાસ્ત્રથી અતિરિક્ત અનુમાનનો પણ સહારો લેવો પડે છે, તેમ કર્મોની સિદ્ધિમાં અનુમાનનો સહારો લેવો પડે છે.

આ વિશ્વમાં સર્વપુદ્ગલનું અસ્તિત્વ એક સ્વરૂપે કે એકસરખા અંશો પ્રમાણવાળું હોતું નથી. અનેક સ્વરૂપે અને અનેકવિધ અંશો પ્રમાણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય તે અખિલ લોકવ્યાપી છે. સ્વરૂપવિવિધતા અને અંશ પ્રમાણની વિવિધતાનું સાર પૃથક્ પૃથક્ રૂપે રહેલ પુદ્ગલો, વિવિધ

પ્રકારની શક્તિઓથી ગર્ભિત હોય છે. એટમબોમ્બ-કીટાણુ-બોમ્બ અને હાઈડ્રોજન એલેક્ટ્રિક બોમ્બ વિગેરે આધુનિક શસ્ત્રોથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે પુદ્ગલના સૂક્ષ્મ પરમાણુમાં અને અણુ-અણુમાં મહાન સર્જનાત્મક શક્તિ અને સંયોગાનુસાર અતિ સ્થાયીકર વિનાશકશક્તિ સ્વભાવતઃ રહેલી છે. એટલે પુદ્ગલના સૂક્ષ્મઅંશોમાંથી નિર્મિત કર્મમાં પણ સંસારી જીવોને અનુગ્રહ અને ઉપધાતક થવા રૂપ અમુક અમુક પ્રકારની શક્તિનું હોવાપણું નિઃશંકિત છે.

જૈનોના કર્મવાદને સમજવા માટે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને અધ્યવસાયની જરૂર છે. જૈનદર્શનકારેએ કર્મને સમજાવવા માટે સ્થાન-સ્થાન પર ગણિતનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ ગણિત લૌકિક ગણિતથી ભિન્ન છે. જ્યાં લૌકિક ગણિતની સમાપ્તિ થાય છે, ત્યાં આ જૈનદર્શનકથિત ગણિતનો આરંભ થાય છે. કર્મોનું એવું સર્વાંગીણવર્ણન માત્ર જૈનદર્શનમાંથી જ મળી શકે છે.

આત્મા સાથે કર્મસ્વરૂપે સંબંધિત થવાની યોગ્યતા કેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુઓવાળા પુદ્ગલસ્કંધોમાં હોય છે, તે સમજવા માટે લોકમાં રહેલ પુદ્ગલવર્ગણાઓનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે; કારણ કે અન્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી જ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણા (કર્મણુવર્ગણા)નું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે.

વિવિધ પ્રકારની પુદ્ગલવર્ગણાઓમાંથી સંસારી

જીવના ઔદારિકાદિ, ચાર શરીરરૂપે, શ્વાસોચ્છવાસરૂપે, મનરૂપે, ભાષારૂપે અને કર્મરૂપ શરીરના પરિણમનમાં યોગ્યતા ધરાવતી વર્ગાણાઓને ગ્રહણ યોગ્ય અને અન્યને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગાણાઓ તરીકે જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે. વિવિધ સ્વરૂપે રહેલ વર્ગાણાઓની ભિન્નતા, વર્ગાણાઓમાં રહેલા પ્રદેશ સમુહની સંખ્યાને જ અનુલક્ષીને છે. કઈ વર્ગાણા કેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુયુક્તસ્કંધોવાળી છે, તે અહિં વિચારીએ.

આ જગતમાં પુદ્ગલનું અસ્તિત્વ બે રીતે છે, પરમાણુ સ્વરૂપે અને સ્કંધ સ્વરૂપે. જેના મહા સમર્થ જ્ઞાનિની બુદ્ધિથી પણ બે ભાગ થઈ ન શકે તેવા નિર્વિલાબ્ય (ભારીકમાં ભારીક) ભાગરૂપે સ્થિત પુદ્ગલ તે પરમાણુની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. બે પરમાણુરૂપે એકત્ર થઈ રહેલ પુદ્ગલને દ્વયણુકસ્કંધ, ત્રણ પરમાણુરૂપે એકત્ર થઈ રહેલ પુદ્ગલને ત્રયણુકસ્કંધ કહેવાય છે. એ રીતે એક એક પરમાણુનીવૃદ્ધિએ સંખ્યાતાણુકસ્કંધો, અસંખ્યાતાણુકસ્કંધો અને અનંતાણુકસ્કંધોરૂપે પણ પુદ્ગલો રહેલ હોય છે. એક સ્કંધમાં જત્યારૂપે રહેલ પ્રત્યેક પરમાણુનું અસ્તિત્વ સદાને માટે તેજસ્કંધમાં રહેતું નથી. એક વિવક્ષિત સ્કંધમાંથી ઓછા અધિક પ્રમાણમાં અન્ય સ્કંધોમાં, અને અન્ય સ્કંધોમાંથી ઓછા અધિક પ્રમાણમાં તે વિવક્ષિત સ્કંધમાં તથા અન્યાન્ય સ્કંધમાં પરમાણુઓનું ગમનાગમન આદ્યા જ કરે છે. વળી છુટા રહેલ એક એક પરમાણુમાંથી પણ કેટલાક છુટા પરમાણુઓ સ્કંધોમાં જઈ મળે છે અને

સર્વ પ્રકારના સ્કંધોમાંથી કેટલાક પરમાણુઓ અલગ પડી એકએક પરમાણુરૂપે પણ સ્થિત થાય છે. આ રીતે જોડાવું અને વિમુક્ત થવું એ પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ છે. પરમાણુ અને સ્કંધો રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા પુદ્ગલોના, જુદી જુદી રીતે શાસ્ત્રમાં (જૈન શાસ્ત્રમાં) વર્ગ (લોટ-જાત) પાડવામાં આવી છે.

પરમાણુઓ સંમિશ્રિત થઈ જથ્થારૂપે રહે તેને સ્કંધ કહેવાય છે. સરખી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુવાળા સ્કંધોની એક વર્ગીણા કહેવાય, અને અમુક વર્ગીણાના સમૂહની એક મહાવર્ગીણા કહેવાય. એવી મહાવર્ગીણાઓ સોળ છે.

૧. ઔદારિક અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૨. ઔદારિક ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૩. ઔદારિક તથા વૈક્રિય શરીર માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૪. વૈક્રિય શરીર માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૫. વૈક્રિય તથા આહારક શરીર માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૬. આહારક શરીર માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૭. આહારક તથા તૈજસ શરીર માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૮. તૈજસ શરીર માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૯. તૈજસ શરીર અને ભાષા માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૦. ભાષા માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૧. ભાષા અને શ્વાસોચ્છવાસ માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૨. શ્વાસોચ્છવાસ માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૩. શ્વાસોચ્છવાસ અને મન માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૪. મન માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૫. મન અને કર્મ માટે અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

૧૬. કર્મ માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા.

આ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક મહાવર્ગીણાઓ છે; પરંતુ અહિં તો આપણે કર્મ માટે ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગીણા (કાર્મણ વર્ગીણા) ને સમજવાની જરૂર હોવાથી આ સોળ મહાવર્ગીણાનું સ્વરૂપજ વિચારવું જરૂરી છે.

ઉપરોક્ત દરેક મહાવર્ગીણામાં જઘન્ય વર્ગીણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગીણા સુધીની પેટા વર્ગીણાઓ હોય છે. દરેક પેટા વર્ગીણામાં અનંત સ્કંધો હોય છે. તે તમામ સ્કંધો સરખી સંખ્યા પ્રમાણે પરમાણુયુક્ત હોવાથી તે તમામ સ્કંધોની એકજ વર્ગીણા (જાત) કહેવાય છે.

દરેક મહાવર્ગીણામાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ

વર્ગભૂષાઓ હોય છે. તે તે મહાવર્ગભૂષાની પેટા વર્ગભૂષાઓમાં ઓછામાં ઓછા પરમાણુયુક્ત સ્કંધોની જે પેટા વર્ગભૂષા તે તે મહાવર્ગભૂષાની જઘન્ય વર્ગભૂષા કહેવાય છે. તે તે મહાવર્ગભૂષાની પેટા વર્ગભૂષાઓના હિસાબે વધુમાં વધુ પરમાણુયુક્ત સ્કંધોની જે વર્ગભૂષા તે તે મહાવર્ગભૂષાની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગભૂષા કહેવાય છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની અનુક્રમે એકએક પરમાણુની વૃદ્ધિ (અધિકતા) વાળા સ્કંધોની જે વર્ગભૂષાઓ તે મધ્યમ વર્ગભૂષાઓ કહેવાય છે.

પ્રત્યેક મહાવર્ગભૂષાના પેટા વિભાગ તરીકે રહેલી વર્ગભૂષાઓના સ્કંધ સમૂહો કેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુઓની મિશ્રતા થા જથ્થાથી બનેલા હોય છે, તે સમજવા માટે પ્રથમ પહેલી મહાવર્ગભૂષાનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. એકત્રિત પરમાણુઓ, પ્રદેશના નામે ઓળખાય છે. લોકને વિષે એકેકા પરમાણુઓ : જોટલા છે, તેટલા સર્વની એક વર્ગભૂષા (જાત). અને ત્યારબાદ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોની વર્ગભૂષા (જાત), એમ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોથી એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ યાવંત્ સિદ્ધના અંતમાં ભાગે જોટલી સંખ્યાથી એક ન્યૂન સંખ્યા પ્રમાણુપરમાણુવાળા સ્કંધોવાળી વર્ગભૂષાસુધીની તમામ વર્ગભૂષાઓનો સમૂહ તે “પહેલી મહાવર્ગભૂષા” થઈ. ત્યારબાદ બીજી મહાવર્ગભૂષાની જઘન્ય (પહેલી) પેટા વર્ગભૂષાથી તે સોળમી મહાવર્ગભૂષા - (કાર્મણ વર્ગભૂષા) સુધીની પેટા વર્ગભૂષાઓ કેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુયુક્ત સ્કંધોવાળી હોય છે તે નીચેની હકીકતથી સમજી લેવી.

દરેક મહાવર્ગભૂષાની પેટા વર્ગભૂષાઓ પૈકીની જઘન્ય

વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં પૂર્વની મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટ ( છેલ્લી ) વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં જેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુ સમૂહ હોય તેના કરતાં એક પરમાણુ અધિક હોય. ગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગણની જઘન્ય વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં રહેલ પરમાણુસમૂહ કરતાં, અન્ય વર્ગણઓમાં ક્રમેક્રમે એકએક પરમાણુની વૃદ્ધિના હિસાબે તે તે મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટવર્ગણના દરેક સ્કંધોમાં વિશેષાધિક પરમાણુ સમૂહ હોય. અહિં વિશેષાધિક એટલે અનંતમા ભાગે અધિક. અગ્રહણ યોગ્ય મહાવર્ગણની જઘન્યવર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં રહેલ પરમાણુસમૂહ કરતાં, અન્ય વર્ગણઓમાં ક્રમેક્રમે એકએક પરમાણુની વૃદ્ધિના હિસાબે તે તે મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટવર્ગણના દરેક સ્કંધોમાં અનંતગુણુ ( અભવ્યથી અનંતગુણુ અથવા સિદ્ધના અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ સંખ્યા વડે ગુણુતાં જેટલા પરમાણુ થાય તેટલા ) પરમાણુ હોય.

પૂર્વની મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં રહેલ પરમાણુ કરતાં, તે પછીની મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધોમાં પરમાણુની સંખ્યા જેટલી વધારે હોય તે સંખ્યા પ્રમાણુ દરેક મહાવર્ગણની પેટા વર્ગણની સંખ્યા થાય. જેમકે અસત્ કલ્પનાએ કોઈ પૂર્વની મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટ ( છેલ્લી ) પેટા વર્ગણના સ્કંધો પાંચ પરમાણુના સમૂહવાળા હોય, અને તેના પછીની મહાવર્ગણની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણના પ્રત્યેક સ્કંધો પચવીસ પરમાણુના



સમૂહવાળા હોય તો તે પાછળની મહાવર્ગણાની જઘન્યથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ સુધીની પેટા વર્ગણાઓ ૨૦ થાય. કારણકે એકએક પરમાણુની વૃદ્ધિએ નવી નવી આગળની પેટા વર્ગણાઓ બનેલી હોય છે, એટલે એક પરમાણુની વૃદ્ધિએ નવી એક વર્ગણા બને, અને વીસ પરમાણુની વૃદ્ધિએ નવી વીસ વર્ગણાઓ બને.

મે અહંણુયોગ્ય મહાવર્ગણાઓ વચ્ચે આવતી અ-અહંણુયોગ્ય મહાવર્ગણાઓના સ્કંધોનું પરિણમન પૂર્વની અહંણુયોગ્ય વર્ગણા કરતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી અને પછીની અહંણુયોગ્ય વર્ગણા કરતાં સ્થૂલ હોવાથી અહંણુ યોગ્ય હોતી નથી. જે ક્રમે ઔદારિકાદિ વર્ગણાઓ કહી છે તે ક્રમે તે વર્ગણાઓમાં પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનુક્રમે અનંત-ગુણા વધતા જાય છે. એટલે તે વર્ગણાઓ અનુક્રમે એક એકથી સૂક્ષ્મ છે. આ હિસાબે કર્મ માટે અહંણુયોગ્ય વર્ગણા (કાર્મણુ વર્ગણા) સોળે વર્ગણામાં અતિ સૂક્ષ્મ-તમ છે.

અવગાહન ક્ષેત્ર વિષયમાં વિપરીત ક્રમ સમજવો. એટલે કે કાર્મણુ વર્ગણાનું અવગાહન ક્ષેત્ર, સર્વથી અદ્ય છે. તેનાથી પૂર્વની વર્ગણાનું ક્ષેત્ર, અનુક્રમે અસંખ્યાત ગુણુ છે. એકએક સ્કંધ વર્ગણાનું ક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગનું સમજવાનું છે. અહંણુયોગ્ય મહાવર્ગણાની પેટા વર્ગણાઓ અનંતાનંત છે, અને સંપૂર્ણ લોકવ્યાપીને રહેલી છે.

અહીં સોળે મહાવર્ગણાઓની જે સંજ્ઞાઓ આપેલી છે, તે, તે સંજ્ઞાનુસાર સ્વભાવને જ અનુરૂપ હોવાથી કઈ કઈ મહાવર્ગણાઓના પુદ્ગલ સ્કંધો, સંસારી જીવોને કયા કયા કામમાં ઉપયોગી છે ? તે સરલતાથી સમજી શકાય છે. અથવા કઈ અવસ્થામાં રહેલ એટલે કેટલી સંખ્યા પ્રમાણ એકત્રિત બની રહેલ પરમાણુ સમૂહના સ્કંધો, શરીર, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મનસ્વરૂપે પરિણમન પામી શકે છે, તેનો જ્યાં આ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ સમજી શકનારને આવી શકે છે.

કાર્મણ મહાવર્ગણાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રથમની પંદર મહાવર્ગણાનું સ્વરૂપ પણ વિચારવું પડ્યું. એ ઉપરથી કાર્મણ વર્ગણાના પ્રત્યેક સ્કંધો કેટલી સંખ્યા પ્રમાણ પરમાણુ સમૂહથી બનેલા છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાયું. આ કાર્મણવર્ગણાસ્વરૂપેસ્થિત, પુદ્ગલસ્કંધોજ કર્મ રૂપે પરિણામ પામવાની યોગ્યતાવાળા છે. બીજી વર્ગણા સ્વરૂપે રહેલ પુદ્ગલ સ્કંધોમાં કર્મરૂપે પરિણામ પામવાની યોગ્યતા નથી. લોકમાં રહેલ કાર્મણ વર્ગણાની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા પુદ્ગલ સ્કંધો આત્માની સાથે સંબંધીત થતાં જ “કર્મ” સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. કર્મ એ કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલ સ્કંધોનું પરિણમન હોઈ તે પુદ્ગલ જ છે.

પુદ્ગલ એ એક દ્રવ્ય સાનપદાર્થ છે. પુદ્ગલ શબ્દ જૈન પ્રારિભાષિક છે. બીજા કોઈપણ દર્શનમાં આ શબ્દનો જ્ય-સહાર નથી. કોઈદર્શનકારે આ શબ્દનો જ્યવહાર કર્યો હોય તો પણ બીજા અર્થમાં કર્યો હશે. પુદ્ગલ શબ્દનો વાસ્તવ

વિકે (ઔત્પતિકે) અર્થ ન સમજે તેને કર્મનો પણ યથા સ્વરૂપ જ્યાલ આવી શકતો નથી. જૈન દર્શનનો પુદ્ગલ શબ્દ તે આધુનિક વિજ્ઞાનના **Matter** (પદાર્થ) નો પર્યાય વાચી છે.

આ પુદ્ગલની ઉપરોક્ત વર્ગણાઓનો પ્રત્યેક સ્કંધ એ એક કરતાં વધુ સંજ્યા પ્રમાણુ પરમાણુઓનો સંમિશ્રિત જથ્થો હોઈ, તે સંમિશ્રિત-થવામાં તેનું સંયોજક દ્રવ્ય અને સંયોજકવ્યક્તિ કોણ છે તે પણ સમજવું જરૂરી છે. જેમ મકાન બનાવવામાં ઇંટોને પરસ્પર જોડવા માટે કડીયાઓની આવશ્યકતા રહે છે, તેમ સ્કંધોમાં સંયોજિત પરમાણુઓનો સંયોજક પણ કોઈ હોવો જોઈએ, એવો વિચાર મનુષ્યને સહેજે સ્ફુરે તે સ્વભાવિક છે. પરંતુ અહીં પરમાણુઓમાંથી થતા સ્કંધ નિર્માણમાં પરમાણુઓને સંયોજક કોઈ હોતો નથી. તે સંયોજન સ્વભાવિક થાય છે. જેવી રીતે કોઈ કોઈ વખતે આકાશમાં વાદળાંઓ ઘટાટોપ એકત્ર થઈ જાય છે, વિવિધ જાતના રંગો પણ પ્રકાશમાન થાય છે, અને તેજ વાદળાંનો સમૂહ અગર વિવિધ રંગો ક્ષણ વારમાં સ્વયં વિખરાઈ પણ જાય છે. આ રીતે વાદળ તથા રંગોનું સંઘટન અને વિઘટન જેમ સ્વભાવિક છે, તેમ વર્ગણાઓના પુદ્ગલ સ્કંધોનું સંઘટન અને વિઘટન સ્વતઃ જ સ્વભાવિક જ છે.

પુદ્ગલ વર્ગણાઓના સ્કંધ નિર્માણમાં પરમાણુઓનો સંયોજક કોઈ વ્યક્તિ નહિ હોવા છતાં પણ જૈન દર્શન-

કારોએ બતાવેલ સ્કંધ નિર્માણની એક-સમુચિત રાસાયણિક વ્યવસ્થાનો વિષય સમજવો અતિ મહત્ત્વનો છે. પરંતુ તે સમજવા માટે પ્રથમ તો પરમાણુમાં રહેલ વર્ણુ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શના સૂક્ષ્મ યા નિર્વિલાબ્ય અંશની સમજ હોવી જોઈએ.

પ્રત્યેક પુદ્ગલ પરમાણુમાં કોઈપણ એક વર્ણુ, એક ગંધ, એક રસ અને રૂક્ષ (લુખો) યા સ્નિગ્ધ (ચીકણો) એ બન્નેમાંથી એક, તથા શીત (ઠંડો) યા ઉષ્ણ (ઉનો) એ બન્નેમાંથી એક, એમ બે સ્પર્શો અવશ્ય હોય છે.

પ્રત્યેક પરમાણુમાં અમુક જ વર્ણુ-ગંધ-રસ કે સ્પર્શ સદા કાળને માટે શાશ્વત હોઈ શકતો નથી. કોઈ વખત અમુક વર્ણુદિ હોય તો કોઈ વખત અન્યવર્ણુદિ પણ હોય છે.

વળી એકના એક વર્ણુદિ પણ સરખા સ્વરૂપે હોઈ શકતા નથી. કારણ કે પ્રત્યેક વર્ણુદિના જૈન દર્શનકારોએ તો અનેક પેટા ભેદો બતાવ્યા છે. જેમકે જેટલી લાલ ચીજો જગતમાં હોય છે તે દરેકનો લાલ રંગ પણ એક સરખો જ હોઈ શકે એવો નિયમ નથી. લાલરંગ કહેવાતો હોવા છતાં પણ લાખો-કરોડો કે અનંત જાતનો તે લાલ રંગ જગતની ચીજોમાં જોવામાં આવે છે. દિવાલ પર લગાવેલો લાલ રંગ શરૂઆતમાં જે ચમકતા સ્વરૂપે દેખાય છે, તેવું ચમકતું સ્વરૂપ અમુક દિવસ પછી તે લાલ રંગમાં દેખાતું નથી.

એક ખારીકમાં ખારીક લાલ રંગની સુકી કણી એક ચમચીમાં લઈ તેના ઉપર પાણીનું એક ટીપું નાખવાથી પાણી લાલ રંગનું થઈ જાય છે. તેમાં અનુક્રમે બીજું-ત્રીજું વિગેરે પાણીનાં ટીપાં નાખતાં વધુ પ્રમાણમાં પાણીનાં ટીપાં લગતાં તેજ લાલ રંગની ચમક એક સરખી રહી શકતી નથી. કારણ કે પ્રથમ-ટીપું નાખવા ટાઈ મે તે લાલ રંગના અંશો એક ટીપા પ્રમાણ પાણીમાં ફેલાય છે, અને વધુ પ્રમાણમાં પાણીનાં ટીપાં લગતાં તેજ અંશો ઘણા વિલાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ અંગે સમજવું.

જગતમાં ત્રણે કાળના તમામ વર્ણાદિનું માપ અને ઓછાવત્તાનું જે શાસ્ત્રીય ધોરણ, જન દર્શનકારોએ નક્કી કરી આપ્યું છે, એ ધોરણની સમજ માટે કહ્યું છે કે, અમુક વિવિક્ષિત વર્ણાદિનો નાનામાં નાનો અંશ કે જેનાથી વર્ણાદિની ન્યૂનતા હોઈ શકે જ નહિ, તેવા અવિલાન્ય વર્ણાદિના પ્રમાણને ‘ પરિચ્છેદ ’ કહેવાય છે. એવા અમુક પરિચ્છેદો ભેગા થાય ત્યારે એક વર્ગીણા કહેવાય. અને એવી અનંત વર્ગીણાનો એક સ્પર્ધક થાય. પ્રત્યેક વર્ણાદિના એવા સ્પર્ધકો જગતમાં અમુક સંખ્યામાં કુલ છે.

ઉપર દર્શાવેલ રંગની કણીમાં પાણીનાં ટીપાં ક્રમેક્રમે વધુને વધુ નાખતાં લાલ રંગની ચમકમાં જે ફેરફાર થતો જેવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમના ટીપાં પ્રમાણ પાણીમાં લાલ રંગના જે સ્પર્ધકો હતા તે વધુને વધુ ટીપાં

પ્રમાણુ પાણીમાં વહેંચાઈ જતાં પાણીના પ્રત્યેક ટીપામાંથી લાલ રંગના તે સ્પર્ધકો ઓછા ઓછા થવા માંડ્યા. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જેમાં અમુક વર્ણાદિપણુ કમી હોય તેમાં તે તે વર્ણાદિના સ્પર્ધકો ઓછા હોય, અને જેમાં તે તે વર્ણાદિના સ્પર્ધકો વધુ હોય તેમાં તે તે વર્ણાદિપણુ વધારે હોય. આ રીતે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના અંશોનું ન્યૂનાધિકપણુ સમજવું. અને (અવિલાગ-પરિચ્છેદ) ની સૂક્ષ્મતા પણ વિચારવી.

ઉપરની હકિકતથી સમજી શકાય છે કે સર્વ પરમાણુઓ સમાન અંશ પ્રમાણુ વર્ણાદિયુક્ત હોઈ શકતા નથી. કેટલાક પરમાણુઓ અન્યોન્ય સમાન અંશ પ્રમાણુ વર્ણાદિથી યુક્ત પણ હોય અને વિષમ અંશ પ્રમાણુ વર્ણાદિયુક્ત પણ હોય છે.

પરમાણુઓના સ્કંધો બનેવામાં ઓટલે કે પરમાણુઓ અન્યોન્ય સંયોજિત થવામાં પરમાણુઓના વર્ણાદિ પૈકી પરમાણુઓની સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) અને ઋક્ષતા (લુખાશ) રૂપસ્પર્શજ એક માત્ર હેતુ છે. અર્થાત્ અનંત પરમાણુઓના સ્કંધો થવામાં પરમાણુમાં રહેલ ચીકાશ અને લુખાશ ગુણના અમુક પ્રમાણમાં મિશ્રણ થવાને લીધેજ એક પ્રકારનો રાસાયણિક સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે તે બંધાય છે અને સ્કંધો બને છે.

સ્નિગ્ધ (ચિકાશ) પરિણામમાં એક ગુણ (અંશ-પરિચ્છેદ) સ્નિગ્ધતાથી અમન્તણુ સ્નિગ્ધતાના વિલાગો

સમજવાના છે. અને તેજ પ્રમાણે ઋક્ષ ( હુખાશ ) ના માટે પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અહીં ગુણ શબ્દનો અર્થ અંશ જાણવો. અને તે પણ અતિ સૂક્ષ્મ અને નિર્વિ-  
લાભ્ય અંશ જાણવો તે આ પ્રમાણે:—

સર્વોત્કૃષ્ટ કોઈ વિવિક્ષિત સ્પર્શના તારતમ્ય ભેદે જે જુદા જુદા ભાગ પાડીએ તો કેવળજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ વડે ભાગ પાડતાં પાડતાં યાવત્ અનંત ભાગ પડી શકે છે. અને તેવા પડેલા ભાગોમાંનો એક ભાગ તે અહિં એક અંશ અથવા એક ગુણ કહેવાય છે. એ અંશનો હવે એક ભાગ ફરી કટ્ટપીએ તો કટ્ટપી શકાય નહિં. તેથી તેવો નિર્વિલાભ્ય એક અંશ તે અહીં ગુણ શબ્દથી વ્યપદેશવાળો જાણવો. પરમાણુઓના સ્કંધરૂપે થતા કાયા પલટાને જૈન પારિભાષિક શબ્દથી “અંધપરિણામ” કહેવાય છે. અંધ પરિણામ ટાઈમે સ્નિગ્ધ અને ઋક્ષ સ્પર્શના અંશો—પરિચ્છેદોનું સમ અને વિષમ પ્રમાણ કેવું હોવું જોઈએ તે માપ, જૈન શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું છે. અહિં અંધ પરિણામમાં સ્નિગ્ધ, ઋક્ષ લક્ષણ જે સ્પર્શો જ ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલાક પરમાણુઓ સ્નિગ્ધ પરિણામવાળા છે અને કેટલાક ઋક્ષ પરિણામ વાળા છે. સ્નિગ્ધ અને ઋક્ષ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક પરમાણુમાં એક સાથે રહી શકતા નથી.

અંધ પરિણામ બે રીતે હોય છે. ૧. સજાતીય અંધન અને ૨. વિજાતીય અંધન.

સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો સ્નિગ્ધતા સાથે અને ઋક્ષ પુદ્ગલોનો

ગલોનો ઋક્ષની સાથે બન્ધ થાય તે “સન્નતીય-બન્ધ” કહેવાય છે. સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો ઋક્ષ પુદ્ગલોની સાથે બન્ધ થાય તે “વિન્નતીય બન્ધ” કહેવાય છે.

સન્નતીય બન્ધની મર્યાદા એવી રીતે છે કે પરસ્પર ગુણની સમાનતા હોય તો, તે પુદ્ગલો બન્ધ પરિણામને પામી શકતાં નથી. પરંતુ ગુણની વિષમતા હોય તો જ સન્નતીય સ્પર્શી પુદ્ગલોનો પરસ્પર બન્ધ થાય છે. એટલે કે તુલ્ય ગુણવાળા સ્નિગ્ધનો તુલ્યગુણ (અંશ-પરિચ્છેદ) સ્નિગ્ધની સાથે કે તુલ્ય ગુણવાળા ઋક્ષનો તુલ્ય ગુણવાળા ઋક્ષની સાથે બન્ધ થતો નથી. સન્નતીય સ્પર્શી પુદ્ગલોનો બન્ધ, ગુણ (અંશ)ની વિષમતા હોય તો જ થઈ શકે છે. તેમાં પણ એવી મર્યાદા છે કે બન્ધ પરિણામને પામતાં તે સન્નતીય પુદ્ગલોમાં પરસ્પર દ્વિગુણનું આંતર હોવું જોઈએ. એટલે કે એક ગુણવાળા સ્પર્શીનો ત્રિગુણી સ્પર્શી સાથે, બે ગુણવાળા સ્પર્શીનો ચતુર્ગુણી સ્પર્શી સાથે, ત્રિગુણવાળા સ્પર્શીનો પંચગુણી સ્પર્શી સાથે બન્ધ થાય છે. એમ સર્વ સ્થળે સમજવું. અર્થાત્ સન્નતીય સ્પર્શમાં દ્વિયધિક અંશોની તરતંમતાથી જ બન્ધ થાય છે.

વિન્નતીય બન્ધ (સ્નિગ્ધનો ઋક્ષની સાથે બન્ધ) તો ગુણની સમાનતા હોય કે વિષમતા હોય તો પણ થઈ શકે છે. પરંતુ તે વિન્નતીય બન્ધમાં પણ ગુણની સમાનતા આગે એ અપવાદ છે કે જઘન્ય ગુણ (એક અંશવાળા) સ્નિગ્ધ એને જઘન્ય ગુણવાળા ઋક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બન્ધ થતો



નથી. એકે ગુણ (અંશ-પરિચ્છેદ) વાળા સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ-ત્રિગુણાદિ ઋક્ષ પુદ્ગલોની સાથે બંધ થઈ શકે છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે જઘન્ય ગુણની સમાનતાવાળા વિજ્ઞતીય સ્પર્શી પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જઘન્ય ગુણ સિવાય અન્ય ગુણની સમાનતામાં વિજ્ઞતીય સ્પર્શી પુદ્ગલોનો બંધ થઈ શકે છે. સ્પર્શ ગુણનો અવિલાબ્ય-પરિચ્છેદ અંશ તે જઘન્યગુણ કહેવાય છે.

અહીં સમજવું જરૂરી છે કે દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધો બનવામાં સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતામાં જ્યાં સુધી ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્કંધમાં સંયોજિત પરમાણુ સ્કંધમાંથી છૂટી પડે જ નહીં એવો નિયમ હોઈ શકતો નથી. કારણ કે પરમાણુનું છૂટા પડવાપણું ફક્ત સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતાના પલટનથી જ હોઈ શકતું નથી. તેમાં તો નીચે મુજબ ચાર કારણોમાંથી કોઈપણ કારણથી ભેદ થઈ શકે છે.

(૧) સ્થિતિના ક્ષયથી—અસંખ્યકાળ પ્રમાણુ સ્કંધોની જે સ્થિતિ કહેવામાં આવેલ છે તેનો ક્ષય થવાથી.

(૨) દ્રવ્યાન્તરના ભેદથી.

(૩) બંધ યોગ્ય સ્નિગ્ધતા તથા ઋક્ષતાના વિનાશથી. અર્થાત્ જેવી સ્નિગ્ધતા તથા ઋક્ષતાથી દ્વિઆણુકાદિ સ્કંધોનો બંધ થાય છે તે સ્નિગ્ધતા-ઋક્ષતાનો વિનાશ થવાથી.

(૪) સ્કંધોમાં સ્વભાવિક ઉત્પન્ન થતી ગતિથી.

આ ચાર કારણો પડે સ્કંધોમાંથી પરમાણુનું છૂટા

પરમાણુ થાય છે. સ્કંધોમાં રહેલા પરમાણુ તે દ્રવ્યાણુ છે. અને વર્ણુ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શના અંશો તે ભાવાણુ છે. સૈદ્ધાન્તિક મન્તવ્ય એવું છે કે દ્રવ્યાણુ બદલાય છતાં ભાવાણુ કોઈ વખત બદલાય અથવા કોઈ વખત ન પણ બદલાય. અર્થાત્ દ્રવ્યાણુના પલટનમાં ભાવાણુનું પલટન થવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. શાસ્ત્રીય માન્યતા પ્રમાણે અસંખ્યાતાકાળ પ્રમાણુ સ્કંધની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે સ્થિતિપૂર્ણ થયે સ્કંધનો અવશ્ય પલટો થાય. છતાં સ્કંધવર્તી પરમાણુઓતો જે વર્ણુ, જે રસ, જે ગંધ અને જે સ્પર્શવાળા હતા તેજ વર્ણુદિવાળા રહેવા હોય તો રહી શકે છે. એટલે કેવળ સ્નિગ્ધતા ઋક્ષતાના વિગમથી જ પરમાણુના ભેદ થવાનું માનવું ઉચિત નથી. પરંતુ સ્નેહ-રૌદ્ર્યતાના વિગમ સાથે ઉપર જણાવેલા સ્થિતિ ક્ષયાદિ કારણોથી પણ પરમાણુનો ભેદ સ્કંધમાંથી થઈ શકે છે. એ માન્યતા વાસ્તવિક તેમજ શાસ્ત્રીય છે. આ રીતે વર્ગ-ણુઓના પુદ્ગલ સ્કંધોના સંઘટન અને વિઘટનની સમજ જૈન શાસ્ત્રમાં આપેલી છે.

આ પુદ્ગલ વર્ગણુઓના સ્કંધ સમૂહોની, સ્કંધના સંઘટન અને વિઘટન રીતની અને સ્કંધવર્તી પરમાણુની વિશાળ સંખ્યાની સમજ, સામાન્ય બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સમજવી મુશ્કેલ છે. જેને જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ સારો છે, તેવા આત્માથી જીવો તો આ વસ્તુને સમજવા બહુ જ કોશિષ કરે છે, અને તેની સ્પષ્ટતા સમજતાં જૈન દર્શનના પ્રણેતા સર્વજ્ઞ દેવેાંજ નગતના તમામ પદાર્થોના ત્રણે

કાળના યથાસ્થિત, સ્વરૂપને સંપૂર્ણપણે દર્શાવવાની શક્તિ વાળા છે એવા દ્રઢ વિશ્વાસી તે આત્માથી જીવો અને છે.

જેઓને જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ઓછો હોય છે તેવા દ્રઢ ધર્મી જીવો તો, સર્વજ્ઞ દેવો પ્રત્યે શ્રદ્ધાળુ હોવાના સ્વભાવથી જ તે હકિકત પોતાની બુદ્ધિમાં નહીં સમજતી હોવા છતાં પણ વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો સર્વજ્ઞ દેવોએ કહ્યું છે તેવું જ હોઈ શકે છે, એવી માન્યતાવાળા હોય છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય કેળવણીના દોઢસો વર્ષના પ્રભાવે આપણા શિક્ષિત ગણાતા કેટલાક વર્ગમાં એક એવી ભ્રામક માન્યતા રૂઢ થવા પામી છે કે, આપણાં શાસ્ત્રોમાં, આવી રીતે કહેલી સૂક્ષ્મ-હકિકત તે ‘ગમ્યા’ વગર બીજું કંઈ નથી. વાંચ્યા વિના-વિચાર્યા વિના, તુલના કર્યા વિના, સમજ્યા વિના, સર્વ ખોટું છે એમ કહી દેવામાં હોશિયારી માનતા અને માત્ર તુચ્છ વિજ્ઞાન પર જ વિશ્વાસુ રહેતા આપણા એ સુધારકો, શાસ્ત્રોક્ત હકિકતોને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોની સંમતિની અને એમાં રહેલાં રહસ્યના સ્વીકારની મહોર લાગે ત્યારેજ વસ્તુની તે માન્યતા સહર્ષ સ્વીકારે છે. પરંતુ અહિં વિચારેલ પરમાણુ, સ્કંધ વર્ગાણાઓ વિગેરે હકિકતોનું શાસ્ત્રીય વર્ણન વિસ્તાર પૂર્વક, પદ્ધતિસર, સૂક્ષ્મ વિચારથી ભરપૂર, જૈન શાસ્ત્રમાં એટલું બધું છે કે અન્ય કોઈ શાસ્ત્રોમાં પણ નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનિકો તો તેને સંપૂર્ણપણે શોધી શકે જ નહિ.

પરમાણુવાદ અંગે આધુનિક વિજ્ઞાને કરેલી શોધ જૈન શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્ર પાસે એક જલ બિન્દુ તુલ્ય છે. છતાં પણ જૈન શાસ્ત્રમાં કહેલી પુદ્ગલ દ્રવ્ય અંગેની હકિકતમાં

આધુનિક વિજ્ઞાન ધીમેધીમે પણ કંઈક અંશે એકમત થતું જાય છે.

હવે તો વિજ્ઞાનવિષે પ્રગટ થતી કેટલીક હકિકતો તો એટલી બધી વિચિત્ર આવે છે કે શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ હકિકતોને માન્ય કરવામાં નિષેધ કરવા જેવું રહેતું જ નથી. તેમ છતાં પણ પદાર્થોની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શોધ જૈન શાસ્ત્રોમાં જે રીતે મળી શકે છે તેવી સંપૂર્ણ શોધ દુન્યવી કોઈ પણ સાધનોથી શોધી શકાય તેમ છે જ નહીં. જૈન દર્શનકારોએ દર્શાવેલ પ્રત્યેક પદાર્થ માત્રનું સ્વરૂપ ત્રિકાળ અબાધિત છે.

પરંતુ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોએ અનુભવેલા કે પ્રગટ કરેલા સર્વ નિયમો કંઈ સર્વદા સ્થિર અને સત્ય રહ્યા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોએ પદાર્થના જે લાગને અલેદ્ય, અછેદ્ય અને સૂક્ષ્મતમ માની પરમાણુ તરીકે નક્કી કર્યો હતો, તે પરમાણુમાં પાછળથી એલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનો વિલાગો સમજાયા, અને બાદ તે પ્રોટોનમાં પણ ન્યૂટ્રોન અને પોઝિટ્રોન સમજાયા.

હાલમાં એલેક્ટ્રોનને નાનામાં નાના આણુ તરીકે સ્વીકારાય છે, પરંતુ લવિષ્યમાં તેની પણ આણુ તરીકેની માન્યતા મિથ્યા બની જવાની. આ રીતે જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો વિકાસ વધતો જાય છે. તેમતેમ તેની કેટલીક બાબતોની નિશ્ચયતા મિથ્યા પ્રમાણિત બનતી રહે છે. જ્યારે જૈન શાસ્ત્રમાં કહેલ કોઈપણ હકિકત કોઈ કાળે લેશમાત્ર મિથ્યા પ્રમાણિત થતી નથી. ઇંગ્લાંડના આબના મહાન વિચારક શ્રી ડૉ. કેબથે થોકર કહે છે કે દરેક બાબતમાં માત્ર વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કરે

તેજ સાચું અને ખીન્નું બધું ખોટું એવી દલીલ કરનાર મૂર્ખજ છે.

જનશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ સૂક્ષ્મ વિચારણાઓ પર વિશ્વાસ નહિ રાખનારા અને આધુનિક વિજ્ઞાનનું પણ ઉપર ચોટીયું જ જ્ઞાન ધરાવનારાઓને તો જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ પુદ્ગલ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ વાંચીને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ જૈનશાસ્ત્ર અને વર્તમાન વિજ્ઞાન એ બંનેમાં કહેલી હકિકતને સમજવાની જેઓ શક્તિવાળા છે, તેઓ આ પરમાણુ, સ્કંધ, પુદ્ગલ વર્ગણા અને સ્કંધોના સંઘટ્ટન અને વિઘટ્ટનની હકિકતોને સત્ય સ્વરૂપે સમજી મહાજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે પૂન્ય ભાવવાળા બને એ હિસાબે, વર્તમાન વિજ્ઞાન પણ, સ્કંધ અને સ્કંધ નિર્માણની હકિકતમાં જન દર્શન સાથે કંઈક અંશે પણ કેવી રીતે સમન્વય સાધી શકે છે, તે બતાવવા આ હકિકતોનો, વિજ્ઞાન કથિત હકિકતો સાથે સમન્વય કરતાં કોઈ બાબતમાં સંશ્લેષ, વ્યાખ્યાલેષ, ઉપયોગલેષ જણાય તેટલા ઉપરથી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થામાં ક્ષતિ નહિ સમજતાં વસ્તુની સત્યતા સમજવાના અને સ્વીકારવાના લક્ષ્યવાળા બનવું.

વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં પરમાણુ, પુદ્ગલ સ્કંધ, સ્કંધ નિર્માણ, પરમાણુની સૂક્ષ્મતા, મૌલિક તત્ત્વો વિગેરે બાબતો પર અનેક આવિષ્કારો થાય છે. તેમાંય પણ આણુની ચર્ચાઓ તો હવે પ્રાયઃ ઘરઘર પહોંચી ગઈ છે. અને હજુ પણ તે

વિજ્ઞાનને વિકસાવવા વૈજ્ઞાનિકો, જોશીલર, પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પરંતુ આ વિષયોની સ્પષ્ટતામાં જન દર્શનની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં હજી ઘણી જ અપૂર્ણતા છે. છતાં પણ વિજ્ઞાને સ્વીકારેલ પરમાણુ વિગેરેની સૂક્ષ્મતા પર દૃષ્ટિપાત કરતાં જૈન શાસ્ત્રમાં કહેલ પરમાણુ, પુદ્ગલ-વર્ગણાઓ, સ્કંધો અને સ્કંધ નિર્માણની અત્યંત સૂક્ષ્મતમતા અંગે જૈન દર્શનકારોની સર્વશતા પર દ્રઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પદાર્થ વિજ્ઞાનની પૂર્ણતાનો સાચો ખ્યાલ જૈન શાસ્ત્રોમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એમ નિષ્પક્ષપાતપણે સ્વીકારવું પડે છે. વિજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિના અભ્યાસ મારફત અન્વેષણ. આ અભ્યાસ પ્રયોગાત્મક હોય, અને એ અભ્યાસ વધતો જાય તેમ તેમાં જ્ઞાનમાં વધારો થાય.

વિજ્ઞાનથી પ્રયોગસિદ્ધ એટલું જ સત્ય, એમ કેટલાકો કહે છે. પરંતુ પ્રયોગશાળાઓની મર્યાદાઓ બહાર પણ સત્ય હોઈ શકે છે. ટુંકમાં પ્રયોગસિદ્ધથી અન્ય અસત્ય છે એમ કહેવું એ ખરાબર નથી. જે વસ્તુ પોતાથી જાણી ન શકાય એ બધી જુદી જ એવું વલણ અયોગ્ય જ છે. કારણ કે વિજ્ઞાન પરિવર્તનશીલ છે, જ્યારે સર્વજ્ઞ સિદ્ધાન્તો સર્વાંગી અને સનાતન અપરિવર્તનશીલ છે. પદાર્થના સ્વરૂપને જાણવા સમજવામાં વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોને જ સર્વ-સ્વ માનનારાઓએ સમજવું જોઈએ કે જેને તેઓ આવિષ્કાર કહે છે તે આવિષ્કાર નહિ પણ અત્યાર સુધીની વર્તમાન વિજ્ઞાનની અદ્યક્ષતા અને અનભિજ્ઞતાની જ સાબીતી છે.

કહે છે કે, ન્યૂટને ગુરૂત્વાકર્ષણનો આવિષ્કાર કર્યો. તે આવિષ્કારનો અર્થ એવો નથી કે પૃથ્વીમાં આકર્ષણ ગુણ ન હતો અને ન્યૂટને તેને ઉત્પન્ન કર્યો. આકર્ષણ ગુણ તો જ્યારથી પૃથ્વી છે ત્યારથી મૌજુદ હતો. પરંતુ ન્યૂટનથી પહેલાંના કાળમાં વૈજ્ઞાનિક તે જાણતા ન હતા. એટલે એવા પ્રાકૃતિક નિયમની જાણકારીનું નામજ આ-વિષ્કાર કહેવાયું. વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સીંચવાથી આખા વૃક્ષમાં પાણી પહોંચી જાય છે, એવો પ્રાકૃતિક નિયમ હતો અને છે. પરંતુ સર જગદીશચંદ્રબોઝે તેના કારણની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી તે પણ વિજ્ઞાનનો એક આવિષ્કાર થયો. એ પ્રમાણે દરેક આવિષ્કારો પર વિચાર કરીએ તો આવિષ્કારિત સર્વ જાણતો અંગે વિજ્ઞાનની ભૂતકાલીન અન-ભિજ્ઞતાજ સાબીત થાય છે. પરમાણુ અંગે પણ તે રીતે જ સમજવું.

વર્તમાન વિજ્ઞાનની માન્યતા છે કે, પરમાણુવાદના આવિષ્કારક ઇસ્વી પૂર્વે ૪૬૦-૩૭૦ માં થઈ ગયેલ ડેમો-ક્રેટસ છે. પરંતુ ભારત વર્ષમાં પરમાણુનો ઇતિહાસ તેનાથી પણ અગ્રજે વર્ષ પૂર્વનો મળે છે. પરમાણુના વિષયમાં સુવ્યવસ્થિત વિવેચન જૈન દર્શનમાં સદાને માટે મળે છે. પરમાણુવાદની માનેલી હકિકત અંગે જૈન શાસનમાં થઈ ગયેલ ચોવીસે તીર્થંકરોના કથનમાં અન્યોન્ય લેશમાત્ર પણ ફેરફાર થવા પામ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ જૈન દર્શનની માન્યતાનુસાર પૂર્વે થઈ ગયેલ અનંત ચોવીસી

તીર્થંકરોએ પણ પરમાણુવાદ એક સરખી રીતે જ કહ્યો છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અંગે જન શાસનના કોઈપણ તીર્થંકરનું કથન અન્ય તીર્થંકરના કથનથી લેશમાત્ર પણ ફેરફારવાળું નહિ હોતાં એક સરખું જ હોય છે અને રહેવાનું. એજ જૈન શાસ્ત્રમાં યતાવેલ વસ્તુ સ્વરૂપના પૂર્ણાંશ સત્યની સાખીતીરૂપ છે. જૈન ધર્મ પ્રાચિન અને શાશ્વત હોવાથી પરમાણુવાદનું અસ્તિત્વ પણ પ્રાચિન અને શાશ્વત છે.

જૈન ધર્મથી અજ્ઞાત માણસો કદાચ પોતાની અજ્ઞાનતાથી જૈન ધર્મનો સંબંધ ભગવાન મહાવીર સ્વામીથી માની લે તો ભગવાન મહાવીરદેવનો જીવનકાળ પણ ડેમોક્રેટસથી એકસો કરતાં કંઈક અધિક વર્ષ પૂર્વનો હોવાથી ડેમોક્રેટસના જીવનકાળ પહેલાં પણ પરમાણુવાદનું અસ્તિત્વ જૈન દર્શનદ્વારા ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતું. ડેમોક્રેટસના સમય પહેલાં પરમાણુનો જ્યાંલ વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં નહીં હોવા માત્રથી તે જ્યાંલ જગતમાં કોઈને ન હતો એમ કહેવાની તો કોઈ હિંમત કરી શકે તેમ નથી જ.

પ્રયોગ દ્વારા ડેમોક્રેટસને સમજાવેલ પરમાણુ-પુદ્ગલનું સ્વરૂપ, ભગવાન મહાવીરદેવે ઉદ્ઘોષિત કરેલ પરમાણુ-પુદ્ગલ સ્વરૂપ પ્રમાણુ આગળ એક સામાન્ય અંશ માત્રરૂપે હતું. ડેમોક્રેટસ પછી વિજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં તે વિષય અંગે કંઈક વિકાસ વૃદ્ધિ થવા છતાં પણ તેમાં કંઈ ત્રુટી નથી અંગર તો વિજ્ઞાને હાલમાં માની લીધેલ માન્યતામાં પરિવર્તન થવાનું જ નથી એમ કોઈ કહી શકે તેમ નથી. કારણ કે



વિજ્ઞાન ક્યારેય પણ એક જ સ્થાન પર રહી શકતું નથી. જે નિયમો સો વર્ષ પહેલાં ઠીક મનાતા હતા તેમાં આજે ઘણું જ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. પ્રતિદીન નવા નવા નિયમોની શોધ થઈ રહી છે. અને નવા નવા તત્ત્વોનો પત્તો લાગી રહ્યો છે. માટે વિજ્ઞાનવેત્તા સ્વયં કહે છે કે “વિજ્ઞાન અપૂર્ણ છે અને સદા અપૂર્ણ રહેશે.” અર્થાત્ ક્યારેય પણ એવો સમય નહીં આવે કે જ્યારે મનુષ્ય એમ કહી શકે કે “મેં સર્વ વાત જાણી લીધી, હવે મારા ઉત્તરાધિકારીઓને કંઈપણ જાણવાનું શેષ રહ્યું નથી અથવા જે હું જાણું છું તે બધું પૂર્ણ સત્ય જ છે.

હેમોકેટસે આ સંસારને દૃશ્ય અને અદૃશ્ય તમામ સંગઠિત પરમાણુઓના સંયોગ અને વિયોગના પરિણામરૂપે જ સ્વીકાર્યો છે. પરમાણુ અંગેની પોતાની ધારણા પ્રદર્શિત કરતાં તેણે કહ્યું છે કે સર્વ પદાર્થપિંડ પરમાણુ સમુહથી જ બનેલ છે. અને જે અચ્છેદ્ય અને અવિનાશી અંશ છે તેને જ પરમાણુ કહી શકાય.

પરમાણુની આ વ્યાખ્યા હેમોકેટસથી માંડી અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં અસ્ખલિતપણે ટકી રહેલ છે. અને જેથી પોતે સ્વીકારેલ નિર્વિભાજ્ય પદાર્થઅંશ, પ્રયોગ દ્વારા જેમ જેમ સવિભાજ્યઅંશ તરીકે સાબિત થતો જાય છે, તેમ તેમ તે અંશની સંખ્યા લલે ન બદલે પણ તે અંશને અચ્છેદ્ય અને અવિનાશી તરીકેની માન્યતા છુટતી જાય છે; અને છુટતી જશે. પરમાણુ પછી એલેક્ટ્રોન અને

પ્રોટોન તથા પ્રોટોનમાંથી ન્યૂટ્રોન અને પોઝીટ્રોનની માન્યતાએ તેનો સ્પષ્ટ પૂરાવો છે.

લગવાન મહાવીરદેવે પણ પરમાણુને અવિલાબ્ય, અચ્છેદ્ય, અલેદ્ય, અદાહ્ય અને અગ્રાહ્ય બતાવ્યો છે. પરંતુ વિશેષમાં બતાવ્યું છે કે તે ઈન્દ્રિયગ્રાહી અને પ્રયોગનો વિષય છે જ નહીં. જે આણુ ઉપર પ્રયોગ થઈ શકે તેને પરમાણુ કહી શકાય જ નહીં. આ-વ્યાખ્યા અનુસાર જન દર્શનને માન્ય પરમાણુ, અખંડ હતો, છે, અને રહેશે. જ્યારે વિજ્ઞાને માની લીધેલ પરમાણુ તૂટી ગયો છે.

જૈનશાસ્ત્ર તો કહે છે કે, મનુષ્યકૃત કોઈપણ ક્રિયા અને ગતિ તે પરમાણુમાં હોઈ શકતી જ નથી. મનુષ્ય તો ઝૂકત અનંતપ્રદેશી સૂક્ષ્મ સ્કંધ ઉપર જ પ્રયોગ કરી શકે છે. એટલે પરમાણુ, એલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, ન્યૂટ્રોન કે પોઝીટ્રોન એ સર્વ સત્ય પરમાણુઓથી સંઘટિત સ્કંધ જ છે.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ અવિલાબ્ય તથા સૂક્ષ્મ આણુને પરમાણુ કહ્યો છે. અને સૂક્ષ્મ સ્કંધો જે ઈન્દ્રિય વ્યવહારમાં સૂક્ષ્મતમ લાગે છે, તેવા સ્કંધોની ઓળખાણુ ‘વ્યવહાર પરમાણુ’ તરીકેની બતાવી છે. વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં પણ જેને પ્રથમ પરમાણુ મનાયો હતો, તેને વૈજ્ઞાનિકો હાલે સૂક્ષ્મતમ (અવિલાબ્ય) માનતા નહિં હોવા છતાં પણ વ્યવહારમાં તેની ઓળખાણુ પરમાણુ-શબ્દથી જ થાય છે. આ પરમાણુ (એટમ) અને એલેક્ટ્રોન આદિકણુ જન દર્શનની દૃષ્ટિએ તો કદાચ વ્યવહાર પરમાણુ જ કહેવાય છે. એટલે વિજ્ઞાને

માની લીધેલ પરમાણુમાં એકત્રિત બની રહેલી એલેક્ટ્રોન આદિ સૂક્ષ્મકણો પણ જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ તો અનંત પ્રદેશાત્મક સ્કંધ જ છે. વિજ્ઞાનને માન્ય સૂક્ષ્મકણો કરતાં જૈન શાસ્ત્રમાં માન્ય પરમાણુની અને વ્યવહાર પરમાણુ (સૂક્ષ્મ સ્કંધો) ની સૂક્ષ્મતા તો અનંતાનંત ગુણી છે. તે પ્રથમ વિચારેલ સોળ વર્ગાણુમાંના સ્કંધો તથા તે પ્રત્યેક સ્કંધોમાં સંમિશ્રિત બની રહેલ પરમાણુની દર્શાવેલ સંખ્યા ઉપરથી જ સમજી શકાય છે. વ્યવહાર પરમાણુ (સૂક્ષ્મ સ્કંધો) અને તેની અંદર અશ્રદ્ધા રાખનારે સમજવું જોઈએ કે જન દર્શનને માન્ય પરમાણુ કરતાં અનંતગુણુ સ્થૂલ એવા વિજ્ઞાનિક પરમાણુની પણ કેટલી સૂક્ષ્મતા છે ?

વિજ્ઞાન કહે છે કે પચાસ શંખ પરમાણુઓનો ભાર ફક્ત અઢી તોલા લગભગ હોય છે. સીગારેટ લપેટવાના કાગળ અથવા પતંગી કાગળની જાડાઈ ઉપર એક પછી એક લાઈનસર ગોઠવવાથી એક લાખ પરમાણુ સમાઈ શકે. ધૂળના એકે નાના કણમાં દશ પદ્મથી પણ વધુ પરમાણુઓ હોય છે. એક ગ્લાસમાં સોડા-વોટર ભરવા વખતે જે નાની નાની બુંદ (પરપોટી) થાય છે તેમાંથી એક બુંદના પરમાણુઓની ગણતરી કરવા માટે સંસારના ત્રણ અરણ વ્યક્તિઓ ખાધા-પીધા સુવા વિના લગાતાર પ્રતિ મિનિટે ત્રણસોની સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુઓ ગણતા જાય તો તે બુંદના પરમાણુઓની સમસ્ત સંખ્યાને ગણવા ત્રેકે સમાપ્ત કરતાં ચાર મહિના લાગે. બાતળા વાળને ઉખેડતી વખતે તે

વાળની જડ ઉપર લોહીની જે સૂક્ષ્મ ખુંદ નીકળે છે તેને અણુ વીક્ષણની ત્રાકાતથી છ અગર સાત સાત વ્યાસ પ્રમાણુ વધારી જોવામાં આવે તો તે ખુંદની અંદરના પરમાણુનો વ્યાસ ૧-૧૦૦૦ ઇંચ જ હોઈ શકે છે. એક અઘોળ જેટલા હાઈડ્રોજનમાં ૧૬ ઉપર ૨૪ મીંડાં સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુ હોય છે.

હવે સ્કંધ અંગે વિચારીએ તો જન દર્શન અનુસાર પરમાણુની એકત્રિત અવસ્થા તે સ્કંધ છે. અમુક પરિમિત સંખ્યામાં જ એકત્રિત બની રહેલ પરમાણુ સમુહને જ સ્કંધ કહી શકાય એવું માની લેવાનું નથી. એકથી અધિક ગમે તેટલી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુનો એકીભાવ તે સ્કંધ કહેવાય છે. દરેક સ્કંધો સરખી સંખ્યા પ્રમાણુ પરમાણુવાળા જ હોય તેવું પણ નથી. જેથી માંડી ચાલત્ અનંત પરમાણુઓના એકીભાવરૂપ સ્કંધો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. અને તે દરેક પ્રકારમાં અનંતા સ્કંધો હોય છે. વળી એવા વિવિધ સ્કંધો ના એકરૂપ મિશ્રિત થવાથી પણ એક સ્વતંત્ર સ્કંધ કહેવાય છે. તેવી રીતે એક સ્કંધમાં એકીભાવ રૂપે સ્થગિત રહેલ પરમાણુ સમુહમાંથી એક કરતાં ગમે તેટલી સંખ્યામાં એકભાવ બની રહેલો અમુક પરમાણુ સમૂહરૂપ ટુકડો અલગ પડે તો પણ સ્વતંત્ર સ્કંધ કહેવાય છે.

સ્કંધના વિષયમાં વિજ્ઞાનનું માનવું પણ આ રીતે જ છે. પરંતુ એક સ્કંધમાંથી તોડી-તોડીને ટુકડા કરતાં કરતાં ચાલતૂ તે પ્રદાર્થ સ્વસ્વરૂપમાં રહે ત્યાં સુધીના ટુકડાને

જ સ્કંધ તરીકે સ્વીકારવાનું વિજ્ઞાનનું મંતવ્ય છે. જે પદાર્થનો આણુ, કેઈ અન્ય પદાર્થ જાતિમાં પરિણત થઈ જાય તે પદાર્થના આણુને વિજ્ઞાન સ્કંધ તરીકે સ્વીકારતું નથી.

જૈન દૃષ્ટિએ તો પદાર્થસ્વરૂપના બદલાવાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સ્કંધના ટુકડા કરતાં કરતાં યાવત્ બે લાગ થઈ શકે ત્યાં સુધીના ટુકડાને પણ સ્કંધ કહી શકાય છે. એટલેજ જૈન દર્શનને માન્ય સ્કંધસ્વરૂપ દ્વારા પદાર્થ-જ્ઞાન બહુ જ સુંદર રીતે સમજી શકાય છે.

દરેક સ્કંધોમાં પરમાણુ સમૂહ વિવિધ સંખ્યામાં અને વિવિધ સ્વરૂપે હોવાથી સ્થૂલતા અને સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ જન શાસ્ત્રમાં પુદ્ગલ સ્કંધ છ પ્રકારના બતાવ્યા છે.

૧. છેદન ભેદન તથા અન્યત્ર વહેન થઈ શકે તેવા પુદ્ગલસ્કંધ “અતિસ્થૂલ” કહેવાય છે. જેમકે ભૂમિ, પથર, પર્વત વિગેરે.

૨. છેદન ભેદન થઈ ન શકે, પરંતુ અન્યત્ર વહેન થઈ શકે તેવા ઘૂત, પાણી, તેલ વિગેરે “સ્થૂલ” કહેવાય છે.

૩. કેવળ ચક્ષુથી દૃશ્યમાનજ છાયા-તડકો વિગેરે કે જેનું છેદન-ભેદન કે અન્યત્ર વહેન ન થઈ શકે તેવા પુદ્ગલ સ્કંધોને “સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ” કહેવાય છે.

૪. જે નેત્ર સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયોનાં વિષયભૂત એવા વાયુ તથા અન્ય પ્રકારના ગેસ વિગેરેને “સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ” કહેવાય છે.

૫. મનોવર્ગણા, ભાષાવર્ગણા, કાયવર્ગણાના જે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલસ્કંધો કે જે અતીન્દ્રિય છે, તેને “સૂક્ષ્મ” કહેવાય છે.

૬. દ્વિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધને “અતિસૂક્ષ્મ” કહેવાય છે.

સ્કંધની સ્થૂલતા અને સૂક્ષ્મતા, વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં ફક્ત ત્રણ રીતે જ સમજાઈ છે.

(૧) ઠોસ (૨) તરલ અને (૩) બાષ્પ. જૈન દર્શનને કહેલ ઉપરોક્ત છ પ્રકારમાંથી આ ત્રણ ભેદો અનુક્રમે પહેલા બીજા અને ત્રીજા પ્રકારરૂપે કહી શકાય. ત્રીજા, પાંચમા અને છઠ્ઠા પ્રકારના પુદ્ગલસ્કંધોનો તો વિજ્ઞાનને ખ્યાલ પણ નથી, તો પછી વર્ગણાઓમાં બતાવેલ સ્કંધ સમૂહની સૂક્ષ્મતાનો તો ખ્યાલ ક્યાંથી હોય જ? માટે વૈજ્ઞાનિકોએ કદપેલ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્કંધ પણ જૈન દર્શનને દર્શાવેલ સૂક્ષ્મ સ્કંધ કરતાં અનંતગુણો સ્થૂલ છે. તેવા સ્થૂલ સ્કંધોની પણ સૂક્ષ્મતા કેવી છે તે બતાવવા વૈજ્ઞાનિક પ્રોફેસર “અન્ડેડે” અનુમાન કર્યું છે કે એક ઔસ પાણીમાં એટલા સ્કંધ છે કે, સંસારનાં સમસ્ત સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકો તેની ગણતરી કરવા લાગી જાય અને દરેક સેકન્ડમાં પાંચ પાંચની ગણતરીએ દિવસ અને રાત ગણતાં જ રહે તો એક ઔસ પાણીના તમામ સ્કંધોની ગણતરી પૂર્ણ કરતાં આલીસ લાખ વર્ષ લાગે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વિજ્ઞાનને માન્ય સ્કંધો પૈકી સૂક્ષ્મસ્કંધોની સૂક્ષ્મતા સામાન્ય માણસને

બુદ્ધિગમ્ય નહીં હોવા છતાં પણ વિજ્ઞાનપ્રત્યેના વિશ્વાસના આધારેજ દુનિયા સ્વીકારી લે છે, તો પછી જૈન શાસ્ત્રમાં અતાવેલ પુદ્ગલવર્ગણાઓનાસ્કંધો કે જે વિજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ સ્કંધો કરતાં અનંતગુણ સૂક્ષ્મ છે તેની સૂક્ષ્મતામાં પણ શંકાને સ્થાન કેવી રીતે હોઈ શકે ?

હવે સ્કંધ નિર્માણ અંગે વિચારતાં અનેક પરમાણુ પરસ્પર મળી સ્કંધરૂપે બનવામાં કે સ્કંધમાંથી વસ્તુનું નિર્માણ થવામાં જૈન દર્શનકારોએ તે નિર્માણ હેતુમાં પરમાણુઓનો સ્નિગ્ધત્વ અને ઋક્ષત્વ સ્વભાવ દર્શાવ્યો છે. જે આગળ વિસ્તૃત રીતે વિચારાઈ ગયું છે. અહીં વિજ્ઞાનમાં વૈજ્ઞાનિકોએ સ્કંધ નિર્માણમાં પદાર્થના ધનવિદ્યુત (પોઝીટીવ) અને ઋણવિદ્યુત (નેગેટીવ) સ્વભાવને સ્વીકાર્યો છે, આમાં શબ્દભેદથી જૈનદર્શનની અને વિજ્ઞાનની વાતને કદાચ એક જ સમજી લઈએ તો વાંધો નથી.

વિજ્ઞાન કહે છે કે પરમાણુની અંદરનો ભાગ પોલો હોવાથી તોડી શકાય છે. પરમાણુ તોડવાથી બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧. નાલિ અને ૨. ઋણાણુ. આ પૈકી નાલિ તે અતિ ભારે અને ધનવિદ્યુત વાળો પરમાણુ વિભાગ છે. પરમાણુની નાલિ એકલ કણ નથી. પણ ધનાણુ (પ્રોટોન) અને શુન્યાણુ (ન્યૂટ્રોન) મળીને બનેલી છે. હાઈડ્રોજનની નાલિમાં એક જ કણ છે, અને તે ધનાણુ (પ્રોટોન) છે. બીજાં તત્ત્વોની નાલિઓ ધનાણુ અને શુન્યાણુના વિવિધ પ્રકારના મિલનથી બનેલી છે.

ઋણાણુની સરખામણીમાં ધનાણુ ખુબ જ વજનદાર હોય છે. એક ધનાણુનું વજન ૧૮૪૦-ઋણાણુના વજન બરાબર હોય છે. આવો વજનદાર ધનાણુ, ઋણાણુને પોતાના તરફ આકર્ષી લે છે. આ આકર્ષણ અસમાન વિદ્યુતભારનું જ છે. ઋણાણુમાં ઋણ વિદ્યુત હોય છે, અને નાભિમાં ધન વિદ્યુત હોય છે. આને કારણે નાભિ તે ઋણાણુને સતત ખેંચ્યા કરે છે. આ હિસાબે સમજી શકાય છે કે વિદ્યુત આકર્ષણને કારણે જ ઋણાણુઓ અને ધનાણુઓ એકબીજાને ખેંચતા હોય છે. ધનવિદ્યુતવાળા અંશોને ધનાણુ કહેવાય છે. એક પરમાણુના વિષયમાં પદાર્થને અનુસાર ધનાણુની સંખ્યા વિવિધ પ્રકારની હોય છે. જેમકે પ્રાણવાયુમાં આઠ ધનાણુ હોય છે. આ આઠ ધનાણુ તે ધનવિદ્યુતવાળા એટલે જૈનદર્શનાનુસાર સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા હોય છે. જેથી ધનાણુ ( પ્રોટોન ), સ્નિગ્ધની સાથે સ્નિગ્ધનું ઉદાહરણ બની જાય છે. શુન્યાણુ ( ન્યુટ્રોન ) ને વિજ્ઞાન, ધનાણુ અને ઋણાણુ એમ બે વિદ્યુત કણોનો બનેલો કહે છે. શુન્યાણુમાં ધન વિદ્યુત ( પોઝીટીવ ) અને ઋણ વિદ્યુત ( નેગેટીવ ) એ બન્ને વિદ્યુતવાળા કણો એકી ભાવરૂપે મળેલા હોવાથી જનદર્શનાનુસાર સ્નિગ્ધ અને ઋક્ષ બંધનનું ઉદાહરણ શુન્યાણુ ( ન્યુટ્રોન ) બની જાય છે. કેવળ ઋણાણુઓના સમુદાયના પરિણામરૂપ ઋણાણુ ( એલેક્ટ્રોન ) તે જૈનદર્શનાનુસાર ઋક્ષની સાથે ઋક્ષના બંધનનું ઉદાહરણ છે. ઋક્ષ વિદ્યુતવાળા અંશોને ઋણાણુ કહેવાય છે.

આમાં ધન વિદ્યુત ( પોઝીટીવ ) જનદર્શનની સંજ્ઞા-



નુસાર સ્નિગ્ધતા અને ઋણુ વિદ્યુત ( નેગેટીવ ) એ ઋક્ષતા કહી શકાય છે. એટલે જૈનદર્શને સ્નિગ્ધત્વ અને ઋક્ષત્વના નામથી અને વિજ્ઞાને ધનવિદ્યુત અને ઋણુવિદ્યુતના નામથી પદાર્થના બે ધર્મેને જણાવ્યા છે.

વિજ્ઞાન કહે છે કે, દરેક ચીજ જુદી જુદી જાતના પરમાણુઓના પરસ્પર મિલન અને સંયોગથી બનેલી છે. પણ પ્રકાશ, ગરમી, વિદ્યુત વગેરેને પદાર્થ ગણવામાં આવતા નથી. એ તો શક્તિઓ છે. એ શક્તિઓ આ પરમાણુઓના સંઘર્ષની જ છે.

જૈનદર્શનમાં આ હકિકત અનાદિ કાળથી માન્ય છે. વિજ્ઞલી .શુ' છે ? એ વિષયમાં જૈન દર્શનકાર કહે છે કે “સ્નિગ્ધ રુક્ષત્વગુણ નિમિત્તો વિદ્યુત્” સ્નિગ્ધ અને ઋક્ષ ગુણવાળા સ્કંધોના સંયોગથી વિજ્ઞલી પેદા થાય છે. ડૉ. આ. એલ શીલે લ'ડનથી પ્રકાશિત પોતાના પુસ્તક Positive science of Ancient Hindus માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, જૈન દર્શનકાર આ વાતને સારી રીતે જાણતા હતા કે પોઝીટિવ અને નિગેટિવ વિદ્યુતકણોના મળવાથી વિદ્યુતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યની કેટલીક વાતો જૈન દર્શનમાં એવી છે કે આધુનિક વિજ્ઞાન દૃષ્ટિથી પણ ચથાર્થ છે. યદ્યપિ વજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી જૈનાચાર્ય કોઈપણ પ્રકારના આવિષ્કારાત્મક પ્રયોગ ન કરી શકે, પરંતુ જૈનદર્શનની પુદ્ગલ અંગેની દૃષ્ટિ એટલી સૂક્ષ્મ તથા અર્થગ્રાહી છે કે તેની

અનેક વાતો આજે પણ વિજ્ઞાનની કસોટી પર કસી શકાય છે. વૈજ્ઞાનિક સત્ય કયાં સુધી ઠીક છે એ એક અલગ પ્રશ્ન છે, પરંતુ જૈનદર્શનકથિત શબ્દ-આણુ-અધકારાદિ સંબંધી અનેક માન્યતાઓ એવી છે કે જે આજની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી વિરૂદ્ધ નથી.

જેની ઉત્પત્તિ સ્વયં સિદ્ધ હોય અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્યના સંયોગજન્ય ન હોય એ રીતની વ્યાખ્યા અનુસાર વિશ્વમાં મૂળ તત્ત્વોની સંખ્યા પ્રથમ ૨૨ કે ૨૩ની સ્વીકારી અંતે ૯૩ સુધી સિદ્ધ કરનાર વિજ્ઞાન આજે કહેવા લાગ્યું છે કે પરમાણુની વધઘટથી જ જુદાં જુદાં તે મૂળતત્ત્વો બને છે. અને આણુના ઘટક ઈલેક્ટ્રોન્સની જુદી જુદી સંખ્યાના કારણે જ આણુમાં વિવિધતા આવે છે.

જૈન દર્શનની માન્યતા તો સદાને માટે એ જ હતી અને છે કે દ્રશ્ય જગતની અનેકવિધ વિવિધતામાં પૃથક્ પૃથક્ સંખ્યા પ્રમાણ પરિણામ પામેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓનું જ કાર્ય છે. પૂર્વે કહેલ ઔદારિકાદિ વિવિધ સંજ્ઞાવાળી પુદ્ગલ વર્ગીણાઓનું કારણ એના ઘટક પરમાણુઓની જુદી જુદી સંખ્યાના હિસાબે જ છે. તે સર્વેના મૂળમાંતો માત્ર એક પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. તેમાં બતાવેલ સંખ્યા પ્રમાણ પરમાણુઓમાંથી એક પણ પરમાણુની હાનિ વૃદ્ધિએ તે તે વર્ગીણાઓની સંજ્ઞા બદલી જાય છે.

આધુનિક વિજ્ઞાને સ્વીકારેલ, પારાના આણુમાંથી એકની ન્યુનતાએ સુવર્ણઆણુ બની જવાની હકિકત, જૈન દર્શન તો પ્રહેલેથી જ કહેતું આવ્યું છે. આ રીતે જૈન દર્શનકથિત પુદ્ગલદ્રવ્યની કેટલીક હકિકતો કે જે અન્ય

કોઈ દર્શનકાર કે વિજ્ઞાનના અનુભવમાં કે વિશ્વાસ સ્વરૂપે પણ ન હતી, તેવી બાબતોમાંની કંઈક બાબતો આને વિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થવા લાગી છે. તો પણ હજી એવી ઘણી બાબતો છે કે જેની પ્રત્યક્ષતાને વિજ્ઞાન અનુભવી શક્યું નથી.

પરમાણુ અને વિશ્વ નામનું એક પુસ્તક સન ૧૯૫૬માં લંડનથી પ્રકાશિત થયું છે. તે પુસ્તકના લેખક પદાર્થ વિજ્ઞાનના અધિકારી વિદ્વાન સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જી. ઓ. બોન્સ, જે. રોટબ્લેટ અને જી. એ. વિટરો. પરમાણુની અન્તર્ગત મૌલિક તત્વોની ચર્ચા કરતી વખતે તે પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૪૯ પર લખે છે કે “ ઘણા ટાઈમ સુધી ત્રણ જ તત્વ (એલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન અને પ્રોટોન) વિશ્વમાં સંઘટનના મૂલભૂત આધાર તરીકે માનવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ વર્તમાનમાં તથા પ્રકારના તત્વોનું અસ્તિત્વ હજીપણ સંભવિત થઈ ગયું છે. મૌલિક આણુઓની આ વૃદ્ધિ બહુ જ અસંતોષનો વિષય છે અને તેથી સહેજે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મૌલિક તત્વોનો સાચો અર્થ અમે શું કરીએ. પહેલાં પહેલાં તો અગ્નિ, પૃથ્વી, હવા અને પાણી આ ચાર પદાર્થોને જ મૌલિક તત્વની સંજ્ઞા અપાઈ હતી. પરંતુ ત્યાર બાદ તો સમજમાં એ આવ્યું કે પ્રત્યેક રાસાયનિક પદાર્થના મૂલભૂત આણુ જ પરમાણુ છે. ત્યારબાદ પ્રોટોન, ન્યુટ્રોન અને એલેક્ટ્રોન એ ત્રણ મૂલભૂત આણુ મનાયાં. હાલે તો મૂલભૂત આણુઓની સંખ્યા વધી ગઈ છે અને

અને ફેર પણ વધી શકે તેમ છે. મૂલભૂત અણુઓની એ વૃદ્ધિ, પદાર્થમૂલ સંબંધી હમારા અજ્ઞાનની જ સૂચક છે. સાચી વાત તો એ છે કે મૌલિક અણુ શું છે એ જ હમુ સુધી સમજમાં આવી શક્યું નથી.”

આજના આ યંત્ર પ્રધાન યુગમાં પણ જ્યારે પરમાણુવાદની વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં અનિશ્ચિત સ્થિતિ છે, તો પછી જે યુગમાં પ્રયોગશાલાઓ અને યાંત્રિક સાધનો નહીં હતાં તે યુગમાં પણ જૈનદર્શનિકોએ પરમાણુની સૂક્ષ્મતા, પદાર્થના ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્યધર્મ અને પરમાણુની અનન્ત ધર્માત્મકતા આદિ વિષયોને અસીમ નિશ્ચલતાથી કેવી રીતે વર્ણવ્યા હશે? એ પ્રશ્ન જાણાસાશીલ માનવને ઈ દ્વિય પ્રત્યક્ષ રૂપ મામુલી ખાખોચિયાથી હટાવી, આત્મપ્રત્યક્ષ રૂપ મહા-સાગર પ્રત્યે દષ્ટિ કેળવવાને ઉત્કંઠિત બનાવે છે.



## પ્રકરણ ૪ થું

તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા પદાર્થના મૌલિક તત્ત્વની સમજ

પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજવા માટે પ્રથમ મૌલિક તત્ત્વને ઓળખવું જોઈએ. અને ત્યારબાદ તેના પર્યાયોને સમજવાથી જ પદાર્થનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજી શકાય છે. પુદ્ગલનું સ્વરૂપ પણ આ રીતે જ સમજી શકાય છે. અને તે રીતે સમજનાર જ વિશ્વ વ્યવસ્થા સમજી શકે. મૌલિક તત્ત્વને જૈન દર્શનમાં “દ્રવ્ય” તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

સહસ્રાવિ તે ગુણ, અને ક્રમસાવિ તે પર્યાય છે. આ ગુણ અને પર્યાય જેમાં હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. પદાર્થનું રૂપાન્તર એટલે કે વસ્તુના બીજા સ્વરૂપને પર્યાય કહેવાય છે. જેમકે ઘડો, કોઠી, કુંડું વીગેરે માટીરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યનાં ફરતાં રૂપાન્તરો આ પર્યાય કહેવાય છે. અને તેમાં રહેલ રતાશ, ચીકાશ, વીગેરે માટીરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણો છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની અવસ્થાઓ આ રૂપાન્તરો ગમે તેટલાં થયા કરે, પરંતુ વર્ણાદિ ગુણો તો એક આ અન્ય અંશે તે રૂપાન્તરોમાં—અવસ્થાઓમાં સદા અવસ્થીત રહે જ છે. પુદ્ગલ પરમાણુ અને સ્કંધોમાં ફરતા ફરતા વર્ણ-ગંધ-

રસ અને સ્પર્શ એ આરેય પુદ્ગલદ્રવ્યના મૂળ સ્વભાવો છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના અને પર્યાયોનાં અનંત સ્વરૂપો હોય છે. ગુણ પર્યાયના વિવિધ સ્વરૂપોને અનુરૂપ તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓનું પ્રાગટ્ય થાય છે.

વર્તમાનવિજ્ઞાનના આવિષ્કારો તે પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણ અને પર્યાયના અમુક અમુક સ્વરૂપોના જ આવિષ્કારો છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના અનંત સ્વરૂપો પૈકી વર્તમાન વિજ્ઞાને આવિષ્કારિત સ્વરૂપો તે પુદ્ગલદ્રવ્યના અનંત સ્વરૂપો રૂપ સમુદ્રમાંથી એક બિન્દુ તુલ્ય છે. જુદા જુદા કાળે માનવ સમાજ પોત પોતાની બુદ્ધિના ક્ષયોપશમાનુસાર જુદા જુદા પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યના જુદા જુદા આવિષ્કારો કરી ભૌતિક સામગ્રીની અનુકુળતા કરતો જ રહ્યો છે. અમુક કાળે અમુક આવિષ્કારોને દુનિયા ભૂલી જાય છે, અને નવા આવિષ્કારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તે સમયના માનવસમાજને ભૂતકાળના કેટલાક આવિષ્કારોનો ખ્યાલ નહીં હોવાથી વર્તમાન આવિષ્કારોને જ મહત્તા આપી ગર્વિત બની જાય છે.

યંત્રવિજ્ઞાન, શબ્દવિજ્ઞાન, ભૂમિતિવિજ્ઞાન, ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન, ભૂતલવિજ્ઞાન, ભૂગર્ભવિજ્ઞાન ખગોળવિજ્ઞાન, શિલ્પ-વિજ્ઞાન, ખાંધકામ વિજ્ઞાન, ચિત્ર વિજ્ઞાન, આરોગ્ય વિજ્ઞાન, પ્રમાણ વિજ્ઞાન, માનસ વિજ્ઞાન વીગેરે નાનાં મોટાં અનેક વિજ્ઞાનોના આવિષ્કારો તે ઐત્તરિક પરિણામોના જ આવિષ્કારો કહેવાય. આ આવિષ્કારો એ રીતે સમજી શકાય. (૧) વિજ્ઞાનની રીતે. અને (૨) તત્ત્વજ્ઞાનની રીતે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં મોટો તફાવત છે. તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપક છે અને લાંબો વિજ્ઞાનો તેના પેટામાં સમાય છે. શોધાયું હોય તેના કરતાં પણ અનંતગણું અણુશોધયું સદાના મોટે વિજ્ઞાનમાં રહી જાય છે. કોઈપણ એક સાયન્સ-યા તો કોઈપણ એક વિષયના પદ્ધતિસર શાસ્ત્રને વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એવા લિન્ન લિન્ન સાયન્સવેત્તાઓને પુછીયે તો તેઓ કહે છે કે અમને અમારા વિષયમાં બહુ જ ઓછું જ્ઞાન છે. મનોવિજ્ઞાનના ધુરંધર વિદ્વાનને પૂછે તો તેઓ કહેશે કે આજ સુધી અમે અને અમારા પૂર્વજોએ હજારો વર્ષ પ્રયત્ન કરી માનવ મનના વિષયમાં બહુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ જેટલું અમને એ વિષયમાં માલુમ પડ્યું છે, તેની અપેક્ષાએ કેંઈગણું અધિક અમને માલુમ નથી, મોટા મોટા મોટા ચિકિત્સકો જુના અનુભવનો લાલ ઠઠાવીને તથા 'પોતાનું' સમસ્ત આયુષ્ય તેજ વિષયની અનુભવ પ્રાપ્તિમાં વ્યતીત કરીને પણ એવા પરિણામ પર પહોંચે છે કે અમને 'શરીરનું' બહુ જ ઓછું જ્ઞાન છે. કોઈને કોઈ રોગ એવો આવી જાય છે કે તેમના સર્વજ્ઞાનને અજ્ઞાનમાં પરિવર્તન કરી દે છે. અને તે સમજે છે કે જે કંઈ આજ સુધી જાણ્યું હતું તે ઠીક નહીં હતું. શરીરમાં હજારો અંગ એવાં છે કે જેનો "શરીરવેત્તાઓ" ને પણ પત્તો હોતો નથી. એવી રીતે અન્ય પ્રકારના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના પણ એજ હાલ છે. તો પછી કેવી રીતે કહી શકાય કે 'વૈજ્ઞાનિકનું' જ્ઞાન પૂર્ણ છે, જેઓ 'પોતાનું' સમસ્ત

આયુષ્ય જ્ઞાન વૃદ્ધિને માટે જ અર્પણ કરી ચૂક્યા છે, એવાજ મનુષ્યોનાં ઉદ્ધારણ આપણે અહીં વિચાર્યાં છે.

વિજ્ઞાનની આ સ્થિતિ છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય આખા વિશ્વ ઉપર ફરી વળે છે, તે વિશ્વનેજ સંપૂર્ણ તત્ત્વ-સમજીને તેનું જ્ઞાન કરાવે છે.

વળી વિજ્ઞાન તે દૃશ્ય જગતના વિલિન્ન અંગોનું પૃથક્ પૃથક્ અધ્યયન કરે છે, જ્યારે જે જ્ઞાનનો માનવ મસ્તિષ્કની સાથે સંબંધ છે તેવા જ્ઞાનની કોઈ પણ ધારા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રથી બહાર હોઈ શકતી જ નથી. વિજ્ઞાનનો વિષય ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી મનુષ્ય જેટલો પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલા પૂરતો જ છે. એટલે વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવવાદી છે.

અર્થાત્ વિજ્ઞાન તો દૃશ્ય જગત સુધી જ સીમિત છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય તો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પૂરતો જ સીમિત નહીં રહેતાં ઇન્દ્રિયાતીત વિષયોને પણ અવલોકીને અંતિમ તત્ત્વના આધાર પરજ જ્ઞાનધારાને સ્પષ્ટ કરે છે.

વિશ્વના અદૃશ્ય અને શુદ્ધ સિદ્ધાન્તો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં આવી શકતા નથી. તેથી કરીને તેવા સિદ્ધાન્તના અભાવે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી પૂર્ણ કહી શકાતું નથી. માટે જ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ હંમેશાં અપૂર્ણ અને એકાંગી હોય છે.

અને તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ અને સર્વાંગી હોય છે. તત્ત્વ-



જ્ઞાનની ખોળનો અંત તે સ્વયં સત્યનો અંશ છે. એટલે જ્યાં સુધી સત્ય છે ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન છે.

અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી સત્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાન ત્રણેય કાળને માટે સદા અખાદ્ય જ છે. તેમાં શંકાને સ્થાન છે જ નહિં. જુદા જુદા કાળક્રમે જુદા જુદા મગજના માણસો જુદી જુદી શોધો અને પોતાના વિજ્ઞાનને ઉભાં કરે છે, પરંતુ વખત જતાં એ અદૃશ્ય થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન તો જગતમાં ચાલુ જ રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં જડ અને ચેતન બન્નેના ગુણ તથા પર્યાયનું સર્વાંગી શોધન છે. જ્યારે વિજ્ઞાનમાં પ્રાયઃ જડના જ ગુણ તથા પર્યાયનું અને તે પણ અપૂર્ણ અને અનિશ્ચિત શોધન છે. ચેતનના લક્ષ વિનાના કેવળ જડપુદ્ગલના જ આધારો અને તેનો ઉપયોગ શુભ છેડાવાળા નથી. જીવનમાં ઉપયોગીતાની દૃષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્નેનું સ્વતંત્ર મહત્ત્વ છે. બન્નેય સત્યની મંજિલ પર પહોંચવાના માર્ગ છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ મુખ્યત્વે આત્મવાદના રૂપમાં છે. તેનાથી મનુષ્યને ક્ષમા, સંતોષ, અહિંસા, સત્ય આદિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. વિજ્ઞાનનો વિકાસ આધિભૌતિકજ રહ્યો છે. વિજ્ઞાનથી મનુષ્યને ભૌતિક સામર્થ્યની જ પ્રાપ્તિ બહુ થઈ છે.

પરંતુ સમજવું જરૂરી છે કે ભૌતિક સામગ્રીથી મનુષ્ય લલે આનંદથી જીવી શકે, ભૂતલમાં કે ગગનમાં વિચરવાનો આનંદ મહાલી શકે, પરંતુ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સામર્થ્ય વિના કેવલ ભૌતિક સાધનોના ઢગલાઓથી

વાસ્તવિક શાંતિનો અનુભવ કે ભૌતિક આવિષ્કારોની પૂર્ણ સત્યતા કદાપી પ્રાપ્ત થવાની નથી.

સર જેમ્સજનસ નામે એક વૈજ્ઞાનિક લખે છે કે— સાપેક્ષવાદ અને પરમાણુવિભાજન જ વીસમી સદીના મહાન આવિષ્કાર નથી, પરંતુ “વસ્તુઓ આપણને જેવી દેખાય છે તેવી નથી” એ જ આ સદીનો મહાન આવિષ્કાર છે. સાથે સાથે સર્વામાન્ય વાત તો એ છે કે આપણે હજી સુધી પરમ વાસ્તવિકતાની પાસે પહોંચી શક્યા નથી.

આ રીતે પદાર્થનું પ્રાપ્તજ્ઞાન એ, કેવલ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનદૃષ્ટિ સાથે જ વિચારવામાં આવે તો જ સ્વ અને પરને લાલદાયક છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોને ફક્ત પાશ્ચાત્ય યા વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ એ જ જોનારા અને વિચારનારા કદાચ ન પણ સમજી શકે, વળી આજના અર્થ પ્રધાન યુગમાં કેવળ અધઃશ્રદ્ધા રાખવી પણ ન પરવડે, તો પણ સમજવું જોઈએ કે કેટલીક વાતો એવી હોય છે કે તેમાં એકલી તર્કબુદ્ધિ કામ આવતી નથી— એને માટે આંતરદૃષ્ટિ મેળવવી પડે છે.

આંતરદૃષ્ટિને અપ્રાપ્ત મનુષ્ય, પૃથ્વી ઉપર રહીને ત્રિલોકનો જીતવાના પ્રયાસો કરતો આવ્યો છે અને કેટલીક વાર કંઈક અંશે એને સફળતા પણ મળે છે. પરંતુ જગતનો ઈતિહાસ કૂંડે છે કે એ સફળતાની ભ્રમણાનું જ્ઞાન માનવીને હંમેશાં પાછળથી થયું છે. આમાં થવામાં તેમ-

તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે. બાહ્યદૃષ્ટિ તો કેવળ વિજ્ઞાનથી પણ કેળવાય છે. બ્યારે આંતરદૃષ્ટિ તો આંતરદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપેલ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જ કેળવાય છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાન અંગે વિચારીએ તો અનેક પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન સમય સમયપર જગતમાં જોવામાં આવે છે. અને તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રરૂપણારૂપ વિવિધ દર્શનો (સિદ્ધાન્તો) જગતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દરેક તત્ત્વજ્ઞાનના આવિષ્કારકોમાં ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં લોક સેવા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, ત્યાગ, તપ આદિ પણ જોવામાં આવે છે. તો વિવિધ દર્શનકારોએ વિવિધરૂપે પ્રરૂપેલ તત્ત્વજ્ઞાનો પૈકી, કયા તત્ત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણ સત્ય રૂપે સ્વીકારવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય એ સ્વભાવિક છે. એટલે એ માટે હવે વિચારીએ.

જીવનના મૂળ તત્ત્વોનું અધ્યયન કરવું, તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો અને વિવેકની કસોટીપર કસાએલ તત્ત્વોનુસાર આચરણ કરવું એ જ “દર્શન”નો જીવનની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ છે.

માનવજીવનની આસપાસની પરિસ્થિતિયોં અને તેના પરંપરાગત સંસ્કારના આધારપરજ પ્રત્યેક દાર્શનિકની વિચારધારા બને છે. અને તે કારણોની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને અનુસારે આગળ વધે છે. સ્વભાવ-વૈચિત્ર્ય અને પરિસ્થિતિ, વિશેષતા કારણે જ વિલિન્ન દાર્શનિક. વિચાર-

ધારાઓમાં સિન્ન સિન્ન દ્રષ્ટિકોણ હોય છે. એટલે વસ્તુ-ચિંતનમાં જેવા જેવા ઢંગની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે, તેવા ઢંગથી ચિંતનની શરૂઆત થાય છે.

મનુષ્યને પ્રાકૃતિક કૃતિયો અને શક્તિઓની પાછળ કાર્ય કરવાવાળી કોઈ શક્તિ પ્રત્યક્ષરૂપે દ્રષ્ટિગોચર નહિ થવાથી ઉત્પન્ન થતા આશ્ચર્યને લીધે આગળ વધતી વિચાર-ધારાને યુક્તિયુક્તકલ્પનાઓદ્વારા સંતુષ્ટ કરવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન પણ “દર્શન”ના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

પ્લેટો અને બીજા ગ્રીક દાર્શનિકોએ કરેલ દાર્શનિક નિર્માણ એ “આશ્ચર્ય”ના આધારે જ છે.

પોતે સ્વયંના અસ્તિત્વ પર અથવા બાહ્ય જગત અંગે ઉત્પન્ન થતા સંદેહથી, મનુષ્યની વિચારશક્તિ દ્વારા આલંબિત માર્ગપણ, દર્શનનું રૂપ ધારણ કરે છે. પશ્ચિમમાં અર્વાચિન દર્શનોનો પ્રારંભ સંદેહથી જ થાય છે. તે ધાર્મિક ઉપદેશોને પણ સંદેહની દૃષ્ટિથી દેખે છે.

કોઈકે દર્શન એવાં પણ છે કે આશ્ચર્ય અને સંદેહ પ્રત્યે ખિલકુલ વિચારધારા નહિ કરતાં પોતાનું દૃષ્ટિકોણ લૌતિકતા પ્રધાન બનાવી જીવનના વ્યવહાર પક્ષની સિદ્ધિના માટે જ સિદ્ધાન્તો રજૂ કરે છે. જે “વ્યાવહારિકતા વાદ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભારતીય પરંપરામાં આ દૃષ્ટિકોણ વાળું દર્શન તે “આર્વાક દર્શન” કહેવાય છે. આ વિચાર-ધારાવાળું દર્શન આધુનિક વિજ્ઞાનની જ અધિક સમીપ ગણાય.

આ રીતે આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા અને સંશયાદિના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં દર્શનો તે મુખ્યરૂપે તો પાશ્ચાત્ય પરંપરાનું જ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ભારતીય પરંપરામાં તો દર્શનશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન દુઃખથી મુક્ત થવાનું છે. ભારતીય દર્શનોમાં પ્રાયઃ આધ્યાત્મિક જ પ્રેરણા છે. અહીં સમજવું જરૂરી છે કે માનવજીવનની સાર્થકતા યા મહત્તા કેવળ વિજ્ઞાન, અર્થ-શાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ જીવન વ્યવહાર પૂરતી જ નથી. પરંતુ જેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું સામાન્ય માનવીની શક્તિથી બહાર છે, વળી જેનું મૂલ્ય વ્યવહારિક અંશથી પણ કેઈગણું અધિક છે, જે વ્યવહારિક અંશને પણ ક્યારેક ક્યારેક માર્ગદર્શન કરનારું છે, એવા આધ્યાત્મિક યા આન્તરિક જીવનથી જ મનુષ્યની મહત્તા છે. ભવિષ્ય-કાલીન ઉજ્જવલતાનું દર્શન તે આધ્યાત્મિક દષ્ટિ છે. ભારતીયદર્શનનું નિર્માણ આવાપ્રકારની પ્રેરણાથી જ થયેલું હોય છે.

શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા કરતું દર્શન તેજ આધ્યાત્મિક દર્શન છે. જેને સામાન્ય ચક્ષુ દેખી ન શકે તેને આધ્યાત્મિક દર્શન જોવાને ઇચ્છે છે. જેને સાધારણ ઇન્દ્રિયો પામી ન શકે એવી વસ્તુનો તે અનુભવ કરવા યાહે છે. ભૌતિક વિચારધારાવાળી વ્યક્તિ, આવી આધ્યાત્મિકતાથી બહુ જ દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો પણ આધ્યાત્મિક દર્શનનું સ્તર બહુ જ ઉંચું છે.

જગતના મૂળ તત્ત્વોનું વાસ્તવિકજ્ઞાન આવા આધ્યાત્મિક દર્શનો દ્વારાજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ભારતીય સર્વ આધ્યાત્મિકદર્શનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દુઃખનો નાશ અને શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિનો જ છે. લૌતિક સુખને પણ આધ્યાત્મિક દર્શનોએ તો દુઃખ જ ગણ્યું છે. સદાકાળ આત્માની સાથે સંબંધિત રહેનારા સુખને જ સુખ માન્યું છે. અને એવું સુખ, તે આધ્યાત્મિક સુખ છે. જેનો વિયોગ કદાપી થતો જ નથી. આવા સુખની પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત નીવડનાર લૌતિક અનુકૂળતાવાળી સામગ્રીની આવશ્યકતા, આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્તિ સુધી જ સ્વીકાર્ય ગણી અન્તે તો તેને પણ ત્યાજ્ય ગણી છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક જીવનથી પતન કરાવવાવાળી લૌતિક અનુકૂળતાવાળી સામગ્રીને તો વ્યવહારીક દુઃખ કરતાં પણ વિશેષ ખતરનાક ગણી છે.

વળી લૌતિક સુખ-દુઃખ કે આધ્યાત્મિક સુખ-દુઃખનાં મૌલિક તત્ત્વની પણ ભારતીય દર્શનોમાં બહુ જ સ્પષ્ટ અને તલસ્પર્શી વિચારણા આળેખાઈ છે. આવી વિચારણાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જૈનદર્શનમાં વિશેષ સ્વરૂપે મળી શકે છે.

જૈનદર્શન કહે છે કે પ્રાણિઓને વિવિધ પ્રકારે ભોગવવા પડતા કષ્ટોનો મુળ આધાર, જીવ અને પુદ્ગલ તત્ત્વનો પારસ્પરિક સંબંધ છે. લૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ પણ આ બંને તત્ત્વોનાં સંબંધનું જ પરિણામ છે.

જૈનદર્શનની માન્યતાનુસારે જ્યાં સુધી એ જાણે તત્ત્વો એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન ન થાય ત્યાં સુધી જીવને અનંત આધ્યાત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવ છે. અનાદિ-કાળથી પરસ્પર સંબંધિત એ જાણે તત્ત્વને અલગ પાડવાનું દ્વિદર્શન જ જૈન દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. દુઃખના મૂળરૂપ પુદ્ગલ તત્ત્વનો ઉદ્દેશ યથાસ્થિત સ્વરૂપે ભારતીય જૈનેતર દર્શનોમાં જોવામાં નહિ આવતો હોવા છતાં તેમનો ઉદ્દેશ અને આચારવિચારોનો આત્મામાંથી પુદ્ગલ-તત્ત્વના સંબંધને અલગ કરી પુદ્ગલના સંબંધથી રહિત શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ માટેના જ છે.

જૈન દર્શનમાં તત્ત્વ, દ્રવ્ય, સત્, પદાર્થ, અર્થ આદિ શબ્દોનો પ્રાયઃ એક જ અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે. આગમોમાં “સત્” શબ્દનો પ્રયોગ બહુ જ ઓછો છે. ત્યાં પ્રાયઃ દ્રવ્ય શબ્દનો જ પ્રયોગ છે. એ દ્રવ્યને જ તત્ત્વ કહ્યું છે.

જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ એ છે દ્રવ્ય (મૌલિક તત્ત્વો) જૈનદર્શન માંને છે. આ છએ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વરૂપે કદાપી થઈ જતું નથી. જીવ તે સ્વદેહ પ્રમાણુ, જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ તથા સ્થિતિમાં સહાયક અનુક્રમે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય તત્ત્વ, અને આકાશના વિષયમાં લોકાકાશ ઉપરાંત અલોકાકાશ પણ હોવાની માન્યતા એ જૈન દર્શનની વિશેષતા છે.

કોઈ કોઈ દર્શનમાં પુદ્ગલ તત્ત્વની સામાન્યપણે

માન્યતા છે, પરંતુ જનદર્શનને માન્ય પુદ્ગલની માન્યતામાં વિશેષતા એ છે કે તે બીજાઓની માફક પુદ્ગલ પરમાણુઓને લિન્ન લિન્ન પ્રકારે નહીં સ્વીકારતાં તે કહે છે કે પ્રત્યેક પરમાણુમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને રૂપની યોગ્યતા રહે જ છે. સ્પર્શનાં પરમાણુ તે રૂપાદિના પરમાણુથી લિન્ન નથી. એવી રીતે રૂપનાં પરમાણુ સ્પર્શાદિ પરમાણુઓથી અલગ નથી. પરમાણુની એક જ જાત છે. પૃથ્વીનાં પરમાણુ પાણીમાં પરિણત થઈ શકે છે. પાણીનાં પરમાણુ અગ્નિમાં પરિણત થઈ શકે છે. પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ, એ વિગેરે મૌલિક તત્ત્વ નથી. સ્કુલમાં લણુતા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજનના અણુઓને એકઠા કરી પાણી બનાવવાના અખતરાઓ અને હાલની સરકાર દ્વારા પાણીમાંથી પણ વિજળી ઉત્પન્ન કરવાનાં કાર્યો એ તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે, તથા રેડીયો દ્વારા શબ્દ પણ પુદ્ગલ હોવાની સાબિતિ આજે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. આ રીતે જૈન દર્શન પ્રણિત તત્ત્વજ્ઞાનની વાસ્તવિકતા અને સંપૂર્ણતાનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે.

સાધારણ રીતે તો જૈન દર્શનની માન્યતા બે તત્ત્વની જ છે. (૧) જીવ અને (૨) અજીવ. અગર (૧) ચેતન અને (૨) જડ.

ઉપરોક્ત છ દ્રવ્ય (તત્ત્વ) માંથી જીવ વિના પાંચે દ્રવ્યો અજીવ કહેવાય છે. સંસારની વિલિન્નતાના કારણમાં માત્ર એક “જડ” ને જ માનવાથી કે એકલા આત્મ-



તત્ત્વથી જ સર્વ બાબતનો નિકાલ કરી લેવાથી, કે એકપણ તત્ત્વનો સર્વથા નિષેધ કરવાથી, જગતના સ્વરૂપનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી તત્ત્વ અંગે એકલા નિત્યવાદને કે એકલા અનિત્યવાદને જ સ્વીકારી લેવાથી વસ્તુના અનંત ધર્માત્મક સ્વરૂપની સમજ પણ સમજી શકાતી નથી. અને તત્ત્વજ્ઞાન અધુરું જ રહી જાય છે.

જન દર્શન કહે છે કે વસ્તુમાત્ર સ્વભાવથી જ એવી છે કે તેનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિઓથી થઈ શકે છે. એ દૃષ્ટિનું નામ અનેકાન્તવાદ છે. વસ્તુના કોઈ એક ધર્મનું પ્રતિપાદન સ્વાત્ શબ્દથી જ થાય છે. આથી અનેકાન્તવાદને સ્વાદ્વાદ પણ કહે છે. વસ્તુને એક દૃષ્ટિ બિન્દુથી જોનાર તે એકાન્તવાદી છે. વસ્તુનો વાસ્તવિક ખ્યાલ એકાન્તવાદથી નહિ પરંતુ અનેકાન્તવાદથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આચારના નામે પણ અહિંસાનો જેટલો વિકાસ જન પરંપરામાં થયો છે, તેટલો વિકાસ ભારતીય પરંપરાની બીજી કોઈ ધારામાં થયેલ જોવામાં આવતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ જગતની દૃશ્ય વસ્તુઓ પૈકી કઈ કઈ વસ્તુઓમાં ક્યારે ક્યારે કેવા પ્રકારે ચેતનાનું અસ્તિત્વ છે, અને કયા સંયોગોમાં દૃશ્ય વસ્તુઓમાં પણ જીવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. (જીવ જન્મ ધારણ કરે છે), જીવની બાહ્ય અને આંતરિક દશા વિલિન્ન રીતે પણ કેવા પ્રકારે હોય છે, આત્માની વિશુદ્ધ દશા કેવી છે, વિગેરે જીવતત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાનની સંપૂર્ણતાનો ખ્યાલ જન દર્શનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

જીવની સિન્ન સિન્ન વૃત્તિયોને અનુસાર જીવની અવસ્થાઓ પણ સિન્ન સિન્ન પ્રકારે કેવી રીતે બની રહે છે, એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જૈન દર્શનમાંથી મળી રહે છે. એ અવસ્થાઓના આધારે તત્ત્વોના નવભેદ પણ જૈન દર્શનમાં કહ્યા છે. જીવ-અજીવ-પુન્ય-પાપ-આશ્રવ-સંવર-નિર્જરા બંધ અને મોક્ષ એ નવભેદોમાં અમુક અવસ્થા જીવની પોતાની જ છે, અમુક બંનેની મિશ્રિત અવસ્થાઓ છે, અને અમુક અજીવની અવસ્થા છે. આ રીતે વિસિન્ન તત્ત્વોની માન્યતા વિસિન્ન દૃષ્ટિકોણોથી છે.

જોકે જૈનદર્શનની માન્યતાનુસાર મુખ્ય રૂપથી જીવ અને અજીવ અગર ચેતન અને જડ એ બેજ તત્ત્વ છે. પરંતુ એ બંને તત્ત્વોના વિશ્લેષણ યા અવસ્થા વિશેષથી સિન્ન સિન્ન સંખ્યક તત્ત્વોની રચના યા બોધ થઈ શકે છે.

જીવની દુઃખ પ્રાપ્ત અવસ્થાનું મુખ્ય કારણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું વિસ્તૃત વર્ણન જૈન દર્શનમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજી શકનાર જ જગતની વિચિત્રતાનો ખ્યાલ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જગતમાં જે કોઈ દૃશ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ અને શરીર શ્વાસોચ્છવાસ, શબ્દ અને વિચાર એ સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું જ પરિણમન છે. જુદાજુદા સમયે વૈજ્ઞાનિકો જે આવિષ્કારો કરે છે તે શરીર, શબ્દ અને વિચાર રૂપે પરિણિત પુદ્ગલોમાંથી જ કરે છે. અને જગતને આશ્ચર્ય મુગ્ધ બનાવે છે. પરંતુ શરિરાદિનું પરિણમન, શામાંથી થાય છે તે વૈજ્ઞાનિકો બાણી શકતા નથી. અમુક સંખ્યા પ્રમાણ પરમાણુ સમુહ-

રૂપ સ્કંધોમાંથી જ શરીર, શ્વાસોચ્છવાસ, શબ્દ અને વિચારનું પરિણમન થઈ શકે છે. આ પરિણમનમાં મૌલિક તત્ત્વરૂપે યોગ્યતા ધરાવતા સ્કંધો અતિ સૂક્ષ્મ છે. તેમાં રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ હોવા છતાં પણ તે સ્કંધો એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે કે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થઈ શકતા નથી.

છતાં પણ તે સ્કંધ સમુહોમાંથી શરીરાદિરૂપે પરિણિત દશા, ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેના અસ્તિત્વ વિષે શંકા રહેતી નથી. સ્થૂલતા અને સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ છ પ્રકારના જે પુદ્ગલ સ્કંધો કહ્યા છે, તે પૈકી પાંચમો પ્રકાર સૂક્ષ્મ સ્કંધોનો જે કહ્યો છે તે જ પ્રકારના સ્કંધોમાંથી શરીરાદિનું પરિણમન થઈ શકે છે. તે સ્કંધોનું વર્ણન આગળ આઠ ગ્રંથણ વર્ગણ તરીકે વિચારાઈ ગયું છે.

આ પરિણમન જીવના પ્રયત્નથી જ થાય છે. જીવના પ્રયત્ન વિના તે પરિણમન થઈ શકતું નહીં હોવાથી તે પરિણમનને “પ્રયોગ પરિણમન” કહેવાય છે. જીવ દ્વારા તેનું પરિણમન કેવી રીતે થાય છે તે આગળ વિચારીશું. પરંતુ આ રીતે જીવ દ્વારા થતા પ્રયોગપરિણમનમાં કયા સાધનથી જીવ, તે તે સ્કંધોમાંથી શરીરાદિરૂપે પરિણમન કરી શકે છે તે પણ વિચારવું અતિ જરૂરી છે. આત્માની સાથે અમુક સ્વરૂપે પરિણમન પામેલ પુદ્ગલોના સંબંધથી જ જીવ, ઉપરોક્ત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ સ્કંધોનું શરીરાદિ રૂપે પરિણમન કરી શકે છે. તેના વિના તે થઈ શકતું નથી. સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં શરીર, શ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન

વર્ગણાઓના પુદ્ગલ સ્કંધો સ્થળે સ્થળે ભરચક હોવા છતાં પણ કાર્મણ વર્ગણાના સ્કંધોમાંથી કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલ સ્કંધોના સંયોગ વિનાનો આત્મા, આઠે ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગણાના સ્કંધોમાંથી શરીરાદિરૂપે પરિણમન કરતો નથી. એટલે દૃશ્ય જગતના પદાર્થોના પરિણમનમાં અગરતો જીવના લિન્ન લિન્ન પ્રકારના આત્મિક, શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વિકાસના નારોધમાં મુખ્ય તત્ત્વરૂપે કાર્મણ વર્ગણાના સ્કંધસમુહોમાંથી પરિણમનપામેલ કર્મદ્રવ્ય જ ભાગ ભજવી રહ્યું છે. જગતમાં જે જે દ્રવ્યોના જે જે ગુણો અને પર્યાયો છે તે તમામ દ્રવ્યો-ગુણો અને પર્યાયોથી જીવને અનલિજ્ઞ રાખનાર પોતાની સાથે કર્મરૂપે સંમિશ્રિત બની રહેલ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે. તે અનલિજ્ઞતા જ જીવને દુઃખદાયી છે. એટલે દુઃખના મૂળ તે કર્મરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યને જાણનાર, અને સમજનાર જ તેના સંયોગથી મુક્ત બની શકે છે. તે કર્મરૂપે પરિણત થતા કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલ સ્કંધો આત્માની સાથે કેવી રીતે વળગે છે, ચોંટે છે તે આગળ વિચારીશું. અહીં તો એટલું જ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે શરીર, શ્વાસોચ્છવાસ, વચન અને વિચાર રૂપ પુદ્ગલ પરિણમન, જીવના પ્રયત્નથી જ થતું હોવાથી “પ્રયોગ પરિણમન” કહેવાય છે. અને તે પ્રયોગ પરિણમિત પુદ્ગલ સ્કંધોમાંથી જીદાજીદા સમયે જીદાજીદા વૈજ્ઞાનિકો લિન્ન લિન્ન આવિષ્કારો દ્વારા ભૌતિક સામગ્રીમાં ઉપયોગી જે પુદ્ગલરચના કરે છે તે મિશ્ર પરિણમન કહેવાય છે. જો કે પ્રયોગ અને મિશ્ર બન્ને

પરિણમનમાં જીવનો પ્રયત્ન તો છે જ. પરંતુ જે પુદ્ગલોના પરિણમનમાં પહેલ વહેલો જ જીવનો પ્રયત્ન થાય છે તે પરિણમનને પ્રયોગ પરિણમન કહેવાય છે. પ્રયોગ પરિણમનને યોગ્ય આઠ ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગાણાઓનું અને અન્ય અગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગાણાઓનું વર્ગાણારૂપે થયેલ પરિણમન, જીવના પ્રયોગ વિના સ્વયં પરિણિત હોઈ તેને “વિસ્મસા પરિણામ” કહેવાય છે. જો કે દૃશ્ય જગતનું મૌલિક તત્ત્વ પરમાણુ જ છે. છતાં જીવના પ્રયોગનો પ્રારંભ આઠ ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગાણા ઉપર જ થતો હોઈ, દૃશ્ય વસ્તુઓના મૌલિક તત્ત્વ તરીકે આઠ ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગાણા જ છે. આ રીતે જન દર્શનકારોની દૃષ્ટિ, પદાર્થના અંત સુધી-મૂળ સુધી પહોંચવામાં તેમની સર્વજ્ઞતા જ કારણભૂત છે.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે વિસ્મસા અને પ્રયોગ રૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલ અવસ્થા તો જૈન દર્શનમાં બતાવી, પરંતુ સિન્ન સિન્ન સમયે વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપે થતા આવિષ્કારોરૂપ પુદ્ગલપરિણામ કે જે મનુષ્યોને જીવનોપયોગી બની રહે છે તેવા આવિષ્કારોનું વર્ણન જૈન દર્શનકારો સર્વજ્ઞ હોવા છતાં જન દર્શનમાં કેમ જોવામાં આવતું નથી. પુદ્ગલના તમામ પર્યાયોના બાણકારે તો ત્રિકાલિક પર્યાયોનું વર્ણન બતાવવું જ જોઈએ.

આનું સમાધાન એ છે કે સર્વજ્ઞ દેવો સર્વ દ્રવ્યોના

ત્રિકાલિક ગુણ અને પર્યાયોને જાણવાની શક્તિવાળા છે. કેઈ પણ કાળે સામાન્ય મનુષ્યે આવિષ્કારિત કેઈ પણ આવિષ્કાર સર્વજ્ઞ દેવોથી અજ્ઞાત હોતોજ નથી. અજ્ઞાત હોય તો સર્વજ્ઞ કહી શકાય જ નહીં. વળી અનંતાનંત આવિષ્કારો કુદરતના પડદા પાછળ જગતજીવોથી અજાણ્ય છે તે પણ તમામ, સર્વજ્ઞ દેવોથી તો જ્ઞાત જ છે. પરંતુ પ્રયોગથી સિદ્ધ બતાવવા જતાં વાસનાનો ભૂખ્યો, તૃષ્ણાનો દાઝ્યો મનુષ્ય એનાથી અનર્થ મચાવી દે છે ! અરે કદાચ ! વિશ્વનો સંહાર કરવામાં પણ એ શક્તિઓ ખર્ચી નાખે છે. આજની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ પાછળ તો અઢળક દ્રવ્ય અને કાળ વ્યય થાય છે. છતાં પુણું સફલતા તો અનિશ્ચિત બને છે.

જ્યારે ભૂતકાળમાં તો તાંબા કે ચાંદીનું સોનું બનાવવાના, અમુક શબ્દપ્રયોગ દ્વારા જગતમાં ઉપસ્થિત મુશ્કેલીઓને દૂર હટાવવાના, દેવતાઓને વશ કરવાના, ભુતલ કે આકાશમાં ઉડ્યન કરવાના પૌદ્ગલિક આવિષ્કારો ખીલકુલ મામુલી દ્રવ્ય અને કાળવ્યયથી ભારતના સંતો કરતા હતા. છતાં પણ આ ભૌતિક આવિષ્કારો કરતાં આત્મિક આવિષ્કારોજી મહત્તા તે સમયે વિશેષ હતી. એટલે આવા આવિષ્કારોનો વ્યય, પરાર્થને વિસરી સ્વાર્થ વૃદ્ધિમાં કે દયા-દાન-સહાનુભૂતિ અને પરોપકારને ભૂલી જઈ સંગ્રહવૃત્તિમાં ન હતો.

એવા આવિષ્કારોના ઉપયોગમાં લોગની લાલસા કે અસંતોષની જવાલા ન હતી. અહંભાવ-સ્વાર્થ અને ભયને

ઉપસ્થિત થવા નહીં દેવામાં તે આવિષ્કારકો સજાગ હતા. ભૌતિકતાની ઊંઘારીથી રોગગ્રસ્ત ન થઈ જવાય તેની સાવધાની હતી. કપાયોની ગ્લાનિ હતી. દુરાચારી વિદ્વાન કરતાં સદાચારી અભણ પ્રત્યે આદર હતો.

તે સમયે આત્મા પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ ન હતો. જેથી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના રક્ષણ સમયે ઉપસ્થિત થતી કટોકટીને નિવારવા માટે જ ભારતના ઝતો દ્વારા આવા પ્રયોગો થતા. મરણાંત કષ્ટ આવે તો પશુ સ્વદેહના રક્ષણ માટે પરનો ધ્વંસ કરવામાં તેનો ઉપયોગ ન થતો. કારણ કે એ સંતપુરુષોના જીવનમાં સ્વાર્થ ગૌણ અને પરાર્થ મુખ્ય હતો.

સમય પડે તો યતાં માનવીઓમાં સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલાલસાઓનું સામ્રાજ્ય વૃદ્ધિ પામતાં તે વસ્તુઓના સહવ્યયને બદલે દુર્વ્યય થવાના પરિણામે તે શક્તિઓ હ્રાસ પામી. આ કારણથી જૈનાચાર્યો કેવળ જૈનદર્શન પ્રણિત મૌલિક તત્ત્વને જ નીરૂપીને મૌન રહ્યા છે.

ત્રિકાલિક દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયને અનુભવવા માટે વિરાટ જ્ઞાનની જરૂર છે. એ માટે આત્માનો અનુપમ શુદ્ધિકરણ પ્રયોગ જ જરૂરી છે. એ એક પ્રયોગ સિદ્ધ થયેથી વિશ્વનું કોઈ પણ તત્ત્વ અજ્ઞાત રહેતું જ નથી. એ પ્રયોગની સિદ્ધતા માટે કર્મસ્વરૂપને સંપૂર્ણપણે સમજી જૈન દર્શનપ્રણિત આચાર દ્વારા, આત્માની સાથે સંબંધિત કર્મરૂપ પુણ્યલવર્ણણાંને હટાવવાની કોશિષ કરવી જરૂરી

છે. એ રીતે કેશિષ કરનારાઓ જ સર્વજ્ઞ બન્યા છે અને અનસે. તથા શાશ્વત સુખના લોકતા બની શકશે.

ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે થતું પુદ્ગલ પરિણમન યા પુદ્ગલ આવિષ્કારો થવામાં પરમાણુની વૃદ્ધિ અને ન્યૂન થવાની રીત, પરમાણુની અનંત શક્તિઓનું વર્ણન, પુદ્ગલની ૨૮ સૂક્ષ્મ વર્ગણાઓ, ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય વર્ગણાઓ, અચિત મહાસ્કન્ધો, વિવિધ પરિણામો, આ બધાનું શાસ્ત્રીયવર્ણન, પદ્ધત્તિસર, વિસ્તારપૂર્વક સૂક્ષ્મ વિચારોથી જૈન શાસ્ત્રમાં આજે પણ એટલું બધું જોવામાં આવે છે કે જગતના અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં નથી. કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક શોધી શકે તેમ નથી. પરંતુ તે વાંચવામાં-વિચારવામાં-સમજવામાં નથી કોઈ ટાઈમ લેતું કે નથી કોઈ ટાઈમ લેવાની આવશ્યકતા સમજતું. ભારતની અમૂલ્ય સમૃદ્ધિરૂપ આ જૈન શાસ્ત્રરૂપી ધન, આધુનિક કાળે બકરીની કોટે આંધેલા મણિ રત્ન જેવું થઈ ગયું છે. વધુ અફસોસની વાત તો એ છે કે જૈન સમાજનો પણ બહોળો વર્ગ આ વસ્તુથી બિદકુલ અજ્ઞાત છે. ધનિકોનો ધન પ્રવાહ, ઉપદેશકોનો ઉપદેશપ્રવાહ, બુદ્ધિમાનોનો બુદ્ધિ પ્રવાહ આજે કોઈ અન્ય માર્ગે જ વહી રહ્યો છે. એટલે જન શાસ્ત્રનો આ વિષય દિનપ્રતિદિન ભૂલાતો જ જાય છે.

પ્રસંગોપાત અહીં આટલો વિષયાંતર કરવો પડ્યો છે. સુબ વાત તો આપણે અહીં કર્મ અંગે વિચારવાની છે. એટલે કર્મ એ શું ચીજ છે, શામાંથી તૈયાર થાય છે,



કેવી રીતે તૈયાર થાય છે, તેના સંયોગથી આત્માની દશા કેવી બને છે, સૃષ્ટિ રચનામાં પુદ્ગલનો ઉપયોગ કેવી રીતે થતો રહે છે, તે બધું સમજવા માટે બ્રહ્માંડમાં રહેલ પુદ્ગલ વર્ગીણાનું સ્વરૂપ આપણે વિચાર્યું. અને તે સ્વરૂપની તથા તે સ્વરૂપના પ્રણેતા સર્વજ્ઞ હોવાની સત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રસંગોપાત વૈજ્ઞાનિક આદિ અન્ય હકિકતો પણ વિચારી. આમાં નથી કોઈના પ્રત્યે દ્વેષભાવ, નથી કંઈ ઝઘડવાનો ભાવ. માત્ર ભાવ છે વસ્તુનિરૂપણ અને સત્યતાની તથા મૌલિક તત્ત્વની કસોટીનો.

હવે આગલા પ્રકરણમાં આત્માની સાથે થતા કાર્મણુ વર્ગીણાના પુદ્ગલ સંબંધ અંગે વિચારીએ.

## પ્રકરણ ૫ મું

### પુદ્ગલ ગ્રહણ અને પરિણમન

આ જગતમાં રહેલ અનંત પુદ્ગલપદાર્થોના પુદ્ગલ પિંડોમાં રહેલ પરમાણુઓની જુદી જુદી સંખ્યાના કારણે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારકાદિ વર્ગીકૃત થઈને બનેલી હોય છે. તેમાં અમુક સંખ્યા સુધીના પરમાણુપિંડની કાર્મણુ વર્ગીકૃત થઈને છે. જીવની સાથે ક્ષીરનીરવત્ સંબંધિત થયેલ તે કાર્મણુ વર્ગીકૃત જ શ્રી સર્વજ્ઞદેવોએ કર્મ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

કાર્મણુવર્ગીકૃત સંજ્ઞાથી ઓળખાતા તે પુદ્ગલ પિંડોનું અસ્તિત્વ સદાના માટે લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી ગમે તે કાળે અને ગમે તે સ્થાનથી જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો આત્મા, સલેશ્ય વીર્યરૂપ યોગ વડે તે કાર્મણુ વર્ગીકૃત પુદ્ગલપિંડને ગ્રહણ કરી, ગ્રહણ સમયે જ કર્મસ્વરૂપે બનાવી દે છે. અહીં સલેશ્ય વીર્ય એટલે શું ? તે વિચારીએ.

વીર્ય અંગે વિચાર કરવાથી વીર્યનો અર્થ યોગ, ઉત્સાહ, બળ, પરાક્રમ, શક્તિ ઇત્યાદિ થાય છે. આ વીર્ય એ પ્રકારનું છે. (૧) લબ્ધિવીર્ય અને (૨) કરણવીર્ય.

આત્મામાં શક્તિરૂપે રહેલું વીર્ય તે લઙ્ગિધવીર્ય અને તે વીર્યની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત મન-વચન અને કાયારૂપ સાધન તે કરણ વીર્ય છે.

કરણવીર્યમાં આત્મિકવીર્યના વાહન રૂપથી વીર્ય શબ્દનો ઉપચાર છે. આત્મજ્ઞાન રહિત જીવને વીર્યગુણની પ્રાથમિક સમજ, કરણવીર્ય દ્વારા જ આપી શકાય છે. કારણ કે લઙ્ગિધવીર્ય પ્રગટ હોવામાં કરણવીર્ય સંબંધ ધરાવે છે. માટે તે ઉપચાર યોગ્ય છે. વાસ્તવિક રૂપથી તો વીર્યએ શરીરની નહીં પરંતુ આત્માની વસ્તુ છે. વીર્ય એ શરીરનો ગુણ નથી, પરંતુ શરીરનું સર્વ પ્રકારનું સંચાલન કરવાવાળો જે આત્મા શરીરમાં રહેલો છે તેનો ગુણ છે.

વીર્યના સત્ય સ્વરૂપથી અજ્ઞાત લોકો, શરીરની તાકાતને બળને જ વીર્ય સ્વરૂપમાં સમજે છે. પરંતુ શરીરની અંદર રહેલું વીર્ય તો પુદ્ગલમાંથી બનેલું હોવાથી તે તો પૌદ્ગલિક વીર્ય કહેવાય છે. આ પૌદ્ગલિક વીર્યની પ્રકટતાનો આધાર આત્માના વીર્ય ગુણના પ્રકટીકરણ પર જ છે.

જગતના નાના મોટા સર્વ પ્રાણીઓની મન-વચન તથા શરીરની સ્થૂલ થા સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિમાં આત્માનું વીર્ય જ કામ આપે છે. મન-વચન અને કાયા તો જડ હોવાથી આત્માના વીર્યવિના કોઈપણ પ્રકારની ક્રિયા કરી શકતાં નથી. કેટલાક પ્રાણીઓમાં શારીરિક બળ ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં પણ

માનસિક બળ હોતું નથી. અને કેટલાંક પ્રાણિઓમાં શારીરિક બળ ઓછું હોવા છતાં પણ માનસિક શૌર્ય વિશેષ-પણે દેખવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે શારીરિક બળનો આધાર આત્મિક બળના વિકાસ પર જ હોય છે. કેટલાંક દુબલાં પ્રાણિ જે નિર્બળ દેખાય છે. તે ક્યારેક ક્યારેક અસાધ્ય પુરૂષાર્થ કરી નાખે છે. તથા મોટા શરીરવાળા લોકો એક સાધારણ કાર્યમાં પણ અસફળ થાય છે. એજ આત્મિક બળની આધારનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. શારીરિક બળની પ્રચુરતાવાળા કેટલાક મનુષ્યો ડરપોક અને મૂઠ પણ હોય છે. કેમકે તેમની પાસે આત્મવીર્યને પ્રગટ કરવાનું બળ હોતું નથી. તેથી સમજવું જોઈ એ કે શારીરિક બળની પરોક્ષમાં આત્મિક બળ વીર્ય જ કામ કરે છે.

આત્મા જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરીને આલ્યો જાય છે, ત્યારે મજબુતમાં મજબુત શરીર પણ કાષ્ટની માફક થઈ પડ્યું રહે છે. એટલે સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે આત્મિક બળ વીર્યના અભાવમાં શારીરિક બળ વ્યર્થ છે.

શરીરગત પૌદ્ગલિક વીર્ય એ બાહ્યવીર્ય છે. બાહ્યવીર્ય એ આત્મિક વીર્યના અનેક બાહ્ય સાધનોમાંનું એક બાહ્ય સાધન છે. અર્થાત આત્મિક વીર્ય પ્રગટ હોવામાં બાહ્ય વીર્ય પણ સંબંધ ધરાવે છે. કેવળજ્ઞાની ભગવંતની જ્ઞાન-શક્તિથી પણ બે ભાગ થઈ ન શકે એવા અવિભાજ્ય વીર્યનો એક ભાગ “અવિભાજ્ય વીર્ય” કહેવાય છે. એવા અનંત “વીર્ય અવિભાગ” પ્રત્યેક આત્મામાં હોય છે. કેવલી

ભગવાન તથા સિદ્ધ પરમાત્મામાં તો વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયથી સંપૂર્ણ અને એકસરખું અનન્તલઙ્ગિધવીર્ય પ્રગટ થયેલું હોવાથી આત્માના તમામ વીર્યાંશ-વિભાગ ખુલ્લા હોય છે. અર્થાત્ તેમનું વીર્ય, “ ક્ષાયિક વીર્ય ” કહેવાય છે. ક્ષાયિક વીર્યમાં સમગ્ર જગતને પલટાવી નાખવાની શક્તિ હોય છે. પરંતુ એ રીતે પલટાવવાનું કોઈ કાળે કરતા નથી. કારણ કે તેવી રીતના પ્રગટ વીર્ય-વાળા આત્માને એવું કરવાનું કોઈ પ્રયોજન હોતું જ નથી. વીર્યના વિષયમાં આવી સ્પષ્ટ હકીકત જૈનદર્શનસિવાય જગતના કોઈ સાહિત્યમાં સમજાવવામાં આવી નથી.

આત્મિક વીર્યની અપૂર્ણતા-અદ્યતા યા બાહ્યતા તો ચોતપોતાના વીર્યાતરાય કર્મના ક્ષયોપશમના જ આધારે છે. કોઈપણ વીર્યના તમામ વીર્યાંશ તો ક્યારેય પણ ઢંકાતા નથી. કેમકે જો સંપૂર્ણ વીર્યાંશ ઢંકાઈ જાય તો, શરીરનેયોગ્ય પુદ્ગલગ્રહણ એવમ્ પરિણમન તથા ભાષા, શ્વાસોચ્છવાસ, અને મનોવર્ગણના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ પરિણમન તથા આલંબન જીવ કરી શકતો નથી. અને તે વિના જીવ, જીવરૂપે પણ રહી શકતો નથી.

જોગેહિં તયણુ સ્ત્રવં. પરિણમઈ ગિણહ ઝળપંચતણુ,  
પાણ્ણે વાડલંવઈ; માસાડણુ-મણત્તણે સ્ત્રવે ॥

—કર્મપ્રકૃતિ—

અર્થ—મન, વચન અને કાયાના યોગથી ( ચોત-

પોતાના ) વીર્યયોગના ક્ષયોપશમાનુસારે પાંચ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને—પરિણુમાવીને આત્મા પોતાની સાથે સંબંધિત કરે છે. અને ભાષા શ્વાસોચ્છવાસ તથા મનોવર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી તે રૂપે પરિણુમાવી તેને છોડવામાં હેતુભૂત સામર્થ્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે ઉશ્વાસાદિ પુદ્ગલોને જ અવલંબે છે. પણુછ પર ચઢાવેલું ખાણુ આગળ ફેંકવાને માટે જેમ પ્રથમ પાછળ ખેંચવું પડે છે. અને એ પશ્ચાદ્ગતકર્ષણરૂપ પ્રયત્નથી જ ખાણુમાં જે અગ્રગમેનરૂપ શક્તિ પેદા થાય છે, તેવી રીતે જ ઉશ્વાસાદિ વિસર્જનમાં સમજવું. શરીર પુદ્ગલોનું તો આત્મા વિસર્જન કરતો નથી, પણુ સંબંધિત કરીને રાખે છે. અને ઉશ્વાસાદિમાં તો સંબંધિત કરીને રાખી નહીં મુક્તાં વિસર્જન કરે છે.

એટલે શરીર પુદ્ગલોમાં ગ્રહણ અને પરિણુમન એ બેજ ક્રિયા હોય છે અને ઉશ્વાસાદિમાં તો ગ્રહણ—પરિણુમન—આલંબન અને વિસર્જન એ ચાર ક્રિયા પ્રવર્તે છે. આ ગ્રહણ—પરિણુમન અને આલંબનમાં મુખ્ય પ્રવર્તક તો આત્મવીર્યરૂપ લઙ્ઘિવીર્ય જ છે. પરંતુ કરણવીર્ય તેનું સાધન છે.

મન—વચન અને કાયાના પુદ્ગલો દ્વારા પ્રવર્તતું જે આત્મવીર્ય તે યોગ કહેવાય છે. આ મન—વચન અને કાયાનાં પુદ્ગલો સહકારિ કારણ હોવાથી કાર્યનો આરોપ કરીને તેનો પણુ શાસ્ત્રમાં યોગ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

એટલે જ મન-વચન અને કાયારૂપ સહકારી કારણ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સલેશ્ય વીર્યની યોગ સંજ્ઞા છે. આ યોગસંજ્ઞક વીર્યવહેજ ગ્રહણયોગ્ય પુદ્ગલવર્ગીણાઓમાંથી આત્મા, ગ્રહણ-પરિણમન-અવલંબન અને વિસર્જન યથા-યોગ્ય કરે છે.

લેશ્યાવાળા જીવોનું વીર્ય તે સલેશ્યવીર્ય છે. અને લેશ્યા વિનાના જીવોનું વીર્ય તે અલેશ્યવીર્ય છે. લેશ્યા સહિત વીર્યવાળા જીવો સયોગી કહેવાય છે. અને લેશ્યા રહિત વીર્યવાળા જીવો અયોગી કહેવાય છે. તેનું કારણ એ છે કે લેશ્યાવાળા જીવોના લઘ્વિ (આત્મ) વીર્યનું પ્રવર્તન મન-વચન અને કાયા દ્વારા થતું હોઈ તે જીવો સયોગી કહેવાય છે. અને લેશ્યા વિનાના જીવોના લઘ્વિ વીર્યમાં મન-વચન અને કાયારૂપ સાધનનો ઉપયોગ હોતો નથી.

અલેશ્ય વીર્ય તો અયોગી કેવલી ગુણસ્થાનકવાળાઓને તથા સિદ્ધોને હોય છે. અલેશ્ય વીર્યદ્વારા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-પરિણમન વિગેરે નહીં હોવાથી અયોગી ગુણસ્થાનકવાળા જીવો કે સિદ્ધના જીવો બિલ્કુલ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતા નથી.

અલેશ્ય વીર્ય તે વીર્યાતરાય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયથી જ હોય છે. અને સલેશ્ય વીર્ય તો વીર્યાતરાય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયવાળું પણ હોય છે અને દેશક્ષયવાળું પણ હોય છે. તે અનુક્રમે ક્ષાયિક અને ક્ષયોપશમકિ વીર્ય કહેવાય છે. સલેશ્ય ક્ષાયિક વીર્ય તે સયોગી કેવલીને હોય

છે, અને ક્ષયોપશમિક વીર્ય તે છદ્ધસ્થ (અસર્વજ્ઞ) ને હોય છે. આ સલેશ્ય ક્ષાયિકવીર્ય તે અકષાયિ જ હોય છે. અને સલેશ્ય ક્ષયોપશમિક વીર્ય તે સકષાયિ અને અકષાયિ એમ બન્ને પ્રકારનું હોય છે. તેમાં સલેશ્ય અકષાયિ ક્ષયોપશમિક વીર્ય તે ઉપશાંત મોહ તથા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકવાળાઓને હોય છે. અને સકષાયિ ક્ષયોપશમિક વીર્ય તે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનક સુધીના તમામ જીવોને હોય છે.

વળી કૈવલિકવીર્ય અને છાદ્ધસ્થિકવીર્ય એ બે પ્રકારનું વીર્યગણી, કૈવલિક વીર્યના સલેશ્ય અને અલેશ્ય એમ બે ભેદ પાડી શકાય છે. તે બન્ને ભેદ અકષાયિ જ હોય છે.

છાદ્ધસ્થિકવીર્ય તો સલેશ્ય જ હોય છે, પરંતુ તેના સકષાયિ અને અકષાયિ રૂપ બે ભેદ હોય છે.

લેશ્યાયુક્ત છદ્ધસ્થ જીવોના વીર્યોંશ વિભાગ, વીર્યાંતરાય કર્મના સંબંધથી તમામતો ખુલ્લા હોતા જ નથી. અર્થાત્ ન્યૂનાધિક અંશથી ખુલ્લા હોય છે. અને બીજા વીર્યાંતરાય કર્મથી ઢંકાએલા હોય છે. કયા જીવમાં કેટલા પ્રમાણમાં આત્મિક વીર્ય ખુલ્લું હોય છે, તેની અલ્પતા અને અધિકતાનું વર્ણન, જૈનશાસ્ત્રમાં, અતિ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

સલેશ્ય ક્ષયોપશમિક અને સલેશ્ય ક્ષાયિક એમ બન્ને પ્રકારના વીર્યમાં દરેકના અલિસંધિજ અને અનલિસંધિ



જ એમ બધા પ્રકાર હોય છે. કર્મના સંયોગથી આત્મ-  
પ્રદેશમાં ઉકળતા પાણીની માફક સતત કંપન ચાલુ હોય  
છે. અને તેની અસર શારીરિક-માનસિક અને વાચિક અનેક  
આદ્ય પ્રવૃત્તિઓથી વ્યક્ત થાય છે.

શરીરમાં અનેક ધાતુઓ-ઉપધાતુઓ બને છે. પાર-  
સ્પરિક સંક્રમણ થાય છે, અનાવશ્યક પદાર્થ શરીરમાંથી  
વિસર્જિત થાય છે.

નિંદ્રાવસ્થામાં પણ એ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ રહે છે.  
આ પ્રકારે થવાવાળી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્તવીર્યને  
“અનલિસંધિજીવીર્ય” કહેવાય છે.

આપણે હાલીએ છીએ, ચાલીએ છીએ, તે સમયે  
અગર તો હાથ વડે કંઈક ઉંચકવા ટાઈમે વિશેષ બળની  
જો આશ્યકતા રહે છે, એવી ઐચ્છિકપ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત  
વીર્યને “અલિસંધિજીવીર્ય” કહેવાય છે.

આ બન્ને પ્રકારે થતા વીર્યપ્રવર્તનથી આત્મામાં  
સતત રૂપે કર્મનો પ્રવેશ થતો જ રહે છે, અને કર્મબન્ધન  
થાય છે. આત્મામાં અસંખ્ય આત્મપ્રદેશો છે, અને પ્રત્યેક  
આત્મપ્રદેશમાં અસંખ્ય અસંખ્ય વીર્યાંશ છે. સદૈશ્ય  
આત્માના વીર્યમાંથી જોટલું વીર્ય, કર્મ વડે અવરાચ્છેલું છે,  
તોટલા વીર્યને આવૃત્ત વીર્ય કહેવાય છે. વીર્યાંતરાય કર્મના  
ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રગટ થયેલું વીર્ય તે લખ્ધિ  
વીર્ય કહેવાય છે. અને લખ્ધિ વીર્યમાંથી જોટલું વીર્ય, મન-

વચન અને કાયયોગ દ્વારા પ્રવર્તે છે, તેને પરિસ્પન્દ વીર્ય કહેવાય છે. ઉકળતા પાણીના ચૂમમાં જેમ પાણી ઉકળતું જ રહે છે, તેવી રીતે આત્મપ્રદેશમાં પણ કર્મના સંબંધથી મને વિગેરેની પ્રવૃત્તિયાં ચાલુ હોવાથી સ્કુરણ થતી જ રહે છે. જેથી સયોગી આત્માનું લબ્ધિવીર્ય સ્થિર નહીં રહેતાં પ્રકંપિત બને છે. આત્મવીર્યની પ્રકંપિત અવસ્થામાં બળ-શક્તિ અને મન વીગેરેની પ્રવૃત્તિ અનુસાર, ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં કર્મણુ વર્ગણના પુદ્ગલ સમૂહ-સ્કંધોને આત્મા ગ્રહણ કરે છે. કર્મણુ વર્ગણનાં પુદ્ગલ સમૂહ તો લોકા-કાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ, જે આકાશપ્રદેશોને વિષે જીવ અવગાહી રહ્યો હોય છે, તે પ્રદેશે જ અવગાહી રહેલ કર્મસ્કંધના દલિકોને જીવ ગ્રહણ કરે છે. અનંતર કે પરંપર પ્રદેશાવગાહ દલિકોનું ગ્રહણ જીવ કરતો નથી. વળી તે પુદ્ગલ ગ્રહણમાં જીવના પોતાના સર્વ પ્રદેશોનો પ્રયત્ન થાય છે. કારણ કે પ્રત્યેક જીવના સર્વ જીવ પ્રદેશોનો પરસ્પર સંબંધ સાંકળના અંકોડાની પેઠે હોવાથી જેમ કોઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા માટે અંગુલી પ્રવર્તે એટલે કરતલ—મણિબંધ—ભુજ—ખભો એ સર્વ અનંતર પરંપરાએ બળ કરે છે, તેવી રીતે પુદ્ગલ ગ્રહણમાં પણ સર્વ જીવ પ્રદેશો અંગે સમજવું. અહીં સાંકળની કડીઓનું દ્રષ્ટાન્ત પરસ્પર લિપ્ત નહિ પડવારૂપ સંબંધની અપેક્ષાએ છે.

જીવના સર્વ પ્રદેશોવડે ગ્રહણકરાતા તે પુદ્ગલ સ્કંધ સમૂહોમાં અનંત વર્ગણાઓ તથા પ્રત્યેક વર્ગણામાં અનંત પરમાણુઓ હોય છે.

યોગ સ્થાનકો તે આત્માને નવાં નવાં કર્મોનું બન્ધન કરાવતાં હોવાથી પ્રતિસમયે અનેક પુદ્ગલસમુહ સતત રૂપથી આત્મામાં આવ્યા જ કરે છે. એ પ્રમાણે વિલાવદશામાં (કર્મથી સંબંધિત અવસ્થામાં) આત્માના વીર્યની વિપરીત પ્રવૃત્તિ વડે અસંખ્ય પુદ્ગલોથી આત્મા ઢંકાઈ જાય છે. મન-વચન અને કાયા દ્વારા થતું વીર્યપ્રવર્તન તે વિપરીત પ્રવર્તન છે.

પ્રકાશિત વીર્યદ્વારા આત્મામાં નવાં નવાં કર્મોનો બંધ થતો જ રહે છે. પરંતુ તે સમયે કર્મનું શુભાશુભ રૂપે ઉત્પન્ન થતું પરિણમન તો તે સમયે વર્તતા જીવના જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગના આધારે જ છે. કેમકે ઉપયોગ વિના વીર્ય સ્ફુરિત થઈ શકતું નથી. માટે કર્મનું શુભાશુભપણું ઉપયોગના અનુસારે જ થાય છે. આ જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગની સમજ આગળ વિચારાઈ ગઈ છે. આ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ જ્યારે શુભ કાર્યમાં હોય છે, ત્યારે શુભ ઉપયોગ કહેવાય છે. અશુભ તથા અશુદ્ધ ભાવે પ્રવૃત્તિ હોય છે ત્યારે અશુભ યા અશુદ્ધ ઉપયોગ કહેવાય છે. ધર્મધ્યાનાદિ શુભમાં પ્રવૃત્તિ તે શુભ ઉપયોગ છે.

વિષય વાસનાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં થતી પ્રવૃત્તિ તે અશુભ ઉપયોગ છે. અને રૌદ્રધ્યાન-તીવ્ર ક્રોધાદિ વિચાર અને વર્તન ઇત્યાદિમાં અશુદ્ધ ઉપયોગ છે. શુભ ઉપયોગ પ્રવૃત્તિથી દેવ અને મનુષ્યની ગતિ તથા અશુભ ઉપયોગથી તિર્યંચની ગતિ અને અશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનોપયોગથી નરક-

ગતિને યોગ્ય કર્મ બંધાય છે. શુભ-અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગ ઉપરાંત એથો શુદ્ધ ઉપયોગ પણ છે. સહજ સ્વરૂપથી નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં પરિણમિત રહેવાની સ્થિતિ તે શુદ્ધ ઉપયોગ છે. શુદ્ધ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિમાં કર્મનિર્જરા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

કેવા ભાવથી ઉપયોગને પરિણમિત કરવો અગર ન કરવો તેની જાગૃતિની ક્ષણે ક્ષણે જીવને અતિ અગત્યતા છે. શુદ્ધ ઉપયોગ જે નિરાકાર અને નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે, તેમાં જ શાંતિ, આનંદ અને કર્મક્ષય કરવાનું સામર્થ્ય છે. તે સિવાય શુભ-અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમાં (જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગમાં) દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમજેમ શુભ, અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગમાં લીન થવાય છે તેમ તેમ આત્માનો વિકાસ રોકાઈ જાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિરતા રહી ન શકે તો પણ શુદ્ધ ઉપયોગનું લક્ષ રાખીને શુભ ઉપયોગમાં પરિણ્વત રહેવાથી, શુદ્ધ ઉપયોગમાં જવાની સરલતા થાય એવાં સાધન જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અપેક્ષાએ શુભ ઉપયોગ ઠીક છે.

પરંતુ શુદ્ધ ઉપયોગના લક્ષ વિના વિશ્વની માયાના લક્ષથી કરાતો શુભ ઉપયોગ ભાવિ દુઃખના કારણભૂત થાય છે. શુભ-અશુભ અને અશુદ્ધ ઉપયોગ તે વૈભાવિક છે. તે ત્રણે ઉપયોગમાં રાગ-દ્વેષની પરાધીનતા હોવાથી પરભાવ રમણ છે. એવા વૈભાવિકઉપયોગની રમણતામાં સહાયક વીર્ય

પણ વૈભાવિક છે. એ પ્રકારે વૈભાવિકરૂપે પ્રવર્ત્ત હોવાવાળી આત્મગુણોવાળી આત્મદશા પણ વૈભાવિક છે.

જ્યારે આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગમાં લીન થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન અને દર્શનનો ઉપયોગ તે રાગ-રાગદ્વેષની પરાધીનતા રહિત હોવાથી ચારિત્રરૂપ સ્વભાવ દશામાં આત્માનું રમણ થાય છે. તે સમયનું સહાયક વીર્ય, સ્વભાવિક વીર્ય કહેવાય છે. એ રીતના સ્વભાવિકરૂપથી પ્રવૃત્ત હોવાવાળું વીર્ય, ઉત્કૃષ્ટ વીર્ય કહેવાય છે. ઉત્કૃષ્ટ વીર્ય પર, યોગનો કોઈ પ્રભાવ પડી શકતો નથી. જેમ જેમ કર્મની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે, તેમ તેમ વીર્યમાં સ્થિરતા થતી જાય છે.

અર્થાત્ ઉચ્ચ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિથી ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિઓમાં મંદતાના પ્રમાણમાં આત્મવીર્ય અનાવૃત્ત બની વિકસીત થતું જાય છે. તથા મન-વચન અને કાયાના યોગોની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામવાથી આત્મશક્તિની અચલતા પણ ઓછી બની જઈ સ્થિર થતી જાય છે. આગળના ગુણસ્થાનકોમાં જેમ જેમ યોગની સ્થિરતા થતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મ શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ જેમ આત્મ શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ મન-વચન અને કાય યોગોનો પ્રભાવ આત્મા ઉપરથી ઓછો થતો જાય છે. અને ધીમે ધીમે આત્મામાં પુદ્ગલો લેવાનું બંધ થતું જાય છે. અહીં પુદ્ગલ અને આત્મા બન્ને સ્વતંત્ર થઈ જાય છે. ત્યારબાદ એક બીજા પર કોઈ પ્રભાવ રહેતો નથી. એ રીતે રત્નત્રયીની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિથી અને વીર્યોત્તરાય કર્મેનો સર્વથા ક્ષય થઈ

જવાથી મેરૂપર્વત તથા સમગ્ર વિશ્વને પણ પલટાવી શકે એવું અક્ષય આત્મવીર્ય, ક્ષાયિકભાવથી પ્રકટ થાય છે. એવા વીર્યદ્વારા આત્મા, શૈલેશી મેરૂ પર્વત જેવો સ્થિર અને દઢ થઈ જાય છે. અને યોગ રહિત થવાથી સ્થિર વીર્યવંત બને છે. પછી આત્મા પુદ્ગલ ગ્રહણ કરતો નથી. કારણ કે અહીં તેની અયોગિ અવસ્થા છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે વીર્યપ્રવૃત્તિમાં મન-વચન અને કાયાનો સહકાર છે તે વીર્યની “યોગ” સંજ્ઞા છે. કાર્મણુવર્ગણાનાં પુદ્ગલોનાં ગ્રહણ પણ આ યોગ સંજ્ઞક વીર્યથી જ થાય છે. આ કાર્મણુવર્ગણા અનંતાનંત પ્રદેશયુક્ત સ્કંધોવાળી હોય છે. ચૌદ રાજલોકનો એક પણ અંશ, કાર્મણુ વર્ગણા રહિત નથી. એટલે કોઈ પણ જગ્યાએ રહેલા જીવને કાર્મણુવર્ગણા મળી રહે છે. ચૌદ રાજલોકમાં સર્વત્ર કાર્મણુવર્ગણાઓ હોવા છતાં તે વર્ગણાઓ કંઈ સ્વયં ઉડીને આત્મ પ્રદેશો સાથે ચોંટી જતી નથી. જેમ લોહાનો સ્વભાવ ખેંચાઈને અચસ્કાન્ત મણિને વળગી જવાનો છે, પરંતુ લોહા સામે અચસ્કાન્તમણિનું આકર્ષણ હોય તો જ લોહું અચસ્કાન્તમણિને વળગે છે. એમને એમ વળગી જતું હોત તો જગતમાં કોઈ સ્થળે અચસ્કાન્તમણિ અને લોહું અલગઅલગ દૃષ્ટિગોચર થાત જ નહીં. તેવી રીતે કાર્મણુ વર્ગણાને, યોગના બળથી જ આત્મા પોતાના ભણી ખેંચે છે.

જેમ અચસ્કાન્તમણિમાં લોહાને ખેંચવાની કુદરતી શક્તિ છે, અને લોહામાં ખેંચાવાની લાયકાત છે, તેમ

આત્મામાં યોગબળથી કાર્મણુવર્ગણુને ખેંચવાની શક્તિ છે, અને કાર્મણુવર્ગણુમાં ખેંચાવાની લાયકાત છે. જેમ લોઢામાં ખેંચવાની કે અયસ્કાન્તમાં ખેંચાવાની લાયકી નથી તેમ કાર્મણુ વર્ગણુમાં આત્માને ખેંચવાની કે આત્મામાં ખેંચાવાની લાયકી નથી.

કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલોને આત્મા કર્મરૂપે, પોતાના સ્વભાવને આવરનાર તરીકે બનાવે અને પુદ્ગલમાં એવી તાકાત છે કે તે આત્માના સ્વભાવને આવરનાર તરીકે પરિણામ પામી શકે.

ખે પૃથક્ પૃથક્ વસ્તુમાં એકનો ખેંચાવાનો અને બીજાનો ખેંચવાનો સ્વભાવ હોય તો જ ખે વસ્તુનો સંબંધ થઈ શકે છે. અને એજ ન્યાયે કાર્મણુવર્ગણુઓ જીવને ચોંટી શકે છે. વસ્તુનો આવો સ્વભાવ તે કૃત્રિમ નથી પણ કુદરતી છે.

પ્રત્યેક સમયે સંસારીજીવ કાર્મણુવર્ગણુઓને ખેંચે છે. પરમાણુઓમાં ત્રિકાશ હોવાથી પૂર્વના કર્મ સાથે બીજી નવી આવેલી કાર્મણુવર્ગણુ-કર્મ ચોંટી જાય છે. જીવ પ્રત્યેકસમયે કંઈ સરખીસંજ્યાપ્રમાણ કાર્મણુવર્ગણુઓ ખેંચતો નથી, પરંતુ તે ખેંચાતી કાર્મણુ વર્ગણુની સંજ્યાનું પ્રમાણ, અને પૂર્વના કર્મની સાથે નવી આવતી કાર્મણુવર્ગણુ ચોંટવાના બેસનું પ્રમાણ તે સમયે વર્તતા જીવના યોગબળ ઉપરજ આધાર રાખે છે. યોગ-

બળ ઓછું હોવાના સમયે કાર્મણવર્ગણાનું ગ્રહણ ઓછી સંખ્યા પ્રમાણ હોય છે. અને યોગબળની વિશેષ પ્રવૃત્તિના સમયે કાર્મણવર્ગણાનું ગ્રહણ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે.

સંસારી જીવે ગ્રહિત, પ્રતિસમય કર્મરૂપે પરિણમન પામતી કાર્મણવર્ગણાના પ્રદેશસમૂહના આત્મા સાથે મિશ્રણ થવા દાઢમે જુદા જુદા ભાગ પડી જાય છે. અને તે પ્રત્યેક ભાગમાં સ્વભાવનો નિર્ણય, આત્મપ્રદેશો સાથે મિશ્રિતપણે ટકી રહેવાના વખતનો નિયમ અને સ્વભાવ બતાવવાના જુસ્સાનો પણ માપપૂર્વક ચોક્કસ ધોરણસર નિયમ, તે કાર્મણવર્ગણાના ગ્રહણ સમયે જ નિયત થઈ જાય છે. વળી પ્રતિસમય ગ્રહિતકાર્મણવર્ગણામાંથી કર્મરૂપે થતા પરિણમનમાં સર્વ પ્રદેશ (અણુ) સમુહના સ્વભાવ-સ્થિતિ અને રસનું નિર્માણ કંઈ એક સરખું થતું નથી. પરંતુ ભાગલારૂપે બહેંચાઈ પ્રત્યેક ભાગલાના પ્રદેશ સમુહમાં તે નિર્માણ જુદી જુદી રીતનું થાય છે.

દરેક ભાગમાં પ્રદેશસમુહની બહેંચણી પણ સરખી સંખ્યા પ્રમાણ નહીં થતાં અમુક નિયત ધોરણેજ ન્યુનાધિક રીતે થાય છે.

આ રીતે એકજ સમયે ગ્રહિત કાર્મણવર્ગણામાંથી પરિણામ પામેલા કર્મના ભાગલા પડી જઈ, પ્રત્યેક ભાગમાંના પ્રદેશ સમુહની અલગ અલગ રીતે સ્વભાવ-સ્થિતિ અને રસ (પાવર-જુસ્સો) તથા પ્રદેશ



સંખ્યાના નિર્માણ થવાની હકિકત કેટલાકને આશ્ચર્યકારી લાગશે, પરંતુ તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલોની અગ્નિંત્ય શક્તિઓ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એકજ કારણથી થતા કાર્યમાં અનેક વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થવાની પ્રત્યક્ષતા, એકસ્વરૂપવાળા એવા એક બીજાથી વિચિત્ર પ્રકૃત્યાદિવાળા વિચિત્ર અવયવોવાળી વનસ્પતિઓમાં આપણે અનુભવીએ છીએ. તદ્દપરાંત ભોજનનો કોળીયો ઉરમાં પ્રવેશ્યા બાદ તેજ કોળીયાનું રસ-રૂધિર-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા અને વીર્ય એ સાત ધાતુરૂપ વિવિધ રીતે થતું પરિણમન તે આપણા રોજરોજના અનુભવની વાત છે.

શરીરમાં સાતે ધાતુઓની નિરંતર એક પ્રકારની રસાયનિક ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જે ખોરાક ખાવાપીવામાં આવે છે તે હોજરી અને આંતરડામાં પરિપક્વ થઈ નાડીઓમાં ખેંચાઈ તેમાંથી મળમૂત્ર બુદ્ધાં પડે છે. અને તેમાંથી સારરૂપ જે રસના સ્થાન હૃદયમાં જઈ હૃદયમાંહેના મૂળ રસમાં મળે છે, અને ત્યાંથી શરીરમાં પ્રસાર પામી સર્વ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. હૃદયમાં ગયા પછી આ રસના ત્રણ વિભાગ થાય છે. ૧. સ્થૂલ ૨. સૂક્ષ્મ અને ૩. મળ. સ્થૂલરસ પોતાની જગ્યાએ રહે છે, સૂક્ષ્મરસ ધાતુમાં જાય છે. અને મળ તે રસધાતુઓના મળમાં જઈ મળે છે.

આહારમાંથી થતી આ રીતની રસાયનિક ક્રિયા.

ઉપરથી સમજી માણસ સહેજે સમજી શકશે કે એક જ સમયે ગ્રહિત કર્મણુવર્ગણાના, કર્મરૂપે થતા પરિણમનમાં પણ અમુક અમુક સંજ્યા પ્રમાણ પ્રદેશ સમુહવાળા જુદા જુદા પ્રકારના લાગલા પડી જઈ તે પ્રત્યેક લાગલાવાળા કર્મપ્રદેશસમુહમાં, સ્વભાવ-સ્થિતિ અને રસ (પાવર)નું નિર્માણ, વિવિધ રીતે પરિણમે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ રીતે એકજ અધ્યવસાયવડે ગ્રહણ કરાતા કર્મણુવર્ગણાના દલિકોમાંથી કેટલાંક દલિકો જ્ઞાનાવરણ કર્મપણે પરિણમે છે, કેટલાંક દર્શનાવરણપણે પરિણમે છે. એ પ્રમાણે વધુમાં વધુ આઠકર્મરૂપે પરિણમે છે. આ પ્રમાણે એકાધ્યવસાયગૃહિત દલિકેના, વધુમાં વધુ આઠ લાગલા પડી જુદા જુદા આઠ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાત કર્મ બાંધનાર જીવને સાત લાગ, છ કર્મ બાંધનાર જીવને છ લાગ, અને એક કર્મ બાંધનાર જીવને એક જ લાગ થાય છે. કર્મની મૂલ પ્રકૃતિ આઠ હોવાથી ગૃહિત દલિકોના વધુમાં વધુ લાગલા પડે તો આઠ જ પડે છે. અને પછી મૂલ પ્રકૃતિના દલિકોમાંથી તેની ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે જુદા જુદા લાગ પડે છે.

આ ઉપરથી ગમજી શકાય છે કે કર્મ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યની એક પ્રકારની અવસ્થા છે. કર્મણુવર્ગણા સ્વરૂપે

રહેલ પુદ્ગલઅવસ્થાનો આત્માની સાથે સંબંધ થવા ટાઈમે તે અવસ્થા પડે. પામી કર્મસ્વરૂપની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુની અવસ્થામાં પડે. થવો તે તેનું પરિણુમન કહેવાય છે. પરિણુમન થવામાં કંઈ કોઈ મૌલિક તત્ત્વની નવી ઉત્પત્તિ નથી. મૌલિક વસ્તુ તો તેમાં કાયમી છે, પરંતુ પરિણુમન યા અવસ્થાનો તેમાં પડે છે. જેમ પ્રાણિઓના શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુઓ (રસ-રૂઘિર-માંસ-મેદ-અસ્થિ-મજ્જા અને વીર્ય) તે પ્રાણિએ ગ્રહણ કરેલ ખોરાકનું પરિણુમન છે, તેમ કર્મ એ પુદ્ગલનું એક પરિણુમન છે. પરિણુમન પામેલ પુદ્ગલના વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શમાં પડે. થઈ જવાથી તેના સ્વભાવમાં પણ પડે. થાય છે. પુદ્ગલ પરિણુમન સદાના માટે એક સરખું ટકી રહેતું નથી. અમુક ટાઈમ સુધી અમુક પરિણુમનરૂપે રહી ત્યારબાદ અન્ય પરિણુમનરૂપે પરિણુમે છે. અનાજમાંથી પરિણુમેલ સપ્તધાતુમાં જે સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે તે સ્વભાવનું પ્રાગટ્ય અનાજમાં હોતું નથી. તેવી રીતે કાર્મણુ-વર્ગણુના પુદ્ગલોમાંથી પરિણુમેલ કર્મમાં જે સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે તે સ્વભાવનું પ્રાગટ્ય કાર્મણુવર્ગણુના પુદ્ગલોમાં કર્મરૂપે પરિણુમેલ અવસ્થા પડેલાં હોતું નથી.

ખોરાકનું સપ્તધાતુરૂપે થતું પરિણુમન પ્રાણિઓના શરીરમાં જ થાય છે. પ્રાણિઓના ઉદરમાં પ્રવેશ્યા સિવાય સૃષ્ટિમાં ઢગલા બંધ પડેલા અનાજનું જેમ સપ્તધાતુરૂપે પરિણુમન થતું નથી, તેમ પુદ્ગલોમાં અનેકરૂપે પરિણુમન

થવાનો સ્વભાવ હોય છે, પરંતુ અમુક અમુક સંયોગોની પ્રાપ્તિએજ તે તે સંયોગને અનુરૂપ પૃથક્ પૃથક્ રીતે પરિણમન થઈ શકે છે. અને તેથીજ કર્મરૂપે થતું પુદ્ગલ પરિણમન તે કાર્મણ્યવર્ગણારૂપે રહેલ પુદ્ગલમાંથી જ થઈ શકે, અને કાર્મણ્યવર્ગણાના પુદ્ગલમાંથી કર્મરૂપે પરિણમન તો આત્માની સાથે સંબંધ થવાથી જ થઈ શકે. માટે કર્મને એક વસ્તુ કે એક પદાર્થ જે બાણે તેજ કર્મ સ્વરૂપ બરાબર સમજી શકે.



## પ્રકરણ ૬ કું

### પ્રકૃતિ બંધ

આત્માની સાથે સંબંધિત થવા સમયે કાર્મણવર્ગણના પુદ્ગલોના કર્મરૂપે થતા પરિણમેનમાં તે પુદ્ગલોના પ્રેક્ષસંસમુદ્ધા આઠ વિભાગમાં વહેંચાઈ જઈ તે દરેક ભાગમાં બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વભાવોનું નિર્માણ થાય છે. તે સ્વભાવદ્વારા તે કર્મપુદ્ગલો, આત્માને અમુકઅમુક પ્રકારની અસર કરનારા થાય છે. તે સ્વભાવને અનુલક્ષીને તે કર્મપુદ્ગલોનાં જૈનશાસ્ત્રમાં અન્વર્થ નામો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે. કર્મના આ સ્વભાવે નિર્માણને પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે.

કર્મના અસંખ્ય પ્રભાવો આપણે અનુભવીએ છીએ. એટલે તે પ્રભાવોના ઉત્પાદક સ્વભાવપણ વારતવિક રીતે તો અસંખ્યાત છે. તો પણ તે સર્વનું થોડામાં વર્ગીકરણ કરીને આઠ વિભાગ રૂપે દર્શાવ્યું છે.

જૈન કર્મશાસ્ત્રમાં કર્મની આઠ મૂળ પ્રકૃતિયો માનવામાં આવી છે. તે પ્રકૃતિયો પ્રાણિને લિન્ન લિન્ન પ્રકારે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ રૂળ આપનારી થાય છે. તે આઠ મૂળ પ્રકૃતિનો નામ આ પ્રમાણે છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) વેદનીય (૪)

મોહનીય (૫) આયુ (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

મતિઆદિ પાંચ જ્ઞાનોનું આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળો કર્મપ્રદેશનો જે જતથો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

અક્ષુદર્શનાદિ દર્શનોનું આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળા કર્મપ્રદેશના જતથાને દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

સાંસારિક સુખ-દુઃખના સંવેદન કરાવવાના સ્વભાવવાળો કર્મપ્રદેશનો જતથો તે વેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

આત્મામાં મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળા કર્મપ્રદેશના જતથાને મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

અમુક ભવમાં અમુક ટાઈમ સુધી જીવને ટકાવી રાખવાના સ્વભાવવાળા કર્મપ્રદેશના જતથાને આયુષ્ય કર્મ કહેવાય છે.

આત્માને જુદા જુદા આકારો, નામો વિગેરે ધારણ કરવામાં કારણભૂત સ્વભાવવાળા કર્મપુદ્ગલોના જતથાને નામ કર્મ કહેવાય છે.

પ્રાણિઓની જાતિઓમાં ઉચ્ચપણાનું તથા નીચપણાનું પ્રેરક જે કર્મ છે, તેને ગોત્ર કર્મ કહેવાય છે.

આત્માની દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓનું આવરણ કરવા સાથે તે પ્રવૃત્તિ કરવામાં રોકાવટ કરવાના સ્વભાવવાળા કર્મપુદ્ગલના જતથાને અંતરાય કર્મ કહેવાય છે.

## જ્ઞાનાવરણીય—

આ કર્મનો સ્વભાવ આત્માના જ્ઞાનગુણને આચ્છાદન કરવાનો છે. સિન્ન સિન્ન જીવોમાં જ્ઞાનશક્તિ સિન્ન સિન્ન પ્રકારે વર્તતી હોઈ તે તમામ જ્ઞાનશક્તિઓને પાંચ પ્રકારમાં ગણી લેવાથી તે પાંચ પ્રકારમાંથી જે જે પ્રકારના જ્ઞાનને જે જે કર્મપુદ્ગલોનો જતથા આવરે છે, તે તે જતથાને તે તે પ્રકારનું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. જ્ઞાન પાંચ હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મનાં પુદ્ગલોની જાત પણ પાંચ પ્રકારે છે. (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉત્તરભેદો પાંચ પ્રકારે છે.

મતિજ્ઞાનનું આચ્છાદન કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણીય.

શ્રુતજ્ઞાનનું આચ્છાદન કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય.

અવધિજ્ઞાનનું આચ્છાદન કર્મ તે અવધિજ્ઞાનાવરણીય.

મનઃપર્યવજ્ઞાનનું આચ્છાદન કર્મ તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય.

કેવલજ્ઞાનનું આચ્છાદન કર્મ તે કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનું આચ્છાદન ગમે તેટલું આત્મપ્રદેસો પર હોવા છતાં જીવની જ્ઞાનમાત્રા બીલકુલ તો ક્યારેય પણ ઠંકાઈ જતી નથી. થોડીઘણી જ્ઞાનમાત્રા તો સદાના માટે જીવમાં ખુલ્લી જ રહે છે. એટલે કેવલ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વડે કેવલજ્ઞાનનું આચ્છાદન થવા છતાં પણ જ્ઞાનનો ખુલ્લો રહેલો પ્રકાશ, અવધિ અને મનઃપર્યંક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વડે આવરાય છે.

ત્યારબાદ પણ ખુલ્લા રહેલા પ્રકાસનું મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તે આવરણ બને છે. તેમ છતાં પણ ખુલ્લા રહેલા મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ યથા શક્તિ પ્રકાશ વડે સર્વ જીવોનો પોતપોતાનો વ્યવહાર ચાલે છે.

### દર્શનાવરણીય—

આ કર્મનો સ્વભાવ, જીવના દર્શન ગુણને આચ્છાદન કરનારો છે. જ્ઞાનનું આવરણ તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનનું આવરણ તે દર્શનાવરણીય.

એહી આવરણ કર્મનું અસ્તિત્વ તે જ્ઞાન અને દર્શનના હિસાબે જ છે. આવરણ પામનારી ચીજ હોય તોજ આવરણ કરનારી ચીજ હોઈ શકે..

આવરણ પામનારી ચીજ જ ન હોય તો આવરણ કરનારી ચીજ આવરણ પણ શાનું કરે ? માટે જ્ઞાનાવરણીય તે જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર હોવાથી જ્ઞાનની સંખ્યા પ્રમાણે જ



જ્ઞાનાવરણીય કર્મ હોય. કારણકે જ્ઞાન હોઈને જ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું અસ્તિત્વ છે. માટે જ્ઞાન પાંચ તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પણ પાંચ છે.

એ રીતે દર્શન તે ચાર છે, તો દર્શનાવરણીય કર્મ પણ ચાર જ હોઈ શકે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કરતાં દર્શનાવરણીય કર્મમાં એક વિશેષતા એ છે કે ચક્ષુઆદિ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી બુદ્ધિ રહેલા દર્શનગુણનું પણ આવરણ કર્મ છે. અને તે નિદ્રારૂપે લોગવાય છે. કેવલદર્શનાવરણીય તે કેવલદર્શનલબ્ધિનો સર્વથા ઘાત કરે છે, પરંતુ તથાસ્વભાવથી દર્શનનો થોડોઅંશ અનાવૃત્ત-બુદ્ધિ રહે છે, તેનો ચક્ષુ-અચક્ષુ અને અવધિ દર્શનાવરણીય કંઈક ઘાત કરે છે. અને આ ત્રણેના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત દર્શન લબ્ધિનો, નિદ્રાદિ ઘાત કરે છે.

ચક્ષુ આદિ દર્શનાવરણચતુષ્કે તે દર્શનલબ્ધિની ઉત્પત્તિનું ઉચ્છેદક હોવાથી મૂળથી જ દર્શનલબ્ધિનો ઘાત કરે છે. અને તેનો ઘાત કરવા છતાં તથાસ્વભાવથી અને ક્ષયોપશમથી અવશિષ્ટ રહેલી દર્શનલબ્ધિનો, નિદ્રાદિ ઘાત કરે છે. એટલે નિદ્રાદિતો પ્રાપ્ત થયેલી દર્શનલબ્ધિના ઉપ-ઘાતમાં વર્તે છે.

જગૃત અવસ્થામાં ચક્ષુઆદિ દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રાણિઓમાં, વસ્તુના સામાન્ય સ્વરૂપના બોધની જે અસ્પષ્ટતા વર્તે છે, તે અસ્પષ્ટ સંમજણ પણ નિદ્રાથી ઘણી

રોકાઈ જાય છે. આત્માને જેટલી જેટલી ઈન્દ્રિયોની અનુકુળતા, તેટલે તેટલે અંશે દર્શનશુભનો ક્ષયોપશમ વિશેષપણે વર્તે છે. પરંતુ ઈન્દ્રિયોની અનુકુળતામાંય નિંદ્રાનો ઉદય તે ક્ષયોપશમને બાધિત કરનાર થાય છે.

નિંદ્રાને પ્રાપ્ત મનુષ્યની પાસે બેસી સ્પર્શ કરવા છતાં પણ “ મને કોણ સ્પર્શ કરે છે ” તેની તેને સમજ પણ પડતી નથી. આ ટાઈમે તેને પ્રાપ્ત ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શનની લખ્ધિનો નિંદ્રાદ્વારા ઘાત થઈ રહ્યો છે. જેથી નિદ્રા પણ દર્શનાવરણીય કર્મનો જ ઉદય છે.

નિંદ્રા તે તમામ પ્રાણિઓને એક સરખી નહીં હોવાથી જગતના તમામ પ્રાણિઓની તમામ પ્રકારની નિંદ્રાને સ્થૂલ-રૂપે પાંચ પ્રકારમાં સંક્ષેપી લેવામાં આવી છે. અને એ પાંચ નિંદ્રારૂપે લોગવાતા કર્મને દર્શનાવરણીય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિરૂપે જુદું બતાવ્યું છે. એટલે બધા મળીને દર્શનાવરણીય કર્મના નવ લેહ છે.

નિંદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્ત પ્રાણિ, કંઈ અચેતન નથી બની જતો. કારણકે ગમે તેટલો દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય હોય તો પણ આત્માનો દર્શનશુભ બિલકુલ તો અવરાઈ જતો જ નથી. અતિ અસ્પષ્ટપણે પણ સામાન્ય બોધ તો વર્તે જ છે. પરંતુ જાગૃત અવસ્થા કરતાં નિંદ્રાવસ્થામાં આત્માની ચેતના બહુ જ મંદપણે વર્તે છે.

દર્શન પણ એક રીતે તો જ્ઞાનની જ અવસ્થા હોવાથી

દર્શનાવરણીય કર્મને જ્ઞાનાવરણીયમાં ય ગણી શકાય, પરંતુ તેથી ચડતા ઉતરતા વિવિધ પ્રકારના ઉપયોગરૂપ ભેદનો, વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત રીતે થતો ખ્યાલ ચુકાઈ જવાય. વંજી તેથી સામાન્યોપયોગ કે વિશેષોપયોગના આવરણ કર્મની ભિન્નતા પણ સમજી ન શકાય.

દર્શનાવરણીય કહેવાથી સમજી શકાય કે સામાન્યોપયોગની રોધક વસ્તુ ઉપસ્થિત છે. અને જ્ઞાનાવરણીય કહેવાથી સમજી શકાય કે વિશેષોપયોગની રોધક વસ્તુ ઉપસ્થિત છે.

દર્શનાવરણીયકર્મના નવ ઉત્તરભેદોની વ્યાખ્યાનીચે મુજબ છે.

- ૧ ચક્ષુ વડે દર્શન-સામાન્ય અવબોધ તે ચક્ષુ દર્શન, તેને આચ્છાદન કરનાર તે ચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મ.
- ૨ ચક્ષુ સિવાય આંકીની ઈન્દ્રિયો અને મન, તે વડે દર્શન-સામાન્ય અવબોધ તે અચક્ષુદર્શન. તેને આચ્છાદન કરનાર તે અચક્ષુદર્શનાવરણીય કર્મ.
- ૩ ઈન્દ્રિયાદીની અપેક્ષા સિવાય રૂપી દ્રવ્યનો સામાન્ય અવબોધ તે અવધિદર્શન, તેનું આવરણ કરનાર કર્મ તે અવધિદર્શનાવરણીય કર્મ.
- ૪ રૂપી અને અરૂપી સર્વ દ્રવ્યો અને તેના સર્વ પર્યાયોનો ઈન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા સિવાય સામાન્ય અવબોધ

તે કેવલદર્શન, તેનું આચ્છાદન કરનાર કર્મ તે કેવલ-  
દર્શનાવરણીય કર્મ.

૫ જે અવસ્થામાં ચપટીવગાડવા માત્રવડે પ્રાણી  
જાગૃત થાય એવી નિદ્રારૂપે વેદાતું ઇન્દ્રિય દર્શનનું  
આવરણ કરનાર કર્મ, તે નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણીય  
કર્મ કહેવાય છે.

૬ ગમે તેમ ઢંઢાળવા છતાં મહામુશકેલીએ જાગે, એવી  
નિદ્રારૂપે વેદાતું ઇન્દ્રિયદર્શનનું આવરણ કરનાર  
કર્મ તે નિદ્રા-નિદ્રાવેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ  
કહેવાય છે.

૭ બેઠાબેઠા કે ઉભાઉભા પણ નિદ્રાધીન કરનાર  
કર્મ, તે પ્રચલા વેદનીય દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

૮ ચાલતાં ચાલતાં કે કામકાજ કરતાં પણ નિદ્રાધીન  
કરનાર કર્મ તે પ્રચલાપ્રચલાવેદનીય દર્શનાવર-  
ણીય કર્મ કહેવાય છે.

૯ દિવસે ચિંતવેલું કામ રાત્રે નિદ્રિત અવસ્થામાં ઉઠી  
કરવાવાળા જીવની નિદ્રાને “થીણુદ્ધી” નિદ્રા કહેવાય  
છે. એવી નિદ્રારૂપે વેદાતું કર્મ થીણુધ્ધીવેદનીય દર્શના-  
વરણીય કહેવાય છે.

થીણુદ્ધી માટે સ્ત્યાનર્દ્ધિ-સ્ત્યાનગૃદ્ધિ એવા શબ્દો  
પ્રાણ છે. સ્ત્યાન-એકઠી થયેલી, ઘાટી-થયેલી, થીજ ગયેલી.  
ઋદ્ધિ-શક્તિ. ગૃદ્ધિ-આસક્તિ. અર્થાત્ એકઠી થયેલી આત્મ-

શક્તિ અને આસક્તિ જે નિદ્રામાં હોય તેને સ્ત્યાનગૃહિ કહેવાય છે.

તે નિદ્રાના સદ્ભાવમાં પ્રથમસંઘયણ બળવાળાને વાસુદેવના અર્ધબળ જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાયના સંઘયણવાળાને પણ બમણું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિદ્રાવાળો મનુષ્ય, નિદ્રાવસ્થાસહિત ઊઠીને ભયંકર કામો પણ કરી નાખે છે. આવી નિદ્રાના દાખલા શાસ્ત્રમાં ઘણાં મળી આવે છે. અને વર્તમાન કાળે પણ તેવી નિદ્રાવાળા દાખલા સાંભળવામાં આવે છે. જે એક વખત ગોરખપુરથી પ્રગટ થતા હિન્દી કલ્યાણ માસિક છાપામાં વાંચવામાં આવ્યા હતાં.

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનો બંધ હેતુઓ એક જ હોવાથી બન્ને કર્મો સાથે એક જ હેતુથી બંધાય છે. એટલે ઇન્દ્રિયોની શક્તિની ન્યૂનપણે પ્રાપ્તિ પણ એ તે બન્ને કર્મોનું ક્ષણ ગણાય.

એકેન્દ્રિયો જીવોને રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રના વિષયરૂપ લબ્ધિ અને ઉપયોગનું પ્રાયઃઆવરણ હોય છે. બે ઇન્દ્રિય જીવોને ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિ અને ઉપયોગનું, તે ઇન્દ્રિયોને ચક્ષુ અને શ્રોત્રના લબ્ધિ અને ઉપયોગનું ચૌરિન્દ્રિય જીવોને શ્રોત્રેન્દ્રિય સંબંધી લબ્ધિ અને ઉપયોગનું આવરણ હોય છે. અને કુષ્ઠાદિ વ્યાધિ વડે પીડીત થતા શરીરની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય લબ્ધિ અને ઉપયોગનું આવરણ સર્વજીવોને પણ હોઈ શકે છે. વળી

પંચેન્દ્રિય છતાં પણ જેઓ જન્માંધ અથવા પાછળથી આંધળા અને બહેરા થયેલા છે, એવાઓને પણ ચક્ષુ વીગેરે ઇન્દ્રિયોની લબ્ધિ અને ઉપયોગનું આવરણ સમજવું. આ પ્રમાણે અંધાપણ—બહેરાપણ—શુંગાપણ—હીન વિચારશક્તિ—જડતા—મૂર્ખતા વીગેરે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનું જ ક્ષણ છે. ટુંકમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયોનો અભાવ અને ભાવ ઇન્દ્રિયોનું હનન કરનારી ચીજ, એજ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મ સમજવું.

આંખે પાટો બાંધવાથી કાંઈ પણ જોઈ, બાણી ન શકાય તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માની બાણવાની શક્તિને રોકે છે. અને દ્વારપાળે રોકેલ માણસ જેમ રાજાદિતું દર્શન જ કરી શકે નહિ. તેમ દર્શનાવરણીય કર્મ તે દર્શન થતું રોકે છે.

**વેદનીય કર્મ :—**

જે સુખાદિ સ્વરૂપે વેદાય—અનુભવાય તે વેદનીય. જો કે, બધાં કર્મ વેદાય છે તોપણ વેદનીયશબ્દ તે પંકજદિ શબ્દની પેઠે રૂઢિનો વિષય હોવાથી શાતા અને અશાતારૂપ કર્મ જ વેદનીય કહેવાય છે. બીજાં કર્મ વેદનીય કહેવાતાં નથી. વેદનીય કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિયાં બે છે. (૧) શાતા વેદનીય અને (૨) અશાતા વેદનીય. જે કર્મના ઉદયથી પ્રાણિને અનુકુળ વિષયોની પ્રાપ્તિથી સુખનો અનુભવ થાય છે, તેને શાતાવેદનીય કહેવાય છે. જે કર્મના ઉદયથી

પ્રતિકુળ વિષયોની પ્રાપ્તિથી દુઃખનો સંવેદન થાય છે, તેને અશાતાવેદનીય કર્મ કહેવાય છે.

મનોરૂ (મનને પ્રિય) શબ્દો, મનોરસો, મનોરૂ ગન્ધો, મનોરૂ રૂપો, મનોરૂ સ્પર્શો, માનસિકશાંતિ એ રીતે મનને સુખકારક સામગ્રી, અને સર્વના કાન અને મનને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનાર સ્વવચનનું સુખ, તથા સુખી શરીર એ સર્વેની પ્રાપ્તિ પ્રાણિઓને શાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ થાય છે.

મનોરૂ શબ્દાદિ સિવાય પણ પ્રાણિઓ કદાચિત્ સુખ વેદે છે, જેમ કે તીર્થંકરાદિના જન્માદિ સમયે જગતના તમામ પ્રાણિઓને સુખ અનુભવાય છે તે પણ શાતાવેદનીનો જ ઉદય છે. ઉપરોક્ત વર્ણાદિથી વિપરીત વર્ણાદિ સામગ્રીઓની પ્રાપ્તિ પ્રાણિઓને અશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ થાય છે.

વેદનીય કર્મનો વિપાક મધથી ખરડાએલી તલવારની ધારને ચાટવા સરખો છે. જેમ મધુલિપ્ત તલવારની ધાર ચાટતાં પ્રથમ મધનો મીઠા સ્વાદ લાગે, અને પછી તલવારની ધારથી જીલ છેદાય. તેમ શબ્દાદિ અનુકુળ વિષયોના ભોગ કાળે જીવ, સુખનો અનુભવ કરે અને પછી તે વિષયના અભાવથી કે વિયોગથી દુઃખને અનુભવે. એ રીતે વેદનીય કર્મની સ્થિતિ છે.

આ શાતા અને અશાતા વેદનીયકર્મ ન્યૂનાધિક

પ્રમાણમાં દરેક જીવોને હોય છે. પરંતુ શાતાવેદનીયનું પ્રમાણ દેવ અને મનુષ્યગતિમાં વિશેષ હોય. અને અશાતાવેદનીયનું પ્રમાણ નારક અને તિગ્ધગતિમાં વિશેષ હોય છે.

આહી સમજવું જરૂરી છે કે વેદનીય કર્મ વડે સુખ અને દુઃખનાં કારણો પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે દ્વારા શાતા-અશાતા અનુભવાય છે. પણ સુખના કારણોમાં પ્રીતિ અને દુઃખના કારણોમાં અપ્રીતિ થવી તે વેદનીય કર્મનું ફળ નથી. પ્રીતિ-અપ્રીતિ થવી તેનો મોહનીયકર્મનો વ્યાપાર સમજવો.

આ વેદનીયકર્મ આત્માના અક્ષયસુખ ગુણનું આવરણ કરનાર છે. આત્માને વિષયનિરપેક્ષ સ્વરૂપસુખનો અનુભવ તો કોઈપણ કર્મનો ઉદય વિના જ સ્વતઃ થાય છે. એવા પ્રકારનું વિશુદ્ધ સુખ જ આત્માનો સ્વધર્મ છે.

**મોહનીય કર્મ :—**

રાજ્ય, ધન, કુટુંબ ઇત્યાદિ ભૌતિક સામગ્રીઓમાં આત્માને મુગ્ધવનાર-લલચાવનાર કર્મનું નામ મોહનીય કર્મ છે.

આ કર્મની શાસ્ત્રકારોએ મદિરા સાથે તુલના કરી છે. મદિરા પીધેલ મનુષ્ય, કેદના આવેશમાં જેમ માતાને સી તરીકે અને સ્ત્રીને માતા તરીકે પણ ગણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અનેક અનાચારોનું સેવન કરે છે, તેમ મોહનીય કર્મથી પરવશ થયેલો પ્રાણી રાગમાં અંધ થઈ વિવેક



બુદ્ધિથી દૂર રહે છે. દ્વેષાનલમાં દગ્ધ થઈ, સ્વાત્મલાન ભૂલી જઈ, અન્યનું અહિત આચરવા તત્પર થાય છે. કષાયોથી અસિભૂત થઈ, ક્રોધી-અહંકારી-કપટી અને લોભી બને છે. મોહનીય કર્મનાં મુખ્ય એ ભેદ છે. અને ઉત્તર-ભેદ અઠાવીસ છે.

(૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય એ મુખ્ય ભેદ છે.

શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવારૂપ સમ્યક્ત્વમાં મુંઝવે તે દર્શન-મોહનીય કર્મ છે. જીવાદિ સત્યતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્દર્શન છે. તેનું આવરણ કરીને દર્શનગુણિમાં મુંઝવણનું વેદન કરાવનાર દર્શનમોહનીય કર્મ છે.

આ જીવ વીગેરે તત્ત્વો આમડાની આંખે કે બીજી ઇન્દ્રિયો અથવા મન મારફત સાક્ષાત્ પિછાની શકાતા નથી. એ તત્ત્વો તો ઇન્દ્રિયોની તાકાતથી પર છે. એ તત્ત્વોને સાક્ષાત્ તો તેજ દેખી શકે કે નહીં. ગિદકુલ રાગ-દ્વેષ વિનાના બની ગયા હોય અને એથી જ નેઓએ પોતાના અનંત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ સ્વભાવને પૂરેપૂરો પ્રગટ કરી દીધો હોય. આવા મહાત્માઓ તે સર્વજ્ઞ ભગવાન તરીકે ઓળખાય છે.

દોષવાળા જીવો જે ન દેખી શકે, ન જાણી શકે, તે પણ આ ભગવંતો પોતાની નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ આંતર દિવ્ય અક્ષુના પ્રભાવે દેખી અને જાણી શકે છે. ભૂતકાળનું અને

ભાવિકાળનું કશુંય એમનાથી છુપું ન હોય. આ મહાત્મા-  
ઓની આશા કે તૃષ્ણા બિલકુલ દૂર થઈ ગયેલી હોય છે.

આથી જ તેઓને કોઈ પણ બાબત પરત્વે કશી જ  
નિસ્ખત રહેતી નથી. એટલે જ તેઓ નિર્મળ જ્ઞાનવડે  
જગતના જીવોનું કદ્યાણ થાય તેવો માર્ગ બતાવે છે.  
છે. તેઓને કદી કોઈપણ બાબતમાં જીકું બોલવાની કે  
કોઈનીયે ખુશામત કરવાની અથવા છેતરપીંડી કરવાની  
લવલેશ પણ જરૂર રહેતી નથી. જીકી વાણી તેઓની જ  
હોય કે જેઓમાં રાગાદિ દોષો વિદ્યમાન હોય. દોષોના  
અભાવમાં જીકી વાણી ઘટી શકે જ નહિ.

આથી જ કેવલજ્ઞાની મહાત્માના વચનમાં જીકાણાનો  
અસંભવ જ હોય. એ વચન પ્રમાણિક જ હોય. આવા  
વીતરાગ સર્વજ્ઞના વચનસંગ્રહરૂપ શાસ્ત્રદ્વારા જ જીવાદિ  
નવતત્ત્વને તત્ત્વરૂપે સમજી શકાય છે. અતીન્દ્રિય વસ્તુના  
બોધ અંગે શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીજી મહારાજ સ્વરચિત  
“યોગશતક” નામે ગ્રંથમાં કહે છે કે :—

‘एयंपुण निच्छयओ, अइसयनाणी वियाणई नवरं ।  
इयरो वियलिगेहिं, उवउत्तो तेण मणिणं ॥

એ આત્મા અને કર્મના સંબંધની બાબતને નિશ્ચ-  
યથી—પ્રત્યક્ષપણે કેવલ, સાંતિશયજ્ઞાની—પૂર્ણજ્ઞાની જ બાણે  
છે. અને બીજા છદ્મસ્થ જીવો પણ અનુમાન જ્ઞાનથી તેમ  
જ કેવલિકથિત શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી એ બાબત બાણે છે.

આથી સમજી શકાય છે કે અતીન્દ્રિય એવા આત્મા-કર્મ વીગેરે સંબંધી વાસ્તવિકપણાની માન્યતા તે સર્વજ્ઞનો પ્રત્યક્ષનો વિષય છે. અને હૃદયસ્થ જીવો, તેનું શ્રદ્ધાન કરી તે વિષયનું નિરૂપણ, લિંગ-અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણને આધારે જ કરે છે.

આ સંસારમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે સર્વને કંઈ અદ્વયજ્ઞ મનુષ્ય, પ્રત્યક્ષ યા અનુમાનથી જાણી શકતો નથી. કેટલીક વાતોને તો ખીબના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ માનવી પડે છે. એવી રીતે કેટલાક સૂક્ષ્મ વિષયોને વીતરાગ સર્વજ્ઞ પુરૂષોના વચનામૃતથી સમૃદ્ધ શાસ્ત્રોદ્ધારા જ જાણી શકાય છે. આવા સર્વજ્ઞ કથિત આગમ પ્રમાણનો સ્વીકાર તેનું નામ જ સમક્ષિત છે. આ રીતનું સમક્ષિત તે પરોક્ષ જ્ઞાન મૂલક હોવાથી શ્રદ્ધારૂપ છે. તે શ્રદ્ધા જ જૈન દર્શનમાં “સમ્યગ્ દર્શન” તરીકે ઓળખાય છે. જ્ઞાન અને વિવેકને સફળ બનાવનાર એક શ્રદ્ધા જ છે. શ્રદ્ધા એટલે સુદૃઢતા, એકનિષ્ઠતા, પરિપૂર્ણ નિશ્ચિનતા. “તમેવ સઘ્વં નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેહ્યં ।” “તેજ સાયુ” અને શંકા વિનાનું કે જે જિનોએ કહ્યું છે.” ઇત્યાદિ ભાવના-શ્રદ્ધા જ ધર્મ જીવનનો પાયો છે.

આ શ્રદ્ધાસ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિને રોકનાર કર્મને જ જૈન દર્શનમાં “દર્શન મોહનીય” કર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદયથી વર્તતી આત્મદશા તે મિથ્યાત્વ-અવિદ્યા-અસત્ જ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે.

સમ્યગ્ દર્શન એ આત્માનો નિર્વિકલ્પ ગુણ છે, પણ આ ગુણ અનાદિથી દર્શનમોહનીયકર્મના ઉદયે, કડવી તુંબડીમાં નાખેલા દુધની જેમ મિથ્યા દર્શનરૂપ બની ગયો છે. આત્મા પોતાના શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપને ભૂલી, જડ એવી દેહાદિ પર વસ્તુમાં આત્મ જ્ઞાતિ પામ્યો, એ જ એનો અનાદિ વિપર્યાસરૂપ દર્શનમોહ છે. આપ આપકું ભૂલ ગયા, એ જ જીવની “સર્વભૂતની બીજભૂત ભૂલ” છે.

ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં સમ્યક્ત્વસમું પ્રાપ્તિનું કોઈ શ્રેય નથી, અને મિથ્યાત્વસમું કોઈ અશ્રેય નથી. મિથ્યાત્વ વાસિત દશામાં જીવને સાચા ખોટાનું કે હિતાહિતનું ભાન હોતું જ નથી. તે સમયમાં સાચી શ્રદ્ધા નહિ હોવાથી થોડું ઘણું જ્ઞાન હોય તો તે પણ ઉલ્ટો પ્રકાશ કરનારૂં અને પાપાચરણમાં મસ્ત બનાવનારૂં થાય છે. કારણકે જ્ઞાનની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો આધાર બુદ્ધિ અને મનની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ ઉપર છે. બુદ્ધિ અને મનની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો આધાર સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ આશ્રિત છે.

જ્ઞાનની શુદ્ધિ તે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનની અશુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ છે. ખરો જ્ઞાતા તો સત્ય આત્મા જ છે. આ આત્માની જેટલી પરાધીન સ્થિતિ છે, એટલી જ અશુદ્ધતા છે. અહીંયાં પર (અન્ય) ઉપર આધાર છે. બુદ્ધિ અને મનના અસ્માદ્વારા તે પ્રકાશીત થાય છે. તેજ આરો મળ છે એટલે

બુદ્ધિ-મન જેટલાં મલીન-અશુદ્ધ, વિપરીત, તેટલું જ તેમાંથી પસાર થતું જ્ઞાન તે મલીન, અશુદ્ધ અને વિપરીત હોય છે.

અનિત્યમાં નિત્યતા, અશુચિમાં શુચિતા, દુઃખમાં સુખ અને જડમાં ચેતનતાની માન્યતા એજ બુદ્ધિની મલિનતારૂપ મિથ્યાત્વ છે.

મિથ્યાત્વદશામાં જીવને ધર્મક્રિયા કરવાનું તો સૂઝે જ નહિં. કદાચ ધર્મક્રિયા કરે તો ફક્ત સંસાર સુખની ખાતર પોતાની ઈચ્છા મુજબ કરે. યા તો દુનિયાના આવકાર-આકર્ષણ આદિના અંગે જ કરે. અહીં શ્રદ્ધા વિપરીત હોવાથી ભાવના પણ વિપરીત હોય છે. જેથી એ ક્રિયા વડે તેને આધ્યાત્મિક લાભ તો થતો જ નથી. બલકે પારાવાર તુકસાન થાય છે. કારણ કે એ કાળે સંસાર તરફ જ દિલ હોવાથી તે હંતભાગી જીવ સંસારના તુચ્છ ફળો ખાતર જ ધર્મક્રિયા કરતો હોય છે. વળી તે દશામાં કદાચ ઉદારતા, દયા, દાન, ક્ષમા, દાક્ષિણ્યતા આદિ નૈતિક ગુણો હોય તો બહારથી દેખાતા તે ગુણોમાં મુદલ વાસ્તવતા તો ન જ હોય. કારણ કે જીવ તે ટાઈમે બિલકુલ યોગ્યતા ધરાવતો નહીં હોવાથી એ ગુણો જેમ જેમ ખીલે તેમ તેમ તેનો વિકાસ તો ન જ થાય, બલકે તેનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો પતન જ થાય. સાચા સુખના લંકારરૂપ અને દુઃખના લવલેશવિહુણ મોક્ષ પ્રત્યે અશ્વવા તેનાં રામબાણ સાધનો પ્રત્યે અને મોક્ષના અકસીર ઈલાજોને જીવનમાં વણી રહેલા

સંતો પ્રત્યે એને ભારે આશુગમો હોય છે. જેથી મોક્ષના જ સાધક અને માત્ર તેનો જ ઉપદેશ દેનારા અને ભૌતિક સામગ્રી પ્રત્યે તુચ્છ નજરે જોનારા સંતોનો તે સમાગમ કરે જ નહિં. જતર, મંતર કે ચમત્કાર બતાવી કંચન કામિની-પુત્રાદિ લોચ્ય સામગ્રી બતાવનાર અધ્યાત્મ વિહુણા કૃત્રિમ સંતો મળી જાય તો તેવાઓનો સંસર્ગ હોંસે હોંસે કરે. આ રીતે અનર્થને અર્થરૂપે એલે કે તંજવા યોગ્યને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માની અને સ્વીકાર કરવા યોગ્યને છોડવા યોગ્ય માની બેસીતમ ખુવાર થાય છે. જ્યાં સુધી ગાઢ મિથ્યાત્વનો ઉદય વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સાચો બોધ થાય જ નહિં, ઉદ્દો થાય, મોક્ષ અંગે અરૂચિ થાય, આત્મા તરફ દષ્ટિ ન થાય, પાપ બાબુ વલણ રહે અને સંસારનાં સુખો જ ગમે. માત્ર ચાલુલવપુરતીજ દષ્ટિ રાખી તેને જ ખીલવવા હરેક પ્રકારે કોશિષ કરે.

મિથ્યાત્વથી ખીજે કોઈ ભારે અનર્થ નથી. આ મિથ્યાત્વ, તે સંસાર રૂપી અટવીમાં હિત માર્ગને દેખાડનાર નહિં હોવાથી અધત્વ સમાન, નરકાદિ નીચ ગતિરૂપ અનેક અનર્થ ઉપજાવવા વડે જાતે ભયંકર અને પરંપરાએ ઉપદ્રાત કરનાર હોવાથી અત્યંત અશુભનો અનુબંધ કરનાર છે.

મિથ્યાત્વ દશા અનેક પ્રકારની છે. જેથી મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા પણ સર્વવ્યાપક હોવી જોઈએ. નહિતર મિથ્યાત્વને અરાબર શમણ શરૂય નહિં.

“દેવ-ગુરુ અને ધર્મઅંગે વિપરીત માન્યતા તે મિથ્યાત્વ.” જે જીવો દેવ-ગુરુ અને ધર્મની માન્યતામાં ગ્રાહ્યા તેવાઓ અંગે તો મિથ્યાત્વની આ વ્યાખ્યા ઠીક છે. પરંતુ જેઓ “સુ-અને-કુ” એકે પ્રકારના દેવ-ગુરુ-ધર્મને માનતા જ નથી, તેવાઓમાં પણ મિથ્યાત્વ હોઈ શકે છે. એટલે મિથ્યાત્વનું સર્વવ્યાપક લક્ષણ તો તે જ કહેવાય કે “યથાસ્થિત તત્ત્વની શ્રદ્ધા ન થાય” તે જ મિથ્યાત્વ કહેવાય. સમ્યક્ત્વનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયો છે, તેથી વિષય દ્વારાએ સર્વ લાવો કે પદાર્થોને બતાવવાવાળું સમ્યગ્દર્શન છે. સર્વજ્ઞ દેવોએ પ્રરૂપિત પદાર્થોના એકાદ અંશ તરફ ઉલટી (વિપર્યાય) બુદ્ધિ થાય તો સમ્યગ્દર્શનમાં મીડું થાય. જેમ જમાલી મોક્ષતત્ત્વ, કેવલજ્ઞાનમય આત્મા, છકાય, છ દ્રવ્ય, અને તત્ત્વો વિગેરે બધું માનતો હતો, પણ એકાદ વચનરૂપ એટલે કઢમાળે કહે એ વચનમાં તેને અવિશ્વાસ થયો તો સમ્યગ્દર્શન ન રહ્યું. ગોષ્ઠામાહિલ પણ જીવ અજીવાદિ સર્વ તત્ત્વોને માનતો હતો, પણ આત્માની સાથે થયેલ સંબંધને ક્ષીર-નીરની જેમ નહિ, પણ કંચુકવત્ માન્યો તેથી સમ્યગ્દર્શનથી તે પણ ભ્રષ્ટ થયો, અને નિહાવ ગણાયો. સર્વજ્ઞ દેવો તે કેવલજ્ઞાની છે. કેવલજ્ઞાન તે સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિષયવાળું છે. તેથી મોક્ષના માર્ગરૂપ જે સમ્યક્ત્વ જણાવ્યું તે સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ ગુણ પર્યાયોની માન્યતા સર્વાંશે હોય તો કામ લાગે. એકાદ અંશને પણ ન માને તો મિથ્યાત્વી જ ગણાય. એક અક્ષર કે પદની શ્રદ્ધા ન થાય તો પણ મિથ્યાત્વ સમજવું.

જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ત્રણેની આત્મીય દૃષ્ટિથી સફલતા તો સમ્યગ્ના આધારે જ છે. પુદ્ગલની પરાધીનતાને નાશ કરનાર, કર્મ જંજીરોને તોડી નાખનાર અને કેવલ-જ્ઞાનને પ્રગટ કરનાર તે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને તપ એ ચારે છે. પરંતુ દર્શન અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ વિના અન્તિમ ત્રણેની કિંમત એકઠા વિનાનાં મીઠાં જેવી છે.

મિથ્યા વિચારોનું, સમ્યક્ વિચારોમાં અને સમ્યક્ શ્રદ્ધામાં થતું આત્માનું પરિવર્તન તેજ સમ્યક્ત્વ છે. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે આ રીતે પ્રથમ વિચારોનું પરિવર્તન કરો. વર્ત્તનનું પરિવર્તન ન થાય તો પણ વિચારનું પરિવર્તન કરો. વ્રત-પચ્ચક્રખાણુ-પોષહ કરો, એક મહિનાદિકના ઉપવાસ કરો, પ્રભુમૂર્તિની ચાહે તેટલી સેવા-ભક્તિ-બહુમાન કરો, અને ધર્મ ઉત્સવો કરો, ચાહે તેટલું અધ્યયન કરો, દાન દો પણ સર્વજ્ઞ દેવે કથિત દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયોના તમામ અંશો અંગેની માન્યતાને સ્વીકૃત કરવા રૂપ વિચારપરિવર્તન ન થાય, તે વિચાર પરિવર્તનમાં એકપણ અંશની અમાન્યતા રહે ત્યાં સુધી તમારી ઉપરોક્ત ક્રિયાની કિંમત નથી.

વિચાર પરિવર્તન વિનાનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે. મિથ્યા-જ્ઞાન છે. જે પદાર્થ સર્વજ્ઞવચનાનુસાર જે રૂપે જાણવામાં આવે તે રૂપેજ માનવામાં પણ આવે તોજ જાણપણું સમ્યગ્જ્ઞાન તરીકે ગણાય. અલબ્ધો જે પદાર્થ જેવા રૂપે હોય, તે રૂપે જાણે ખરા પણ માને નહિ. નવ તત્ત્વોને તત્ત્વરૂપે જાણે પણ માને નહિ. જેમ પારકી માતામાં માપણું જાણવા છતાં સ્વમાતા



જેવો ઉદ્ધવાસ કે પ્રેમ પુત્રને થતો નથી, કારણકે તેમાં પરની અપેક્ષાએ માપણું છે. તેમ અહિં અલબ્યો મોક્ષાદિ તત્ત્વોને કહે ખરા, પરંતુ “જીનેશ્વરો એમ કહે છે,” એ રીતે કહે. જેથી તેઓ જાણે છતાં મિથ્યાત્વી કહેવાય. આથી જ્ઞાન તો લબ્ય કે અલબ્યોને સરખું થાય, પણ દર્શન તે શ્રદ્ધા અર્થાત્ માનવું તે સરખું હોતું નથી. જેમ લણાવનાર પંડિતો તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રન્થો લણાવે ખરા, પણ માને નહિં.

જે જ્ઞાન, સદ્-અસદ્ના વિવેકને ન જાણાવી શકે તે જ્ઞાન જ નથી, પણ અજ્ઞાન જ છે. અને તેથી જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાક્ષમણ મહારાજ કહે છે કે મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બંને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો સરખી રીતે જાણે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ હેયો-પાદેયનો વિશેષ વિવેક કરે. મિથ્યાદષ્ટિને હેયોપાદેયનો વિવેક ન હોય.

જેમ જિતશત્રુ રાજાનો સુખુદ્ધિ મંત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાથી પુદ્ગલનો સ્વભાવ અને પરિણામ જાણતો હતો. તેથી પોતાના રાજાને લોજનનું આમંત્રણ આપી પુદ્ગલનું પરિણામન સમજાવ્યું. સમ્યગ્દષ્ટિને એજ વિચાર થાય કે પુદ્ગલની હેયતાનો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ.

ઘટ-પટ આદિ પદાર્થ જાણવામાં સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાત્વી બંને સરખા પણ પરિણામમાં અને વર્તનમાં મિથ્યાદષ્ટિ કહે કે આ ઘટ કેટલો સારો છે ? આવું કહે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ કહે કે

હોતુ સારો છે, પણ જડ સ્વભાવ હોવાથી છેવટે તે હેંચ છે. એમ સમજે અને વર્તે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અલબ્ધ જે પદાર્થ દેખે તે વર્તમાન પર્યાયને જુએ, પણ અતીત અનાગત કાળના પર્યાયોને તે જુએ નહિ, કારણકે તેઓ ભૂતભાવિ પર્યાયોને માનતા નથી, તો પછી જુએ શાના ? સમ્યગ્દૃષ્ટિલબ્ધ તો વર્તમાન પર્યાયોને જોતાં ભૂતભાવિ પર્યાયોની અપેક્ષા રાખે છે. દ્રવ્યમાં વર્તમાન પર્યાયની વિશિષ્ટતા જોવા સાથે અતીત અનાગત પર્યાયોને જુએ તે જ્ઞાન, સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય. જૈનધર્મની આરાધનામાં જ્ઞાનાચાર રૂપે જ્ઞાનની આરાધના કરાય છે.

જ્ઞાન આરાધનનો મુખ્ય દિવસ જ્ઞાન પંચમી છે. આ આરાધનામાં ઈન્દ્રિયોનાં સંબંધથી થતાં જે જ્ઞાનો છે તેનીં તેટલા લક્ષ્ય પૂરતી આરાધના નથી. પણ સમ્યગ્જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ આરાધ્યતા છે. જે ચક્ષુથી સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જુએ તેજ ચક્ષુથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જુએ, તો પણ તેમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એમ ભેદો પડે છે. અનાદિકાળથી જીવનું જે જ્ઞાન, ભવ (સંસાર) ભ્રમણ હેતુરૂપ હોય છે તે જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી એક સમય માત્રમાં જ ભવનિવૃત્તિરૂપ બની જાય છે.

જીવને નવપૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન હોય, પરંતુ સમ્યક્ત્વ રહિત હોય તો તે જ્ઞાન નહીં હોતાં અજ્ઞાન જ કહેવાય છે. અને રૂક્ત અષ્ટ પ્રવચન માતા જેટલું જ્ઞાન પણ સમ્યક્ત્વ પૂર્વક હોય તો તેટલું જ્ઞાનપણ જ્ઞાન કહેવાય છે.

કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનરૂપી દસ્તાવેજ પર સમ્યક-  
ત્વરૂપી છાપ લાગે તો જ તેને જ્ઞાન ગણી શકાય છે.

૧. અઠાર પાપ સ્થાનકોમાંથી સાત મિથ્યાત્વશદ્યનામના  
અઠારમં પાપસ્થાનકનાં ત્યાગથી મનુષ્ય શુદ્ધ શ્રદ્ધાધારક  
સમ્યકત્વી બને છે. અસત્ માન્યતા અને અસત્ શ્રદ્ધાને  
સત્ માન્યતા અને સત્ શ્રદ્ધામાં પરિણત કરવારૂપ સમ્ય-  
જ્ઞાન ફક્ત માનસિક અથવા આત્મ વિચારણીય વસ્તુ છે.  
કેમકે તે શુદ્ધ તત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ છે.

શ્રદ્ધાપણુ શુદ્ધ તત્ત્વની યાં 'યથાર્થ' તત્ત્વની હોવી  
જોઈએ. પણ તત્ત્વની શુદ્ધતા યાં યથાર્થતા કોણે પ્રરૂપેલ  
તત્ત્વમાં સમજવી તેનો ખ્યાલ ન રાખે તો ઉલ્ટે માર્ગે  
દોરવાઈ જાય. એટલા જ માટે કહેવું પડ્યું કે જિજ્ઞ-  
પણચંતત્ત્વ. તત્ત્વને કહેનારા હોય તે જિનેશ્વર છે, એમ  
મંથી કહ્યું પરંતુ જિનેશ્વરે કહેલું તત્ત્વ તેજ યથાર્થ તત્ત્વ  
છે એમ કહ્યું. માટે યથાર્થ તત્ત્વની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાને  
પરીક્ષા તત્ત્વની નહિ, પણ જિનેશ્વરની કરો.

જિનેશ્વર લગવાનને કેવલજ્ઞાનવાળા કહ્યા તેથી રૂપી-  
અરૂપી સર્વ પદાર્થ અને તેના સર્વ પર્યાયના જાણકાર છે.  
કોઈ ધર્મવાળા પૌતાનાં ઈષ્ટદેવને અલ્પજ્ઞ માનવા તૈયાર  
નથી, પણ સહુ સર્વજ્ઞ જ માનવા તૈયાર છે. અને પોતે  
માની લીધેલ સર્વજ્ઞદારા પ્રરૂપાએલ તત્ત્વો જ યથાર્થ છે એમ  
સ્વીકારે છે. પરંતુ જૈન દર્શન તો કહે છે કે સર્વજ્ઞનો સ્વી-  
કાર, પરીક્ષા કર્યા વિના થઈ જ ન શકે. મહાપુરૂષોએ તો  
કહ્યું છે કે:—

મત્ર વીજાઙ્કુર જનના, રાગાદ્યાઃ ક્ષય મુપાગતાયસ્ય ।  
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા; હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

સંસારરૂપી બીજાંકુર પેદા કરનાર રાગાદિ દોષ જોના  
મળ પામ્યા છે, તે નામથી તો લલે બ્રહ્માડો, વિષ્ણુ ડો,  
હર ડો, અથવા જિન ડો, સર્વને અમારા નમસ્કાર ડો.

અહીં રાગાદિ શબ્દથી રાગ વીગેરે અઢાર દોષો  
સમજવા.

“દાનન્તરાય, લાલાંતરાય, ભોગાંતરાય, ઉપભોગાંત-  
રાય, વીર્યાન્તરાય, હાસ્ય, સ્તુતિ, અરતિ, લય, શોક, બુદ્ધિ-  
ચ્છા, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ અને દ્વેષ  
એ અઢારે દોષરહિત હોય તે જ સર્વજ્ઞ-જિનેશ્વર દેવ  
કહેવાય છે.

એવા દેવે પ્રરૂપેલ માર્ગાનુસારે કેવલ મોક્ષ માર્ગની  
જ સાધના કરનાર, પંચ મહોત્તરધારી, કંચન કામિનીના  
સર્વથા ત્યાગી તે ગુરૂ, અને અહિંસા લક્ષણુ પ્રધાન જ  
ધર્મ છે.

આવા દેવદ્વારા પ્રરૂપિત, આવા ગુરૂદ્વારા ઉપદેશિત  
તત્ત્વ જ યથાર્થ તત્ત્વ છે. સાચા સર્વજ્ઞ દેવને સ્વીકારવામાં  
પણ કેટલો નિષ્પાક્ષપાત અથવા કદાચહુ રહિતપણું છે ?  
વ્યક્તિરાગ નહિં હોતાં ગુણરાગની પ્રચુરતા આમાં કેટલી  
છે તે સ્પષ્ટપણે સમજાઈ શકે તેવું છે. આમાં માફ તે સાચું  
નહિં પણ સાચું તે માફ એ દૃષ્ટિ છે.

શાસ્ત્રોમાં દેવનાં ઇશ્વર, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, અચિ-  
ન્ત્ય શક્તિ, સર્વ દોષાતીત, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, જિનેશ્વર,  
તીર્થંકર, સચ્ચિદાનંદમય, આદિ નામ પ્રસિદ્ધ છે. આંથી  
એ સર્વ નામોનો સમન્વય, દેવમાં અવશ્ય હોવો જોઈએ.  
અન્યથા એ નિર્રર્થક નામ હાસ્યાર્પદ મનાય છે. માટે  
પ્રથમ તો સર્વજ્ઞ દેવ કહેવરાવનારમાં જગતના સર્વ દૂષણ  
રહિતપણું, રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન યેષ્ટા રહિતપણું, શુદ્ધ  
સત્ય નિરાબાધ તત્ત્વ વક્તાપણું અને સર્વજ્ઞતા આદિલક્ષણ  
અવશ્ય હોવાં જોઈએ.

એ લક્ષણોની પરીક્ષા તેમની જીવનકીડા, વ્યવહાર  
અને ઉપદેશના આધારે જ સુલક્ષિત થાય છે. સંસાર પરિ-  
ભ્રમણના અંતિમ જીવનમાં જેઓએ હિંસા, અસત્ય, ચોરી,  
વ્યભિચાર, તૃણાદિ દુર્ગુણોને કર્તવ્ય માની તેનું સેવન  
કર્યું ન હોય, લીલા માની એવું આચરણ કરવાનો લોકોને  
ઉપદેશ દીધો ન હોય, ભોગપદાર્થોની તૃણામાં આશક્ત  
બની મસ્ત રહ્યા ન હોય, લૌકિકમાયામાં ફસાઈ જઈ આત્મ  
જીવન વ્યતીત કરવામાં જે આકાંક્ષી રહ્યા ન હોય, આ તો  
ઇશ્વરની અલિપ્ત લીલા છે એવા પ્રપંચોથી લોકોને ઠગવાનો  
જેઓએ પ્રયત્ન કર્યો ન હોય, પરંતુ કર્મજન્ય ઉપાધિઓને  
સહન કરી, સુઅવસરની પ્રાપ્તિમાં સંસારિક પ્રપંચોનો ત્યાગ  
કરી, રાજ્ય ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ, કુટુંબ પરિવારને વસ્ત્ર પર  
પડેલી ધૂળની માફક દૂર કરી, ઘોર તપશ્ચર્યા કરી, અણુ-  
સમજી લોકો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલ અનેક પરિષદો, કળેટો,

ઉપદ્રવો, તાડન, તર્જના, અપમાન તથા ઉપસર્ગોને એકાંત ક્ષમાભાવથી, રાગ-દ્વેષ રહિત પ્રસન્ન અંતઃકરણથી દૃઢતા પૂર્વક સહન કરી, અનાદિકાળથી આત્માની સાથે વળગેલાં કર્મોને આત્માથી અલગ કરી, શુદ્ધ નિર્દોષ કંચનવત્ નિષ્કલંક આત્મસ્વરૂપને અનંત જ્ઞાનને જેઓએ પ્રાપ્ત કર્યું અને ફક્ત આત્મિક શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદની લીલામાં મગ્ન બની અન્ય આત્માઓના ઉદ્ધાર કરવાને માટે શુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો તેજ પુરૂષો પરમાર્થથી ઈશ્વર, દેવાધિદેવ, પરમાત્મા અને વીતરાગ નામ ધારણ કરવાને યોગ્ય કહી શકાય છે. એવા જ દેવ પતિત પાવન, જગદુદ્ધારક, ઉત્તમોત્તમ, પરમાત્મા, અશરણ શરણ, હિતકર્તા, સંસાર ભયરક્ષક, કૃતકૃત્ય કહેવરાવવાના અધિકારી છે. અને એવા જ દેવ નિઃસ્વાર્થી બની જગતને યથાર્થ તત્ત્વ બતાવી શકે છે.

શિષ્ટ પુરૂષોએ તો પૂરી કસોટી કર્યા બાદ જ દેવ-શુદ્ધ અને ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું છે. દેવાદિ મોટા છે, માટે તેમની પરીક્ષા નાનાઓથી ન થઈ શકે, એવો નિયમ સર્વજ્ઞ દર્શનમાં હોઈ શકે જ નહિ. સર્વજ્ઞ દર્શનમાં તો પરીક્ષાનો વિશેષ આગ્રહ છે અને કસોટી પણ પૂરી રંખાઈ છે. આવી પરીક્ષા અને કસોટી કર્યા બાદ જ દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મનો સ્વીકાર કરવાવાળું દર્શન જ સર્વજ્ઞ દર્શન કહેવાય છે. સર્વજ્ઞ શાસનનો દોષણા કરે છે કે તમે ઈશ્વરની લીલા યા અમત્કાર દેખી ગાઠરીયા પ્રવાહની માર્ફક અનુસરણ કરીને અથવા કોઈની પ્રેરણા માત્રથી અથવા

અમારા પર વિશ્વાસ રાખી દેવને દેવ માનવામાં પતંગી-  
આની માફક અગ્નિમાં ફૂદી ન પડે, પરંતુ સર્વ પ્રથમ-  
સર્વજ્ઞપણાની, સુવર્ણની માફક પરીક્ષા કરીને ઈશ્વરના નિર્દોષ,  
નિષ્કલંક સ્વરૂપને વિચારી, પછી સર્વજ્ઞપણે માનવા તૈયાર  
બનો. જો તમારામાં એટલી પરીક્ષક શક્તિ ન હોય તો-  
ત્યાગી, નિઃસ્વાર્થી, શુદ્ધોપદેશક, તત્ત્વદર્શી મહર્ષિગણ જે  
કહે તેને ધ્યાનમાં રાખી તેમના અનુસાર આચરણ કરો.  
તો જ પોતાના હિતની સાધના કરી શકશો.

અહીં રહેજે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય જ કે જૈનદર્શનમાં  
એક તરફ શ્રદ્ધાની વાત છે, અને બીજી તરફ પરીક્ષાની  
વાત છે. આમ પરસ્પર બંને વિરોધી વાત શા માટે ?  
પરીક્ષામાં તો પોતાનું મન માને તો જ કબુલવાનું છે અને  
શ્રદ્ધામાં તો, મન માને કે ન માને તો પણ માન્યે જ છૂટકો !  
પરીક્ષા અને શ્રદ્ધા બંનેય તો સામસામી દિશામાં રહેનારા  
છે. જેથી શ્રદ્ધા તથા પરીક્ષા બેય વાત કરવી તે તો ખીચણ  
કર્ચો ગણાય. જૈનદર્શન સિવાય અન્ય તો એકલી શ્રદ્ધાની  
અગર, એકલી પરીક્ષાની વાત કરે છે, બ્યારે જૈનદર્શનમાં  
બંને વાત શા માટે ?

આનું સમાધાન એ છે કે જૈનદર્શનમાં યથાર્થતત્ત્વના  
કહેનાર અંગે પરીક્ષાનું કંથન છે અને યથાર્થતત્ત્વના સ્વીકાર  
અંગે શ્રદ્ધાનું કંથન છે.

જૈનદર્શનમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ત્રણે તત્ત્વોની  
પરીક્ષાની પ્રથમ સંપૂર્ણ છૂટ છે. જૈનદર્શન કહે છે કે

પોતાની બુદ્ધિથી પરીક્ષા કરી ઉપરોક્ત કસોટી મુજબ કસીને દેવ-ગુરૂ અને ધર્મને નિર્દોષ તથા સ્વીકાર્ય માન્યા, આત્માને આદર્શરૂપ લાગ્યા, પછી તેમાં ગડબડ કરે તે ન ચાહે. પછી તો તેમાં શ્રદ્ધા જ રાખે.

આ પ્રમાણે દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની પરીક્ષા કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. પરંતુ સ્વીકાર કર્યા બાદ માનવાનો જ આદેશ છે. આથી પહેલી પરીક્ષા અને પછી શ્રદ્ધા એ સિદ્ધાન્ત જે દર્શનનો હોય તે જ દર્શન સંપૂર્ણ સત્ય છે.

માટે પરીક્ષા પૂર્વક પ્રાપ્ત દેવને આદર્શરૂપે સ્વીકારવાથી જ યથાર્થતત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ સત્ અસત્નો વિવેક પેદા થાય છે.

સર્વજ્ઞ એવા જિનેશ્વર દેવોની પ્રમાણિકતામાં તેમણે કહેલા તત્ત્વોની પ્રમાણિકતા સ્વયંસિદ્ધ છે. એટલે તર્કાનુસારીઓએ યુક્તિ અને અનુભવ ચાલે ત્યાં સુધી તર્ક કરી તત્ત્વની પણ પરીક્ષા કરવાની છૂટ છે, પરંતુ તર્ક કે બુદ્ધિ ન ચાલે ત્યાં તો સર્વજ્ઞ કથિત આજ્ઞા પ્રમાણે જ માનવાનું છે.

દરેક જિનેશ્વર ભગવાનના શાસનમાં જે કહેવાનું હોય તે એક સરખું જ કહેવાનું હોય, કાળભેદે આચારની વ્યવસ્થામાં કદાચ ભિન્નતા હોય, પરંતુ તત્ત્વની પ્રરૂપણામાં કદાપી ભિન્નતા ન હોય. જૈનદર્શનાનુયાયીમાં પણ આચારની ભિન્નતા જોવામાં આવે પણ તત્ત્વની માન્યતામાં ભિન્નતા હોઈ શકે જ નહીં. તત્ત્વની માન્યતામાં ભિન્નતા સ્વીકારનાર જૈન કહી શકાય જ નહીં. અર્ન્ત જિનેશ્વરોએ જે કહ્યું તે



જ લગવાન મહાવીરે કહ્યું. લગવાન મહાવીરે કહેલ તત્ત્વનો સ્વીકાર મહાવીરપણાને અંગે નહિં પણ જિનેશ્વર પણાના અંગે છે. માટે “વીરપન્નત્તંત્તં” નહીં કહેતાં “જિણપન્નત્તંત્તં” કહીએ છીએ.

આ પ્રમાણે જિનેશ્વર દેવોએ પ્રરૂપિત તત્ત્વ જ યથાર્થ તત્ત્વ હોઈ શકે. તેવા તત્ત્વની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા તેનું નામ જ સમ્યક્ત્વ છે.

પ્રશ્ન-તત્ત્વની પ્રમાણિકતા તત્ત્વના પ્રરૂપકની પ્રમાણિકતાના આધારે હોઈ તેવા તત્ત્વનું યથાર્થપણું સિદ્ધ છે. તો જગતના દરેક પ્રાણિને તે તત્ત્વ કેમ ગ્રાહ્ય-શ્રદ્ધેય થતું નથી? તત્ત્વ યથાર્થ હોય તો દરેકને ગ્રાહ્ય થવું જ જોઈએ.

સમાધાન:-યથાર્થ તત્ત્વ હોવા છતાં પણ તે તત્ત્વ દરેકને ગ્રાહ્ય-શ્રદ્ધેય થાય એવો નિયમ નથી. અને કોઈને શ્રદ્ધેય ન થાય તેથી તત્ત્વની યથાર્થતા ઉડી જતી નથી. કમળાના રોગવાળાને શ્વેત વસ્તુ શ્વેત રૂપે ન લાસે તેથી શ્વેત વસ્તુની શ્વેતતા અસિદ્ધ નથી. ત્યાં તો શ્વેતવસ્તુ શ્વેત પણું નહીં લાસવામાં કમળાનો રોગ આવરણરૂપે પડ્યો છે. કમળો જ્યાં સુધી નહીં ખસે ત્યાં સુધી ગ્રાહ્ય તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં શ્વેત વસ્તુ પીળી જ દેખાસે. અહીં શ્વેત વસ્તુને પિત્ત જોવામાં કમળો જ કારણભૂત છે તેવી રીતે યથાર્થ તત્ત્વનો લેશમાત્ર પણ અસ્વીકાર કરવામાં, અર્થાત્ વસ્તુ તત્ત્વની વિપરીત માન્યતામાં જીવને “દર્શન મોહનીય” નામે કર્મ જ આવરણરૂપ છે.

આજે તો તીર્થંકરોના વિરહકાળમાં તત્ત્વની યથાર્થ સમજ આપનાર પ્રભુ મહાવીરનું શાસન છે. પરંતુ તીર્થંકરો સાક્ષાત્ ઉપદેસ આપવા બેસે ત્યારે પણ તીર્થંકરોના સમવસરણમાં ય મિથ્યાત્વીઓ હોય છે. તે સર્વને કંઈ તીર્થંકરની વાણી સંપૂર્ણપણે શ્રદ્ધેય થતી નથી. તીર્થંકરને તીર્થંકર તરીકે કે તેમનાં પ્રરૂપેલ તત્ત્વોને યથાર્થતત્ત્વ તરીકે તે જ માન્ય રાખે કે જેના દર્શન મોહનીય કર્મનો ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થયો હોય.

સામાન્ય માણસ પણ પોતાની બુદ્ધિથી-બોલવાની છટાથી જેઓને લઈ જનાવી શકે તેવાઓ કદાચ તીર્થંકર મહારાજઓ પ્રત્યે કે તીર્થંકર દેવોએ પ્રરૂપિત તત્ત્વની યથાર્થતા પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળા-વિશ્વાસુ ન બને તેમાં તીર્થંકરોની સર્વજ્ઞતાનો કે વીતરાગતાનો દોષ નથી, પરંતુ તે વ્યક્તિના મિથ્યાત્વની પ્રબલતાનો દોષ છે. સામેની વ્યક્તિમાં મિથ્યાત્વનું જોર અત્યંત પ્રબલપણે હોય ત્યાં કેવલજ્ઞાનીનો ઉપદેશ પણ શું કરે ?

યથાર્થ તત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વશુણને રોકનાર, તે આત્માનું દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મ જ છે. આત્માની સાથે તે કર્મનો સંબંધ વર્તે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા રૂપે જિણવન્નતંતંત છે. જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપિત તત્ત્વમાં અશ્રદ્ધા થાય તો સમજવું કે દર્શનમોહનીય કર્મનો સંબંધ આત્મામાં છે. પણ તે તત્ત્વોનું નિરૂપણ પ્રાણિઓની સન્મુખજ ન આવે કે તે તત્ત્વો સાંભળવાનો કે

સમજવાનો અવસર જ ન આવે તેથી કરીને તે જીવોમાં દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મ વર્તી જ રહ્યું છે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. જૈનદર્શનમાં કહેલ પંદર પ્રકારે થયેલ સિદ્ધના લેહોમાં “અન્યલિંગ સિદ્ધ”નું પણ વર્ણન આવે છે. આવા જીવો સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ દુઃક સમયમાં જ કેવલજ્ઞાન પામ્યા છે. ત્યાં સમ્યક્ત્વ પામવા ટાઈમે તેમને યથાર્થ તત્ત્વનો ખ્યાલ પણ ન હતો. કોઈ સમજાવનાર પણ ન હતું, પરંતુ તત્ત્વની યથાર્થતાના સ્વીકાર્યમાં રોધ કરનાર દર્શનમોહનીય કર્મ ખસી જવાથી જ સમ્યક્ત્વ પામી કેવલજ્ઞાન પામ્યા. દર્શન મોહનીય કર્મ ખસ્યું ન હોત તો તો કેવલજ્ઞાન તેઓ પામત જ નહિ.

દર્શન મોહનીય કર્મ ખસવા ટાઈમે અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ સમય પહેલાં યથાર્થ તત્ત્વનું નિરૂપણ જો તેમની પાસે કોઈ કરનાર હોત તો તેમને તે તત્ત્વ અસ્વીકાર્ય અને ત જ નહીં. અને પછી તો કેવલજ્ઞાન પામ્યા એટલે તત્ત્વોની પૂર્ણ યથાર્થતા સ્વયં આત્મ પ્રત્યક્ષ જ અનુભવવા લાગ્યા. ગૌતમ સ્વામીની લખ્ધિ દેખી પ્રતિબોધિત થયેલા પંદરસો તાપસ થોડા જ સમયમાં કેવલજ્ઞાન પામ્યા. સમ્યક્ત્વ, યથાખ્યાત ચારિત્ર, અને કેવલજ્ઞાન, એ ત્રણે થોડા જ ટાઈમમાં થયાં. ગૌતમસ્વામિની લખ્ધિ જોયા પહેલાં તો તાપસ અવસ્થા હતી. અહીં સમ્યક્ત્વના અધુરા અભ્યાસીઓ કે બીન અભ્યાસીઓ તર્ક ઉઠાવે કે “જૈનત્વ સિવાય સમ્યક્ત્વ ન હોય તો તાપસોમાં સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું ? તાપસો

કયાં જીવાદિતત્ત્વોને વિસ્તૃત રીતે સમજવા બેઠા હતા ? એટલા થોડા ટાઈમમાં તત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજી શકાય પણ કેવી રીતે ? માટે ગૌતમસ્વામીથી સંબંધ થયા પહેલાં પણ તેઓમાં સમ્યક્ત્વ હશે જ તો જ તુરત કેવલજ્ઞાનને પામ્યા. એટલે તાપસ અવસ્થામાં તો પ્રભુ મહાવીરે પ્રરૂપેલ તત્ત્વની શ્રદ્ધાવાળા ન હતા. આ ઉપરથી જૈનદર્શનને માન્ય તત્ત્વોને નહિં સ્વીકારનારમાં પણ સમ્યક્ત્વનો નિષેધ થઈ શકે નહિં.”

આનું સમાધાન એ છે કે ગૌતમસ્વામીની લખિંધ જોયા પહેલાં જ તે તાપસોને સમક્ષિત થયેલું હોવું જ જોઈએ એમ કહેવું તે સમ્યક્ત્વની સમજનો જ અભાવ છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામીનો સંબંધ થવા પહેલાં તો તે તાપસોમાં મિથ્યાત્વ હતું. અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો તેમને ગૌતમસ્વામીનો સંબંધ થયા બાદ તુરતમાં જ થઈ છે. અને પછી કેવલજ્ઞાન થયું છે.

જીવાદિ તત્ત્વોનું વિસ્તૃત રીતે સમજવાનો ટાઈમ જ નથી રહ્યો એટલા ઉપરથી ગૌતમ સ્વામીથી પ્રતિબોધિત તે તાપસો અદ્ય સમયમાં સમ્યક્ત્વ પામી જ ન શકે તેમ માનવું તે પણ ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કે ‘સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિતો દર્શન મોહનીય કર્મના ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી જ થાય છે. અને તેમાં બહુ જ અદ્ય સમય લાગે છે, તે આગળ વિચારવામાં આવે. યથાસ્થિત તત્ત્વશ્રદ્ધા તે તો સમ્યક્ત્વની કેસોટી છે.

કસોટીએ કસતાં સુવર્ણ ન લાગે તો સમજવું કે સુવર્ણ નથી. પણ કસોટીએ ન ચડ્યું હોય તેથી કરીને કંઈ સુવર્ણ નથી એમ કહી જ ન શકાય. તેવી રીતે યથાસ્થિત તત્ત્વસ્વરૂપ વર્ણવતાં તેમાં કંઈ પણ અશ્રદ્ધા થાય તો તો સમજવું કે સમ્યક્ત્વમાં ખામી છે. પણ અદ્ય સમયમાં જ સમ્યક્ત્વ પામી તુરત જ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર આત્માને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ વચ્ચેના અદ્યકાળમાં યથાસ્થિત તત્ત્વથી કસી ન શકાય તેટલા માત્રથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તે ટાઈમે નથી થઈ એમ કેમ માની શકાય ?

વળી કોઈ શંકા કરે કે તાપસોને પ્રતિબોધ કરી સમ્યક્ત્વ પમાડવામાં તો ગૌતમસ્વામી હતા. પરંતુ અન્ય લિંગે સિદ્ધ થયેલ જીવોને સમ્યક્ત્વ પમાડવામાં કેઈ વ્યક્તિ ન હતા. છતાં પણ તેમને સમ્યક્ત્વ થયું હતું. માટે જ નેતરો પણ સમક્રિતી હોઈ શકે.

અહીં સમજવું જોઈએ કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ કોઈ મહાત્માના ઉપદેશથી જ થાય એવો એકાંત નિયમ નથી. સ્વયં પરિણામની વિશુદ્ધિ દ્વારા પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ જીવમાં થઈ શકે છે. એટલે યથાર્થ તત્ત્વોપદેશકના અભાવે પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ જૈનદર્શનમાં કહી છે.

વળી જૈનેતર તે સમ્યક્ત્વથી થઈ શકે, પણ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી જૈનેતર ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની પૂર્વ અવસ્થા જૈનેતર હોય, પરંતુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ સમયે

જનેતર ન કહેવાય. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ પછી આયુષ્ય લાંબું હોય તો તે જીવ બાહ્યથી પણ જનદર્શનાનુસાર જ આચાર વિચારવાળો બને. અને આયુષ્ય બહુ જ અલ્પકાળનું હોય તો કદાચ કેવલજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પામે તો બાહ્યથી અન્ય લીંગી પણ હોય. તેથી જ તેવા આત્માઓને જનદર્શનમાં “અન્યલિંગ સિદ્ધ” તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

વળી જનકુળમાં જન્મવા માત્રથી જ તે જૈન કે સમ્યક્ત્વી કહેવાય એવું નથી. જનકુળમાં જન્મ પામેલ હોય કે અન્ય કુળમાં જન્મ પામેલ હોય, જૈન સાધુ વેષે હોય કે અન્ય લીંગી હોય, પરંતુ સમ્યક્ત્વ તો, દર્શન-મોહનીય કર્મની ઉપશમતા-ક્ષયોપશમતા કે ક્ષયના આધારે જ છે. પોતાને જન કહેવરાવતા અલબ્ધ જીવો પણ જન સાધુપણું અંગીકાર કરે છે, નવ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન ભણે છે, અને સારામાં સારો બાહ્ય ત્યાગ કરી શરીર ઉપરની મૂર્છા ઉતારી તીવ્રતપ તપે છે. આવા જીવો વ્યવહારથી ભલે જૈન કહેવાય પરંતુ તેટલા માત્રથી તેઓ સમક્રીતી કહેવાતા નથી. અને જૈનદર્શનમાં તેઓની સમક્રીતી તરીકે ગણના પણ નથી. એટલે કેવલ, સંયોગથી કે વેશથી જન કે સમ્યક્ત્વી ન કહી શકાય. જૈન સાધુ વેષ ધારણ કરવા છતાં પણ જિનાસાવિરૂદ્ધ આચાર વિચારમાં પ્રવૃત્ત એવા પાર્શ્વસ્થ-અવસન્ન-કુશીલ-સંસકૃત અને યથાછંદ એ પાંચ પ્રકારના સાધુઓને જૈનદર્શનમાં અવંદનીય કહ્યા છે. સાચો જૈન તો તેજ છે કે જે જૈનશાસનપ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રૂચિવાળો છે. અને કેવલ અત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો જ ઈચ્છુક છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જીવને બે રીતે થાય છે. નિર્સર્ગ અને અધિગમ. સહજ વિચાર કરવાથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય તે નિર્સર્ગ અને અન્યના ઉપદેશ વડે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય તે અધિગમ સમ્યક્ત્વ છે. તત્ત્વાર્થ લાખ્યમાં જે માટે કહ્યું છે કે:—

“તસ્યાનાદૌ સંસારે પરિભ્રમતઃ કર્મત એવ કર્મણઃ  
સ્વકૃતસ્ય વન્ધ નિકાચનોદય નિર્જરાપેક્ષં નારક તિર્યગ્  
યોનિ મનુષ્યામર ભવ ગ્રહણેષુ વિવિધં પુણ્ય-પાપ-ફલમનુ-  
ભવતો જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ સ્વાભાવ્યાત્ તાનિ તાનિ પરિણામા-  
ધ્યવસાય સ્થાનાન્તરાણિ ગચ્છતોઽનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સતઃ  
પરિણામ વિશેષાદ પૂર્વકરણં તાદૃગ્ ભવતિ યેનાસ્યાનુપદેશાત્  
સમ્યગ્દર્શનમુત્પદ્યતે इत्येतत् નિર્સર્ગ સમ્યગ્ દર્શનમ્ ॥

આ સંસારચક્રમાં કર્મવશવર્તી જીવ સ્વકર્માનુસારે ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતો નાના પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરતો, નિર્જરા વડે આત્મસત્તામાં રહેલ કર્મપર-માણુઓનો પરિશ્રાટ કરતો, શુભાશુભ અધ્યવસાયના યોગે પુનઃ નવીન કર્મને ઉપાર્જન કરતો છતો પાણીના રેંટની માફક સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

એ પ્રમાણે અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી અવ્ય-વહાર રાશિમાં સૂક્ષ્મનિગોદમાં પરિભ્રમણ કરીને જન્મ-મરણાદિના અસહ્ય પરિતાપને ભોગવતો અકામ નિર્જરા વડે કર્મક્ષય કરતો અનુક્રમે વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે.

એ વ્યવહાર રાશિમાં પણ પુન્યના ઉદયથી પર્યાપ્ત સંજ્ઞિપંચે દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની શુભ સામગ્રીને પામી લવ્યત્વના યોગે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વડે કર્મલાઘવ કરે છે; અને અપૂર્વકરણાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી કર્મશઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પામે છે. આ “ નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ તીર્થંકરાદિનો ઉપદેશ, અને જિનગિંખનાં દર્શન વિગેરે સમ્યગ્દર્શન થવાનાં નિમિત્તો વિના જ સ્વભાવિક રીતે લવ્ય પ્રાણીને જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે “ નિસર્ગ ” સમ્યગ્દર્શન છે.

હવે બીજો પ્રકાર—ગુરૂપદેશાદિ કોઈપણ બાહ્યનિમિત્તથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલ તથાપ્રકારના અધ્યવસાય વડે મિથ્યાત્વમોહનીયનો જે ઉપશમાદિ થવો, અને તેથી આત્માને જે ઔપશમિકાદિ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવી તેનું નામ “ અધિગમ સમ્યક્ત્વ ” છે. અહીં એટલું ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે પ્રથમ જણાવેલ નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ તેમજ આ અધિગમ સમ્યક્ત્વ તે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉપશમ (અથવા ક્ષયોપશમ) થવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉપશમથી જ થાય છે.

અહીં નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ તે સ્વભાવ જન્ય છે, અને અધિગમ સમ્યક્ત્વ તે નિમિત્ત જન્ય છે. અધિગમ તે નિમિત્તરૂપ છે. નિસર્ગ સમ્યક્ત્વવાળાને પણ પૂર્વ જન્મોમાં અધિગમ હોવો જોઈએ. અધિગમ વડે કરીને જ સમ્યક્ત્વ



પ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો પ્રારંભ, નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ પામવાના પૂર્વલવમાં થયેલ હોય છે. અને તે યોગ્યતા ક્રમેક્રમે પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચતાં પુનઃ અધિગમ વિના પણ તે જીવોમાં સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ જાય છે. યોગ્યતાના પ્રારંભે અધિગમ હોય, પરંતુ યોગ્યતાની પૂર્ણતાએ સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવા ટાઈમિ અધિગમ નહીં હોવાથી નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ કહ્યું. સમગ્ર લવચક્રમાં એકપણ અધિગમ વિના જ સમ્યક્ત્વ પામીને મોક્ષે જનારા જીવોની સંખ્યા મરૂદેવા માતાની જેમ વિરલ હોય છે. મરૂદેવી માતાને પણ સમવસરણની ઋદ્ધિના દર્શનરૂપી અધિગમ તો હતો જ.

મિથ્યાત્વ માટે આલંબનની-નિમિત્તની જરૂર નથી. કારણ કે અનાદિકાળના અસદૃશ્યાસથી, મલીન વાસનાઓના જોરથી જીવ કુદરતી રીતે જ મિથ્યાત્વ આચાર-વિચારવાળો તો છે જ. એ સ્થિતિમાં એને સમ્યગ્વૃત્તિ સહજ રીતે જાગે એવું છે જ નહિં. મિથ્યાત્વ વાસનાઓથી તો જગત ભરેલું જ છે.

પરંતુ ઉપદેશ વિના કે નિમિત્ત વિના સમ્યક્ત્વ થતું નથી. તેમાં પણ નિમિત્ત પ્રાયઃ સમ્યજ્ઞર્શનીતું જ હોય. કદાચિત્ત નિમિત્તરૂપે મિથ્યાત્વી પણ હોય, પરંતુ તેનો ઉપદેશ સમ્યજ્ઞર્શનને અનુમરતો જ હોય. જૈનશાસ્ત્રમાં અલબ્ધ જીવોના ઉપદેશથી પણ કેઈકે લબ્ધ જીવોને સમ્યક્ત્વ થયાનું વર્ણન આવે છે. આવા અલબ્ધ ઉપદેશકો તો ત્રણેય કાળ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયવાળા હોય છે.

છતાં તેઓને યથાપ્રવૃત્તિકરણ થતું હોવાથી તીર્થંકર પ્રભુના સમવસરણ સુધી જઈ શકે છે. અને દેવલોક વિગેરે સાંસારિક સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જૈન સાધુપણુ લઈ, પાલન પણ બહારથી ઉંચા પ્રકારનું કરે છે, નવ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન પણ લાણે છે, દ્રવ્યઅહિંસાનું પણ પાલન કરે છે, અને એ રીતે નવમા ગ્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થાય છે. આવા જીવોનો ઉપદેશ, સર્વજ્ઞ પ્રણિત યથાર્થ તત્ત્વ નિરૂપણનો જ હોય છે, પરંતુ પોતે ઉપદેશક હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વ મોહનીયના તીવ્ર ઉદયથી પોતાનો આત્મા ભૌતિક સુખ પ્રાપ્તિની જ દૃષ્ટિવાળો હોઈ પોતે સમ્યક્ત્વ પામી શકતો નથી. જ્યારે તેમના બાહ્ય ઉપદેશથી અન્ય જીવો સમક્ષિત પામી જાય છે.

તેમ છતાં પણ અહિં ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે કે મિથ્યાત્વીનો ઉપદેશ, મિથ્યાત્વીનો સંસર્ગ, અને મિથ્યાત્વના સંયોગો કરતાં, સમ્યક્ત્વીનો ઉપદેશ, સમ્યક્ત્વીનો સંસર્ગ અને સમ્યક્ત્વના સંયોગો જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિના નિમિત્ત કારણમાં ધોરી માર્ગ છે. અને તેથી જ સુદેવ-ગુરુ-ધર્મના સ્થાનો તરફ રૂચિ, સામાન્ય પ્રશમાદિલાવો અને સમ્યગ્દર્શનના બાહ્ય અધિષ્ઠાનોમાં સહકાર વગેરે હોવા ટાઈ મે માર્ગાનુસારી અવસ્થામાં પણ તેને વ્યવહારથી સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે.

કોઈ કહે કે ખીજના પરાલવથી, ખીજની નિંદાથી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાથી અનેક લવકોટીએ છૂટી ન

શકે એવું નીચ ગોત્રકર્મ બંધાય. માટે કોઈને મિથ્યાત્વી કહેવો એ સાચું ન કહેવાય.

આ વાત ઘરાઘર છે. પણ સાથે સમજવું જોઈએ કે અન્યનો પરાભવ કરવા કરાવવામાં, પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવા કરાવવામાં, ગણવા ગણાવવામાં વપરાતાં વચનો, નિંદા અને દ્વેષાદિનાં સ્થાન ગણાય. તેથી નીચગોત્ર બંધાય તે ભવાંતરમાં પણ છોડવું મુશ્કેલ પડે. પણ અહિં તો સમ્યક્ત્વના વર્ણનમાં સ્વરૂપ નિરૂપણની યુદ્ધિ છે. ધિક્કારની યુદ્ધિ નથી. વસ્તુતત્ત્વના કથનમાં અન્ય પ્રત્યેના ધિક્કારની, અપમાનની કે પોતાનો ઉત્કર્ષ મનાવવાની યુદ્ધિ હોવી જોઈએ નહીં. માર્ગદર્શનની મનોવૃત્તિમાં વાંધો નથી. માર્ગદર્શનની મનોવૃત્તિને જો નિંદાના સ્વરૂપમાં ગણાતી હોત તો જગતમાં સત્ય અને અસત્ય, શાહુકાર અને ચોર, ધર્મી અને પાપી, ડાહ્યો અને મૂર્ખનું નિરૂપણ કોઈ કરી શકત જ નહીં. પણ એ રીતે વસ્તુનું નિરૂપણ કરનારને આપણે નિંદાખોર કહી શકતા નથી. માટે સમ્યક્ત્વનું નિરૂપણ કરનારને નિંદાખોર કહી શકાય જ નહીં.

વ્યક્તિને અપમાનજનક વચનો ન કહેવાય, એ વિધાનમાં વાંધો નથી. સમષ્ટિગત કથનમાં તથા વ્યક્તિગત કથનમાં ભેદ છે. સામાન્ય નિરૂપણમાં પણ નિંદાને અવકાશ નથી. જૈનદર્શનમાં ગોશાલા, જમાલિ વગેરેને વ્યક્તિગત કહેવામાં આવ્યું છે. જમાલી તે પણ કોઈ જૈનેતર નહીં પણ જૈનદર્શની. એટલું જ નહીં પણ જૈન સાધુ અને તેમાં ય

વર્તમાન જનશાસનપતિ પ્રભુ મહાવીરનો ગૃહસ્થપણનો જમાઈ. જ્યાં સત્યનો પક્ષપાત છે ત્યાં વ્યક્તિનો પક્ષપાત હોઈ શકે જ નહીં. વ્યક્તિના પક્ષપાતથી પ્રેરાઈ સત્યના પક્ષને ત્રોડી નાખનાર તે મિથ્યાત્વી જ કહેવાય. જૈનદર્શનમાં તો યથાર્થ તત્ત્વનો પક્ષપાત છે, વ્યક્તિનો પક્ષપાત નથી.

શ્રી તીર્થંકરના જીવે અંગે પણ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્ત ભવથી પ્રારંભી કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્ત ભવ સુધીમાં વ્યતીત સારા યુરા જીવનનું વિવરણ તે વસ્તુસ્વરૂપના નિરૂપણની બુદ્ધિએ સ્પષ્ટપણે જૈનદર્શનમાં કરેલું છે. અમારા ભગવાન છે, માટે તેમના છદ્મસ્થકાળમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ થએલી તેમની ભયંકર ભૂલો જગત સમક્ષ ખૂલેલી ન મૂકાય એ માન્યતા જૈનદર્શનમાં નથી. અહિં તો સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાની બુદ્ધિ છે. જગતના જીવોને સન્માર્ગગામી બનાવવાની બુદ્ધિએ સારી અને ખુરી બન્ને હકિકતનું નિરૂપણ હોવું જોઈએ. એ રીતનું નિરૂપણ ન હોય તો કંઈ ચીજ ખુરી છે અને કંઈ ચીજ સારી છે તેનો જગતને ખ્યાલ પણ ન રહી શકે. અનશનધારી આનંદશ્રાવક પાસે ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામીજી પધારે છે. પરસ્પર વાતચિતમાં મતભેદ થાય છે. શ્રી ગૌતમસ્વામીજી ત્યાંથી પ્રભુ મહાવીર પાસે આવે છે ત્યારે પ્રભુમહાવીર તેમને કહે છે કે “ગૌતમ! આનંદનું કથન સત્ય છે. તારું કથન અસત્ય છે. માફી માંગ !. શ્રી ગૌતમસ્વામીજી મહારાજ તે આનંદ શ્રાવકના મન્તવ્ય પ્રત્યેની દ્વેષ બુદ્ધિથી બોલ્યા નહતા પણ તે પદા-

ચીના મન્તવ્યમાં જ લિન્નતા હતી. શ્રી ગૌતમસ્વામીજી કોણ ?  
લગવાનના પ્રથમ ગણધર ! પોતાની જમણી ભુજા જેવા.  
એવા શ્રી ગૌતમ ગણધર પાસે પણ લગવાન મિચ્છામિદ્દુક્કઠં  
દેવરાવે છે. આવું ત્યાં જ બને કે જ્યાં વ્યક્તિ કે સ્થાનનો  
પક્ષપાત નહિ હોતાં સત્યનો જ પક્ષપાત હોય.

જનદર્શનને માન્ય દેવ-ગુરુ-ધર્મનો અનન્યરાગી વ્યક્તિ  
પણ તત્ત્વની પ્રપણા અંશ માત્ર વિપરીતપણે કરે તેવાઓને  
ય જૈનદર્શને સત્યના સંરક્ષણની બુદ્ધિએ નીડરપણે મિથ્યા-  
ત્વી ગણી વખોડી કાઢ્યા છે. પોદ્દશાલ નામના પરિવ્રાજકને  
તત્ત્વજ્ઞાનની વિપરીત પ્રપણાવડે હરાવી વિજય મેળવનાર  
જૈન સાધુને, તેના ગુરુએ તેની ખોટી પ્રશંસા નહીં કરતાં  
વિપરીત પ્રપણાની માફી નહિ માગવાથી સંઘ બહાર  
મૂક્યો હતો. હકિકત એવી હતી કે :—

શ્રી વીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ચારસોને ચુમ્માલીસ વર્ષે  
અંતરંગિકા નામની નગરીમાં વ્યંતરના અત્યમાં રહેલા  
શ્રી ગુપ્ત નામના આચાર્યને વાંઢવા માટે બીજા ગામથી  
આવતા એવા તેમના રોહગુપ્ત નામના શિષ્યે વાદીએ  
વગડાવેલા પટહનો ધ્વનિ સાંભલીને પોતે તેની સાથે વાદ  
કરવા જણાવ્યું. તથા તે વાત ગુરુને આવીને કહી. પછી  
ગુરુએ તેને વાદીની વીંછી-સર્પ-ઉંદર-હરિણી-હુકરી-કાગડી  
તથા શકુનિકા નામની વિદ્યાઓને જીતવા માટે મયૂરી,  
મૈકુલી, ખિડાલી, વ્યાઘ્રી, સિંહી, ઉલૂકી તથા શ્યેની નામની  
સાત વિદ્યાઓ આપી; તથા બાકીના ઉપદ્રવોને હરનારૂં

એવું એક રજોહરણ પણ આપ્યું. પછી બલશ્રી રાજની સલામાં પોદશાલ નામના પરિવ્રાજકની સાથે તેણે વાદ કરવા માંડ્યો. ત્યાં તે પરિવ્રાજકે જીવ અજીવ, તથા સુખ દુઃખ રૂપી બે રાશિનું સ્થાપન કર્યું. ત્યારે રોહિતે ત્રણ જાતિના દેવ, ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ સ્વર, ત્રણ લોક, ત્રણ પદ, ત્રણ પુષ્કર, ત્રણ બ્રહ્મ, ત્રણ વર્ણ ત્રણ ગુણ, ત્રણ પુરુષ, ત્રણ સંધ્યા, ત્રણ વચન તથા ત્રણ પુરુષાર્થ વિગેરેના દષ્ટાંતથી, જીવ-અજીવ અને નોજીવ એવી ત્રણ રાશીઓ સ્થાપી. પછી તેની વિદ્યાઓને પોતાની વિદ્યાઓથી જીતી; તથા છેવટે વાદીએ મુકેલી રાસલી વિદ્યાને રજોહરણથી જીતીને, મહોત્સવપૂર્વક ગુરૂપાસે આવીને સઘલો વૃત્તાંત તેમને કહી સંભલાવ્યો.

ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે હે વત્સ ! તે ઠીક કર્યું; પણ જીવ-અજીવ અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિનું જે સ્થાપન કર્યું તે ઉત્સુત્ર છે. માટે હવે ત્યાં જઈ મિથ્યાદુષ્કૃત દેઈ આવ. ત્યારે તેણે અહંકાર લાવી કહ્યું કે, એવી રીતે સલામાં પ્રરૂપીને હવે પાછું તેને અપ્રમાણ કેમ કરૂં ? પછી ગુરૂએ છ માસ સુધી રાજસલામાં તેની સાથે વાદ કરીને. અંતે કોઈ દુકાનેથી તે “નોજીવ” લાવવાનું કહેતાં તે નહીં લાવવાથી, તથા ચમ્પાલીસો પ્રશ્નોથી તેને હરાવીને, અંતે આગ્રહ નહીં છોડવાથી તેને સંઘ બહાર કર્યો. આ છે જૈનદર્શનની પ્રમાણિકતા અને યથાર્થ તત્ત્વની ગાહ્ય દૃષ્ટિ જૈનદર્શન કહે છે કે અમારું તે સાચું નહીં, પણ સાચું

તે અમારું. અમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલે તે મોક્ષે જસે અને અન્યના કહેવા પ્રમાણે ચાલનારો મોક્ષે નહીં જાય એમ નહીં, પરંતુ સાચાને માનનાર મોક્ષે જસે અને ખોટાને માનનારો મોક્ષે નહીં જાય. સાચાને માનનારો તરી જસે અને જૂઠાને માનનારો ડૂબી જસે.

અમારા દર્શનના વિરોધી ડૂબી જવાના અને અવિરોધી તરી જવાના એ રૂપે સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા જૈનદર્શનમાં નથી. અમને માનો કે ન માનો પણ સાચા રસ્તે આવેલો હોવો જોઈએ. જે પદાર્થો જેવા રૂપે છે તેવા રૂપે માન્યતાવાળો તરી જસે, અને નહીં માને તે તરવાનો નહીં, વસ્તુ સ્વરૂપ જેવું હોય તેવારૂપે માનવું તે સમ્યક્ત્વ અને તેથી વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ. આ બે શબ્દોમાં કોઈને વાંધો કે અગડો ન હોય.

હવે જગતને સાચું કબુલ છતાં પણ સાચું અને જુઠું કહેવું કોને? તેના નિર્ણયની પણ જરૂર રહે. ત્યાં જૈનદર્શન કહે છે કે “જિણપન્નત્તંત્તં.” મહાવીરે કહ્યું તેથી સાચું અને કપિલાદિએ કહ્યું તેથી જુઠું એમ નહીં, પણ જિનેશ્વરે કહ્યું તે સાચું અને અન્યે કહ્યું તે જુઠું. હવે જિન કોને કહેવા? તો તે અંગે વ્યાખ્યા આગળ વિચારાઈ ગઈ છે. એ વ્યાખ્યાનુસાર લક્ષણયુક્ત હોય તે જિન, પછી નામથી ભલે ‘મહાવીર’ હોય, બ્રહ્મા હોય કે વિષ્ણુ હોય, પણ અઢાર દૂષણ રહિત તે જિન. અને તે જિનોએ

સ્થાપિત જે શાસન તે જૈનશાસન. તે શાસનનો અનુસરનારો—માન્ય રાખનારો—શિરસાવંધ સ્વીકારનારો તે જૈન.

આ રીતે સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા તે યથાર્થ તત્ત્વથી, યથાર્થ તત્ત્વની પરીક્ષા તે તત્ત્વના પ્રરૂપકથી, તત્ત્વના પ્રરૂપકની પરીક્ષા તે રાગદ્વેષાદિ અઠાર દૂષણ રહિત જીવનથી સ્વીકારનાર જે દર્શન તેજ જૈનદર્શન છે, આવા જનદર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો મનુષ્ય ફક્ત જનદર્શનને પામીને મગરૂખી બની અન્ય મિથ્યાત્વી છે અને હું સમક્ષિતી છું એવો અભિમાની ન બને. પરંતુ જૈનદર્શનમાં પ્રરૂપિત તત્ત્વાનુસાર પોતે હેય—જેય અને ઉપાદેયના વિવેકવાળો છે કે નહીં તેની જ સાવચેતી રાખે.

આજે તો મિથ્યા માન્યતા કરતાં મિથ્યાત્વ નામથી ઘણા ભડકે છે. મિથ્યા માન્યતા ધરાવવામાં પોતાને જેટલું દુઃખ થતું નથી તેથી કંઈ ગણું દુઃખ પોતાને કોઈ મિથ્યાત્વી કહે તેમાં છે. આત્માથી જીવ તો પોતાને કોઈ મિથ્યાત્વી કહે કે સમ્યક્ત્વી કહે તેનો ખ્યાલ નહીં કરતાં મારી કોઈ પણ માન્યતા મિથ્યા તો નહીં હોય ને ? અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની માન્યતા જેના બતાવેલ માર્ગથી સ્વીકારી હું ચાલી રહ્યો છું તે માર્ગના પ્રરૂપક છદ્મસ્થ હતા કે સર્વજ્ઞ હતા ? તેમનું જીવન રાગ—દ્વેષાદિ અઠાર દૂષણ રહિત હતું કે કંઈ પણ દૂષણ સહિત હતું ? આ બધી વિચારણા, પૂર્વગ્રહ છોડીને કરનાર જ સત્યમાર્ગને અપનાવો શકે.



આ બંધી, સત્ય માન્યતારૂપ સમ્યક્ત્વ અને અસત્ય માન્યતારૂપ મિથ્યા-વની પરીક્ષાની રીત છે, પરંતુ જૈનદર્શન કહે છે કે સમ્યક્ત્વને રોકનાર તો આત્માની સાથે સંબંધિત થયેલ “દર્શન મોહનીય” કર્મ જ છે. દર્શન મોહનીય કર્મ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) સમ્યક્ત્વ મોહનીય (૨) મિશ્ર મોહનીય અને (૩) મિથ્યાત્વ મોહનીય. અહીં કર્મ તો માત્ર મિથ્યાત્વ મોહનીય, તે જ દર્શનમોહનીય કર્મ છે.

પરંતુ બંધાયા પછી આત્માના પરિણામ વિશેષને લીધે તેના ત્રણ ભાગ પડી જાય છે.

(૧) તદ્દન અદ્ય રસવાળાં બની જવાથી દર્શન મોહનીયનાં દલિકો (કર્મપરમાણુઓ) શુદ્ધ રૂપે પ્રવર્તી તત્ત્વરૂપિરૂપ સમ્યક્ત્વમાં બાધા નહીં પહોંચાડતાં અતિ-ચાર લગાડવા પુરતું જ નુકસાન કરનારાં હોય ત્યારે તે સમ્યક્ત્વ દર્શન મોહનીય નામે ઓળખાય છે.

(૨) દર્શન મોહનીયનાં દલિકોનો અમુક ભાગ, અર્દ્ધ-વિશુદ્ધ બની યથાર્થ તત્ત્વની રૂપિમાં જીવને નહીં રાગ-વાળો કે નહીં દ્વેષવાળો બનાવવાના સ્વભાવવાળો બનેલો હોય, અગર અરધું સમ્યક્દર્શન કે અરધું મિથ્યાદર્શનનું વેદન કરાવવાના સ્વભાવવાળો બને તે મિશ્રદર્શન મોહનીય કર્મ નામે ઓળખાય છે,

(૩) દર્શન મોહનીય કર્મનાં જે દલિકો મિથ્યાત્વના જ તીવ્ર રસવાળાં બની રહેલાં હોય અને જેના ઉદયથી

જીવ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મનાતા હિતને અહિત સમજે. અને અહિતને હિત સમજે, યથાર્થ. તત્ત્વની રૂચિવાદો ન બને, તે કર્મ દલિકોને મિથ્યાત્વ દર્શન મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

અનાદિકાળથી સંસાર પરિભ્રમણમાં એકાદ વખત પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત ન થયું હોય તેવા જીવોને તો ફક્ત મિથ્યાત્વ દર્શનમોહનીય કર્મ જ હોય.

તે મિથ્યાત્વ મોહનીયના દલિકોમાંથી અમુકની મિશ્ર મોહનીયરૂપે અને અમુકની સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપે સ્વભાવ પ્રાપ્તિ તો, એકાદ વખત સમ્યક્ વ પ્રાપ્ત જીવમાં જ હોઈ શકે છે. દર્શન મોહનીય કર્મદલિકોના આ ત્રણ ભાગને ત્રણપુંજ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ દર્શન મોહનીયનું પુંજ તદ્દન અશુદ્ધ, મિશ્રદર્શનમોહનીયનું પુંજ અર્ધશુદ્ધ અને સમ્યક્ત્વ દર્શન મોહનીયનું પુંજ શુદ્ધ છે. અનાદિ મિથ્યાત્વને તો અશુદ્ધ પુંજનો જ ઉદય વર્તે છે. અને સત્તાગત દલિકો પણ મિથ્યાત્વ મોહનીયરૂપે જ હોય છે.

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના તીવ્ર રસને જૈનશાસ્ત્રમાં કઠીન અને ભીષણ ગ્રન્થી (ગાંઠ) તરીકે જણાવેલ છે. મિથ્યાત્વના આ તીવ્ર રસને ત્રોડી નાખી એકદમ મંદ પાડી નાખવાના કાર્યને “ગ્રન્થીભેદ” કહેવાય છે. ગ્રન્થી ભેદ કરવામાં વર્તતા આત્મપરિણમને જૈનપરિભાષાએ “અપૂર્વકરણ” કહેવાય છે. આ ગ્રન્થીભેદ કર્યા સિવાય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ગ્રન્થીભેદને યોગ્ય અપૂર્વ આત્મ સામર્થ્ય તેજ આત્મા કરી શકે કે જે આત્માને

આયુષ્ય કર્મ સિવાય શેષ સાતકર્મોની ઉકૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી દરેકની સ્થિતિ માત્ર એક કોડાકોડિ સાગરોપમ સ્થિતિ કરતાં ઓછી રહે, અને બાકીની સ્થિતિનો ક્ષય થયેલો હોય. કર્મસ્થિતિની આવા પ્રકારની લઘુતા કરવામાં પ્રાપ્ત પરિણામને “યથાપ્રવૃત્તકરણ” કયું કહેવાય છે. આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ જીવને અનાભોગપણે થાય છે. અને તે પણ ભવચક્રમાં અનંતીવાર થાય છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ થવા છતાં પણ જ્યાંસુધી જીવ આત્મ પુરૂષાર્થને વિકસીત કરી અસાધારણ સામર્થ્ય દ્વારા દુર્લેહ દુર્ગ (અન્થિ)ને ભેદવામાં મગ્ન થતો નથી ત્યાંસુધી અન્થિ ભેદ કરવામાં સફળ થતો નથી. અને અનન્તીવાર અન્થિ સુધી આવી અન્થિભેદ કર્યા વિના જ પાછો પડી જઈ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવા માંડે છે. એમ અનંતીવાર પ્રાપ્ત યથાપ્રવૃત્તિકરણ પૈકી છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં જીવને જ્યારે કષાય મંદ પડે છે, મોક્ષપ્રાપ્તિ સિવાય તેને કોઈ ઇચ્છા રહેતી નથી, અંતરમાં દયાનો સંચાર થાય છે, અને તેનો સંસાર અર્ધપુણ્યલ પરાવર્તથી વિશેષ શેષ ન હોય ત્યારે જીવ, અપૂર્વ આત્મપરિણામ રૂપી ભાવોદલાસ પ્રાપ્ત કરી અપૂર્વ આત્મ સામર્થ્યદ્વારા અન્થિભેદ કરે છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને હવે પછી કહેવાતું અનિવૃત્તિકરણ એ આત્માની સિન્નસિન્ન અવસ્થાનાં પરિણામો છે. તેમાં યથાપ્રવૃત્તિકરણ થતાં પહેલાં તીવ્ર મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવા છતાં પણ એક અંતર્મુદૂર્ત સુધી અનેક પ્રકારની

અપૂર્વ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે અપૂર્વ વિશુદ્ધિનો અંતર્મુદૂર્ત કાળ, ત્યારબાદ કર્મસ્થિતિની લઘુતા કરવાનો યથાપ્રવૃત્તિ કરણનો અંતર્મુદૂર્ત કાળ, ત્યારબાદ અન્થિભેદ કરવાના પરિણામરૂપ અપૂર્વ કરણનો અંતર્મુદૂર્ત કાળ અને અપૂર્વકરણના અંતર્મુદૂર્ત કાળ બાદ એક અંતર્મુદૂર્ત કાળ “અનિવૃત્તિકરણ”નો હોય છે. આ અનિવૃત્તિકરણ રૂપ પરિણામના અંતર્મુદૂર્ત કાળમાં અન્થિભેદ થયેલ હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય તો વર્તી જ હોય છે. પરંતુ તે સરાયના આત્મપરિણામો દ્વારા તે અનિવૃત્તિ કરણના અંતર્મુદૂર્ત બાદ ભોગવવા યોગ્ય ઉદયમાં આવવાનાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનાં દલિકોને એવાં બનાવી દે છે કે અનિવૃત્તિ કરણનો કાળ પૂર્ણ થયા બાદ એક અંતર્મુદૂર્ત કાળ સુધી તે દલિકો ઉદયમાં વર્તી શકતાં નથી. અને સાંડસામાં પકડાયેલ સર્પની જેમ ઉપશાન્ત પડ્યાં રહે છે. મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ દલિકોની ઉપશમતાના આ અંતર્મુદૂર્ત કાળમાં સમ્યગ્દર્શન ગુણની પ્રગટતાથી જીવ યથાર્થ શ્રદ્ધા કરી શકે છે.

દેવ-ગુરુ-ધર્મની વાસ્તવિક ઓળખાણવાળો થાય છે, અને જં જિણેસર માસિઆઈં તમેવ સચ્ચં ના ઉદ્દેશિત ભાવવાળો વર્તે છે. તેના આત્મામાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકતા પ્રગટે છે. અને કર્તવ્ય તરીકે રત્નત્રયીની આરાધના જ ઇચ્છે છે. અહીંયાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ અને અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોની ઉપશમતાના

ચોગે જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થએલ હોઈ માત્ર અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ સુધી જ ટકી રહેનાર આ સમ્યક્ત્વને “ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન” કહેવાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયરૂપ એક જ જાતના દર્શનમોહનીય કર્મના પ્રથમ કહ્યા મુજબ જે ત્રણ પુંજ થાય છે તે આ ઉપશમ સમ્યગ્દર્શનની લાવ વિશુદ્ધિ વડે જ થાય છે. અને ત્રણ પુંજ થતાંમાં તો ઉપશમ સમ્યગ્દર્શનનું અંતર્મુદ્ધર્ત પુરું થઈ ગયા બાદ ત્રણ પુંજ રૂપે થએલ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ પુંજનો જો ઉદય શરૂ થાય તો તેનાં (શુદ્ધ પુંજનાં) ઉદયવર્ત્તિ દલિકોનો ક્ષય થતો જાય અને તે શુદ્ધ પુંજનો બાકીનો ભાગ અને બાકીના બે પુંજ (અર્દ્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ) ઉપશમિત હોય. ઉપશમિત તે પુંજમાંથી તે ટાઈમે અશુદ્ધ પુંજના પ્રદેશો તે અર્દ્ધ પુંજમાં સંક્રમતા જાય અને અર્દ્ધ પુંજના પ્રદેશો શુદ્ધ પુંજમાં સંક્રમતા જાય.

એવી રીતે અશુદ્ધ પુંજમાંથી અને અર્દ્ધપુંજમાંથી પ્રદેશો સંક્રમતાં શુદ્ધ પુંજમાં એકત્ર થતા જાય. અહીં ઉદય તો શુદ્ધપુંજનો હોવાથી તત્ત્વરૂચિમાં ખાસ અડચણ રૂપે થતાં નથી. આ રીતે દર્શન મોહનીયના શુદ્ધપુંજ (સમ્યક્ત્વ મોહનીય) રૂપ દલિકોના ઉદય સમયે વર્ત્તતું સમ્યક્ત્વ ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન તરીકે ઓળખાય છે.

આ સમ્યક્ત્વનો એકધારો ઉત્કૃષ્ટ કાળ ૬૬ સાગરોપમ સુધી પણ હોઈ શકે છે. હવે કદાચ ઉપશમ સમક્રિતનો અંતર્મુદ્ધર્તકાળ પૂરો થયે તુરંત જ મિશ્રપુંજનાં દલિકોનો

ઉદય શરૂ થાય તો જીવ અરધું સમ્યગ્દર્શન અને અરધું મિથ્યાત્વ એમ મિશ્રભાવનો અનુભવ કરે છે, તેને મિશ્ર-દર્શન કહેવાય છે. આ મિશ્રદર્શન તો માત્ર અંતર્મુહૂર્ત સુધી ટકી રહી ત્યારબાદ શુદ્ધપુંજનો ઉદય થાય તો ક્ષયોપશમ સમક્રિતની અને અશુદ્ધપુંજનો ઉદય શરૂ થાય તો મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપશમ સમક્રિતના કાળની પૂર્ણતાએ શુદ્ધ કે અશુદ્ધ-શુદ્ધ પુંજના દલિકોનો ઉદય શરૂ નહીં થતાં અશુદ્ધપુંજના દલિકોનો ઉદય શરૂ થવાનો હોય તો પ્રથમ છ આવલિકા પ્રમાણુ ટાઈમ સુધી ફક્ત અનંતાનુબંધિ ચારે કષાયોમાંના કોઈ એક ક્રોધાદિનો ઉદય શરૂ થાય છે. આ છ આવલિકા સુધી સમ્યગ્, મિશ્ર કે મિથ્યાત્વ દશામાંથી એકે દશા નહીં વર્તતાં ક્ષીર બાથેલ મનુષ્યને ક્ષીરનાવમન ટાઈમે વર્તતા ક્ષીરના સ્વાદની માફક ઉપશમ સમક્રિતના વમનથી વર્તતી સમ્યગ્દર્શનના સહેજ સ્વાદવાળી દશા જીવને વર્તે છે. તે ટાઈમે તેને સાંસ્વાદન દર્શન સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ સ્થિતિ તો ઉપશમસમ્યક્ત્વથી પડવા ટાઈમે જ પ્રાપ્ત થાય છે. છ આવલિકા સુધી આ પ્રમાણે સાંસ્વાદન દશા ટકી રહી, પછી જીવ મિથ્યાત્વ જ પામે છે. ક્ષયોપશમિક સમક્રિતથી મિથ્યાત્વે જતા જીવને સાંસ્વાદનપણું હોઈ શકતું જ નથી. અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવને પહેલવહેલું ઉપશમ સમક્રિત પ્રાપ્ત કરી ત્યાંથી મિથ્યાત્વે જતાં અગર ઉપશમ શ્રેણિથી પડતા જીવને ઉપશમસમક્રિતથી પતિત થઈ મિથ્યાત્વે જતાં સાંસ્વાદનપણું હોય છે.

ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન-ટાઈમે અશુદ્ધ પુંજનાં દલિકોનું સંક્રમણ અર્દ્ધશુદ્ધમાં અને અર્દ્ધશુદ્ધનું સંક્રમણ શુદ્ધપુંજમાં થતાં થતાં તમામ દલિકો માત્ર શુદ્ધ પુંજરૂપે જ સંક્રમાઈ જાય, અને શુદ્ધપુંજનાં દલિકો ઉદયમાં વર્તતાં વર્તતાં વેદાઈને સંપૂર્ણ ક્ષય પામી જાય એટલે કે દર્શન મોહનીયકર્મના ત્રણપુંજોનો દલિકસમુહ આત્મામાંથી બિલકુલ ખલાસ થઈ જાય તે વખતે જાગી ઉઠેલા આત્માના સંપૂર્ણ સમ્યગ્દર્શનને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. આ સમ્યક્ત્વ કોઈપણ ટાઈમે ક્ષય નહીં પામવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તેનું નામ ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન છે.

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ ટાઈમે મિશ્ર કે અશુદ્ધ પુંજનો એક પણ કણ ઉપશમમાં નહોત્ય, અને શુદ્ધપુંજનું વેદન એક સમય પુરતું જ શેષ હોય તે ટાઈમે વર્તતા સમ્યક્ત્વને વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

અહીં ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં દર્શન મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય તો છે, પરંતુ તેમાં શુદ્ધ મિથ્યાત્વનાં દલિકો (સમ્યક્ત્વ મોહનીય) નો ઉદય હોવાથી યથાર્થ તત્ત્વની શ્રદ્ધામાં આવરણરૂપે બનતાં નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં દર્શનમોહનીય કર્મપ્રકૃતિનો બિલકુલ ઉદય નહિ વર્તતાં તે કર્મની સ્થિતિ, રાખમાં ભારેલા અગ્નિની જેમ ઉપશાંત છે.

એટલે તે ટાઈમે આત્મામાં દર્શનમોહનીયકર્મનું અસ્તિત્વ તો છે, માત્ર વેદનરૂપે નથી.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાંતો તે દલિકોનો સર્વથા ધ્વંસ છે. એટલે પુનઃ તેના પ્રોદુર્ભાવને સ્થાન નથી.

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળાને શુદ્ધ થયેલાં દર્શન મોહનીયનાં દલિકો ( સમ્યક્ત્વ મોહનીય ) અંશુદ્ધ થઈ જવાનો ( મિથ્યાત્વ મોહનીયરૂપે થવાનો ) અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવાળાને ઉપશાંત દલિકો પ્રગટ થવાનો ભય રહે છે.

એકવાર સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થયા બાદ જ્યાંસુધી આત્મામાં એ ગુણ ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રાયઃ તે ગુણનો ઉદય અને અસ્ત, ઉદય અને અસ્ત એમ પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. આત્મહિત માટે અનુકુળ નિમિત્ત મળતાં આત્મામાં અનુકુળતા પ્રગટ થાય છે, અને પ્રતિકુળ નિમિત્ત મળતાં પ્રતિકુળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ આ પરિસ્થિતિ પ્રાયઃ ત્યારે જ બને છે કે એકવાર પણ આત્માને નિજાનંદનો અનુભવ થઈ ચૂકયો હોય. તેમ છતાં ‘અંતર્મુદ્ધર્ત્ત’ માત્ર પણ સમ્યક્ત્વ ગુણ આત્માને સ્પર્શી જાય તો તે આત્મા ઉદય અને અસ્તની પરંપરા અનુભવતો પણ વધુમાં વધુ જૈનપરિભાષાએ અર્દ્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત્ત કાળે તો અવશ્ય મુક્તિ પામે છે.

સંસારચક્રમાં ઉપશમસમક્રિતની પ્રાપ્તિ જીવને વધુમાં વધુ પાંચ વખત, ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સંજ્યાતા વખત અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ એક જ વખત થાય છે. કારણકે એક વખત પ્રાપ્ત ક્ષાયિકનો પુનઃ અભાવ થતો જ નથી.



જ્યાંસુધી ક્ષાયિક ભાવનું સમ્યક્ત્વ જીવમાં પ્રગટ થતું નથી ત્યાંસુધી વિષયોની વધુ પડતી લોહુપતા હોય તો સમ્યક્દર્શન વિગેરે ગુણોનો લાંબો સમય ટકાવ થતો નથી. ઈન્દ્રિયોના અસંયમથી એટલે કે વિષયોની તીવ્રલોહુપતાથી કષાય ભાવ પ્રગટ થાય છે, કષાય ભાવથી હિંસક પરિણામ પ્રગટ થાય છે, અને તીવ્રહિંસક ભાવ પરિણામરૂપ આત્મહોષના કારણે પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વનું વમન થઈ જાય છે. દીવો પ્રગટ થયા બાદ એ દીવાની જ્યોત ન બુઝાઈ જાય તે માટે જે કાચ વિગેરેના સંરક્ષણની જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે આત્મગુણની પ્રગટ થયેલ જ્યોતને સજાગ રાખવા જીવનમાં સંયમ-તપ વિગેરેની ઘણી ઘણી જરૂર છે.

કારણ કે અનંતકાળની વિષયલોહુપતા તપ અને સંયમે સિવાય ટળતી નથી, એ નક્કી વાત છે. એટલે તપ અને સંયમનું પારમાર્થિક રહસ્ય જો કોઈપણ હોય તો વિષયોની લોહુપતાનો અભાવ અથવા મંદતા છે. અને તેના પરિણામે જ આત્મા ક્ષાયિકભાવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી મુક્તિપદને વરે છે.

આત્મસ્વરૂપાદિને સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિથી ખરાબર સંમંજસ શકવાની શક્તિ જીવમાં સમકિતની પ્રાપ્તિથી જ પેદા થાય છે. આત્મસ્વરૂપને સમજવાની તીવ્ર અભિલાષા હોવા છતાં પણ સમકિત પ્રાપ્તિ પૂર્વે, આત્મતત્ત્વને આંશિક સ્વરૂપે જ સમજે છે. તેવી આંશિક સ્વરૂપની સમજથી, અન્ય આંશિકસત્યવાળું દર્શન એવાને વિપરીત લાગવાથી અન્યના

આંશિક સત્યને જૂઠું માને છે. પરંતુ સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા બાદ પ્રત્યેક દર્શનની આંશિક સત્યતા જે અલગ અલગ હોતી, અને તે આંશિક સત્ય-સ્વરૂપો કહેવામાં જે અપેક્ષા હોતી તે સર્વ અપેક્ષાઓને લક્ષ્યમાં લઈ, સર્વ આંશિક સત્યતાની શૃંખલાનો સમન્વય કરી, સ્યાદાદ દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરવાની બુદ્ધિ પેદા થવાથી તે આત્મસ્વરૂપાદિ તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રૂપથી સમજી શકે છે. તે આંશિક સત્યતા અલગ થકી હોય ત્યાં સુધી તે માન્યતામાં મિથ્યાત્વ છે, અને તે પ્રત્યેક સત્યતાનો સમન્વય થાય અર્થાત્ સમન્વયપૂર્વક તેનો વિચાર કરાય તે સમકિત છે. એ પ્રમાણે સમકિત ગુણથી આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ રીતિએ સમજીને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કેવું હોય ? તે શુદ્ધતાને મલિન કરવાવાળા કર્મોનો, આત્માની સાથે કેવા સ્વરૂપે, કેવા પ્રકારે સંબંધ થયો છે ? અને

તે સંબંધથી મુક્ત બની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ, આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે કેવા આચારોના પાલનપૂર્વક જીવન-વર્ત્યા બનાવવી જરૂરી છે, તે સર્વ વાતોને આત્મા, સત્ય રૂપથી સમજીને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તન કરવા માટે ઉદ્દેશ્ય તરફ બને છે.

સમ્યક્ત્વ રસનો સ્વાદ અલૌકિક છે, આત્મિક છે. તે આત્માના અનંતગુણોનો અંશ છે. અર્થાત્ સમકિત રસને પ્રાપ્ત કરવાવાળાને લૌકિક પૌદ્ગલિક યદ્યર્થોમાં આનંદનો અનુભવ ન થાય તે સ્વભાવિક છે. ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વમાં જીવને ક્યારેક ક્યારેક વ્યવહાર પ્રસંગમાં તે

જ્યાલ ભૂલાઈ જાય છે, પરંતુ જાગૃતિ તુરંત જ આવી જાય છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વમાં અંતઃકૃત્ સુધી જીવ દેહા-  
ભિમાનથી અલગ બની આત્મજ્યોતિમાં જ લીન મનવાળો  
બની રહે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ માંતો આત્મજ્યોતિનું જ્ઞાન  
સ્થાયી બની જઈ, ગાહે તેટલા વ્યવહાર પ્રપંચની જલમાં  
યા વિષમ પ્રસંગોમાં પણ “હું તો શુદ્ધ આત્મજ્યોતિ જ  
છું” એના જ્યાલ પૂર્વકે, જીવને શરીરમાં આત્મભાન નહીં  
રહેતાં આત્મામાં જ અખંડ આત્મભાન રહે છે.

સમ્યક્ત્વીઆત્મા : ગુણ અને ગુણીપ્રત્યે પ્રશસ્ત  
રાગી બની રહે છે. પરંતુ અવગુણી (મિથ્યાત્વી) પ્રત્યે  
દ્વેષી બનતો નથી. કારણ કે તે સમજે છે કે દ્વેષ ન કરાય  
એ સમ્યક્ત્વનું રહસ્ય છે.

પોતાના આત્મામાં સમ્યક્ત્વ છે કે નહિ, તેનો  
નિશ્ચય કરવા માટે સૂર્યાલ સંરખા દેવો કે જે ત્રણ જ્ઞાનને  
ધારણ કરનારા છે, તે પાંચ પ્રભુને પૂછે છે, તો સામાન્ય  
માણસે પણ પોતાના સમ્યક્ત્વનો કાર્યદ્વારાએ નિર્ણય કરવો  
જોઈએ. સમ્યક્ત્વી આત્મા તો વિચારે છે કે કોધાદિકૃષાયો  
સંસારમાં ભટકાવનોર છે.

તે કોઈ પણ રીતે મારા આત્મામાંથી દૂર થાય તો  
જ મારા આ આત્માની સુકૃતિ થાય. અર્થાત્ આત્માનું  
શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ રીતે કરેલ ચિંતવનનાં  
પરિણામે કોઈ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કૃષાયોને

ઘણા જ મંદ-પાતળા કરી દે છે, અથવા ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષ એ ચાર ગુણમાં તેને ફેરવી નાખે છે. અંતરભાવથી સમ્યક્ત્વી આત્મા, અપરાધીનું પણ પ્રતિકૂળ ચિંતવે નહીં, અને મોક્ષની સાધનામાં ગમે તેવા વિઘ્નો આવે તોપણ તેને પરમ શાંતિથી સહન કરે. આ રીતનો આત્મામાં વર્ત્તે તો ઉપશમ ભાવ તે સમ્યક્ત્વનું પહેલું લક્ષણ છે. ઉપશમ ભાવરૂપ આ પહેલા લક્ષણની પ્રાપ્તિથી સમ્યક્ત્વીજીવ કોઈ નિર્દોષ જીવને સતાવતો કે દુઃખી કરતો નથી.

વળી અગાઉ કોઈએ પોતાનો અપરાધ કયો હોય તે જાળતનું એકવાર આપસમાં સમાધાન કરી નાખ્યા બાદ તેના મનમાં હજારો અવસર મળતાં તેનું ખુફ કરવાને તે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. વળી પોતાના સંબંધમાં અપરાધ કરનાર અપરાધી પ્રત્યે સમ્યક્ત્વી આત્માની તો એ જ બુદ્ધિ વર્તે છે કે, આ મનુષ્ય દ્વારા થયેલ માફ અમુક નુકસાન તે મારા પોતાના જ પ્રગટ કે ગુપ્ત, યા જાણતાં કે અજાણતાં કરેલ કર્મનું ફળ છે. આ મનુષ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે. કરેલું તો માફ પોતાનું જ હોઈ તે કોઈ પણ પ્રકારે ઉદયમાં આવી મારે ભોગવવાનું તો હતું જ. તો તે કર્મ આ મનુષ્ય દ્વારા મારે ભોગવાયું તેમાં ખોટું શું થયું? મારી આત્મજાગૃત્તિમાં આ કર્મ અત્યારે ઉદય આવવાથી ફરી નવો બંધ ન થાય તેવી જાગૃતિ મને રહી શકી છે. માટે આ અપરાધી એક રીતે મારો ઉપકારી પણ છે.

આવા વિચાર કરી પોતાના અપરાધીનું વિપરીત ચિંતવતો નથી. અને પોતાના કર્મનો બદલો સમજી બંને ત્યાં સુધી તેનું લલુ જ કરે છે.

આહીં સમજવું ખાસ જરૂરી છે કે “અપરાધીનું પણ ખુફું ન ચિંતવવું” એટલે પોતાનો બચાવ પણ ન કરવો અને કોઈ ઘર લૂંટી જાય, મારી જાય, સગાં કુટુંબી-ઓને મારી જાય, નુકસાન કરી જાય, વિગેરે થાય તો પણ જોયા કરવું, એમ કહેવાનો આશય નથી.

પોતે જે વ્યવહારમાં બેઠો છે, તે વ્યવહાર પૂરતી અધી કાળજી રાખવી. અને પોતાનો તથા પોતાની નિશ્રાએ રહેલાં મનુષ્યોનો પૂરતો બચાવ કરવો. બચાવ કરતી વખતે જેવા સંયોગો ઉપસ્થિત થયા હોય તેવી પ્રવૃત્તિ પણ કરી લેવી. આ વખતે તેણે પોતાનો ધર્મ, એટલે પોતાને માથે આવેલી ફરજ તે જરા પણ ચૂકવી નહિ.

તે ફરજ નહિ બજાવે તો તેના ધન, માલ અને વ્યવહારનો નાશ થશે. અને તે સાથે તેના હૃદયમાં શુભ અસહ્ય વેદના થશે, વિવિધ પ્રકારના વિચારોની ઘટમાળ ઉત્પન્ન થશે. સગાં, ધન, માલ, વિગેરેનો નાશ થવાથી લોકો તરફથી ફિટકાર થશે કે જેને લઈને અનિચ્છાએ પણ તેને પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે.

કદાચ પ્રવૃત્તિ નહિ કરે તો તેની પોતાની ફરજ નહિ બજાવવાના બદલામાં તેના હૃદયમાં બેદ, ખિન્નતા,

એચેની, પશ્ચાતાપ, લાજ અને અશાંતિ વારંવાર ડગ્યા કરશે. એટલે પોતાના બચાવ માટે અપરાધીઓને શિક્ષા આપવા કહો કે પોતાનો તથા પોતાના આશ્રિતોનો બચાવ કરવાને કહો, તે માટે તેને પ્રયત્ન કરવો પડે ત્યાંમુધી તો સમ્યક્દષ્ટિ પોતાની હદ જરા પણ ઉલ્લંઘતો નથી, એમ માનવામાં જરા પણ અડચણ નથી.

આવી જ રીતે દેવ, ગુરૂના અવર્ણવાદ કોઈ બોલતું હોય કે ધર્મનાં અમુક સાધનોનો કોઈ નાશ કરતું હોય, સાધુ સંતને કોઈ તરફથી હરકત થતી હોય, ધર્મનાં સ્થાનો દેવમંદિરો, આદિનો કોઈ નાશ કરતું હોય, પોતાના સ્વધર્મી બંધુઓને વિનાઅપરાધે કોઈએ વિપત્તિમાં સપડાવ્યા હોય તો તેમાંથી તે તે વસ્તુઓનો કે મનુષ્યોનો બચાવ કરવા અને તેને માટે કોઈ વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે પ્રવૃત્તિ પણ કરવી, તે સમ્યક્દષ્ટિને ભૂષણ રૂપે થાય છે. પણ દૂષણ રૂપે નથી.

આમાં પોતાની શક્તિનો વિચાર જરૂર કરવો. પોતાની શક્તિવાળું તે કાર્ય જણાય, પોતાની ફરજવાળું કાર્ય સમજાય તો તે કાર્યમાં પોતાની શક્તિ નહિ છુપાવતાં બનતી પ્રવૃત્તિ કરવી. આવાં કાર્યમાં ઉપશમ ગુણને આગળ ધરી, શક્તિવાન મનુષ્ય તે કાર્યની ઉપેક્ષા કરે છે તો તે સમ્યક્તિને દુષિત કરે છે. પોતાની ફરજ નહિ બળવવાથી તે આત્મા ધર્મમાંથી પતિત થાય છે.

આત્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં તેને કદી વિજય

મળતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે દરેક ભૂમિકામાં તે ભૂમિકાને લાયકનાં કાર્ય કર્યા પછી જ આગળની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકામાં, તે પોતાના આશ્રિત, માતા, પિતા, પત્ની, પુત્ર પુત્રી, બહેન, કુટુંબ, તથા સ્વધર્મી બંધુઓ, શ્રમણ સંઘ, અને ધર્મસ્થાનો વિગેરેની સાર સંભાળ રાખવી, તેનો નિભાવ કરવો, તેમને આગળ વધારવા વિગેરે સર્વજ્ઞતાની જોખમદારી તથા ફરજ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને માથે છે. એટલે તે તે પાત્રની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જ રીયાતના પ્રમાણમાં તે સર્વની સેવા કરવી. એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોએ અનુકુળ ઉપશમ કરવો જોઈએ, પણ પ્રતિકુળ ઉપશમ નહિ કરવો. પ્રતિકુળ ઉપશમ તેને કહે છે કે, જેનું વર્ણન ઉપર કહ્યું તેઓના બચાવ માટે ઉપેક્ષા કરવી, તે સર્વનો કે તેમાંથી કોઈનો સંહાર થતો જોવો.

પરંતુ આવો પ્રતિકુળ ઉપશમ, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવે નહિ કરવો જોઈએ. પોતાની ફરજ બજાવવામાં તે ઉપશમને એક બાજુ મૂકવો પડે તો પણ મૂકી દઈ આશ્રિતોનો બચાવ કરવાનો માર્ગ દેખીતો તે વિપરીત લાગે છે, પણ આ ભૂમિકાવાળાને માટે તે વિપરીત નથી.

તે તો આ કાર્ય કરવાથી જ આગળ વધી શકે. આ કાર્ય કરતાં તેનું અશુભ કર્મ ઓછું થશે. કારણ કે આમાં સ્વર્થ નથી, જીવું અભિમાન નથી. ખુરી આશા નથી. નિરપરાધીનું રક્ષણ છે, આશ્રિતોનો બચાવ છે, ધર્મનું

ગૌરવ છે, અને પોતાની ભૂમિકાનું કર્તવ્ય છે. આ સેવાની ભૂમિકા ઉલ્લંઘ્યા પછીથી જ આ માંહેલી અમુક ફરજોમાંથી તે મુક્ત થાય છે. જેમ આગળ વધે છે તેમ નીચેની ફરજો છૂટતી જાય છે. અને ઉપરની ફરજો વધતી જાય છે. તેના પ્રમાણમાં તેનો અધિકાર, જ્ઞાનભળ, આત્મભળ વિગેરે પણ વધતાં જાય છે.

અહીં કોઈ શંકા કરશે કે, જેમ આપતિ સમયે પોતાના સંબંધમાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વિચાર કરે છે કે આ આપતિ તે મારા અપરાધનું ફળ છે, તેમ અહિં પણ વિચાર કરવો કે પોતાના આશ્રિતોને પ્રાપ્ત આપતિ તે તેમના અપરાધનું ફળ છે, આ દ્વારા તે ભોગવે છે, માટે તેમનો બચાવ શા માટે કરવો જોઈએ? તેમને તેમના કર્મનું ફળ ભોગવવા દેવું જોઈએ, તે ભોગવતાં તેમનું કર્મ ઓછું થશે.

આનો ઉત્તર એ છે કે, વાત તો સાચી છે, પણ જે એ પ્રમાણે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો દયા, કંઠશૂન્યતા, લાગણી, પરોપકાર વીગેરે બધું ઉડી જાય છે. અને આવા પરોપકારી કાર્યો દ્વારા જીવોમાં કંઠશૂન્યતા, કોમળતા, નિઃસ્વાર્થતા, નિષ્કામતા, વિગેરે ગુણો જે સાધકમાં પ્રગટ થાય છે તે બધા અટકી જાય છે. જેના ઉપર પરોપકાર કરવામાં આવે છે તેઓને તો તેમના કર્મનો બદલો હમણાં નહિં તો આગળ પણ ભોગવવો જ પડશે. પરંતુ આવા પરોપકાર કરવાથી બરો ફાયદો તો તે પરોપકાર કરનારને જ થાય છે. તેની અંતઃકરણની વૃત્તિઓ નિર્મળ થાય છે.



તેનું આત્મિકબળ બહાર આવે છે. આ નિમિત્તોદ્ધાર બરી રીતે પરોપકાર કરનાર જ આગળ વધે છે, છતાં પણ આ પરોપકારી કાર્ય દેખી સામે મનુષ્ય પણ પોતાની ભૂલો સુધારે છે. પોતે પરોપકાર કરવા બહાર આવે છે, તેવા ગુણો પોતાનામાં ખીલે છે. એટલે તે પણ પોતાના ઉપર કરતા પરોપકારને લઈ તેવી પ્રવૃત્તિ કરી આગળ વધે છે. આ રીતે વ્યવહારમાર્ગ જળવાઈ રહે છે.

આ આશ્રિતોને વિપત્તિમાં પડેલાં જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી એક જાતની નિર્દયતા, નિષ્કૃષ્ટતા પોતાનામાં વૃદ્ધિ પામે છે. માટે તે ન થવા દેવા માટે પણ પોતે મદદગાર થવાની જરૂર છે.

વળી જે આકૃતમાં સપડાએલા મનુષ્યો છે, તેઓ એમ વિચાર કરે કે આ અમારાં કર્મનો બદલો છે, અને તે અમારે ભોગવવો જ પડશે એમ જાણી તેઓ સમભાવે સહન કરે તો તેને તે કાયદો કર્તા છે, પણ ઉપેક્ષા કરનારને તો કાયદો નથી જ. તેણે તો પોતાની લાગણીઓનો-શક્તિનો વ્યય કરીને અન્યને બચે તો બચાવવાં. એટલું યાદ રાખવું જોઈ એ કે, જાગૃત્તિ પૂર્વક બચાવવા કે મદદ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

તેથી કહાય તે કાર્યમાં વિજય ન મળે તોપણ મનમાં ખેદ ન થાય. અથવા તેમાં વિજય મળવાથી લોકો તેની પ્રશંસા કરે તો અભિમાન પણ ન થાય. જો અભિમાન કે ખેદ થાય તો જરૂર સમજવું કે તેની પ્રવૃત્તિ આંકામમાં

આત્મ જાગૃતિપૂર્વક થઈ નથી. આ સર્વ કહેવા ઉપરથી ક્ષિતિાર્થ એ થયો કે, પોતાની ફરજ બજાવતી વખતે ઉપશમનો આશ્રય લેવો નહિ, પણ પોતાને માથે તેજા પ્રસંગો આવી પડ્યા હોય તો તે સહન કરવા અને તે કસોટીમાંથી પસાર થવા, તથા આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં આગળ વધવા માટે ઉપશમનો આશ્રમ કરવો.

હવે સમ્યક્ત્વનું ખીજું લક્ષણ “સંવેગ” છે.

સમ્યક્ત્વની જીવ, મોક્ષ સિવાય ખીજી કોઈ ચીજની ઝંખના કે પ્રાર્થના ન કરે. વ્રત-તપ વિગેરે કેવળ મોક્ષની ઇચ્છાએ જ કરે. મોક્ષની ઇચ્છા પણ અદ્વિતીય જ હોય. મોક્ષ સિવાય બધી લગનીઓ છૂટી જાય ત્યારે જ મોક્ષની ઇચ્છાને અદ્વિતીય કહેવાય. મોક્ષની પણ ઇચ્છા, અને મોક્ષની જ ઇચ્છા, એ બન્નેમાં ફેર છે. મોક્ષની પણ ઇચ્છા છે, તેમાં મોક્ષની ઇચ્છા તો છેજ, પણ સાથે સાથે ઇંદ્ર-ચક્રવર્તિનાં સુખાદિ ભૌતિક સુખની ઇચ્છા પણ વર્તી રહી છે. જ્યારે મોક્ષની જ ઇચ્છામાં તો કોઈપણ ભૌતિક સુખની ઇચ્છા છે જ નહિ. એક પુદ્ગલપરાવર્ત શેષ સંસારમાં તો મોક્ષ પણ જોઈએ છે, એ ભાવના વર્તતી હોય છે.

પરંતુ મોક્ષ જ જોઈએ છે એ ભાવના તો અર્ધ-પુદ્ગલ પરાવર્ત શેષ સંસારકાળમાં જ થાય. નારકી અને તિર્યંચ ગતિથી તો ઉદ્દેગ મિથ્યાત્વીને પણ છે, પરંતુ સાથે સાથે દેવગતિ અને મનુષ્યગતિ પ્રત્યે ઉદ્દેગ તો સમ્યક્ત્વની જ હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વની તો એજ સમજે કે ચારે

ગતિઓ તે પુદ્ગલને આધિન હોવાથી ગુલામગીરીવાળી છે, અને સ્વાધિનગતિ તો ફક્ત મોક્ષગતિ જ છે.

ટુંકમાં પુદ્ગલજન્ય કોઈપણ સુખની સ્પૃહારહિત જ સમ્યક્દષ્ટિ આત્મા હોય. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સમંકિતની સજ્જાયમાં કહ્યું છે કે:—

“ સુરનંર સુખ જે દુઃખ કરી લેખવે,

વ'છે શિવ સુખ એક;

આ પ્રમાણે મોક્ષની રૂચિ અને સંસારની અરૂચિરૂપ “સંયોગ” તે સમ્યક્ત્વનું બીજું લક્ષણ છે.

સમ્યક્ત્વી જીવ સંસારને કેદખાનું માને, તેનાથી ઉદાસીન બને. સંસારપ્રત્યે ઉદાસીનતા—ભવથી ઉદાસીનતા—જન્મમરણની ઉદાસીનતા, આ રીતે ઉદાસીન બની સંસારથી છુટવાની ઇચ્છા કરે, અને ભવપાશથી છોડાવનાર સદ્ગુણીને શરણે જવાની પ્રબલ જિજ્ઞાસા જે વર્તે તે “નિર્વેદ” નામે ત્રીજું લક્ષણ છે.

ભવપાશથી વિરકતતા અને આત્મધર્મનું શરણ આ બે પ્રબલ સાધનોની મદદથી જ અજ્ઞાનનો નાશ સાધી સ્વરૂપ સ્થિતિ મેળવવાની હોઈ, સમ્યક્ત્વી જીવોમાં આ “નિર્વેદ” ગુણની ઘણી જરૂરીયાત છે.

દુઃખી પ્રાણિઓને વિષે પક્ષપાત વિના દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે અનુકંપા છે. જેમજેમ મનુષ્ય પરમાર્થના માર્ગમાં આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું હૃદય

વિશેષને વિશેષ આર્દ્ર બનતું બન્ય છે. જગતમાં વિવિધ શરીરને ધારણ કરનાર અનેક પ્રકારના પ્રાણિસમુહ છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પ્રાણિને દુઃખ પસંદ નથી. એટલે નાના કે મોટા શરીરધારી તમામ જીવો પ્રત્યે સમ્યક્ત્વી આત્માના હૃદયમાં દયાનો ઝરો વહ્યા જ કરે છે. જગતની જે ચીજમાં જીવનું અસ્તિત્વ હોય તે સજીવ ચીજ પછી ભલે તેમાં એકલી સ્પર્શ જાણવાની તાકાતવાળો જીવ હોય, સ્પર્શ અને રસ જાણવાની તાકાતવાળો જીવ હોય, સ્પર્શ-રસ અને ગંધને જાણવાની તાકાતવાળો જીવ હોય, સ્પર્શ-રસ-ગંધ અને રૂપને જાણવાના સામર્થ્ય વાળો જીવ હોય, સ્પર્શ-રસ-ગંધ-રૂપ અને શબ્દને સમજવાના સામર્થ્યવાળો હોય, એ પાંચે ઇન્દ્રિયો સાથે વિચાર શક્તિને ધારણ કરનારો પ્રાણિ હોય, આહે તો મનુષ્ય હોય કે જાનવર હોય, પણ તે સર્વે પ્રત્યે અનુકંપા ધારણ કરવાવાળો હોય તેજ સમ્યક્ત્વી છે. પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-વન-સ્પતિ અને ત્રસ ( જે ઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ) એ છએ કાચોની માન્યતાને ધારણ કરનારાઓ જ સમ્યક્ત્વી છે, અને તેઓ જ અનુકંપા પાળી શકે છે. આહે ગીરિંગુ-કામાં કે, ભૂગર્ભમાં રહી સમાધિ લગાવનારો પણ ભૂતોના ભેદો, ભૂતોનું સ્વરૂપ વિગેરેના ખ્યાલરહિત હોય તો સંપૂર્ણ અનુકંપા કેવી રીતે પાળી શકે ?

પોતાના ભોગ કે ઉપભોગમાં આવતી ચીજો પૈકી કઈ ચીજનો ભોગોપભોગ, શક્યઅનુકંપાનો રોધક છે ? તેની પૂરી સમજણ પણ જેને નથી તેવા આત્માઓ, કદાચ

શરીરાદિ અનેક પ્રતિકુળતાઓને સહન કરવાવાળા હોય. છતાં, સંજીવ અને નિર્જીવતાના સંપૂર્ણ ખ્યાલ રહિત હોય. અર્થાત્ ઓછી સમજવાળા હોય, અથવા તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપેક્ષા વૃત્તિવાળા હોય, અગર સર્વજ્ઞ ભગવાનોએ પ્રરૂપેલ સંજીવ વસ્તુઓમાં લેશ-માત્ર પણ અશ્રદ્ધાવાળા હોય તો તેવાઓ સંપૂર્ણ અનુકંપા પાળી શકતા જ નથી. સાચી અનુકંપા બુદ્ધિવાળાઓએ તો સૂક્ષ્મ યા સ્થૂલ પ્રાણિમાત્રનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. મુડીદારને જ રક્ષણ આપનાર રાજ્ય જેમ ન્યાયી ન ગણાય તેવી રીતે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયશક્તિ ધારણ કરનાર પ્રાણિ પ્રત્યે જ અનુકંપાવાળા બની, ન્યુન ઇન્દ્રિયશક્તિ ધારણ કરનાર પ્રાણિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરનાર વાસ્તવિક અનુકંપાવાળો કહી શકાય જ નહિ.

વળી અન્ય જીવો પ્રત્યે અનુકંપા બુદ્ધિ રાખનાર માણસ, મનુષ્ય પ્રત્યે દયાહીન બને, કોઈ મનુષ્યને દુઃખી દેખી તેનું હૃદય ન દ્રવે, યથાશક્તિ તેનું દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર ન થાય, સ્વશક્તિ ન હોય તો અન્યદ્વારા પણ દુઃખીના દુઃખને દૂર કરાવવાની કોશિષ ન કરે, પોતે બ્યાપારી હોય તો વિશ્વાસુ ઘરાકને છેતરવાની બુદ્ધિ રાખે, ડોક્ટર કે વકીલ હોય તો દહીં અને અસીલના આર્થિક સંયોગોનો ખ્યાલ નહિ કરતાં સ્વસ્વાર્થની પોષણતાનું જ મુખ્ય લક્ષ રાખે, સરકારી નોકરીયાત કે કોઈ મોટા હોદ્દા ઉપર રહેલ અમલદાર સરકારી પગાર ખાવા છતાં લાંચ-રૂશવત લીધા વિના કામ ન કરે, પ્રજા ઉપર અસહ્ય કર નાખે,

આવા બધા મનુષ્યો અનુકંપાહીન જ કહેવાય છે. આવા મનુષ્યો પોતાની યશ-કીર્તિ ખોતર ગર્ભે તેવાં લાંબાં ભાષણો કરતા હોય, થોડું ઘણું લોકહિત કરતા હોય કે અન્ય જીવોને હુલાવી પ્રાપ્ત કરેલ પૈસાનો કોઈ જનહિતાર્થે કે અન્ય સદ્માર્ગે થોડો ઘણો વ્યય કરતા હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ અનુકંપાવાળા કહી શકાય જ નહિં.

સાચા દયાળુ મનુષ્યો તો નાતજાતના તફાવતવિના પોતાની દયાળુવૃત્તિને સર્વત્ર માર્ગે આપી, લોકોનાં દુઃખો દુર કરવા માટે પોતાની શક્તિને તેઓ જરા પણ છુપાવતા નથી. એટલું જ નહિં પણ આને-મદદ આપું અને આને મદદ ન આપું એવો પક્ષપાત જરા પણ તેઓને હોતો નથી. તેઓતો શક્તિ અનુસાર સર્વને મદદ આપતા જ રહે છે.

ખીજનાં દુઃખો જોઈને જ તેનું હૃદય રડી ઉઠશે. અન્યને સુખી જોઈને જ તે આનંદ માણશે. કારણકે તેને સર્વમાં આત્મા જ દેખાય છે. તેને દેહભાન ઉડી ગયેલું હોય છે. સર્વાત્ર પવિત્ર પ્રેમ-પ્રેમ-ને પ્રેમ જ તેને હોય છે.

અનુકંપા બે પ્રકારની છે. દ્રવ્ય અનુકંપા અને ભાવ અનુકંપા. દ્રવ્યઅનુકંપાથી તે દુઃખી જીવોને મદદ કરે છે. સાથે સાથે ભાવઅનુકંપાને તે પ્રસંગે અજમાવે જાય છે. આત્મભાન ભૂલેલા અને અજ્ઞાન અધિકારમાં ભૂલા પડી ગયાં ખાનારા જીવોને આત્મભાન કરાવવું, સત્ય સમજાવવું, સુરસ્તે ચડાવવા તે ભાવઅનુકંપા છે. આત્મા એજ સત્ય છે. તેનો મૂળ સત્તાગૌરવ સ્વભાવ આનંદ સ્વરૂપ છે. તેને પ્રગટ

કરવો તેજ સત્યનો માર્ગ છે. આ માર્ગ તરફ જીવોને વાળવા એ જ ભાવ અનુકંપા છે. પાપીઓને દેખી પાપીનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં પાપ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવો જોઈએ. પાપીને દેખીને તો હૃદય દ્રવિત થવું જોઈએ કે આ બિચારાને અજ્ઞાનતાની ભાવ બિમારી છે. તેની અજ્ઞાનતાની બિમારી હટાવવા માટે મારે કોશિષ કરી તેને સદ્માર્ગે લાવવાની કોશિષ કરવી જોઈએ, અને પોતે કોશિષ કરતાં છતાં પણ તે વિપરીત માર્ગનો ત્યાગ ન કરે તો તે માણસની તેવી ભાવિતવ્યતા જ સમજી તેના પ્રત્યે માધ્યસ્થ ભાવવાળો પોતે બને. સમ્યગ્દર્શનવાળો જીવ તો શક્તિ અનુસાર આ બંને પ્રકારે અનુકંપા કરતો જ રહે છે. અનુકંપા વિના તો નિર્વેદ અને શાન્તિ નકામાં છે.

હવે શમ-સંવેગ-નિર્વેદ અને અનુકંપાના પાલનનો પૂર્ણ આધાર તો આસ્તિકતા ઉપર જ છે. આસ્તિકતા ન હોય તો પૂર્વોક્ત ચાર લક્ષણની પૂરી સમજ પણ ન પામે. સમ્યક્ત્વનું મુખ્ય લક્ષણ તો આસ્તિકતા છે. જેથી આ આસ્તિકતા લક્ષણ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં હોવું જ જોઈએ. આ ન હોય તો બધું નકામું.

જે આત્માએ રાગદ્વેષને સર્વથા છુટ્યા છે, એવા ચીતરાગ, તારક, તીર્થના સ્થાપક છે. શ્રી જિનેશ્વરે જે કહેલ છે તે સાચું, તે જ શક્ય વિનાયુ એમ માનવું તે આસ્તિક્ય છે. આસ્થા, શ્રદ્ધા, ખાત્રી, પ્રતીતિ, નિશ્ચય, દૃઢતા, આસ્તિકતા વિગેરે એકાદ નામો છે. શ્રી મહાવીર

જિને હતા. એ જિન ન હોત તો આપણે એમને ન માનત. આપણે નામના પૂજારી નથી, પણ જેઓમાં જિનપણુ હોય તેઓના પૂજારી છીએ. જેઓએ કર્મનો તમામ કચરો ખાલી કરી, અનંતજ્ઞાન અને અનંત દર્શનાદિ નિઃસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું, તેનું કહેલું તે બધુંએ સાચું, જરાપણ શંકા વિનાનું. આવી માન્યતાદ્વારા પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો એનું નામ આસ્તિક્ય.

ઉપરોક્ત પાંચ લક્ષણો હોય તો જગતમાં જૈન પણું બતાવી શકાય. સહવાસમાં આવનાર ઉપર છાપ પાડી શકાય. આ એક-એક લક્ષણ એવું છે કે સંસાર પરિભ્રમણના બધા હેતુઓનું માત્ર આ પાંચ લક્ષણોથી જ ખંડન થઈ જાય છે. ઉપશમથી કષાયોનું, સંવેગવડે સંસારના સુખોનું, નિર્વેદથી સંસારનું, અનુકંપા વડે નિર્દયતાનું, અને આસ્તિક્ય વડે નાસ્તિકતાનું ખંડન થઈ જાય છે.

આ ઉપશમાદિ પાંચ લક્ષણો જેની અંદર હોય છે તેનામાં પરોક્ષ એવું સમ્યક્ત્વ પણ સારી રીતે જાણી શકાય છે. પરમ શાંતિના ઇચ્છક મનુષ્યોએ આ પાંચ ગુણોને પ્રગટ કરવા દ્વારા દર્શનમોહનીય કર્મને હટાવવા તે તે પ્રકારે પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. હવે મોહનીય કર્મના ચારિત્ર મોહનીય નામના બીજા લેદ અંગે વિચારીએ.

સ્વસ્થભાવમાં રમણ કરવા રૂપ શુદ્ધ ચારિત્રનું રોધક, નહિ રમણ કરવા યોગ્ય પરભાવમાં આત્માને રમણ કરાવનાર અર્થાત્ જેનાથી આત્માને દુન્યવી ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થો



તરફ મિત્ર કે શત્રુભાવ વર્તે, સ્વીકાર કે ત્યાગનો ભાવ જાગે, તે કર્મને ચારિત્રમોહનીયકર્મ કહેવાય છે. તે ચારિત્રમોહનીયકર્મ ૧૬ કષાય અને નવ નોકષાય વડે કરીને પચવીસ પ્રકારનું છે.

અહીં કષય એટલે સંસાર, અને આય એટલે લાભ, જે અપાવે તે કષાય. અર્થાત્ સાંસારિક લાભો અપાવે તે કષાય. આ કષાયો ક્ષમા, સરલતા, નમ્રતા અને નિર્દોષતા (અનાશક્તિ) લાવોને ઢાંકી દઈ ક્રોધાદિક લાવોનું વેદન કરાવે છે.

કષાય મુખ્ય ચાર પ્રકારે છે.

ક્રોધ—કળુઓ, ઇર્ષ્યા, પરસ્પર મત્સર, ખેદ, ઉચ્ચરોષ, હૈયાનો ઉકળાટ, રીસાળપણું, બળાપો એ વીગેરે દ્વારા ક્રોધનો તિરસ્કાર કરવો, કપકો આપવો, સાથે ન રહી શકવું, સામાના ઉપકારને વિસરી જવો, ખીજની સાથે સમાનભાવે નહિ વર્તવું, વીગેરે ઘણી લાગણીઓનો ક્રોધમાં સમાવેશ થાય છે. આત્મામાં એવી લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું કર્મ તે ક્ષમા સમ્યક્ચારિત્રાવરણ ક્રોધકષાય મોહનીયકર્મ કહેવાય છે.

માન—અહંતા (જાત્યાદિમદ), ખીજઓની હલકાઈ, પોતાની પ્રશંસા, ખીજઓને પરાલવ, પરની નિંદા, ખીજઓ પ્રત્યે અસહભાવ ઉપરાંત ખીજને વગોવવા, ક્રોધનો ઉપકાર ન કરવો, અશ્લકષણું, અવિનય કરવો, ખીજના ગુણોને

ઠાંકવા, પોતાની મોટાઈની લાગણી, વીગેરેનો માનમાં સમાવેશ થાય છે. આત્મામાં આવી માનની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું કર્મ તે નમ્રતા સમ્યક્ચારિત્રાવરણ માન કષાય મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

**માયા**—વક્તા, ગુપ્તપાપાચરણ, કુડ, કપટ, બીજાને ઠગવા, હૃદયના લાવને છુપાવવો, પોતાના સ્વાર્થ માટે ગાંડામાં ગણાવું—મૂર્ખની ચેષ્ટા કરવી, ગુપ્ત આચરણ, વક્રબુદ્ધિ, વિશ્વાસઘાત, બહારનો દેખાવ કૃત્રિમ કરવો, બીજાને ઠગવાની યુક્તિઓ કરવી, બીજા ઉપર તરાપ મારવાનો પ્રયત્ન કરવો, શબ્દની મીઠાસ રાખી વિપરીત વર્તન કરવું, વીગેરેનો માયામાં સમાવેશ થાય છે. આત્મામાં આવી માયાની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું કર્મ તે સરલતા સમ્યક્ ચારિત્રાવરણ માયાકષાય મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

**લોભ**—એકદું કરવાનો સ્વભાવ, કઠોરતા, અતિમમતા, કૃપણતા, છતી સામગ્રીએ ભૂખ્યા રહેવું, મળેલી વસ્તુ સાચવી રાખવા ખૂબ મથવું, ત્રણે લોકની વસ્તુ પોતાને મળી જાય તો સાડું એમ ઈચ્છવું, ભવિષ્યમાં મેળવવાની ઈચ્છા, વીગેરે લોભનાં રૂપો છે. આત્મામાં આવી લોભની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળું કર્મ તે અનાશક્તિ સમ્યક્ ચારિત્રાવરણ લોભકષાય મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

આહી કષાય ચાર ગણ્યા, પરંતુ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ દરેક આત્માને એક સરખા હોતા નથી.

કોઈને તીવ્ર હોય છે, કોઈને મંદ હોય છે, કોઈને ઘણો ટાઈમ ટકી રહે છે, કોઈને થોડો ટાઈમ રહે છે, એટલે તીવ્ર અને મન્દાદિરૂપે અસંખ્યાત લેહે તે ક્રોધાદિ ચારે થાય છે. પરંતુ તે લક્ષમાં ન આવી શકે માટે તે ક્રોધાદિ દરેકને સ્થુલ ચાર લેહે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે.

૧. અનન્તાનુબંધી:—અનંતકાળ અનંતલવો સુધી સંસારની પરંપરા ચાલે તેવો અનુબંધ ધરાવતા જે તીવ્ર-તર કષાય તે અનન્તાનુબંધી કષાય છે. લયંકરમાં લયંકર કોટિના, મરણ સુધી ટકી રહેવાવાળા, બીજા જન્મમાં પણ સાથે જવાવાળા, સમજવટથી પણ શાંત ન કરી શકાય એવા, પશ્ચાતાપથી રહિત, નરકગતિના કારણભૂત અને સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનારા તે અનન્તાનુબંધી કષાયો છે. જો કે સમ્યક્દર્શનગુણનું આવરણ કરનાર તો મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ છે, પરંતુ તેમાં સહાયક અનન્તાનુબંધી કષાયો છે. તે સમ્યક્દર્શનમાં સહાયક આચરણોને કરવા હેતા નથી. માટે તે ચારિત્રવરણીય હોવા છતાં સમ્યક્ત્વના ઘાતક પણ કહેવાય છે. ઉપશમ-ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ રૂક્ત દર્શનમોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓના જ ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી હોતી નથી, પરંતુ દર્શનમોહનીય કર્મની ત્રણ પ્રકૃતિઓ અને અનન્તાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા તથા લોભ એ સાતે પ્રકૃતિઓના ઉપશમ-ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી હોય છે. ઉપશાંતયેલ મિથ્યાત્વ ફરીથી ઉદયમાં આવવા ટાઈમે, પહેલાતો અનન્તાનુબંધી

કષાયો ઉદયમાં આવે છે. માટે જ અનંતાનુબંધી કષાયો તે સમ્યક્ત્વના ઘાતક છે.

**૨. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોના:**—સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવા છતાં “અ” એટલે અલ્પ પણ, પ્રત્યાખ્યાન એટલે ચારિત્રનું આવરણ કરે તેવા કષાયો તે અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય કહેવાય છે. અનંતાનુબંધીય વિના અપ્રત્યાખ્યાનીય હોય તો સમ્યક્ત્વ તો થવા દે છે, પરંતુ લેશમાત્ર પણ ત્યાગ ન થવા દે. તે એક વર્ષ પર્ચંત આત્મામાં રહેવાવાળા, દેશવિરતિનો ઘાત કરનાર અને તિર્યચગતિના કારણભૂત છે. અનંતાનુબંધીની અપેક્ષાએ આ કષાયો મંદ છે.

**૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયો**—હિંસાદિ પાપ વ્યાપારના સર્વથા ત્યાગ કરવારૂપ પ્રત્યાખ્યાનને (સર્વવિરતિ પણાને) જે કષાય આવરે, તે પ્રત્યાખ્યાનીયકષાય કહેવાય છે. આ કષાયમાં ક્રોધ વિગેરેની લાગણી અતી તીવ્રતાવાળી નહિ હોવાથી બહુતીવ્રતાવાળાં નવાં કર્મ તેનાથી બંધાતાં નથી. આમાં સાચી સમજણ અને કંઈક ત્યાગ હોય છે, પરંતુ સર્વથા ત્યાગ જીવને કરવા દેતા નથી. એટલે તે સર્વવિરતિનાઘાતક, મનુષ્યગતિના કારણભૂત અને આરમાસ પર્ચંત રહેવાવાળા છે.

**૪. સંજવલન:**—આ કષાય, સમ્યક્ચારિત્રનું બહુ જ ઓછામાં ઓછું આવરણ કરે છે. ચારિત્રવાળા સાધુને પણ પરિષદાદિ પ્રાપ્ત થવાથી કંઈક કષાયયુક્ત કરે છે પરંતુ તેનાથી આત્માને થોડું જ નુકસાન થાય છે. સંજવ-

લન કષાયથી બંધાતાં કર્મની તીવ્રતા તે ઓછામાં ઓછી બંધાય છે. આ કષાય તે યથાખ્યાતચોરિત્રનો ઘાત કરનાર, પંદર દિવસ રહેવાવાળા અને દેવગતિના કારણ ભૂત છે.

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો ક્રોધ, ચાર પ્રકારનો માન, ચાર પ્રકારની માયા અને ચાર પ્રકારનો લોભ ગણતાં ૧૬ પ્રકાર કષાયના થાય છે. તેમાં યાવજીવપર્યંત, એક વરસ પર્યંત, ચાર માસ પર્યંત અને પંદર દિવસ પર્યંત સ્થિતિનું જે કથન છે તે કષાયોની તીવ્રતા મંદતા બતાવવા માટે સ્થૂલ વ્યવહાર નયને આશ્રયી છે. કેમકે પ્રત્યાખ્યાના વરણ, અપ્રત્યાખ્યાની અને અનંતાનુબંધીય કષાયની અંત-મુદૂર્તાદિકાળની સ્થિતિપણ સંભવે છે.

કોઈ મનુષ્યને અમુક નિમિત્તે કોઈ અન્ય માણસના ઉપર તીવ્ર ક્રોધ થયો, તે બંધાં સુધી જીવે છે, ત્યાં સુધી તેના અંતઃકરણમાંથી જતો નથી. એટલું જ નહિ પણ તે કષાયનો અન્ય વ્યક્તિ પ્રત્યે લવાંતરમાં પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેવો તીવ્ર કષાય તે અનંતાનુબંધી બાળવો. આ અનંતાનુબંધી કષાયની લાગણીથી ફરી તેવું કષાયકર્મ બંધાય, અને તે બંધાયેલું કષાયકર્મ ઉદયમાં આવી એવો કષાય કરાવે કે જેથી બીજું પણ તેવું જ કષાયકર્મ બંધાય. એમ અનંતપરં બંધાવાની પરંપરા ચલાવનાર હોવાથી તેને અનંતાનુબંધી કહેવાય છે.

કોઈ માણસને માત્ર એકવર્ષ પર્યંત ક્રોધ રહે છે. એક વરસ પછી સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કાળે ક્ષમાપના કરવાથી કે

ખીજી કોઈ રીતે નાશ પામે છે, તે અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય છે. એવી રીતે ચાર માસ પર્યંત રહેવાવાળા અને પછીથી ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણકાળે સર્વ જીવને ખમાવતાં નાશ પામે છે, તે પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય છે.

વળી પંદર દિવસ રહેવાવાળા અને પછીથી પાશ્વિક પ્રતિક્રમણકાળે સર્વ જીવને ખમાવતાં નાશ પામે છે, તે સંજ્વલન કષાય છે.

આ પ્રમાણે સહેલાઈથી કષાયોની તીવ્રતા અને મંદતા પરસ્પર જણાવવા માટે આ સ્થિતિકથન હોય તેમ સંભવિત છે. અન્યથા ઉપર કહેલી સ્થિતિની સાથે કષાયોનો સંબંધ કોઈ રીતે ઘટી શકતો નથી.

અનંતાનુબંધી કષાય તે નરકનો હેતુ, અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાય તે તિર્યચગતિનો હેતુ, પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય તે મનુષ્ય ગતિનો હેતુ, અને સંજ્વલનકષાય તે દેવગતિનો હેતુ છે, આ કથન પણ પૂર્વની માફક કષાયોની તીવ્રતા-મંદતા સમજાવવા વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ છે. કેમકે અનંતાનુબંધિ કષાયના ઉદયે વર્ત્તો જીવ, ચાર ગતિના આયુષ્યનો બંધ કરી ચારે ગતિમાં ગમન કરે છે. પરંતુ એટલી વિશેષતા છે કે, તીવ્ર અનંતાનુબંધિ કષાયના ઉદયે વર્ત્તો જીવ નરકાયુષ્યનો બંધ કરી નરકગતિમાં જાય છે. અનંતાનુબંધિની આવી તીવ્રતા તો મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં હોઈ શકે છે.

હવે અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયનો ઉદય અવિરતિ સમ્યગ્-દૃષ્ટિને પણ હોય છે. પરંતુ તે તો માત્ર મનુષ્યાયુ અને

દેવાયુ અને તેની ગતિનો બંધ કરે છે. પણ નરકાયુ કે તિર્થંચાયુ અને તેની ગતિનો બંધ કરતા નથી. તેમાં પણ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ અને નારકો તો મનુષ્યાયુ જ બાંધે. તેમજ પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયનો ઉદય દેશવિરતિને પણ હોય છે, તે તો માત્ર દેવાયુ અને દેવગતિનો જ બંધ કરે છે.

સંજવલન કષાયનો ઉદય સંયત સાધુને પણ હોય છે, અને તે માત્ર દેવાયુ અને દેવગતિનો જ બંધ કરે અથવા ન પણ કરે. તેથી અનંતાનુબંધ્યાદિક કષાયો નરકાદિ ગતિના કારણભૂત છે તે સ્થૂલદષ્ટિથી કહેલું છે.

અનંતાનુબંધિ કષાયના ઉદયે ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી. અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયના ઉદયે દેશવિરતિપણું હોતું નથી, પણ સમ્યક્ત્વ સંભવે છે. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદયે સર્વવિરતિપણું હોતું નથી, પણ દેશવિરતિનો સંભવ છે. સંજવલન કષાયના ઉદયે મોહના ઉદયના બિલ્કુલ અભાવરૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર હોતું નથી, પણ સર્વવિરતિ હોય છે.

કષાયોના રસની તીવ્રતા મંદતાની અપેક્ષાએ ૬૪ ભેદ પણ થાય છે. કોઈ પણ એક કોધનો રસ તે અન્ય ત્રણ પ્રકારના કોધ જેવો પણ હોય, એવી રીતે માન-માયા અને લોભ તે અન્ય ત્રણ પ્રકારના માન-માયા અને લોભના રસ જેવા પણ હોય. જેમકે અનંતાનુબંધીય કોધ જેવો અનંતાનુબંધીય કોધ, અપ્રત્યાખ્યાનીય જેવો અનંતાનુબંધીય કોધ,

પ્રત્યાખ્યાનીય જેવો અનંતાનુબંધીય ક્રોધ અને સંજ્વલન જેવો અનંતાનુબંધીય ક્રોધ. એ પ્રમાણે સોળે કષાયોને ઘટાવતાં ૬૪ લેહ પણ થઈ શકે છે.

કષાયના સહચારી અને કષાયના ઉદ્દીપક તેને નોકષાય કહેવાય છે. જો કે કષાયો કરતાં નોકષાયોનું બળ ઓછું હોય છે, પરંતુ કષાયોના બળ પ્રમાણે સંસાર વધારવામાં ખાસ મદદગાર છે. નોકષાયના બળનો આધાર કષાયના બળ ઉપર છે. જેમ જેમ કષાયોનું બળ ઢીલું પડતું જાય છે, તેમ તેમ નોકષાય પણ ઢીલા પડતા જાય છે. અને સંજ્વલન કષાયોનો ઉપશમ કે ક્ષય થતાં થતાંમાં તો તેઓનો પણ તદ્દન ઉપશમ કે ક્ષય થઈ જ જાય છે. આ નોકષાયના નવ લેહ છે. જીવને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના સ્વભાવવાળું જે કર્મ તે હાસ્યમોહનીય કર્મ છે.

ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“ચત્વિં ઠાણેહિં હાસુપ્પત્તીસિયા । તં જહા-પાસિત્તા,  
૨ માસિત્તા, ૩ સુણિત્તા, ૪ સંમરિત્તા ॥”

દર્શનથી, ભાષણથી શ્રવણથી અને સ્મરણથી એમ ચાર સ્થાનકે હાસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં દર્શન, ભાષણ અને શ્રવણ બાહ્ય કારણ છે અને સ્મરણ અંતર્યંતર કારણ છે. હાસ્યમોહનીય કર્મના ઉદયથી જ આ બંને પ્રકારનાં કારણો પામીને જીવને હસવું આવે છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં જીવને પ્રીતિ પેદા કરવાવાળું કર્મ તે રૂતિમોહનીય કર્મ છે.



જીવને અપ્રીતિ કે નારાજ પેદા કરાવવાવાળું કર્મ તે અરતિમોહનીય કર્મ છે. ઇહલોક ભય (મનુષ્યને મનુષ્યથી થતો ભય), પરલોકભય (મનુષ્યને પશુ આદિકનો કે નરકાદિગતિનો ભય), આદાન ભય (દ્રવ્યાદિના હરણનો ભય), અકસ્માત ભય (પોતાના ઉપર વિદ્યુતપાતનો કે ઘર વીગેરે પડવાનો ભય), આજીવિકા ભય, મૃત્યુ ભય, અને અપયશ ભય. આ સાત પ્રકારના ભય પૈકી કોઈપણ પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન કરાવનાર કર્મ તે ભયમોહનીય કર્મ છે.

ઈષ્ટના વિયોગાદિથી જીવને શોકશીલતા ઉત્પન્ન કરાવવાળું કર્મ તે શોકમોહનીય કર્મ છે.

મનમાં ઘૃણા-દુઃખ-કંટાળો ઉત્પન્ન થવા દ્વારા પદાર્થને દૂર કરવાની કે પદાર્થ પાસેથી ખસી જવાની ઈચ્છા કરાવવાવાળું કર્મ તે જીગૃક્ષામોહનીય કર્મ છે.

સૈણભાવના વિકારને પેદા કરવાવાળું કર્મ તે સ્ત્રીવેદ.

પૌરુષભાવના વિકારને પેદા કરવાવાળું કર્મ તે પુરુષવેદ.

નપુંસકભાવના વિકારને પેદા કરવાવાળું કર્મ તે નપુંસકવેદ.

આ પ્રમાણે નોકષાય કર્મ નવ પ્રકારે છે. અહીં સુખ-દુઃખના કારણોની પ્રાપ્તિ તે વેદનીય કર્મનું ક્ષણ છે, અને તેમાં પ્રીતિ-અપ્રીતિ થાય તે રતિ-અરતિ મોહનીય કર્મનું ક્ષણ છે. તેવી રીતે જ્યારે આત્મા, ભયના સંયોગોથી

મુખ્ય બની જઈ ભોન ભૂલો થાય ત્યારે તે “ભયમોહ-  
નીચોદય” સમજવો, અને જ્યારે ભયના સંયોગોમાં  
અશાંતિ, દુઃખ કે કલેશ અનુભવે ત્યારે તે “ભયવેદનીય”  
સમજવું. અર્થાત્ મોહોદયથી વ્યાકુલતા આવે અને વેદ-  
નીચોદયથી અશાંતિ, દુઃખ વિગેરે પેદા થાય છે.

મોહનીય કર્મના બન્ને ભેદોનું વર્ણન અહીં પૂર્ણ  
થયું. સારાંશ એ છે કે દર્શનમોહનીયકર્મ સત્યવસ્તુમાં  
શ્રદ્ધા કે દૃઢતા થવા દેતું નથી, અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મ  
જાણવાપ્રમાણે વર્તન કરતાં અટકાવે છે. જ્ઞાન અને  
દર્શનનાં આવરણો દૂર થતાં, વસ્તુને વસ્તુરૂપે જાણી જોઈ  
શકાય છે, પણ તે સાથે આ દર્શનમોહનીય કર્મ ઓછું  
થયું હોય તોજ યથાર્થપણે માન્ય કરવામાં, તેના ઉપર  
શ્રદ્ધા આવી શકે છે, અને તે શ્રદ્ધા આવ્યા પછી ચારિત્ર  
મોહનીય કર્મ ઓછું થતાં તે પ્રમાણે વર્તન કરાય છે.

**આયુષ્કર્મ :—**

આ કર્મ એક બેડી તુલ્ય છે. તે ચાર પ્રકારે છે.  
(૧) નારકીનું આયુષ્ (૨) તિર્યંચનું આયુષ્ (૩) મનુષ્યનું  
આયુષ્ (૪) દેવનું આયુષ્.

જેમ અમુક મુદત સુધી શિક્ષામાં મુકરર કરેલા  
કેદીને તે મુદત પૂરી થયા સિવાય મુકત થવાતું નથી, તેમ  
આયુષ્ની મર્યાદા પૂરી થયા સિવાય પ્રાણી અન્ય જન્મમાં  
જઈ શકેતો નથી. ઘણા પ્રાણીઓ કે જેઓ વ્યાધિ, ઇષ્ટ

વિયોગ અને અનિષ્ટ યોગાદિ અનેક સંનેગોમાં સપડાયેલા હોવાથી આ સંસારમાં પોતાનું મૃત્યુ જલ્દી ઇચ્છે છે, પરંતુ તેઓ જલ્દીથી મરી જતા નથી. કેમકે તેમના આયુષ્યની મર્યાદા દીર્ઘ હોય છે. તે ગમે તેટલી ઇચ્છા થતાં હ્રસ્વ થતી નથી. જ્યારે અનેક પૌદ્ગલિક સુખમાં એશ-આરામ કરનારા પ્રાણિઓ, પૂર્વ પુણ્યયોગે અખૂટ ધનપ્રાપ્તિ, જહાલી પ્રિયા અને ઇષ્ટ સંતતિ આદિ અનેક સુખી સંનેગો પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી આ દુનિયામાં પોતે લાંબા આયુષ્ય વડે દીર્ઘકાલીન સુખ ભોગવે તેવું ઇચ્છે છે, છતાં આયુષ્યની મર્યાદા ટુકી હોય તો પોતાનેવહાલા તે પૌદ્ગલિક સુખોને અર્ધભુક્ત સ્થિતિમાં જ ત્યજવા પડે છે અને આયુષ્ય મર્યાદાના વેગને આધિન થવું પડે છે. આ કર્મ દરેકને પૂર્વલવમાં જ બંધાય છે, અન્ય કર્મ તો ભવે યા ભવાંતરે ઉદયમાં આવે છે, જ્યારે આયુષ્યકર્મ તો જે ભવમાં બાંધ્યું હોય તે ભવપૂર્ણ થયે બીજા ભવમાં જ ઉદયમાં આવે છે. શ્રેણિક રાજા કે જેઓ વીરપ્રભુના પરમભક્ત હતા, તેઓએ તદ્ભવે તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોવા છતાં આગામી ભવનું આયુષ્ય પ્રથમ નિર્ણિત થઈ ગયેલું હોવાથી નારકીમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું હતું. આયુષ્યકર્મ આખા ભવમાં એક જ વાર બંધાય છે, અને તે ભવપૂર્ણ થયે, નવા ભવની શરૂઆતથી ઉદયમાં આવી, બેડીની માફક જીવને શરીર ધારણ કરાવી તે શરીરમાંથી નિકળવાની જીવને ગમે તેટલી ઇચ્છા હોય તો પણ બદ્ધાયુકર્મનો ભોગવટો પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તે શરીરમાં રોકી રાખે.

છે. જીવને નવા શરીરનો સંયોગ તે આયુષ્ય અને એ સંયોગ ટકાવી રાખનાર કર્મને આયુષ્યકર્મ કહેવાય છે. આયુષ્યકર્મનાં દલિકોનો ઉદયકાળ પૂર્ણ થયા બાદ એક સમય માત્ર પણ જીવને તે શરીરનો સંયોગ ટકી શકતો નથી. એટલે નારક શરીરમાં ટકાવી રાખનાર કર્મને “નારકાયુષ્કર્મ”, તિર્યચ શરીરમાં ટકાવી રાખનાર તે “તિર્યચાયુષ્કર્મ”, માનવશરીરમાં ટકાવી રાખનાર તે “માનુષાયુષ્કર્મ”, અને દેવના શરીરમાં ટકાવી રાખનાર કર્મ તે “દેવાયુષ્કર્મ” કહેવાય છે.

અહીં આયુષ્ય અને આયુષ્યકર્મ એ બન્ને અલગ ચીજ છે તે સમજી શકાય તેવું છે. આયુષ્યકર્મ એ કારણ છે, અને જીવને નવા શરીરના સંયોગરૂપ આયુષ્ય એ તેનું ફળ છે. આયુષ્યકર્મના ઉદયથી જીવને તે તે ગતિને યોગ્ય બાકીની કર્મપ્રકૃતિઓ પણ ઉદયમાં આવે જ છે. કોઈ વખત જીવને અકાળે મરીને પણ બીજી ગતિમાં જઈ ઉપજવું પડે, અને કેટલાક જીવો, પોતાના આયુષ્યકર્મના કાળને પૂરો કરીને જ બીજી ગતિમાં ઉપજે. આ પ્રમાણે આયુષ્ય કર્મના અપૂર્ણતા અને પૂર્ણતાના હિસાબે બે પ્રકારો તે કર્મના શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. (૧) અપવર્તિ આયુષ્યકર્મ અને (૨) અનપવર્તિ આયુષ્યકર્મ.

જેમાં ઓછાશ થઈ શકે એટલે ત્રુટી શકે તે “અપવર્તિ આયુષ્યકર્મ” કહેવાય છે. આવાં આયુષ્ય ઘટી જાય તો પણ અંતર્મુદ્ધર્તથી તો ઓછું ન જ થાય. પુરેપુરું

લોગવાય, એટલે કે જેમાં લેશમાત્ર પણ ઘટાડો ન થાય તેવું નિકાચિતપણે બંધાયેલ તે “અનપવર્તિ” આયુષ્ય કર્મ” કહેવાય છે. આ “અનપવર્તિઆયુષ્યકર્મ” તે બે પ્રકારે છે (૧) સોપક્રમ અનપવર્તિ અને (૨) નિરૂપક્રમ અનપવર્તિ.

અહિં ઉપક્રમ એટલે આયુષ્યને ત્રુટવાના સંયોગો. સોપક્રમ એટલે ત્રુટવાના સંયોગવાળું અને નિરૂપક્રમ એટલે ત્રુટવાના સંયોગ વિનાનું.

ત્રુટવાના સંયોગો આવે, તો પણ ત્રુટે નહિં ત સોપક્રમઅનપવર્તિ આયુષ્ય, અને ત્રુટવાના કારણોનો સંયોગ જ ન થાય અને ત્રુટે પણ નહિં તે “નિરૂપક્રમઅનપવર્તિ આયુષ્યકર્મ” કહેવાય છે. આયુષ્યના ટકાવનો આધાર આયુષ્ય કર્મ હોઈ, આયુષ્યકર્મ ત્રુટવાથી આયુષ્ય પણ ત્રુટી જાય છે.

દેવ, નારક, ચરમદેહી, શલાકાપુરૂષો, અકર્મભૂમિ અને અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો, કર્મ-ભૂમિઓમાં ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા ત્રણ આરાના તથા અવસર્પિણીના પ્રથમ ત્રણ આરામાંના યુગલિકો, તે બધા અનપવર્તિ આયુષ્યવાળા હોય છે. તેમાં પણ ચરમદેહી અને શલાકા પુરૂષો સિવાયના જીવો અનપવર્તિ અને નિરૂપક્રમ આયુષ્યવાળા હોય છે. અને ચરમદેહી તથા શલાકાપુરૂષો સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ અનપવર્તિ આયુષ્યવાળા હોય છે.

અપવર્તિઆયુષ્ય સોપક્રમ જ હોય છે એટલે તે સોપક્રમ અપવર્તિ કહેવાય છે.

ઔપપાતિક ( દેવો અને નારકો ), ચરમદેહી, શલાકા પુરૂષો ( તીર્થંકરો, ચક્રવર્તિઓ, બળદેવો, વાસુદેવો ), અને અસંખ્ય વર્ષનાં આયુષ્યવાળા જીવો ( અકર્મભૂમિ તથા અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા મનુષ્યો અને તિર્થંચો, કર્મભૂમિમાં ઉત્સર્પિણીના છેદના ત્રણ આરાના તથા અવસર્પિણીના પ્રથમ ત્રણ આરામાંના યુગલિકો ) સિવાયના તમામ મનુષ્યો અને તિર્થંચો (૧) સોપકમ અનપવર્તિ, (૨) નિરૂપકમ અનપવર્તિ અને (૩) સોપકમ અપવર્તિ આયુષ્યવાળા હોય છે.

અહીં અપવર્તિઆયુષ્યકર્મ જેટલું બાંધ્યું હોય છે, એટલે કે તે કર્મદલિકો જેટલાં બંધાયાં હોય છે, તે દલિકોના ભોગવટામાં ન્યૂનતા નહિં થતાં, તે દલિકો જે ક્રમે ભોગવવાનાં હોય તે ક્રમે નહિં ભોગવાતાં જલ્દી ભોગવાઈ જઈ તેનો વખત ટુંકાઈ જાય છે તેને આયુષ્ય ત્રુટયું કહેવાય છે. જેમ લાંબી કરેલી દોરીને એક છેડે અગ્નિ સળગાવ્યો હોય તો તે દોરી અનુક્રમે લાંબી મુદતે બંજી રહે છે, અને તેજ દોરીને એકઠી કરીને તેમાં અગ્નિ મુક્યો હોય તો તે એકદમ જલ્દીથી બંજી જાય છે, તેવી જ રીતે સોપકમ અપવર્તિઆયુષ્ય શોડાકાળમાં યુરં થઈ જાય છે. અને જે આયુષ્યકર્મ તેના બંધસમયે ગાઢ નિકાશિત બાંધ્યું હોય, તે અનુક્રમે જ ભોગવાય છે. સેંકડો ઉપક્રમથી પણ તે ક્ષીણ થઈ શકતું નથી.

કોઈ અનપવર્તિ આયુષ્યવાળા જીવોને આયુષ્યભૂતિ થવા

સમયે ઉપક્રમો થાય તો, તે ઉપક્રમો માત્ર તેમને કહને અર્થે સમજવા, પણ આયુષ્યના ક્ષયમાં કારણભૂત સમજવાં નહિં. જેમકે સ્કન્ધકાચાર્યના પાંચસો શિષ્યો, તથા અર્ણવ-કાપુત્ર આચાર્ય, ઝાંઝરીયામુનિ વિગેરે ચરમ શરીરી હોવાથી અનપવર્તિ આયુષ્યવાળા હતા. તેમને ઉપસર્ગ થયા તે આયુષ્યક્ષયમાં કારણભૂત હતા જ નહિં.

કર્મબંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનકો વિચિત્ર છે, અને અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ છે. તે સ્થાનકોમાં કેટલાંક નિરૂપકમકર્મને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તેથી જેવા અધ્યવસાયે જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તે કર્મ તેવી રીતે લોગ-વવું પડે છે. જેમ અમુક ચોજન લાંબા માર્ગમાં ઘણા માણસો એક સાથે ચાલ્યા હોય, છતાં તેમની ગતિની તરતમતાથી જવાના સ્થાને, પહોંચવાના કાળમાં ભેદ દેખાય છે (કોઈ વહેલા પહોંચે છે, કોઈ વિલંબે પહોંચે છે). તેવી જ રીતે એક સરખી સ્થિતિવાળું કર્મ ઘણા જીવોએ બાંધ્યું હોય તેમાં પણ પરિણામના ભેદથી તેનો લોગકાળ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. કહ્યું છે કે:—

પિંડીભૂતઃ પટઃ કિલ્લન્નશ્ચિરકાલેનશુષ્યતિ ।

પ્રસારિતઃ સ एवाશુ, તથાકર્માણ્યુપક્રમૈઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—જેમ ભીતું વસ્ત્ર પિંડરૂપ કરીને મુક્યું હોય તો તે લાંબી મુદતે સુકાય છે, અને તેજ વસ્ત્ર લાંબું ક્યું હોય તો જલ્દી સુકાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે કર્મ પણ ઉપક્રમોથી જલ્દી ક્ષય પામે છે.

પોતાના જ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયાદિકથી અને બીજાએ ઉત્પન્ન કરેલા વિષ તથા શસ્ત્રાદિકથી જે પોતાના જીવિતનો અંત આવે, તે સર્વે ઉપક્રમ કહેવાય છે. તે ઉપક્રમના અધ્યવસાય વગેરે સાત ભેદો છે.

અજ્ઞવસાણ નિમિત્તે, આહારેવેયણાપરાઘાણ ।

ફાસે આણાપાણુ, સત્તત્તિહં સ્થિજ્ઞાણ આહ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—અધ્યવસાન—નિમિત્ત—આહાર—વેદના—પરાઘાત—સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ એ સાત પ્રકારે આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૧) અધ્યવસાનના ત્રણ પ્રકાર છે. રાગ,ભય અને સ્નેહ. તેમાં રાગનો અધ્યવસાન પણ મરણનો હેતુ થાય છે. જેમ એક અતિરૂપવાન—યુવાન મુસાફર, અરણ્યમાં તૃષાતુર થવાથી પાણીની પરખે ગયો. ત્યાં પાણી પાનારી સ્ત્રીએ જળ લાવીને તેને પાચું. પછી તે મુસાફર પેલી સ્ત્રીએ ના કહ્યા છતાં પણ ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે સ્ત્રી તેની સામું જ બેઠી રહી, અને જ્યારે તે મુસાફર અદૃશ્ય થયો, ત્યારે તે સ્ત્રી તેની ઉપરના ઉત્કટ રાગના અધ્યવસાયથી તરત જ મૃત્યુ પામી.

ભયના અધ્યવસાયથી કૃષ્ણ—વાસુદેવને બેઠે સોમિલ બ્રાહ્મણ હૃદયસ્ફોટ થવા વડે મરી ગયો.

સ્નેહના અધ્યવસાયથી ભાનુનામે મંત્રીની પત્ની સરસ્વતી, તે પતિના મૃત્યુ થયાની શંકા થવાથી પોતે મૃત્યુ પામી હતી. રૂપાદિક બેવાથી જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય



તે રાગ; અને સામાન્ય રીતે સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર જે પ્રીતિ થાય તે સ્નેહ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના અધ્યવસાયથી પણ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૨) ખીબું નિમિત્તથી એટલે દંડ, શસ્ત્ર, રજબુ, અગ્નિ, જળમાં પતન, મૂત્ર પૂરીપનો રોધ અને વિષનું સંપર્ક વિગેરે કારણથી પણ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૩) આહારથી એટલે ઘણું ખાવાથી, થોડું ખાવાથી અથવા બિલકુલ આહાર નહીં મળવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે. સંપ્રતિ રાજના પૂર્વભવનો શુભ દ્રમક, જે સાધુ થયો હતો, તે દીક્ષાના દિવસે જ અતિઆહારથી મૃત્યુ પામ્યો હતો.

(૪) વેદનાથી એટલે શૂળ વિગેરેથી તથા નેત્રાદિકના વ્યાધિથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૫) પરાધાતથી એટલે ભીંત-ભેખડ વિગેરે પડવાથી અથવા વીજળી વિગેરેના પડવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૬) સ્પર્શથી એટલે સર્પાદિના ડંશથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

(૭) શ્વાસોશ્વાસથી એટલે દમ વિગેરેના વ્યાધિને લીધે ઘણા શ્વાસોશ્વાસ લેવાથી અથવા શ્વાસ રૂંધાવાથી પણ આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

એક સમયમાત્ર પણ કોઈનું આયુષ્ય વૃદ્ધિ

પામતું નથી, પરંતુ યોગ્ય જીવનચર્યાથી ત્રુટતું એટકી શકે છે. યોગવિદ્યા આદિથી કે રસાયણોનાં ઉપયોગ કરવાથી આયુષ્યનો કાળ કંઈ લાંબોતો નથી, પણ જે કાળપ્રમાણ બાંધ્યું હોય તે કાળ પ્રમાણે બરાબર ભોગવાય છે. તેને ઉપચારથી આયુષ્ય વધ્યાં એમ બોલાય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ થાય છે કે તેમાં “ઘટાડો બહુ ન થયો.”

આયુષ્યકર્મનોબંધ ઘોલના પરિણામે થાય છે. ઘોલના પરિણામ એટલે પરાવર્તમાન પરિણામ. ઉત્તરોત્તર સમયે પરિણામની ધારા ચડતી જતી હોય, પછી ભલે તે શુભ હોય કે અશુભ હોય પણ તે સમયે આયુષ્યકર્મ બંધાતું નથી. અને તેથી જ આઠમા આદિ ગુણુસ્થાનકોમાં ક્રમશઃ શુદ્ધ પરિણામની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી, અને ત્રીજે ગુણુસ્થાનકે પણ ઘોલના પરિણામનો અસંભવ હોવાથી આયુષ્ય કર્મ બંધાતું નથી. શેષ પહેલાથી છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનક સુધીમાં ઘોલના પરિણામનો સંભવ છે. એટલે તેવા પરિણામે ત્યાં આયુષ્ય કર્મનો બંધ થાય છે. સાતમે ગુણુસ્થાનકે જો કે આયુ બંધાય છે ખરું, પણ ત્યાં નવી શરૂઆત થતી નથી. છઠ્ઠે ગુણુસ્થાનકે પ્રારંભિક બંધ તે સાતમે ગુણુસ્થાનકે પુરો કરે છે.

સોપક્રમ આયુષ્યવાળા જીવો પોતાના વર્તમાન ભવના અંતિમ ત્રીજે ભાગે, નવમા ભાગે, સત્તાવીસમે ભાગે અથવા છેવટ મરણવખતે છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તે, આવતાં ભવનું આયુષ્ય કર્મ બાંધે છે. અહીં કોઈ આચાર્યો સત્તાવીસમાં ભાગથી

ઉપર પણ આવતા લવના આયુષ્યના બંધની કલ્પના કરે છે. તેમજ ત્રણ ત્રણ ભાગની કલ્પના પણ છેલ્લા અંત-મુંદૂર્ત્ત સુધી કરે છે. નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા જીવોને માટે આયુષ્યના બંધનો કાળ એવો છે કે દેવતાઓ, નારકીઓ તથા અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાલા મનુષ્ય અને તિર્યંચો (યુગલિકો) પોતાનું વર્તમાન આયુષ્ય છ માસ બાકી રહે ત્યારે આગામી લવનું આયુષ્ય બાંધે છે. તે સિવાયના બીજા નિરૂપકમ આયુષ્યવાળા (ચરમ શરીરી સિવાયના ચક્રવર્તી-બળદેવાદિક-શલાકા પુરૂષો) જીવો પોતાના આયુષ્યને ત્રીજે ભાગે આગામી લવનું આયુષ્ય બાંધે છે.

**નામકર્મ:—**

સંસારી જીવોને ગતિ, જાતિ, શરીર, શરીરનાં અવયવ, શરીરનો બંધો, શરીરનો આકાર, શરીરનાં પુદ્ગલોનું, પરસ્પર સંયોજન ઇત્યાદિ શરીરને લગતાં સંયોગોની પ્રાપ્તિ આ નામકર્મથી થાય છે. આ દરેક સંયોગની પ્રાપ્તિ લિન્ન લિન્ન જીવોને લિન્ન-લિન્ન પ્રકારે થતી હોઈ, નામકર્મ ૪૨, ૬૭, ૯૩, અને ૧૦૩ એમ ભેદો વાળું છે. નામકર્મને શાસ્ત્રમાં ચિતારા સમાન કહ્યું છે. ચિતારો જેમ ચિત્રને અનેક રંગો પૂરીને જુદા જુદા રૂપે ચીતરી બતાવે છે, તેમ નામકર્મ તે જીવને વિચિત્ર રૂપધારી બનાવ્યા કરે છે. તે નામકર્મની પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે.

શારીરિક અને માનસિક સુખ દુઃખના હિસાબે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની જુદી જુદી ભૂતાની કુદરતી પરિ-

સ્થિતિ યા અવસ્થાને ગતિ કહેવાય છે. ગતિ ચાર પ્રકારે છે. સંસારી આત્માને એ ચારે પૈકી કોઈપણ એક પરિસ્થિતિમાં કાયમ જવું પડતું જ હોવાથી તેને ગતિ કહી છે. જીવને અમુક એક ગતિમાં લઈ જનારું અમુક એકજ ચોક્કસ કર્મ હોય છે. એટલે ગતિ તે ચાર પ્રકારે હોઈ તેને અપાવનાર કર્મ પણ ચાર પ્રકારે છે.

જીવ સુખ, દુઃખ વેદેછે તે તો વેદનીય કર્મના ઉદયથી, પરંતુ સુખ, દુઃખના સંયોગવાળી પરિસ્થિતિમાં જઈ મુકાવું તે તો ગતિનામ કર્મના ઉદયથી જ થાય છે. એટલે ગતિનામકર્મ સુખ દુઃખના ઉપલોગમાં નિયામક છે.

પ્રાયઃ ઉત્તરપુણ્ય લોગવવારૂપ શારીરિક અને માનસિક સુખવાળી અવસ્થા, યા કુદરતી પરિસ્થિતિને દેવગતિ કહેવાય છે. અને તે ગતિમાં લઈ જવાને સમર્થ કર્મ તે દેવગતિ નામકર્મ કહેવાય છે. શારીરિક અને માનસિક સુખ, દુઃખ યુક્ત પરિસ્થિતિ તે મનુષ્યગતિ, અને તે ગતિમાં લઈ જવાને સમર્થ કર્મ તે મનુષ્યગતિ નામકર્મ કહેવાય છે.

ભૂખ, તરસ, શીત, તાપ આદિ દુઃખયુક્ત પરિસ્થિતિ તે તિર્યંચ ગતિ, અને તે ગતિમાં લઈ જવાને સમર્થ કર્મ તે તિર્યંચગતિ નામકર્મ, તીવ્ર શીત, ઉષ્ણાદિ દુઃખરૂપ ઉત્તર પાપના લોગવટાવાળી પરિસ્થિતિ તે નરક ગતિ અને તે ગતિમાં લઈ જવાને સમર્થ કર્મ તે નરક ગતિ નામકર્મ. આ રીતે દેવગતિ, મનુષ્યગતિ તિર્યંચ-

ગતિ અને નરક ગતિ, એમ ગતિ તે ચાર પ્રકારે છે, એટલે તે તે ગતિને અપાવનાર કર્મપણુ અનુક્રમે દેવગતિ નામકર્મ, મનુષ્યગતિ નામકર્મ, તિર્યંચગતિ નામકર્મ અને નરક-ગતિનામકર્મ એમ ગતિનામકર્મ પણુ ચાર પ્રકારે છે.

ગતિનામકર્મનો ઉદય તે આયુકર્મને અનુસરીને જ વર્તેલો હોઈ, વિપાકોદયથી પણુ ભોગવાય અને પ્રદેશોદયથી પણુ ભોગવાય છે. કોટાકોટી સાગરોપમના સ્થિતિબંધવાળું ગતિનામકર્મ, તેટલી સ્થિતિવાળું આયુષ્યકર્મ હોય તો જ વિપાકોદયથી ભોગવી શકાય. પણુ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ તો તેત્રીસસાગરોપમથી અધિક હોઈ શકતી જ નથી. વળી ચાર પ્રકારના ગતિનામકર્મમાંથી કોઈ એક પ્રકારના ગતિનામકર્મના ઉદય વખતે તે ગતિને અનુક્રમ જ આયુષ્યકર્મનો ઉદય આવવો જોઈએ એવું પણુ બની શકતું નથી. કારણ કે વર્તમાન આયુના ઉદય સમયે બંધાએલ આગામી ભવનું આયુકર્મ તે વર્તમાન આયુષ્ય પૂર્ણ થયે ઉદયમાં આવે જ. અન્ય કર્મ તો તે ભવે પણુ ઉદયમાં આવે અને કેટલાક ભવો વીત્યા પછી પણુ ઉદયમાં આવે. પરંતુ આયુષ્ય કર્મ તો વર્તમાન આયુષ્ય પૂર્ણ થયા બાદ નવા ભવના પ્રારંભમાં જ ઉદયે આવે.

નવા ભવના આયુષ્યકર્મના ઉદય વખતે વર્તેલો ગતિનામકર્મનો ઉદય, આયુષ્યને અનુરૂપ ન હોય તો આયુષ્યને અનુરૂપ ગતિ રૂપે સંક્રમી પ્રદેશોદયથી વેદાય છે. વળી તે આયુષ્યના પૂર્ણ ભોગવટા સુધીના કાળમાં વચ્ચે

વચ્ચે કોઈ અન્ય ગતિનામકર્મનો ઉદયકાળ પાકતો હોય તો પણ આયુષ્યકર્મને અનુરૂપ ગતિનામકર્મરૂપે સંક્રમી પ્રદેશોદયથી વેદાય છે. જેમકે મનુષ્ય, તે મનુષ્યગતિને વિપાકોદયથી અને બાકીની ગતિનું કર્મ સત્તામાંથી સ્થિતિ પાકે ઉદયમાં આવે તેમ તેમ મનુષ્યગતિમાં સંક્રમાવીને લોગવી પૂર્ણ કરે છે. એવી રીતે ચારે ગતિમાં સમજવું. ગતિનામકર્મની માફક આયુષ્ય કર્મ તે અન્ય આયુષ્યમાં સંક્રમી શકતું નથી. તે તો જેવું બધાયું હોય તેવું જ વેદાય છે.

પ્રત્યેક ગતિના જીવોમાં સુખ-દુઃખના સંયોગો કંઈ એક સરખા જ હોતા નથી. જેમકે નરકગતિમાં પહેલી નારકીથી સાત નારકીઓ સુધી દુઃખની પરિસ્થિતિ અનુક્રમે એક એકથી અધિક હોય છે. તિર્થંત્રગતિમાં તિર્થંત્રપચેન્દ્રિય કરતાં ચંઉરિન્દ્રિય-તેઘંદ્રિય-બેઘંદ્રિય અને એકેન્દ્રિય તિર્થંત્રોમાં દુઃખના સંયોગો અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ હોય છે. દેવગતિમાં ભવનપતિ આદિ દેવો કરતાં અનુત્તરવાસી દેવોમાં સુખના સંયોગોની અધિકતા છે. એ રીતે મનુષ્યગતિમાં પણ ન્યૂનાધિકતા છે. તો પણ સુખ-દુઃખના ઉપલોગરૂપ અમુક પ્રકારની કુદરતી પરિસ્થિતિને સ્થૂલરૂપે ચાર વિભાગમાં વહેંચી તે પરિસ્થિતિને “ગતિ” નામે ઓળખાવી તે ગતિને પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા કર્મને ગતિનામકર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

આ ચાર ગતિમાંથી કોઈ પણ એક ગતિના તમામ

જીવોમાં રહેલ ચૈતન્ય વિકાસની ન્યૂનાધિકૃતાના હિસાબે તે ગતિનો અમુક અમુક પેટા વિભાગને “ જાતિ ” કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિયપણાથી પંચેન્દ્રિય પશુ સુધીમાં વિવિધ પ્રકારના સમાન પરિણામરૂપ સામાન્ય તે જાતિ અને તે તે જાતિને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં કર્મ તે જાતિનામકર્મ કહેવાય છે.

જાતિ તે એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ પાંચ પ્રકારે હોઈ તે તે જાતિને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં કર્મ પણ, અનુક્રમે એકેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ, બેઇન્દ્રિયજાતિ નામકર્મ, તેઇન્દ્રિયજાતિ નામકર્મ, ચતુરિન્દ્રિયજાતિ નામકર્મ અને પંચેન્દ્રિયજાતિ નામકર્મ એ રીતે પાંચ પ્રકારે છે.

અહીં અમુક અમુક ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિના હિસાબે એકેન્દ્રિયાદિ શબ્દ વ્યવહાર નથી. કારણકે દ્રવ્યરૂપ ઇન્દ્રિયનું ઉત્પન્ન તો અંગોપાંગનામકર્મ તથા પર્યાપ્તિ નામ કર્મના કારણે અને લાવરૂપ ઇન્દ્રિયોનું ઉત્પન્ન તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયાવરણ ( મતિ જ્ઞાનીવરણ ) કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. પરંતુ સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનારૂં તે વેદનીય કર્મ હોવા છતાં પણ તે તે સુખ-દુઃખને અનુરૂપ કુદરતી સંયોગોનું નિયામક જેમ ગતિ નામ કર્મ છે, તેમ અમુક અમુક પ્રમાણમાં ચૈતન્ય વિકાસનું નિયામક જાતિ નામકર્મ હોઈ જાતિનામકર્મથી પ્રાપ્ત થતી જાતિના હિસાબે એકેન્દ્રિયાદિ શબ્દ વ્યવહાર છે.

સર્વ એકેન્દ્રિય જાતિના જીવો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના.

હોવા છતાં કોઈક સમાન બાહ્ય પરિણામના કારણે તેઓમાં ચૈતન્યનો વિકાસ સ્વલ્પ અને લગભગ સરખો હોય છે. તેવી રીતે બેઘંદ્રિયાદિક જાતિઓમાં પણ સમજવું. આ રીતે નિર્દોષ સરખા પણ વડે એક કરાએલ સમાન બાહ્ય પરિણામ જ અમુક અમુક ચૈતન્ય વિકાસમાં નિયામક છે. તે સમાન બાહ્ય પરિણામને જાતિ કહેવાય અને તે અપાવનાર કર્મને જાતિનામકર્મ કહેવાય છે.

પાંચેન્દ્રિય જીવો કરતાં ચતુરિન્દ્રિય જીવોનો ચૈતન્ય વિકાસ અલ્પ હોય. એ રીતે ચતુરિન્દ્રિય જીવો કરતાં તેઘન્દ્રિય જીવોમાં, તેઘન્દ્રિય કરતાં બેઘન્દ્રિય જીવોમાં, અને બેઘન્દ્રિય કરતાં એકેન્દ્રિય જીવોમાં ચૈતન્યનો વિકાસ (ચૈતન્યનો ક્ષયોપશમ) અનુક્રમે અલ્પ હોય છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યશક્તિની ન્યૂનાધિક ખીલવટના ધોરણનું નિયમન તે જાતિનામકર્મના આધારે જ છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારે ચૈતન્ય વિકાસની વ્યવસ્થા તે જાતિ, અને પાંચ પ્રકારની વ્યવસ્થા રૂપ જાતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે જાતિનામકર્મ કહેવાય છે. જાતિ નામ કર્મના ઉદયથી તે જાતિની પ્રાપ્તિમાં જીવ વિવિધ પ્રકારના શરીરને ધારણ કરે છે. સંસારી અવસ્થામાં જીવ તે શરીર વિના તો રહી શકે જ નહીં.

કારણ કે સંસારી જીવોને સુખ-દુઃખના ઉપભોગનું ચાતો ક્રિયા કરવાનું સાધન શરીર જ છે. વળી જીવ તે અરૂપી હોવાથી કઈ જગ્યાએ કયો જીવ રહેલો છે, તેના જ્યાંલ છદ્મસ્થ જીવોને તો સજીવ દેહની પ્રત્યક્ષતાથી જ ચર્ચ શકે છે.



જીવની ચેતના દ્વારા શરીરમાં થતી હલનચલન આદિ ક્રિયાઓ વડે યા તો આહારાદિ સંજ્ઞાઓ ઉપરથી જ તે તે સ્થાને જીવ છે, એમ છદ્મસ્થ જીવો સમજી શકે છે. ચૈતન્ય રહિત મૃતદેહને જોઈ, જીવ આવ્યો ગયો યા તો મરણ પામ્યો એમ લોકો કહે છે.

સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવને સદાના માટે કોઈ અમુક એક જ શરીર કંઈ ટકી રહેતું નથી. માટે જ શરીરનો શબ્દાર્થ નાશવંત થાય છે. શીયંતે ચત્ તત્ શરીરમ્ .

જીવ સદાના માટે શાશ્વત છે. તેની ઉત્પત્તિ કે નાશ છે જ નહીં. પરંતુ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ નવા શરીરને ધારણ કરવા ટાઈમે જન્મ થયો અને તે શરીરનો ત્યાગ કરવા ટાઈમે મૃત્યુ પામ્યો એમ યોદ્ધાય છે. ત્યાં ઉત્પત્તિ અને નાશ શરીરનો છે. આ રીતે અનાદિકાળથી સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરતા જીવે અનંતીવાર લિન્ન લિન્ન શરીરોને ધારણ કર્યાં અને છોડ્યાં.

શરીરધારી અનંતજીવોપૈકી પ્રત્યેકજીવોનાં શરીરો લિન્ન લિન્ન હોવાથી વ્યક્તિશઃ અનંત શરીરો છે. પરંતુ કાર્ય કારણ આદિના સાદૃશ્યની દૃષ્ટિએ સંક્ષેપમાં વિભાગ કરી તે શરીરોના (૧) ઔદારિક શરીર (૨) વૈક્રિય શરીર (૩) આહારક શરીર (૪) તૈજસ શરીર અને (૫) કાર્મણ શરીર એમ પાંચ પ્રકાર શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે.

**ઔદારિક શરીર—**તીર્થંકર ગણધરની અપેક્ષાએ

ઉદાર-પ્રધાન અને વૈક્રિયની અપેક્ષાએ અલ્પ પરમાણુ નિષ્પન્ન-સ્થૂલ વર્ગણાનું બનેલું, વળી જેને બાળી શકાય. છેદનભેદન કરી શકાય, તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચને આ શરીર સાહજિક હોય છે.

**વૈક્રિય શરીર**—નાનું, મોટું, પાતળું, જડું, એક અને અનેક ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપોને વિક્રિયાને ધારણ કરી શકે તે વૈક્રિય શરીર છે. દેવ અને નારકોને લવધારણીય શરીર વૈક્રિય જ હોય છે.

**આહારક શરીર**—ચૈદ્ર પૂર્વધર મુનિરાજોએ તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવા નિમિત્તે કે બીજા કોઈ પણ કારણે એક હસ્ત પ્રમાણ, શુભપુદ્ગલદ્રવ્યનું બનાવેલું, કોઈનો વ્યાધાત ન કરે અને અન્યથી જેનો વ્યાધાત ન થઈ શકે એવું, અને આહારકલબ્ધિના સામર્થ્યથી બનાવેલું તે આહારક શરીર કહેવાય છે. ચૈદ્ર પૂર્વધર મુનિરાજો અત્યંત સૂક્ષ્મ અર્થના સંદેહને દૂર કરવા માટે, અન્યક્ષેત્રમાં રહેલા તીર્થંકર પાસે પોતાના લવજન્ય ઔદારિક શરીરથી જવું અશક્ય ધારી લબ્ધિજન્ય આ આહારક શરીરને ત્યાં મોકલે છે. તે ત્યાં જઈને સંશય નિવારીને પોતાના સ્થાને આવી વેરાઈ જાય છે. આ કાર્ય, ફક્ત અંતર્મુહૂર્તમાં જ થઈ જાય છે.

**તજસ શરીર**—પ્રાચેલ આહારાદિને પકવવામાં કારણભૂત જે શરીર તે તજસશરીર કહેવાય છે. શરીરમાં રહેલી ગરમી આ જરૂરિયાતે જ આ શરીર છે.

મીઠું, અનાજ, પાણી કે અન્ય કોઈ આહાર રૂપ પદાર્થના સાત ધાતુ રૂપે થતા પરિણમન કાર્યમાં આપણે વિચારવું પડશે કે શરીરમાં પરિણામાન્તર કરનાર કોઈક પાક ક્રિયા છે. પકવવાની તાકાતવાળી ચીજ જ પરિણામાન્તર કરી શકે. જેમ અગ્નિમાં પકાવ્યા વિના માટીનો ઘડો પાણીને ભરવા યોગ્ય થઈ શકતો નથી, એવી રીતે પકવવાની તાકાતવાળી વસ્તુ વિના મૂલપદાર્થનું પરિપકવપણું થઈ શકતું નથી. જો પકવવાની તાકાતવાળી ચીજ ન હોય તો શરીરમાં પડેલું મીઠું તે મીઠું જ રહે, માટી તે માટીપણું જ રહે. સંગ્રહણીનો વ્યાધિ જેને થયો હોય તે ખોરાક લે છે પણ પચાવી શકતો નથી, કેમકે દુન્યવી દૃષ્ટિએ કહેવાય છે કે તેની જઠરમાં અગ્નિનું જોર નથી.

પકવવાની તાકાતવાળી ચીજ હોય તો જ શરીરમાં ગયેલ આહાર પરિણામાન્તર પામે અને સાત ધાતુ રૂપે પરિણમે. આવું પરિણામાન્તર કરનાર તે જ તૈજસ શરીર છે. લીધેલ ખોરાકને પકવદશામાં લાવવું, પરિણામાન્તર કરવું તે કામ તૈજસ શરીરનું છે. આ તૈજસ શરીર તે જીવની સાથે વળગેલી ભૂટી છે. દરેક સંસારી જીવની સાથે તૈજસ ભૂટી રહે જ છે. જેમ અગ્નિનો સ્વભાવ છે કે ઘળ-તાણુને પકડે છે. અને પોતે ટકે છે, પણ ઘળતાણુથી જ તેવી રીતે જીવની સાથે રહેલી તૈજસરૂપ ભૂટી ખોરાકને ખેંચે છે અને ખોરાકથી ટકે છે.

તૈજસ શરીર પણ અનેક અકારનું હોય છે, આપણને

ઝીણી કાંકરી પચાવવી મુશ્કેલ પડે છે અને કબુતર ઝીણી કાંકરી ખાય તોય પચી જાય છે. આમ જનવાનું કારણ જઠરની તાકાતમાં ન્યૂનાધિકતા છે. મનુષ્યમાં પણ મંદ જઠરવાળાને હલકો ખોરાક યા પ્રવાહિ ખોરાક પણ પચતો નથી, અને સારી જઠરવાળો એકલા વાલ ખાય તો પણ હરકત આવતી નથી. બાહ્ય શરીર દેખાવમાં મજબુત હોવા છતાં અંદરની તૈજસ લઘ્વી મંદ હોય તો ભારે ખોરાક કે વધુ ખોરાક પચી શકતો નથી. તેવાઓને તે લઘ્વી પ્રદીપ્ત રાખવા માટે વારંવાર ખોરાક લેવો પડે છે. તેઓ વધુ ટાઈમ ક્ષુધા સહન કરી શકતા નથી. જ્યારે કેટલાકનું બાહ્ય શરીર દુબલું—પતળું હોવા છતાં તૈજસની લઘ્વી તીવ્ર હોવાના કારણે ગમે તેવો ભારે ખોરાક પણ પચાવી શકે છે. લાંબો ટાઈમ ક્ષુધા પણ સહન કરી શકે છે. માટે દરેક પ્રાણિના શરીરમાં રહેલી આવા પ્રકારની અગ્નિ જ, તૈજસ શરીર કાયમ હોવાના વ્યાપક પુરાવારૂપે છે.

આ તૈજસ શરીરરૂપ અગ્નિનો અપચય કે ઉપચય થવામાં નિમિત્તભૂત ભલે અન્ય હોય પરંતુ પરભવથી આવતા જીવને જઠરાગ્નિરૂપ આ તૈજસ શરીર તો સાથે જ હોય છે. કારણકે પરભવમાંથી આવતાં જ પહેલાસમયે, આહારનેલાયક સામગ્રીને પાચન કરવાની શક્તિ તો જીવને પોતાની પાસે જ હોવી જોઈએ. આ સામગ્રી તેજ તૈજસ શરીર છે.

તૈજસ શરીરમાં અપચય અને ઉપચય તો થયા જ

કરે છે. બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેનું તૈજસ શરીર, આબા શરીરમાં નવાં નવાં તૈજસપુદ્ગલોથી બનતું રહી શરીરમાં ફેલાતું જાય છે.

મૃત્યુ પામેલ પ્રાણિના બાહ્ય શરીરમાં તજસ શરીર હોતું જ નથી. મૃત્યુકાળના અમુક ટાઈમ પહેલાં તેના બાહ્ય શરીરના અવયવોરૂપ હાથપગમાં ફેલાયેલ તૈજસ શરીરરૂપગરમી, ધીમે ધીમે હટવા માંડે છે. હાથ પગ ઠંડા પડે છે ત્યારે મરનારના સંબંધીઓ સમજી શકે છે કે મૃત્યુ નજીક છે. શરીરમાંથી જીવ ચાલ્યો જાય છે એટલે મૃત શરીરના કોઈપણ ભાગમાં લેશ માત્ર ગરમી રહેતી નથી.

તેવા સમયે હાથપગની નાડીઓના કંપનનો કે હૃદયના ધબકારાનો પૂરો ખ્યાલ ન પામી શકાય તો ડૉક્ટર કે હોશિયાર વૈદ્યના અભાવે ગ્રામ્ય લોકો મૃત્યુ પામતા મનુષ્યના મસ્તક ઉપર થીનું ઘી મુકી શરીરની ગરમીને તપાસે છે. તે દ્વારા શરીરમાં ગરમીનો ખિલ્કલ અભાવ જણાય તો માની લે છે કે જીવ ચાલ્યો ગયો. કારણકે ગરમીરૂપ તે તૈજસ શરીર, બાહ્ય શરીરમાં જીવ વિના ટકતું નથી.

જૈનદર્શનમાં કથિત આ તૈજસશરીર અંગેની હકિકત આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. શરીરે શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે:—

“ગરમીના પ્રમાણુને નિયંત્રિત કરનાર એક યંત્ર શરીરમાં રહે છે. જેને હાઇપોથેર્મસ કહેવાય છે. એ યંત્ર દ્વારા માનવશરીર ભારે દક્ષતાપૂર્વક કામ કરે છે. એ યંત્ર, શરીરની અંદર પ્રત્યેક અંગની આવશ્યકતા અનુસાર તાપમાન બનાવી રાખે છે. સાથે સાથે તાપમાનને સંતુલનમાં રાખે છે. પરંતુ જ્યારે શરીરમાં વિકાર અને વિભ્રાંતિ તર્લ્લ પૂરતા પ્રમાણમાં વધી જાય છે, ત્યારે એ-હાઇપોથેર્મસના હાથ બહારની વાત થઈ જાય છે. તે તાવ દ્વારા સૂચના આપે છે કે શરીરપર શત્રુઓનું આક્રમણ થયું છે. એટલે તેને બહારથી આવશ્યક સહાય પહોંચાડવામાં આવે છે.”

આ પ્રમાણે દરેક જીવની સાથે અનાદિ સંબંધ રહીને ભુક્ત-લીધેલા-આહારના પાચન આદિમાં સહાયક થનાર તજસ શરીર છે.

**કાર્મણુશરીર**—આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલા કર્મ-પરમાણુઓનો સમૂહ તે કાર્મણુ શરીર છે. આ કાર્મણુ શરીર તે નવા અને જુના કર્મના સમુહરૂપ છે. આત્માની સાથે એકાકાર થયેલ આઠે કર્મની અનંતવર્ગીયના પિંડનું નામ જ કાર્મણુ શરીર છે.

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર સિવાય અન્ય કોઈપણ પ્રકારનું શરીર છે જ નહિ. તજસ શરીર અંગે એક વધુ જાણવા જેવી હકિકત એ છે કે તજસ શરીર તે આહારાદિના પાચનનું કારણ હોવા ઉપરાંત અમુક જાતના તપોનુષ્ઠાનથી

તૈજસલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યો, તૈજસ શરીરમાંથી શ્રાપ નિમિત્તે તેજ્જલેશ્યા અને ઉપકાર કરવા નિમિત્તે શીતલેશ્યાનો પ્રયોગ કરી તેજ્જલેશ્યાવડે સામેની વસ્તુને બાળી નાખે છે, અને શીતલેશ્યા વડે બળતી વસ્તુને ઠંડી કરી શકે છે.

આ પાંચે શરીરોત્તુ' નિર્માણુ અનુક્રમે ઔદારિક વર્ગાણુના, વૈક્રિયવર્ગાણુના, આહારક વર્ગાણુના, તૈજસ વર્ગાણુના, અને કાર્મણુ વર્ગાણુના પુદ્ગલ સ્કંધોમાંથી થાય છે.

ગ્રહણ યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગાણુઓમાં પછીપછીની વર્ગાણુઓના પુદ્ગલ સ્કંધો અધિક અધિક સંખ્યાપ્રમાણુ પરમાણુયુક્ત હોવા છતાં અનુક્રમે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા હોવાથી પછીપછીની વર્ગાણુઓના પુદ્ગલ સ્કંધોનાં અનેલાં શરીરો પાણુ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ બને છે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલ સ્કંધોમાં અધિકાધિક સૂક્ષ્મતા હોવાનું કારણ તેમાં એકત્રિત બની રહેલ પરમાણુઓના જથ્થાની સઘનતા છે,

અહીં શિથિલ રચનાને સ્થૂલ અને સઘન રચનાને સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. શિથિલ રચનાવાળી વસ્તુ કરતાં સઘન રચનાવાળી વસ્તુમાં પરમાણુઓનો જથ્થો અધિક હોય છે. એક ઇંચ પ્રમાણુ કપડાના ટુકડા કરતાં એક ઇંચ પ્રમાણુ ચાંદીના ટુકડામાં પરમાણુઓ વધારે હોવાનું કારણ કપડાના ટુકડાની રચના શીથિલ છે અને ચાંદીના ટુકડાની રચના ગાઢ છે. એવી રીતે સમાન અવગાહનાવાળી પુદ્ગલ

વર્ગાણાઓના સ્કંધોમાં જેમ જેમ પરમાણુઓના જથ્થાની સંખ્યા વધુ હોય છે, તેમ તેમ તેનો પરિણામ સઘનતાવાળો હોઈ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ હોય છે.

એટલે સૂક્ષ્મપરિણામી વર્ગાણાના સ્કંધોનું બનેલ શરીર તે સૂક્ષ્મ, અને સ્થૂલપરિણામી વર્ગાણાના સ્કંધોનું બનેલ શરીર તે સ્થૂલ હોય છે. અહીં વર્ગાણા અને તેમાંથી બનતા શરીરોમાં સૂક્ષ્મતા તે પૂર્વ પૂર્વની વર્ગાણા અને શરીરના હિસાબે તથા સ્થૂલતા તે ઉત્તર ઉત્તરની વર્ગાણા અને શરીરના હિસાબે સમજવી.

પુદ્ગલોમાં અનેક પ્રકારનાં પરિણામો પામવાની શક્તિ હોવાથી શિથિલ રૂપમાં પરિણત થયેલ પુદ્ગલો, પરિમાણમાં થોડાં (ન્યુન સંખ્યા પ્રમાણ પરમાણુયુક્ત) હોવા છતાં પણ સ્થૂલ કહેવાય છે. અને ગાઢરૂપે પરિણત થયેલ પુદ્ગલો પરિમાણમાં અધિક હોવા છતાં સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. અધિક અધિક સઘનતાવાળું પુદ્ગલપરિણમન અધિક અધિક સૂક્ષ્મ હોય છે.

ગ્રહણયોગ્ય આઠ પુદ્ગલવર્ગાણાઓમાં સર્વથી સૂક્ષ્મ પરિણામીવર્ગાણાના સ્કંધસમુહમાંથી નિર્માણથયેલ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો, અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી વજન જેવી કઠીન વસ્તુમાં પણ તે પ્રવેશી શકે છે. આ બે શરીરોમાં પણ તૈજસ શરીરતા પ્રદેશો કરતાં કાર્મણ શરીરના પ્રદેશો અનંતગુણા હોવાથી તૈજસ કરતાં પણ કાર્મણ શરીર વધુ સૂક્ષ્મ છે.



જો કે વૈકલ્પિક અને આહારક શરીર પણ અપ્રતિઘાતી છે, પણ તે બન્ને શરીરોનું અપ્રતિઘાતીપણું લોકના ખાસ ભાગ ત્રસ નાડીમાં જ છે. જ્યારે તૈજસ અને કાર્મણું અપ્રતિઘાતીપણું સમગ્ર લોક પર્યંત છે.

ઔદારિકશરીર તે મનુષ્ય તથા તિર્યચગતિના જીવોને અને વૈકલ્પિકશરીર તે દેવ તથા નરકગતિના જીવોને તે તે ગતિમાં જન્મકાળથી લઈ મરણપર્યંત હોય છે. આ બન્ને શરીર કાયમી રહી શકતાં નથી. સંસારી જીવ એક ભવ પૂર્ણ થયા બાદ તે ભવધારણીય શરીરને ત્યજીને જ જાય છે અને નવો ભવ કરવાના સ્થળે પહોંચતાં ત્યાં ભવધારણીય શરીરની રચના નવી કરે છે.

આહારક શરીર તો એક સંપૂર્ણ ભવ પુરતું પણ નહીં હોતાં અમુક યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને અમુક ટાઈમ પુરતું જ હોઈ શકે છે.

તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર તે સદાના માટે દરેક ગતિના જીવોને અનાદિ સંબંધવાળાં છે. સંસારી જીવ એક ભવમાંથી છુટી બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીમાં ભવાંતરાલે પણ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરનો સંબંધ તો ચાલુ જ હોય છે. પ્રવાહની અપેક્ષાએ આ બન્ને શરીરનો સંબંધ પ્રત્યેક સંસારી જીવોને અનાદિકાળનો છે. તેનો અપગ્રય અને ઉપગ્રય થયા કરે છે પરંતુ કોઈ પણ સમયે સંસારી જીવની અવસ્થા આ બન્ને શરીર રહિત્વો હોતી જ નથી.

ખંધાં શરીરોની પ્રાપ્તિનું નિમિત્તકારણ કાર્મણુ શરીર જ છે. કાર્મણુ શરીરના સંબંધ વિનાનો જીવ કોઈ પણ શરીરની પ્રાપ્તિ કરી શકે જ નહીં. કારણ કે કાર્મણુ-શરીર તે કર્મસ્વરૂપ છે. અને કર્મજ સર્વ સંસારી અવસ્થાનું નિમિત્ત કારણ છે.

એક સંસારી જીવને એકી સાથે ઓછામાં ઓછાં બે અને વધારેમાં વધારે ચાર શરીર હોઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે:—

ખીન્નાં કોઈ પણ શરીર ન હોય ત્યારે પણ જીવને સંસાર હોય ત્યાં સુધી કાયમ રહેવાવાળાં તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર તો હોય જ છે. અન્ય શરીર સિવાય માત્ર આ જોજ શરીરના સંબંધવાળી સ્થિતિ તો જીવને અંતરાલ ગતિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. વધુમાં વધુ ત્રણ શરીરના સંબંધવાળી સ્થિતિમાં તૈજસ-કાર્મણુ અને ઔદારિક અથવા તૈજસ-કાર્મણુ અને વૈક્રિય હોય છે. આ ત્રણ શરીરના સંબંધનો પહેલો પ્રકાર મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં તથા ખીન્ને પ્રકાર દેવ અને નારકોમાં જન્મકાળથી પ્રારંભી મરણકાળ પર્યંત અવશ્ય હોય છે.

ચાર શરીરના સંબંધવાળી સ્થિતિમાં તૈજસ, કાર્મણુ તથા ઔદારિક અને વૈક્રિય, અથવા તો તૈજસ, કાર્મણુ, ઔદારિક અને આહારક હોય છે. આ શરીર એકી સાથે હોવાનો પહેલો પ્રકાર વૈક્રિય લઙ્ઘિના પ્રયોગ સમયે કેટલાક મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં હોઈ શકે છે. અને ખીન્ને પ્રકાર આહારક લઙ્ઘિના પ્રયોગ સમયે ગ્રીહપૂર્વી સાધુ મહાત્માને જ હોઈ શકે છે.

આહારકે લખિંધવાળા મુનિને વૈક્રિય લખિંધનો પણ સંભવ હોવા છતાં તે બંને લખિંધનો ઉપયોગ એકી સાથે થતો નથી. કેમકે વૈક્રિય શરીર વિકુબ્યા પછી અવશ્ય પ્રમતદશા અને આહારક શરીર વિકુબ્યા પછી શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત લાવ હોય છે. પ્રમત્તદશા અને અપ્રમત્તલાવ બંને એક સાથે હોઈ નહીં શકવાથી બંને શરીરની વિકુર્ણપણ એકી સાથે થઈ શકે નહીં. એટલે એકી સાથે તો વધુમાં વધુ ચાર શરીરો જ હોઈ શકે. એક કરતાં પણ વધુ શરીરોની સાથે જીવના પ્રદેશોનો અખંડપણે સંબંધ દીપકના પ્રકાશની જેમ ઘટી શકે છે.

ઔદારિકશરીર જન્મસિદ્ધ જ છે. જન્મદ્વારા જે પેદા થાય તે જન્મસિદ્ધ કહેવાય. વૈક્રિય શરીર તે જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. કૃત્રિમ વક્રિયનું કારણ “લખિંધ” છે. એક પ્રકારની તપોજન્ય-શક્તિને લખિંધ કહેવાય છે. લખિંધજન્ય વૈક્રિયશરીરના અધિકારી અમુક ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચ જ હોઈ શકે છે. તપોજન્ય લખિંધ સિવાયની જન્મથી જ મળવાવાળી એક બીજી લખિંધ પણ કૃત્રિમ વૈક્રિયના કારણમાં કેટલાક બાહરવાયુકાય જીવોને માનવામાં આવેલી હોઈ તે જીવોમાં પણ લખિંધજન્ય કૃત્રિમવૈક્રિયાશરીર હોઈ શકે છે.

આહારકશરીર તો કૃત્રિમ જ હોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની લખિંધજન્ય જ છે.

આ પ્રમાણે ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરની આપ્તિમાં નિમિત્ત કારણ તરીકે તે તે શરીરનામકર્મપણુ પાંચ પ્રકારે છે.

કથું શરીર બાંધવા માટે જીવે કઈ વર્ગણા ગ્રહણ કરવી તે નક્કી કરી આપવાનું કામ શરીરનામકર્મનું છે. એટલે તે તે શરીરને યોગ્ય તે તે પુદ્ગલ વર્ગણાઓના ગ્રહણ માટે તે તે સંજ્ઞાવાળાં શરીરનામકર્મજ નિયમિત હોય છે. અમુક વર્ગણા ગ્રહણકરવામાટે અમુક નામ કર્મ જ નિયમિત ન હોય તો કથું શરીર બાંધવા માટે કઈ વર્ગણા લેવી તે ચોક્કસ ન રહેત.

અહિં ઔદારિકાદિ શરીર, ઔદારિકગ્રહણયોગ્ય વર્ગણા, અને ઔદારિકાદિ શરીરનામકર્મ, એ ત્રણેયની સિન્નતા ભુલાર્થ જવી ન જોઈએ.

જેમકે આપણું જે સ્થૂલ શરીર છે તે ઔદારિક શરીર છે. તે શરીરરૂપ રચના જે પુદ્ગલસમુદયી બનેલી છે તે ઔદારિક વર્ગણાનાં જ પુદ્ગલો છે. તે ઔદારિક પુદ્ગલોનું ગ્રહણ જીવને ઔદારિકનામકર્મના ઉદયથી જ થયું છે. ઔદારિકનામકર્મ એ કર્મની પ્રકૃતિ હોઈ કાર્મણુ, વર્ગણાના પુદ્ગલોનું જ બનેલું છે. આ રીતે પાંચેય શરીર, તે તે શરીરમાં ઉપયોગી તે તે શરીરનાજ નામવાળી પાંચેય પ્રકારની પુદ્ગલવર્ગણા અને તે તે વર્ગણાને ગ્રહણ કરાવનાર પાંચેય શરીરનામકર્મ અંગે સમજવું. પાંચેય શરીર નામ કર્મમાં નામ તે (૧) ઔદારિક શરીર નામકર્મ (૨) વૈકિંચ શરીર નામકર્મ (૩) આહારક શરીર નામકર્મ

(૪) તજસશરીર નામકર્મ અને (૫) કાર્મણુ શરીર નામકર્મ છે.

જે જે શરીરનામકર્મનો ઉદય થાય તે તે શરીર યોગ્ય, લોકમાં રહેલ પુદ્ગલો અહણુ કરી, તેને તે તે શરીર રૂપે પરિણુમાવવાનું કાર્ય તે તે શરીરનામકર્મનું છે.

કર્મ એ કારણ છે, અને શરીર એ કાર્ય છે.

અહીં કાર્મણુ શરીર અને કાર્મણુ શરીરનામકર્મ એ બન્ને કાર્મણુવર્ગણુનાં જ પુદ્ગલોમાંથી પરિણામ પામેલ હોવા છતાં બન્ને લિન્નલિન્ન છે.

કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલઅહણુમાં હેતુભુત એવું કાર્મણુ શરીર નામકર્મ તે નામકર્મની એક ઉત્તર પ્રકૃતિ છે. એટલે જ્યાંસુધી કાર્મણુશરીરનામકર્મનો ઉદય છે, ત્યાંસુધી જ કાર્મણુ વર્ગણુનાં પુદ્ગલો આત્મા અહણુ કરી શકે છે.

આત્માની સાથે એકાકાર થયેલ આઠે કર્મની અનંત વર્ગણુના પિંડનું નામ કાર્મણુ શરીર છે.

કાર્મણુ શરીર એ અવયવી છે, અને કર્મની દરેક ઉત્તર પ્રકૃતિયો તેના અવયવો છે. કાર્મણુશરીરનામકર્મ તે બંધમાંથી આઠમા ગુણુસ્થાનકના છઠ્ઠા ભાગે, ઉદયમાંથી તેરમા ગુણુઠાણે, અને સત્તામાંથી ચૌદમા ગુણુસ્થાનકના દ્વિચરિત્ર સમયે જાય છે. જ્યારે કાર્મણુશરીરનો સંબંધ ચૌદમાના ચરમસમય પર્યંત હોય છે.

કાર્મણુ શરીરનામકર્મનો ઉદય તેરમા ગુણુસ્થાનકે સુધી જ હોવાથી ચૌદમે ગુણુસ્થાનકે કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થતું નથી.

આ પ્રમાણે કાર્મણુશરીર અને કાર્મણુશરીર નામકર્મમાં લિન્નતા છે.

શરીરરચનામાં કેવલ તે તે શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ ગ્રહણમાત્રથી શરીર કંઈ તૈયાર થઈ જતું નથી. પુદ્ગલ ગ્રહણ કર્યા બાદ પણ તે પુદ્ગલોમાંથી બે હાથ, બે સાથળ, પીઠ, મસ્તક, છાતી અને પેટ એ આઠ અંગો, તથા આંગળી પ્રમુખ ઉપાંગો, અને આંગળીના પર્વ-રેખા વીગેરે અંગોપાંગની રચના, આગળ પાછળ ગ્રહણ કરાતાં તે તે શરીરનાં પુદ્ગલોનો અન્યોન્ય એકમેક સંબંધ, શરીર-રચનામાં ઉપયોગી પુદ્ગલજથ્થાની રચના, શરીરમાં હાડકાંની ગોઠવણ, શરીરની વિવિધ આકૃતિઓ, વિવિધ પ્રકારે વર્ણુ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શનું શરીરમાં થતું નિર્માણ એ વીગેરે રચનાઓ પૂર્ણ થયા બાદ જ શરીરની રચનાની પૂર્ણતા થાય છે. અને તે તે રચનાઓનું નિર્માણ તે વિવિધ પ્રકારની નામકર્મની પ્રકૃતિના ઉદયથી જ થાય છે.

પાંચે શરીરો પૈકી તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરને અંગોપાંગ નહીં હોવાથી શેષ ત્રણ તે ઔદારિક-વૈક્રિય અને આહારક શરીરને યોગ્ય અંગ-ઉપાંગ અને અંગો-પાંગના સ્પષ્ટ વિભાગરૂપ પરિણામ અનુક્રમે (૧) ઔદારિક

અંગોપાંગ નામકર્મ (૨) વૈક્રિય અંગોપાંગ નામકર્મ અને (૩) આહારક અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયથી જ થાય છે.

પાંચેય શરીરમાં આગળ પાછળ ગ્રહણ કરાતાં તે તે શરીરનાં પુદ્ગલોનો અન્યોન્ય એકાકાર સંબંધ કરવાવાળું બંધન નામકર્મ તે (૧) ઔદારિક બંધન નામકર્મ (૨) વૈક્રિય બંધન નામકર્મ (૩) આહારક બંધન નામકર્મ (૪) વૈજસ બંધન નામકર્મ અને (૫) કાર્મણુ બંધન નામકર્મ, એમ પાંચ પ્રકારે છે.

દરેક સંસારી જીવ બે-ત્રણ કે ચાર શરીરોના એકી સાથે સંબંધવાળો પણ હોય છે.

એટલે જેટલાં શરીરોના એકી સાથે સંબંધ ચાલુ હોય તે દરેક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ પણ ચાલુ હોય છે. તે ટાઈમે પોતાની જાતના કે બીજી જાતના ગ્રહણ કરાતા શરીરના પુદ્ગલોનું પરસ્પર મિશ્રણ થઈ તે સર્વનો એકમેક સંબંધ થઈ જતો હોવાના હિસાબે તે બંધનમાં હેતુભુત ઉપરોક્ત પાંચ બંધનનામકર્મ ઉપરાંત બીજાં દશ મળી કુલ પંદર બંધનનામકર્મ પણ કહેવાય છે.

તે દશનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઔદારિક તૈજસ બંધન નામકર્મ (૨) ઔદારિક કાર્મણુ બંધન નામકર્મ (૩) ઔદારિક તૈજસકાર્મણુ બંધન નામકર્મ (૪) વૈક્રિય તૈજસ બંધન નામકર્મ (૫) વૈક્રિય

કાર્મણુ બંધન નામકર્મ (૬) વૈક્રિય તૈજસ કાર્મણુ બંધન નામકર્મ (૭) આહારક તૈજસ નામકર્મ (૮) આહારક કાર્મણુ નામકર્મ (૯) આહારક તૈજસકાર્મણુ નામકર્મ અને (૧૦) તૈજસકાર્મણુ બંધનનામકર્મ.

આ બંધન નામકર્મ ન હોત તો પોતાની જાતના કે બીજા જાતના શરીરના પુદ્ગલોતું પરસ્પર મિશ્રણ થઈ શકત નહીં. અને પુદ્ગલો ઉડી જઈ વેરાઈ જાત. માટે બંધન નામકર્મ તે તે શરીરપણે પરિણામ પામેલી વર્ગણાઓને જુદા જુદા શરીરની નવીબુની વર્ગણાઓ સાથે મિશ્રણ કરવાનું કામ કરે છે. ઔદારિકનો વૈક્રિય કે આહારક પુદ્ગલો સાથે યોગ થતો નથી માટે પંદરથી અધિક બંધન થતાં નથી.

શરીરનેયોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણાઓમાંરહેલ પરમાણુઓનો તે તે શરીરરચનાનુસાર પરસ્પર પીંડીલાવ અર્થાત્ શરીરરચનાનુસાર પુદ્ગલજથ્થાની રચના કરવાવાળું સંઘાતન નામકર્મ તે (૧) ઔદારિક સંઘાતન નામકર્મ (૨) વૈક્રિય સંઘાતન નામકર્મ (૩) આહારક સંઘાતન નામકર્મ (૪) તૈજસ સંઘાતન નામકર્મ અને (૫) કાર્મણુ સંઘાતન નામકર્મ એમ પાંચ પ્રકારે છે.

શરીરની દ્રઢતાનોઆધાર હાડકાંની રચના ઉપર છે. તે હાડપીંજરના ઘડતરને “સંઘયણ” કહેવાય છે. પાંચ શરીરો પૈકી માત્ર ઔદારિકશરીરમાં જ હાડકાં હોવાથી ઔદારિકશરીર સિવાય અન્ય શરીરોમાં સંઘયણ હોતું



નથી. વિવિધ પ્રાણિઓના હિસાબે વિવિધ પ્રકારનાં સંઘયણ હોવા છતાં સ્થૂલપણે તેનાં છ પ્રકાર. જૈનશાસ્ત્રોમાં દર્શાવ્યા છે. એ છ પ્રકારનાં સંઘયણ થવામાં હેતુભૂત છ પ્રકારનું “સંઘયણનામકર્મ” છે.

૧. વજ્ર ઋષભ નારાયનામકર્મ:—એ હાડકાને મર્કટબંધ વડે બાંધેલા હોય, તેના ઉપર ઋષભ એટલે પાટાના આકારવાળું હાડકું વીંટાયેલું હોય, અને એ ત્રણે હાડકાને લેદનાર વજ્ર એટલે ખીલીના આકારવાળાં હાડકાથી મજબુત થયેલ એવું તે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણ છે. તેનું કારણ જે કર્મ તે વજ્રઋષભનારાયનામકર્મ.

૨. ઋષભ નારાયનામકર્મ:—માત્ર ખીલી રહિત. પૂર્વોક્ત હાડની જે રચના તે ઋષભનારાયસંઘયણ છે. તેનું કારણ જે કર્મ તે ઋષભનારાયનામકર્મ છે.

૩. નારાયનામકર્મ:—જ્યાં હાડકાના બન્ને પાસા મર્કટ બંધથી બંધાયેલા હોય, પણ હાડનો પાટો અને ખીલી ન હોય તેવા પ્રકારની હાડની રચના તે નારાય સંઘયણ. તેનું કારણ જે કર્મ તે નારાયસંઘયણનામકર્મ.

૪. અર્ધનારાયનામકર્મ:—જ્યાં હાડકાંને એક પાસે મર્કટ બંધ હોય, અને ખીજે પાસે ખીલી હોય તેવા હાડની રચના તે અર્ધ નારાય સંઘયણ. તેનું કારણ જે કર્મ તે અર્ધનારાયસંઘયણ નામકર્મ.

૫. કીલિકા નામકર્મ:—જ્યાં કીલિકા ખીલી

માત્રથી જ હાડકાં બંધાયેલાં હોય તેવા પ્રકારની હાડની રચના તે કીલિકા સંઘયણુ. તેનું કારણ જે કર્મ તે કીલિકા સંઘયણુ નામકર્મ.

૬. સેવાર્ત્ત યા છેવટું નામકર્મ:—જ્યાં હાડકાં પરસ્પર અડકીને રહેલાં હોય તે સેવાર્ત્ત કે છેવટું સંઘયણુ છે. સ્નિગ્ધ પદાર્થનું લોજન, તૈલ મદન વગેરે સેવાથી વ્યાપ્ત હોય, એટલે તેની જેને નિત્ય અપેક્ષા હોય તે સેવાર્ત્ત સંઘયણુ. તેનું કારણભૂત જે કર્મ તે સેવાર્ત્ત સંઘયણુ નામ કર્મ યા છેવટું સંઘયણુ નામકર્મ.

આ રીતે સંઘયણુ અને સંઘયણુનામકર્મ કહ્યું. હવે સંસ્થાન અને સંસ્થાન નામકર્મ અંગે વિચારીએ.

સંસ્થાન એટલે શરીરની સારી કે ખરાબ આકૃતિ. અને તે આકૃતિ થવામાં કારણભૂત જે કર્મ, તે સંસ્થાન નામકર્મ. સંસ્થાનો ઘણી જાતનાં હોવા છતાં તે સર્વનો સમાવેશ શાસ્ત્રીય રીતે છ માં કરેલો છે. એટલે સંસ્થાન નામકર્મ પણ છ કહ્યાં છે.

૧. સમચતુરસ્ર નામકર્મ:—સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલા લક્ષણયુક્ત શરીરનાં સઘળાં અવયવો હોય; અથવા પર્યાકાસને બેઠેલા પુરૂષના બે ઢીંચણુનું અંતર, ડાબા બલા ને જમણાં ઢીંચણુનું અંતર, જમણા બલા અને ડાબા ઢીંચણુનું અંતર, આસન અને લલાટનું અંતર—એ પ્રમાણે ચાર અસ-ખાણુનું અંતર સમ-સંરણુ હોય તે સમચતુ-

રસ્ત્ર સંસ્થાન છે. અને જે કર્મના ઉદયથી તે સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે સમચતુરસ્ત્રસંસ્થાનનામકર્મ છે.

૨. ન્યુગ્રોધપરિમંડલનામકર્મ:—ન્યુગ્રોધ-વડના જેવો, પરિમંડલ-આકાર; વડ વૃક્ષની જેમ નાલિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણોપેત મુડોળ હોય અને નાલિની નીચેનો ભાગ લક્ષણહીન બેડોળ હોય, તે ન્યુગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાન. જે કર્મના ઉદયથી તેવા સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે ન્યુગ્રોધ-પરિમંડલનામકર્મ.

૩. સાદિ સંસ્થાન નામકર્મ:—નાલિની નીચેનો ભાગ મુડોળ અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણહીન થાય તે સાદિ સંસ્થાન. જે કર્મના ઉદયથી તેવા સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે સાદિ સંસ્થાન નામકર્મ.

૩. કુખ્જસંસ્થાનનામકર્મ:—મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ અને પગ, લક્ષણ યુક્ત હોય, અને છાતી-ઉદર વગેરે લક્ષણહીન હોય તે કુખ્જ સંસ્થાન. જે કર્મના ઉદયથી તેવા પ્રકારના સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે કુખ્જસંસ્થાનનામકર્મ.

૫. વામનસંસ્થાનનામકર્મ:—છાતી, પેટ વગેરે અવયવો લક્ષ્યમ યુક્ત હોય, અને મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ અને પગ તે લક્ષણ રહિત હોય તે વામન સંસ્થાન. જે કર્મના ઉદયથી તેવા પ્રકારના સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે વામન સંસ્થાનનામકર્મ.

૬. હુંડકસંસ્થાન નામકર્મ:—શરીરનાં સઘળાં અવ-

યવો લક્ષણ રહિત અને બેડાળ હોય તે હુંડક સંસ્થાન-  
જે કર્મના ઉદયથી તેવા ખરાબ સંસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે  
હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ.

સંઘયણ અને સંસ્થાનનું નિર્માણ થવા ઉપરાંત શરીર-  
રમાં વર્ણુ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શનું પણ અમુક ચોક્કસ  
પ્રકારનું નિર્માણ થાય છે. અને તે ચોક્કસ પ્રકારે થતા  
વર્ણુદિના તે નિર્માણમાં કારણભૂત વર્ણુનામકર્મ, રસનામ-  
કર્મ, ગંધનામકર્મ અને સ્પર્શનામકર્મ છે. અહીં વર્ણુ અને  
વર્ણુનામકર્મનો ભેદ ભૂલાઈ જવો ન જોઈ એ.

કારણકે વર્ણુ એ કાર્ય છે, અને વર્ણુનામકર્મ એ  
તેનું કારણ છે. એ રીતે ગંધ, રસ, સ્પર્શ અંગે અને  
ગંધનામકર્મ, રસનામકર્મ તથા સ્પર્શનામકર્મ અંગે પણ  
સમજવું. કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, પીત્ત અને શ્વેત એ પાંચ  
પ્રકાર તે વર્ણુના છે.

સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ એમ બે પ્રકાર ગંધના  
છે. કડવો, તીખો, તૂરો, ખાટો અને મીઠો એ પાંચ પ્રકાર  
રસના છે. લઘુ, ગુરુ, મૃદુ, કર્કશ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ  
અને ઋક્ષ એ આઠ પ્રકાર સ્પર્શના છે. તેમાં જે કર્મના  
ઉદયથી પ્રાણિનું શરીર કૃષ્ણ વર્ણુવાળું બને તે કર્મનું નામ  
કૃષ્ણવર્ણુનામકર્મ કહેવાય છે. એવી રીતે પ્રાણિના શરીર-  
માં જે જે પ્રકારના વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ નિર્માય  
તે નિર્માણ થવામાં તે તે પ્રકારનું વર્ણુ નામકર્મ, ગંધનામ  
કર્મ, રસનામકર્મ અને સ્પર્શનામકર્મ કારણભૂત સમજવું.

વર્ણાદિ ચતુષ્કના ઉપરોક્ત વીસ ભેદ હોવાથી તે ૨૦ ભેદના નિર્માણમાં ૨૦ પ્રકારનું નામકર્મ જાણવું.

અહિં કોઈને શંકા થાય કે જે પુદ્ગલોમાંથી શરીર તૈયાર થાય છે તે પુદ્ગલો તો વર્ણાદિચતુષ્ક સહિત જ હોય છે, તો પછી શરીરનિર્માણમાં વર્ણાદિની ઉત્પત્તિ નવી થઈ કેમ ગણાય ? આનું સમાધાન એ છે કે વર્ણાદિ તે પુદ્ગલનો જ ગુણ છે. એટલે એક પરમાણુ પણ વર્ણાદિ ચતુષ્ક સહિત તો ક્યારેય પણ હોય જ નહીં. તેમ છતાં પરમાણુ રૂપે રહલ પુદ્ગલમાં સદાના માટે એક જ પ્રકારના વર્ણાદિ ચતુષ્કનું અસ્તિત્વ હોઈ શકતું જ નથી. જુદાજુદા નિમિત્તોને પામી જુદા જુદા પ્રકારે વર્ણાદિ ચતુષ્કનું તેમાં નિર્માણ થાય છે.

તેવી રીતે શરીરયોગ્ય ગ્રહણ પુદ્ગલવર્ગણામાંથી તે પુદ્ગલવર્ગણાના સ્કંધોના શરીર રૂપે થતા પરિણમન ટાઈમે અમુક પ્રકારે થતા વર્ણાદિ ચતુષ્કના પદ્ધતિમાં તે તે સંસારાયુક્ત વર્ણાદિનામકર્મજ કારણભૂત છે. શરીર રચના ટાઈમે પ્રાણિને જેવા વર્ણાદિ નામકર્મનો ઉદય હોય તેવા વર્ણાદિ ચતુષ્કનું નિર્માણ તે નામકર્મના ઉદયવાળા જીવના શરીરમાં થાય છે.

એક કર્મ એવું છે કે જીવ જ્યારે પ્રથમના ભવનું શરીર છોડીને નવા ભવમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે જ્યાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યાં પહોંચાડી દેવામાં જીવને

મદદગાર થાય છે. આ કર્મનું નામ આનુપૂર્વીનામકર્મ છે. આ કર્મ વડે ભવાંતરમાં જતાં આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને અનુસરીને જીવ ગતિ કરે છે. જીવ કોઈ વાર સીધે સીધો થીજ ભવમાં જાય છે. અને કોઈવાર તેને આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિમાં કાટખુણા (વક્રતા) કરવા પડે છે. સીધે સીધો સીધી આકાશ પ્રદેશોની શ્રેણી ઉપર થઈને નવા ભવમાં ઉત્પન્ન થાય, તો તો તેને તે સમયે આનુપૂર્વી નામકર્મના ઉદયની મદદ લેવાની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ વિગ્રહગતિ કરવી પડે તો જેટલા કાટખુણા-વક્રતા-વિગ્રહગતિ કરવી પડે, તેટલા કરવામાં મદદરૂપ બની આ આનુપૂર્વી નામકર્મ, જે ગતિમાં ઉત્પન્ન થવાનું હોય ત્યાં ખડોચતાં સુધી ઉદયમાં રહે છે. એટલે આરગતિના નામે આનુપૂર્વીનામકર્મ પણ ચાર પ્રકારે છે. (૧) દેવગત્યાનુપૂર્વીનામકર્મ (૨) નરક ગત્યાનુપૂર્વીનામકર્મ (૩) તિર્યચગત્યાનુપૂર્વીનામકર્મ અને (૪) મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વીનામકર્મ, આ આનુપૂર્વીનામકર્મનો ઉદય વક્રગતિમાં જ હોય છે. વિગ્રહ વડે દેવગતિમાં જતા જીવને આકાશપ્રદેશની શ્રેણિ અનુસાર ગમનકરાવનાર જે કર્મ તે દેવગત્યાનુપૂર્વીનામકર્મ છે. એ પ્રમાણે ચારે ગત્યાનુપૂર્વી નામકર્મની વ્યાખ્યા સમજવી.

આ જગતમાં પ્રાણિઓની ચાલ (હીંડણી) વિવિધ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. તમામ પ્રકારની ચાલનું વિભાજન શાસ્ત્રકારોએ બે પ્રકારે કર્યું છે. પ્રશસ્ત યા શુભ, અને અપ્રશસ્ત યા અશુભ. ચાલનું નિયામક કર્મ તે 'વિહાયોગતિ

નામ કર્મ' છે. જે કર્મના ઉદયથી વૃષભ, હસ્તિ વગેરેની પેઠે સારી ચાલ હોય તે શુભ વિહાયોગતિ નામ કર્મ અને જે કર્મના ઉદયથી ભંટ, ગધેડા વગેરેની પેઠે ખરાબ ચાલ પ્રાપ્ત થાય તે અશુભ વિહાયોગતિ નામકર્મ છે.

આ પ્રમાણે (૧) ગતિ નામકર્મ (૨) જાતિનામ કર્મ (૩) શરીર નામકર્મ (૪) અંગોપાંગ નામકર્મ (૫) બંધન નામકર્મ (૬) સંઘાતન નામકર્મ (૭) સંસ્થાન નામકર્મ (૮) વર્ણ નામકર્મ (૧૦) ગંધ નામકર્મ (૧૧) રસ નામકર્મ (૧૨) સ્પર્શ નામકર્મ (૧૩) આનુપૂર્વી નામકર્મ અને (૧૪) વિહાયોગતિ નામકર્મ. આ ચૌદે પિંડ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે.

પિંડ—સમૂહ. જે એક પ્રકૃતિના અનેક લેદ હોય તે પિંડ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. જેમ ગતિ નામ; તેના ચાર અવાન્તર લેદ (પેટા લેદ) છે, માટે તે પિંડ પ્રકૃતિ છે.

એવી રીતે ચૌદે પિંડ પ્રકૃતિના અવાન્તર લેદ પાંસઠ થાય છે. તેમાં બંધન તે પાંચને બદલે પંદર ગણીએ તો પંચોતેર અવાન્તર લેદ થાય છે.

જેના અવાન્તર લેદ ન હોય તે પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે; એવી પ્રત્યેકકર્મ પ્રકૃતિઓ આઠ છે. તેનાથી જીવને સંસારી અવસ્થામાં નીચે મુજબ સંલેગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) પોતાની આકૃતિને દેખવા માત્રથી, કે પોતાની વાણીથી યા બુદ્ધિ બળથી બીજાને આજી નાખે, બળવાનને

પણ દુષાવી દે, ક્ષોભ પમાડે એવી જાતના સામર્થ્યને ઉત્પન્ન કરાવનારું કર્મ 'પરાધાતનામકર્મ' છે.

(૨) શ્વાસ લેવા મુકવાની શક્તિનું નિયામક કર્મ તે 'શ્વાસોચ્છવાસનામકર્મ' છે.

(૩) અનુષ્ણુ શરીરમાં ઉષ્ણુ પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે 'આતપનામ કર્મ' છે.

માત્ર સૂર્યના વિમાનના પૃથ્વીકાય જીવોનેજ આ કર્મનો ઉદય હોય છે. કારણ કે તે જીવોનું જ શરીર શીતસ્પર્શવાળું હોવા છતાં ઉષ્ણુ પ્રકાશવાળું હોય છે.

(૪) શીતસ્પર્શી શરીરમાં શીત પ્રકાશનું નિયામક કર્મ તે 'ઉદ્યોતનામકર્મ' છે.

અંદ્રમાંથી ઠંડો પ્રકાશ ફેલાય છે તે તથા મુનિઓના વૈક્રિયશરીર, દેવોના ઉત્તર વૈક્રિયશરીર, ખજુઆ, રાત્રે અમકતી કેટલીક વનસ્પતિઓ વગેરેનો જે ઉદ્યોત હોય છે તે આ 'ઉદ્યોતનામકર્મથી' જ પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે.

(૫) જે કર્મના ઉદયથી જીવના શરીરનો પરિણામ રૂ જેવો હલકો ન પામે કે લોઢા જેવો ભાર ન બને તે કર્મનું નામ 'અગુરૂલઘુનામકર્મ' છે.

(૬) જે કર્મના ઉદયથી ત્રણ જીવનના જનોને પૂજવા-લાયક થાય, સુરાસુર અને મનુષ્યને પૂજ્ય એવું ઉત્તમોત્તમ તીર્થ પ્રવર્તવે, અને પોતે કૃતકૃત્ય છતાં પણ ધર્મના ઉપદેશ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે, તીર્થંકરદેવ તરીકે વિશ્વ-



વિખ્યાત થાય અને આ પ્રાંતિહાર્યસહિત વિગ્રહી જીવોને ધર્મપ્રાપ્તિ કરાવે તે કર્મનું નામ ‘તીર્થ’કર નામકર્મ’ છે. કેવલજ્ઞાની સિવાય બીજાને આ કર્મનો વિપાકોદય હોતો નથી.

(૭) શરીરમાં અંગ પ્રત્યંગોને યથોચિત સ્થાને ગોઠવનાર કર્મ તે ‘નિર્માણ નામકર્મ’ છે.

(૮) જે કર્મના ઉદયથી પડજીભ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે ઉપઘાતકારી અવયવોની જીવને પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મનું નામ ‘ઉપઘાત નામકર્મ’ છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ છે. વળી પણ શરીરમાં વિવિધ પ્રકારનું પરિણમન થવામાં ત્રસાદિ દશ અને તેની પ્રતિપક્ષી સ્થાવરાદિ દશ કર્મ પ્રકૃતિઓ કારણભૂત છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે,

આ વીસ પ્રકૃતિઓ પણ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ જ છે. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ બે પ્રકારે છે. અપ્રતિપક્ષ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ અને સપ્રતિપક્ષ પ્રત્યેકપ્રકૃતિ. તેમાં પૂર્વોક્ત આઠ પ્રકૃતિઓ તે અપ્રતિપક્ષ પ્રત્યેકપ્રકૃતિ કહેવાય છે. અને હવે કહેવાંતી ૨૦ પ્રકૃતિઓ તે સપ્રતિપક્ષ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

(૧-૨) તાપાદિકથી પીડિત થયેલા જીવો એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને સ્વેચ્છાએ જઈ શકે તેવા પ્રકારની શક્તિ જીવને પ્રાપ્ત કરાવનાર જે કર્મ તે ‘ત્રસનામકર્મ’ છે. અને જીવને તેવી શક્તિથી રહિત રાખનાર જે કર્મ તે

‘સ્થાવર નામકર્મ’ છે. ત્રસનાકર્મના ઉદયવાળા જીવો તે ત્રસ કહેવાય છે. જેમકે બેઘન્દ્રિયાદિ. અને સ્થાવરનામકર્મના ઉદયવાળા જીવો તે સ્થાવર કહેવાય છે. જેમકે એકેન્દ્રિય જીવો.

(૩-૪) જે પ્રાણિઓનાં ઘણાં શરીરો એકત્ર મળવા છતાં પણ ચર્મચક્ષુને અગોચર હોય અર્થાત્ આંખે ન દેખી શકાય એવા સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા શરીરની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કર્મ તે ‘સૂક્ષ્મનામકર્મ’ છે. અને એક અગર ઘણાં શરીર ભેગાં થવાથી દેખી શકાય તેવા સ્થૂલ પરિણામવાળા શરીરની પ્રાપ્તિ કરાવનાર જે કર્મ તે ‘બાહર નામકર્મ’ છે. સૂક્ષ્મ પરિણામી શરીરધારી જીવો ‘સૂક્ષ્મ’ કહેવાય છે. અને બાહર પરિણામી શરીરધારી જીવો ‘બાહર’ કહેવાય છે.

(૫-૬) જીવ પોતાના મરણ કાળ પહેલાં સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિની રચના પૂરી કરી લે તે જીવ ‘પર્યાપ્તો’ કહેવાય છે. અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓની રચના પૂરી કર્યા પહેલાં જ મરણ પામી જાય તે જીવ ‘અપર્યાપ્તો’ કહેવાય છે. આ પર્યાપ્તપણાનું નિયામક કર્મ તે ‘પર્યાપ્તિ નામ કર્મ’ છે. અને અપર્યાપ્તપણાનું નિયામક કર્મ તે ‘અપર્યાપ્તિ નામ કર્મ’ છે.

પ્રત્યેક સંસારી જીવ નવા ભવમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ જે જીવન શક્તિઓથી શરીર ટકાવી પોતાનું જીવન ચલાવી શકે છે તે જીવનશક્તિઓનું નામ ‘પર્યાપ્તિ’ કહેવાય છે.

જીવનમાં ખોરાક, રસ, શરીરની સાત ધાતુઓ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, શ્વાસ ઉચ્છવાસ, ખોલવું અને વિચારવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓને જીવ જે શક્તિ વડે કરે છે તે શક્તિ જ પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોનો આધાર કરવાની, તેમાંથી પ્રત્યેક સમયે સતતપણે શરીરની રચના કરવાની, વળી તે અહિત પુદ્ગલોમાંથી ઇન્દ્રિયને યોગ્ય પુદ્ગલના જાત્યામાંથી ઇન્દ્રિય બનાવતા રહેવાની, દરેક ક્ષણે શ્વાસોચ્છવાસ યોગ્ય પુદ્ગલને અહણ-પરિણમન અને વિસર્જન કરવાની, ખોલવાની ઇચ્છા સમયે ભાષાવર્ગણનાં પુદ્ગલો અહણ કરી, ભાષા ખોલવામાં તેનો ઉપયોગ કરી તે પુદ્ગલોને છોડી દેવાની, તથા વિચાર કરવા ટાઈમે મનોવર્ગણનાં પુદ્ગલો અહણ કરી વિચાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરી વિસર્જન કરવાની, એમ છ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ જીવનભર જીવની ચાલુ જ રહે છે. એ છ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને છ પ્રકારની શક્તિઓ દ્વારા જ જીવ કરી શકે છે. તે તે પ્રવૃત્તિને યોગ્ય તે તે પ્રકારની શક્તિનું નિર્માણ જીવમાં પુદ્ગલના ઉપગ્રયથી જ થાય છે, આ શક્તિઓનું નિર્માણ તે નવા જીવમાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ અંતર્મુદ્ધૂર્ષપ્રમાણ કાળ માત્રમાં જ જીવ કરી લે છે. અને પછી તે જીવનભર કામ આપે છે. તે ભવ પૂર્ણ થયા બાદ તે શક્તિ વિખરાઈ જાય છે, અને પુનઃ નવાજીવમાં નવીશક્તિઓનું નિર્માણ, જીવને કરવું પડે છે. સંસારી જે જે જીવે જે જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિને યોગ્ય

હોય, તે તે પ્રવૃત્તિ માટેની જ શક્તિનું નિર્માણ તે કરે છે. જેમકે એકેન્દ્રિય જીવોમાં આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, અને શ્વાસોચ્છવાસ એ ચાર પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય શક્તિઓનું નિર્માણ થાય છે. વિગલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોમાં ભાષાસહિત પાંચશક્તિઓનું, અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયમાં મનસહિત છ શક્તિઓનું નિર્માણ થાય છે. એટલે એકેન્દ્રિ-જીવો ચાર પર્યાપ્તિઓની યોગ્યતાવાળા, વિગલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવો પાંચ પર્યાપ્તિઓની તથા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવો છ પર્યાપ્તિઓની યોગ્યતાવાળા છે.

ચોતપોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓમાંથી એક પણ પર્યાપ્તિ ઓછી તૈયાર કરીને મૃત્યુ પામવાવાળા જીવોને પર્યાપ્તિ કહેવાય અને સ્વયોગ્ય તમામ પર્યાપ્તિઓની રચના પૂર્ણ કર્યા બાદ જ મૃત્યુ પામવા વાળા જીવોને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. ઓછામાં ઓછી ત્રણ પર્યાપ્તિઓની રચના પૂર્ણ કર્યા વિના કોઈ જીવ મૃત્યુ પામતો નથી.

આ અપર્યાપ્તિપણું અને પર્યાપ્તિપણું તે અનુક્રમે અપર્યાપ્ત નામ કર્મ અને પર્યાપ્ત નામ કર્મના કારણે જ જીવમાં હોય છે.

(૭-૮) દરેક જીવોને લિન્ન લિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં તે ‘પ્રત્યેક નામકર્મ’ અને અનંતજીવો વચ્ચે એક-સાધારણ શરીરની પ્રાપ્તિ કરાવનારૂં તે ‘સાધારણ નામકર્મ’ છે.

(૬-૧૦) હાડકાં, દાંત વીગેરે અવયવોનું પરિણામ કરાવનારૂં તે 'સ્થિરનામકર્મ' અને જીહ્વાદિ અવયવોનું અસ્થિર પરિણામ કરાવનારૂં તે 'અસ્થિર નામકર્મ' છે.

(૧૧-૧૨) નાભિની ઉપરનાં અવયવો પ્રશસ્ત થાય તે 'શુભ કર્મના' ઉદયથી, અને નાભિની નીચેનાં અવયવો અપ્રશસ્ત થાય તે 'શુભ કર્મના' ઉદયથી.

(૧૩-૧૪) સાંભળનારને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવા સુસ્વરની પ્રાપ્તિ 'સુસ્વર' નામ કર્મના ઉદયથી અને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવા દુઃસ્વરની પ્રાપ્તિ તે 'દુઃસ્વર' નામકર્મના ઉદયથી થાય છે.

(૧૫-૧૬) જેના ઉદયથી કાંઈ પણ ઉપકાર નહિ કરવા છતાં સર્વના મનને પ્રિય લાગે તે 'સુભગનામકર્મ' છે. અને જેના ઉદયથી ઉપકાર કરવા છતાં પણ મનુષ્યને અપ્રિય લાગે તેને 'દુર્ભગ નામ કર્મ' કહેવાય છે.

(૧૭-૧૮) જેનું કથન લોકમાન્ય થાય તે 'આદ્ય નામકર્મ'ના ઉદયથી, અને યુક્તિયુક્ત કહેવા છતાં પણ જેના કથનને લોકો માન્ય કરે નહીં તે કહેનારના 'અનાદ્ય નામ કર્મના' ઉદયથી હોય છે.

(૧૯-૨૦) દુનિયામાં પોતાનો યશ અને કીર્તિ ફેલાય તે 'યશઃકીર્તિ' નામકર્મના ઉદયથી, અને અપયશ તથા અપકીર્તિ ફેલાય તે 'અપયશઃ કીર્તિ' નામ

કર્મના ઉદયથી. અહીં પોતાના ગામ વગેરેમાં જ્યાંતિ ફેલાય તે કીર્તિ અને સર્વત્ર જ્યાંતિ ફેલાય તે યશ કહેવાય છે.

અહીં ૧૪ પિંડ પ્રકૃતિ, ૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિ, ત્રસ દશક અને સ્થાવરદશક એ રીતે ગણુતાં નામકર્મની પ્રકૃતિના ૪૨ લેહ થાય.

ચૌદ પિંડ પ્રકૃતિના ૬૫ લેહ ગણીએ તો નામકર્મની પ્રકૃતિના કુલ-૬૩ લેહ થાય. પાંચને બદલે પંદર બંધન ગણીએ તો ૧૦૩ લેહ થાય. બંધન અને સંઘાતનના લેહોની ગણતરી બુદ્ધિ નહીં ગણુતાં પાંચ શરીરમાં ગણી લઈએ, અને વર્ણાદિ ચતુષ્કના વીસ લેહને બદલે સામાન્યથી વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ચાર જ લેહ ગણીએ તો નામકર્મની પ્રકૃતિના કુલ-૬૭ લેહ થાય છે.

**ગોત્રકર્મ :—**

જૈનદર્શનમાં મનાએલ મૂળ આઠ કર્મો પૈકી સાતમું કર્મ ગોત્ર માનવામાં આવ્યું છે. ગોત્રકર્મના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ (૨) નીચ ગોત્રકર્મ. ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદયથી જીવ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે છે, અને જગતમાં સન્માન વગેરે પામે છે. નીચગોત્રકર્મના ઉદયે જીવ નીચ કુળમાં જન્મે છે અને અનાદર વગેરે પામે છે. જૈનધર્મે, કર્મથી જેમ ઉચ્ચ-નીચ સ્વીકાર્યા છે, તેમ કુલ અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ ઉચ્ચ-નીચપણું સ્વીકાર્યું છે. કર્મનો આધાર પ્રાયઃ જાતિ છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય

છે કે, “જાત એવી લાત” સુકર્મો (સુકૃત્યો) પ્રાયઃ ઉચ્ચ કુળમાં જ સંભવે. એટલે સુકૃત્ય-સુસંસ્કારની પ્રાપ્તિનું સ્થાન તે ઉચ્ચગોત્ર કહેવાય છે.

આસ્તિક ગણાતા આત્માનું ધ્યેય તો કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવા દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિનું જ હોય છે. તે ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે ધર્મનું આચરણ દરેક જીવ કરી શકે છે, દરેકને કરવાનો હક્ક છે, તેમ છતાં પણ તે આરાધના માટે અનુકૂલ સંયોગોની પ્રાપ્તિ જરૂર હોવી જોઈએ. ધર્મારાધનની ઈચ્છા હોવા છતાં પણ સંયોગોની અનુકૂલતાના અભાવે આરાધના થવી મુશ્કેલ છે. એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધીના દરેક જીવો ધર્મારાધના સરખી રીતે કરી શકતા નથી. કારણ કે દરેકના સંયોગમાં ફેરફાર છે. પંચેન્દ્રિયમાં પણ ધર્મારાધનના સુલભ સંયોગો તો ખાસ મનુષ્યમાં જ હોય છે. મનુષ્યમાં પણ આર્યભૂમિમાં જન્મ, ઉચ્ચગોત્રમાં જન્મ, જૈનધર્મ પાળતા કુટુંબમાં જન્મ, દેવ-ગુરુનો યોગ, શ્રવણેચ્છા-શ્રવણનો યોગ, દેવ, ગુરુ અને ધર્મની સામગ્રી-સમ્યક્ત્વ-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ વગેરે ઉત્તરોત્તર સંયોગો ધર્મપ્રાપ્તિ માટે સુલભ અને ઉચ્ચ કક્ષાના છે. મનુષ્યપણું અને આર્યક્ષેત્ર મળવા છતાં પણ તેમાં ઉચ્ચગોત્રની પ્રાપ્તિ એ ધર્મારાધનની પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન છે. ધર્મારાધન ઉચ્ચ સંસ્કારી જ કરી શકે છે. અને ઉચ્ચ ગોત્રમાં જ તે સંભવી શકે, એટલે ઉચ્ચ ગોત્રની પ્રાપ્તિ પુણ્યથી જ થઈ શકે છે. ઉચ્ચગોત્ર એટલે ફેશનેબલ પહેરવેશ-એટી-

કેટલાણું કુટુંબ એમ નહીં: પણ જ્યાં આત્માની શ્રદ્ધાના સંસ્કાર હોય, જ્યાં કર્મવાદ ઓતપ્રોત હોય અને જેથી વિવેકીઓમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર, ગણાય, તે ગોત્રને ઉચ્ચ ગોત્ર કહેવામાં આવે છે.

ધર્મ સાંલગીને તથા વિના-સાંલગ્યે પણ વધારનારાં ઉચ્ચ ગોત્રો છે. ઉત્ર-ભોગ-રાજન્ય-ક્ષત્રિયાદિ કુલોને ઉત્તમ ગણ્યાં તેમાં કારણ ધર્મનો પ્રભાવ છે.

ઉચ્ચ ગોત્રમાં ધર્મનાં સાધનો-સામગ્રીઓ-સંસ્કારો જન્મથી જ પ્રાપ્ય છે. રાજાને ઘેર જન્મેલ પુત્ર રાજ્યને, શ્રીમંતના ઘેર જન્મેલ પુત્ર પૈસાને, મેળવવા ગયા નથી; રાજ્યનો તથા ધનનો વારસો તેમને વિના-મહેનતે જન્મતાં જ મળી ગયો છે, તે જ રીતે શુદ્ધસંસ્કારનો વારસો જન્મતાં જ ઉચ્ચગોત્રમાં મળે છે.

અજ્ઞાન દશામાં પણ સદાચાર પ્રાપ્ત થાય, અનાચાર ન દેખાય તે તમામ ઉત્તમ કુળને આભારી છે. રાત્રિભોજન તથા કંદમૂલાદિ અલક્ષ્ય વસ્તુના લક્ષણથી શું દોષ છે? તેનું જ્ઞાન, નાનાં બાળકોને ન હોવા છતાં તેનાથી દૂર રહે છે, ઘરે આવેલ અતીથિને દાન દેવાથી શું લાભ છે તે નહિ સમજવા છતાં ઘરઆંગણે સંત પુરુષોનાં પગલાં ચતાં દેખીને નમસ્કાર કરે છે, આદરમાન હીએ છે, તે ઉત્તમ કુળના સંસ્કારો છે.

કોઈ ધનધન ચાલતું હશે તો જૈનનો છોકરો કહેશે



કે જોધને ચાલો ! કીડી મંકોડી મરી જશે, આ શખ્દો  
જૈનકુલ ગોલાવે છે.

અજાણપણે પણ ઉત્તમ આચારો પ્રાપ્ત થવાથી,  
હિન્દુના ખાલકો માંસ દાડ્ડથી દૂર નાસે છે.

અજ્ઞાનદશામાં પણ ઉત્તમ આચારોમાં ટકાવનાર કે  
વધારનાર ઉત્તમ કુલ છે. તેથી જ શાસ્ત્રકારે ઉત્તમ કુલને  
પુણ્ય પ્રકૃતિમાં ગણ્યું છે. ઉચ્ચકુલના સંસ્કારો ધર્મને અંગે  
સહાયક છે. જલ્દી ફળે છે. ઉત્તમ કુલ મળવા છતાં અધ-  
ર્મીના સંસર્ગથી સારા સંસ્કારોનો લોપ થવો સંભવીત  
છે, તો પણ ઉત્તમકુળની છાયા-વર્ણાચારનો પ્રભાવ પડ્યા  
વિના રહેશે નહિ. કુલના સંસ્કારો છાના રહેતા નથી.  
નટડીની પાછળ પાગલ બનેલો ઇલાચીકુમાર, દોર ઉપર  
નાચતાં એક જ દૃશ્યમાં સાધ્ય સાધી લે છે.

ચોરની ટોળીમાં લગનાર ચિલાતીપુત્ર તે શેઠની  
છોકરીનું હરણ કરે છે, શેઠ તેની પાછળ જાય છે. ચોર  
બનેલ ચિલાતીપુત્ર છોકરીનું મસ્તક કાપી નાખે છે. મસ્તક  
હાથમાં રાખી ધડ ફેંકી દેતો આગળ વધે છે. શેઠ શોકગ્રસ્ત  
બની ધડ લઈ પાછો જાય છે. અને ચિલાતીપુત્ર જેના એક  
હાથમાં લોહી ઝરતું મસ્તક છે, બીજા હાથમાં મનુષ્યના  
ખૂનવાળી ગોઝારી તરવાર છે, તે સાથે આગળ વધે છે.  
એક મુનિ કાયોત્સર્ગમાં ઉભા છે, તેને ધર્મ પૂછે છે.  
' ઉપશમ-સંવર-વિવેક ' ત્રણ શખ્દો કહી મુનિ આકાશ-

માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. યજ્ઞ ! આ ત્રણ શબ્દો જ ત્રિલાતી-પુત્ર (ચાર અને ખૂની)નો ઉદ્ધાર કરે છે. કહેવત પણ છે કે, તેજને ટંકોર યજ્ઞ છે. શાણાઓ સાનમાં સમજી જાય છે. ત્રિલાતીપુત્ર શબ્દોની વિચારણા કરે છે, તરવારને તીલાં-જલી આપે છે, મસ્તક મૂકી દે છે.

લોહીના સ્વાદથી આકર્ષાઈને આવેલી કીડીઓ તેના શરીરને ચાલણી બનાવે છે. ખૂની, ચાર સમભાવે સહન કરી સદ્ગતિએ સંચરે છે. આ પ્રભાવ ઉચ્ચગોત્રનો છે. ઉચ્ચકુલનો છે. ઉચ્ચગોત્રના સંસર્ગમાં આવનારના સંસ્કાર પણ ઉત્તમ પડે છે. ચાર-લૂંટારાના ઘરે રહેતો પોપટ “મારો, લૂંટો” એમ બોલે છે, કેમકે તે તેવું બોલતાં શીખ્યો છે; સાધુ, ભગત વગેરેને ત્યાં રહેલો પોપટ “રામ રામ” “સીતારામ” વગેરે બોલશે. કેમકે તે તેવું બોલતાં શીખ્યો છે. ઉચ્ચગોત્રમાં ધર્મના સંસ્કારો છે. નીચ ગોત્રમાં નરસા સંસ્કારો છે. નીચ ગોત્રવાળો ધર્મ ન પામે તેમ નહિ, પણ પામવામાં મુશ્કેલી પડે છે. લોઠામાં સુવર્ણ થવાની યોગ્યતા છે, પણ રસ કે પારસમણિનો સંયોગ થાય તો.

સુવર્ણમાં તો સ્વાભાવિક સુવર્ણપણું છે જ. તેમ ઉચ્ચગોત્રમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો સ્વભાવથી જ સંપાદિત છે. ત્યાં તો ધર્મના સંસ્કારો જન્મથી સિદ્ધ છે. ધર્મ કરવા માટેની અનુકૂલતાઓ ત્યાં સંકળાયેલી છે. બહારથી ધર્મ લાવવો પડતો નથી.

ગરીબ, ભિખારી, તુચ્છને ત્યાં જન્મેલો કોટિધ્વજ થાય ખરો, પણ તે બહારથી લાવે ત્યારે થાય; તેની રીતે અન્ય કુલમાં જન્મેલાઓને શ્રમ કરીને, પરિશ્રમ કરીને, પરીક્ષા કરીને, ધર્મને, ધર્મના સંસ્કારોને બહારથી, બીજા કુલો પાસેથી, સંસર્ગથી મેળવવા પડે. ઉચ્ચકુલના સંસ્કારવાળા હંમેશાં સારી પરિણતિવાળા રહેવા જોઈએ, અને તેઓમાં નીચ પરિણતિ ન જ હોય એમ તો ન બને, પણ ઉડતી આવેલી છાંટા રૂપે હોય, મૂળરૂપે હોય નહિ. હીરાની ખાણમાં ઉગ્યાછતાં બધા કંઈ હીરા નથી હોતા, પથ્થરો પણ હોય છે, તેમ છતાં તે ખાણતો હીરાની જ કહેવાય છે. તેમ ઉચ્ચગોત્રને અંગે સમજી લેવું.

શ્રીમંતને ત્યાં જન્મેલો, ગરીબ પણ થઈ જાય, અને ગરીબને ત્યાં જન્મેલો શ્રીમંત પણ થઈ જાય. દશાના ખેલ છે, લક્ષ્મી ચંચલ છે, આ બધું જાણવા છતાં પણ શ્રીમંતના ઘરે જન્મેલા છોકરાને ભાગ્યવાન ગણીએ છીએ. દરિદ્રના ઘરે જન્મેલા છોકરાને ભાગ્યહીન-દુર્ભાગી માનીએ છીએ.

ઉચ્ચકુલના સંસ્કારવાળાને ઉપદેશ પરિણમતાં વાર લાગતી નથી. નીચ ગોત્રવાળાને ઉપદેશની અસર ન જ થાય એમ તો ન કહેવાય, પણ વાર તો જરૂર લાગે.

સંસ્કાર વિકસાવતાં પણ નીચ ગોત્રના સંયોગો અંતર્યામૂત થાય.

હરિભાઈ મચ્છી, પ્રત્યાગ્યાનમાં; પહેલો મત્સ્ય છોડી મુકવાનો નિયમ કરે છે. પણ જીવહયાનું સ્વરૂપ સમજતા છતાં સર્વથા મત્સ્ય નહિં પકડવાનો નિયમ તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એટલે નીચ કુળમાં એટલી બધી મુશ્કેલીઓ હોય છે કે ધાર્યું કરી શકાતું નથી.

માર્ગાનુસારીના પાંત્રીસ ગુણો કહ્યા છે અને બીજી રીતે શ્રાવકના એકવીશ ગુણો પણ કહ્યા છે. એકવીશ ગુણ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ છે, અને પાંત્રીસ ગુણ કુળની અપેક્ષાએ છે. કુળનાં પાંત્રીસ ગુણ તથા વ્યક્તિગત એકવીશ ગુણથી જે સંસ્કારી હોય તેને ધર્મના સંસ્કારો લાગતાં વાર લાગતી નથી. પાંત્રીસ તેમજ એકવીસ ગુણયુક્ત માણસને ધર્મનું પરિણમન તુરત થાય છે. પ્રથમના સમયમાં સર્વ-વિરતિ, દેશવિરતિ, તથા સમ્યક્ત્વ સ્વીકારનારા આત્માઓ હજારોની સંખ્યામાં નીકળતા હતા. તેનું કારણ તેઓ કુલાચારના ગુણોથી વિભૂષિત હતા. માર્ગાનુસારીના ગુણો એટલે માર્ગને અનુસરનારા ગુણો. જે ગુણો વડે માર્ગને અનુસરાય તે માર્ગાનુસારીના ગુણો કહેવાય. એટલે તે ગુણોથી સંસ્કારી કુલોને ઉચ્ચગોત્ર કહેવાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ગોત્રના ભેદો એ સુસંસ્કારોના પોષક છે. દરેક માનવી ઉચ્ચ થવા જ ઇચ્છે છે. અને એ ઇચ્છાની પૂર્તિને માટે સુસંસ્કારી જીવન બનાવવા પ્રયત્ન થાય છે. પરીક્ષામાં એક કલાસના વિદ્યાર્થીઓનો પણ પાસ નંબર ઉંચો-નીચો

હોવાને અંગે જ શિક્ષણપ્રાપ્તિ માટે વિદ્યાર્થીઓ વધુ પ્રયત્નશીલ રહે છે અને શિક્ષણની કિંમત વધે છે. રાજ્ય વહીવટી તંત્રમાં ઉચ્ચ હોદ્દાની પ્રાપ્તિ, માણસની બુદ્ધિ અને આવડતને હિસાબે હોય છે. હજારો માણસની કોઈ જાહેર મીટીંગમાં ઉચ્ચ હોદ્દાદારીનું આસન ઉંચું જ હોય છે. ઉચ્ચઆસન તથા નીચાઆસને ખેઠેલ વ્યક્તિઓ મનુષ્યપણે તો સરખા જ છે, તો પણ સંસ્કારના હિસાબે તેમાં અસમાનતા છે. ઉંચું આસન એ, તે આસનસ્થિત માણસની ઉચ્ચતા જ દર્શાવે છે, તેથી કરીને નીચા આસનસ્થિત માનવીઓનો તિરસ્કાર થયો એમ માનનાર મૂર્ખો જ કહેવાય છે. એ રીતે વિકાસની દૃષ્ટિએ અન્ય માનવી કરતાં એક માનવી ઉચ્ચ જ મનાય છે. એ નિયમ અનાદિકાળથી જગતમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે. અને પ્રવર્તશે. એમાં એક માનવી પ્રત્યે આદર અને ખીજ માનવી પ્રત્યે તિરસ્કાર છે, એમ કદપી શકાય જ નહિ. એ રીતે સુસંસ્કારોને પોષક પ્રાપ્તસ્થાનની અનુકુલતા અને પ્રતિકુલતાને હિસાબે ગોત્ર-કર્મના બે વિભાગ છે.

મનુષ્યપણે સર્વને સરખા માનવામાં અડચણ નથી. પ્રાણીપણે જનવર તથા મનુષ્યોને સરખા માનવામાં મતભેદ નથી. જીવપણે પૃથ્વીકાય અને મનુષ્ય પણ સરખા જ છે. આ રીતે અપેક્ષાએ સરખામણી થાય તેમાં હરકત નથી, પરંતુ ઉત્તમપણાની કિંમત અધમપણાની કિંમત સાથે સરખાવી શકાય જ નહિ. ગુણોથી સંસ્કારી તથા સંસ્કારહીનને

લેદ તો જરૂર પડશે. કૃત્રિમ સંસ્કારોનો ડોળ કરી સુસંસ્કારીઓના સંસ્કાર પોષક સ્થાનોમાં ઘૂસી જઈ તે સ્થાનોની વ્યવસ્થાને છિન્ન-ભિન્ન કરવા આવનારાઓ કદાપી સુસંસ્કારી નહિ જ બની શકે. સુસંસ્કારી કહેરાવવું હોય તો સુસંસ્કારોના રોધક વાતાવરણથી દૂર રહેવું જોઈએ.

ગોત્રના ઉચ્ચ-નીચ લેદો પ્રત્યે દુર્ભાવ દર્શાવવાથી આર્યાવર્ત્તના સુસંસ્કારોને ધક્કો લાગે છે. બ્યાં “ ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજી ” જેવી સ્થિતિ હોય ત્યાં એ લેદ ન રહેવાને અંગે ઉચ્ચગોત્રપોષક ઉચ્ચ સંસ્કારોનું પણ અસ્તિત્વ રહેવા પામતું જ નથી. અને તેથી જ આજે ઉચ્ચગોત્રમાં જન્મ પામેલા કેટલાકોમાંથી ઉચ્ચગોત્રને યોગ્ય સંસ્કારોનો ધ્વંસ થવા લાગ્યો છે.

જનાવરમાં પણ ઉચ્ચ-નીચ લેદ છે. પોપટને શિક્ષણ દેવું સહેલું છે, પણ કાગડાને માટે શિક્ષણ મુશ્કેલ છે. “ રામ રામ ” પોપટને સૌ શીખવે છે, કાગડાને કોઈ શીખવતું નથી. પાંજરામાં તો સૌ ઘૂસે પણ જાત તે જાત અને કજાત તે કજાત. કાગડાને સોનાના પાંજરામાં ઘાલવાથી તે કંઈ પોપટ થવાનો નથી. અને પોપટ કદી કાગડો થવાનો નથી. ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા ઉચ્ચ મનાય અને નરસા સંસ્કારવાળા નીચા મનાય તેમાં નવાઈ શી ?

શ્રી સુધર્માસ્વામીજી, જંબૂસ્વામીજી, અને શ્રી કેશી-  
કુમારને દુનિયાદારીના કોઈપણ વ્યવહારનું કામ ન હતું,  
છતાં તેમને 'જાતિસંપન્ન કુલસંપન્ન' કહેવામાં આવે છે.  
એ રીતે તેમની ઓળખાણ આપવામાં આવે છે, તેઓ  
ગણધર છે, ચૌદપૂર્વી છે, ચૌદ પૂર્વના રચનાર છે, એ વાત  
સાચી છતાં પણ તેમને 'જાતિ સંપન્નાદિ' કહેવામાં આવે  
છે, એ જ ઉચ્ચ ગોત્રનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. નીચ ગોત્રવાળા  
આત્માઓને પાપના સંતાપનો ખ્યાલ જ હોતો નથી.  
હિંસા-ઝૂઠ-ચોરી વગેરે મોટાં પાપોની પણ પાપમાં તેમની  
પાસે ગણના નથી. હિંસા કરવી એ તો તેમને મન, રમત  
થઈ ગઈ હોય છે.

નીચ કુલમાં જન્મેલાઓ નીચ સંસ્કારવાળા હોય છે.  
ઉપરાંત વધારે ઘૃષ્ટતા એ છે કે તેમની નીચતાને પણ તેઓ  
ઉત્તમતા ગણાવે છે. આવા આત્માઓ આવતા ભવમાં  
વધારે નીચા કુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઉચ્ચ ગોત્રમાં  
જન્મ પામ્યા છતાં પણ જેને નીચગોત્ર ગમતું હોય એટલે  
કે નીચગોત્રને યોગ્ય સંસ્કારયુક્ત જીવન જેને જીવવું  
સારું લાગતું હોય, તેઓ અમૃતભર્યા પાત્રને અવગણી  
વિષથી ભરેલ પાત્રમાં મોં નાખવાનું અકાર્ય કરી રહ્યા છે.

સખળાની સામે અહિંસાના ઓઠાથી ખચનાર તથા  
નખળાને નીચતાથી મારનાર, મારવાનું માનનાર, મનાવનાર,  
તથા તેવું માનવા-મનાવવામાં અહિંસકપદનો આડંબર

રાખનારાઓએ ફેલાવેલ ઝેરી વાતાવરણથી અલિપ્ત રહેવા માટે ઉચ્ચકુલકાલાએ સાવચેત થઈ જવું ઘટે છે.

નીચ ગોત્રવાળા માણસાઈમાં નથી કે જીવપણામાં નથી એમ માનવા માટે અગર તો તેવા ગોત્રવાળા પરત્વે તિરસ્કાર લાવના રાખવા માટે આ નિરૂપણ નથી, પરંતુ ઉચ્ચગોત્ર સિવાય સુસંસ્કારોનું પોષણ પ્રાયઃ અસંલવિત અને અશક્ય છે, તે જાણવા—સમજવા અને બુદ્ધિમાં ઉતારવા માટે આ નિરૂપણ છે. જે કોઈ મનુષ્ય કોઈની હિંસા કરે—ઘાત કરે તો તેમ કરનારો લવાંતરમાં સેંકડો વખત ઘાતને પામે છે. તેની પોતાની હિંસા થયા કરે છે. તેમ અહીં જો કોઈ અભિમાન કરે તો તે પણ લવાંતરમાં હલકો થાય છે, હલકી સ્થિતિમાં ઉતરી જાય છે. ૧ જાતિ ૨ કુળ ૩ રૂદ્ધિ ૪ બળ ૫ રૂપ ૬ ઐશ્વર્ય ૭ શ્રુત ૮ લાભ આ આઠ દ્વારા અભિમાન કરી ખીજને હલકો પાડનારો આત્મા જે જે દ્વારા અભિમાન કર્યું હોય તે તે દ્વારા તેમાં હલકી હાલતવાળો થાય છે. શાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે હીનાન્તિ લમ્ભતે જનઃ જાતિ મદ કરનારો નીચ જાતિમાં જાય. જાતિ મદ કરનારને નીચ જાતિની ગતિનો દંડ છે. એટલે નીચ જાતિ માનવી જ રહી. જો ન માનીએ તો જાતિમદ કરનાર માટે બદલો જ ક્યાં રહ્યો? દંડ એ સજા છે. સજાપ્રાપ્ત થયેલ સંયોગો સારા કહેવાય જ નહિ. તો પછી જાતિમદના દંડરૂપ પ્રાપ્તથયેલ નીચજાતિના સંજોગોને ઉચ્ચ કેવી રીતે કહેવાય? ઉચ્ચગોત્રમાં જન્મ



પામેલા દરેકને ઉચ્ચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ અને નીચગોત્રમાં જન્મ પામેલા દરેકને નીચ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ સમાનપણે હોતી નથી. પરંતુ પૂર્વલવમાં તે તે ગોત્રના બંધ સમયે વર્તતા અધ્યવસાય લેદે તે કર્મ જે પ્રકારે બંધાયેલું હોય તે તે પ્રકારેને અનુસરીને તરતમતા હોય છે.

પુણ્ય-પાપ-આત્મા-પરમાત્મા-મોક્ષ-પુનર્જન્મ એ વગેરેના ખ્યાલપૂર્વક થતી જીવનચર્યા તે અધ્યાત્મ છે. અને તેવા આધ્યાત્મિક જીવનના વિકાસમાં સહાયક સંસ્કારોને જ સુસંસ્કારો કહેવાય છે. તેવા સુસંસ્કારોનું પોષક જે ગોત્ર તે ઉચ્ચગોત્ર કહેવાય છે. જેમ જેમ પોષક તત્ત્વો વધારે તેમ તેમ તે ગોત્રની ઉચ્ચતા વિશેષ ગણાય છે. ઉચ્ચ-ગોત્રની જીવન-સંસ્કૃતિ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પાયાઉપરની હોય છે. માત્ર અર્થ અને કામને જ અનુસરતું જીવન ઉચ્ચકુલમાં હોતું નથી. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરૂષાર્થના જીવનના ધોરણે જીવતા ઉચ્ચ ગોત્રવાળાઓની જીવનવ્યવસ્થા આધ્યાત્મિક આદર્શોને સુવ્યવસ્થિત રાખવાપૂર્વક જ ગોઠવાયેલી હોય છે. એટલે તે ઉચ્ચગોત્રમાં રહેલા માનવીઓને આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાનો લાભ અનિચ્છાએ પણ મળતો જ રહે છે, અને તેનાથી છટકી શકાતું નથી, એ જ ઉચ્ચગોત્રની મહત્તા છે.

દક્ષ અર્થ અને કામના જ ધ્યેયવાળી સંસ્કૃતિયુક્ત જીવન જીવવાવાળો વર્ગ, ભૂતકાળમાં આ ભારતવર્ષની અંદર અદ્ય હોતો તે વર્ગ ચાર પુરૂષાર્થના ધોરણે જીવનાર કરતાં

નીચી કક્ષાનો ગણાતો. જન્મ સમયે નીચ ગોત્રના ઉદય-  
વાળાઓ પૈકી પણ કોઈ કોઈ આત્મા અમુક સમયે તે જ  
લવમાં ઉચ્ચગોત્રવાળો પણ બનતો, કેમકે નીચ ગોત્રમાં  
જન્મ પામેલા જીવો નીચ જ રહેવા પામે અને કદાપિ  
ઉચ્ચ થવા ન પામે એવું ધ્યેય ઉચ્ચગોત્રના સંસ્કારથી  
સંસ્કારી બનેલા આત્માઓનું પણ ન હતું. જેથી નીચ  
ગોત્રના ઉદયવાળાઓ પૈકી કોઈ આત્મા પુન્યોદયના  
ચોગે ધર્મ અને મોક્ષ એ બન્ને પુરૂષાર્થ પ્રત્યે  
પણ આદરભાવવાળો થતો. અને એ રીતે શ્રદ્ધાળુ બનેલા  
તેવાઓના જીવનમાં પણ ત્યાગવૃત્તિ આવતાં જૈન-  
દર્શનકથિત આત્મવિકાસના પગથીઆંરૂપ ગુણસ્થાનો પૈકી  
છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરતાં તેના નીચગોત્રના ઉદયનો  
અંત આવતો. એ રીતે પરિવર્તન થતાં તે આત્મામાં તથા  
અન્ય ઉચ્ચગોત્રીય આત્મામાં સમાનતા પ્રવર્તતી. તેવી  
સમાનતાને સૌ-કોઈ સત્કારતું. તેમ છતાં પણ અન્ય  
આત્માઓને હિસાબે ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રના ભેદનું અસ્તિત્વ  
તો રહેતું જ. કેમકે નીચ ગોત્રમાંથી પરિવર્તન પામેલા  
આત્માઓ બહુ જ અલ્પ નીકળતા. ગોત્રના ઉચ્ચ અને  
નીચ ભેદ પ્રત્યે ઘણા દર્શાવતા કેટલાકે આજે પોકારી રહ્યા  
છે કે, કુલ-ધર્મથી શું વળ્યું ? યુગધર્મને ઓળખો, અને  
આજનો યુગધર્મ (જમાનો) ઉચ્ચ-નીચના ભેદને ટાળ-  
વાનું કહે છે, માટે તે લક્ષને અનુસરો.

આવું બોલનારાઓનો યુગધર્મ કયો ? તે પણ

વિચારવું જરૂરી છે. આવું માનનારાઓએ જીવનનું ધ્યેય માત્ર અર્થ અને કામ પુરતું જ સ્વીકાર્યું છે. આજના વૈજ્ઞાનિકોએ પણ ઉત્પન્ન કરેલી સંસ્કૃતિ માત્ર અર્થ અને કામના જ ધ્યેયવાળી છે. ધર્મ અને મોક્ષના ધ્યેયની તો તેમાં ગંધ સરખી પણ નથી. ગોત્રનો ભેદ ટાળવાનું કહેનારા આજના યુગવાદીઓ નીચ ગોત્રના ઉદયવાળા માનવીઓને ઉચ્ચ ગોત્રીય સંસ્કારોથી વાસિત કરવાવડે ઉચ્ચ ગોત્રની કક્ષામાં મૂકવા ઇચ્છતા હોય તો તો જરૂર તે આદરણીય છે. અને તેવો પ્રયત્ન હુનિયાને દૃષ્ટિગોચર થશે તો વિના કહો પણ હુનિયામાં પરિવર્તન પામેલ નીચ ગોત્રવાળાઓ આદરસત્કારને પામશે. અને ઉચ્ચ ગોત્રની કક્ષામાં મૂકાશે. બાકી સમાનતા લાવવાના ખડાને ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મ પામેલ આત્માઓમાંથી પણ ધર્મ અને મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થનો ધ્વંસ કરવાના ઇરાદે યા તો ગોત્રભેદના હિસાબે ઉચ્ચગોત્રમાં જન્મ પામેલા પોતાને અનિચ્છાએ પણ ઉચ્ચ ગોત્રના સંસ્કારોને અનુસરવું પડે છે તેમાંથી છૂટી જવા માટે, સર્વમાં સમાનતા લાવવાનો શખનાદ કૂંકતા હોય તો, તે ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિને જંગમરજસ્ત નુકશાન કરનાર છે.

જે દેશમાં આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ નથી તે દેશમાં ગોત્રના ભેદ સંભવી શકતા નથી. તેવા દેશોનું અનુકરણ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિવાળા ભારતવર્ષમાં કરવું યોગ્ય લેખાશે નહિ. જ્યાં સુધી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ છે ત્યાં સુધી

ગોત્રના લેદ જરૂર રહેવાના જ છે. જ્યારે આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ નષ્ટ થશે ત્યારે સર્વ માનવીઓ ધર્મ અને મોક્ષના ધ્યેયથી વ્યુત થવાથી માત્ર અર્થ અને કામના જ ધ્યેયવાળા બની ગયેલાઓમાં ઉચ્ચગોત્રના અભાવે ગોત્ર-લેદનો ધ્વંસ થશે. પણ એ સંયોગોમાં આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના નિધાનરૂપ આ ભારત દેશની અન્ય દેશો કરતાં સંસ્કૃતિના હિસાબે જે ઉત્તમતા જણાતી હતી તે ઉત્તમતા રહેવા પામશે નહિં.

### અંતરાયકર્મ:—

આ જગતમાં દાતાર, લાગ્યશાળી, લોકતા અને બળવાનપણું દરેક જીવોનું સરખું હોતું નથી. કૃપણ, દરિદ્ર, લિપ્પારી કે નિર્બળ કહેવરાવવું કોઈને ગમતું નથી. દરેકને દાતા, સુખ-સામગ્રીના લોકતા અને તાકાતવાન થવું પસંદ છે, છતાંય સુખ-સગવડ અને ભોગ-ઉપભોગનાં સાધનો, અને શારીરિક શક્તિના સંયોગો દરેક જીવોને એકસરખા હોતા નથી. ઉપરોક્ત સામગ્રીઓ માટે દરેક જીવોનો એક-સરખો પ્રયત્ન હોવા છતાં તે સામગ્રીઓ અંગે જગતના જીવોમાં ન્યુનાધિકતા શા માટે? અરે! કેટલાકને તો સુખ-સગવડની સામગ્રીઓ અને શારીરિક તંદુરસ્તી હોતે છતે પણ દાતારાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ બધું શાથી? તેનું કારણ જૈનદર્શનમાં અંતરાયકર્મનો ઉદય કહ્યો છે. આ અંતરાયકર્મ અંગે વિશેષ સ્પષ્ટતા આપણે વિચારીએ.

દાનાદિ ગુણોને દબાવનાર અંતરાયકર્મ. (૧) દાનાં-તરાય, (૨) લાભાંતરાય, (૩) લોગાંતરાય, (૪) ઉપલોગાં-તરાય, અને (૫) વીર્યાંતરાય, એમ પાંચ પ્રકારે દર્શાવ્યું છે. અંતરાયકર્મના ઉદયે જીવ અદાતા, અલાભિ, અલોગી, અનુપલોગી, અને અશક્ત થાય છે. જ્યારે અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમે કે ક્ષયે આત્મા દાતાર, સુખ-સામગ્રી પ્રાપ્ત કરનાર, તેને લોગવનાર અને શક્તિવાન થાય છે. અંત-રાયકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉપરોક્ત ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે અધુરા અને કદાચિત ક્ષયોપશમ ન્યૂન થઈ જવાથી તે ગુણો પણ ન્યૂન થઈ જવાવાળા છે. અધુરા કેવી રીતે છે તે અંગે વિચારતાં સમજશે કે; જીવ ધારે તો અધું જગત ખીલને આપી શકે છે એટલે સર્વથા ઇચ્છાપૂર્વક પોતે ત્યાગ કરી શકે, વળી આત્મા ધારે તો સમગ્ર જગત દ્વારા જેટલા ફાયદા મેળવવા હોય તેટલા મેળવી શકે, અને ધારે તો સમગ્ર જગત પોતાના લોગમાં તેમજ ઉપલોગમાં લઈ શકે, અને ધારે તો આખા જગતને ઉથલ-પાથલ કરી શકે તેટલી પ્રત્યેક આત્મામાં શક્તિ છે. આત્માનું આટલું બધું સામર્થ્ય છે, પરંતુ તેટલું સામર્થ્ય બતાવવાની કોઈને જરૂર પડતી નથી, છતાં તેટલું સામર્થ્ય આત્મામાં પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી અંતરાયકર્મનો ક્ષય નહિ પરંતુ ક્ષયોપશમ જ ગણાય.

સંપૂર્ણ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ એટલે અંતરાય કર્મનો ક્ષય ગણાય છે. સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરેલ આત્મામાં દાનાદિ

ગુણો પ્રવૃત્તિરૂપે હોતા નથી. એટલે વ્યવહારિક દાનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, પણ તેઓને નૈશ્વર્યિક દાન, લાલ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યલબ્ધિ હોય છે. તેઓમાં પરભાવ-પૌદ્ગલિકભાવના ત્યાગરૂપ દાન, આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ લાલ, આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવવારૂપ ભોગ-ઉપભોગ અને સ્વ-સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિરૂપ વીર્ય હોય છે. આ પ્રમાણે અંતરાયકર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયે પ્રાપ્ત થયેલ દાનાદિ ગુણો ક્ષાયિક યા નૈશ્વર્યિક ગણાય છે. ત્યારબાદ તે આત્મા કરતાં અન્ય કેઈ આત્મામાં તે ગુણો અંગે વિશેષતા સંભવી શકતી નથી.

અંતરાયકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષાયિકભાવ દરેક આત્મામાં એક સરખો જ હોય છે. પરંતુ તે કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષાયોપશમિકભાવ દરેક આત્મામાં અનેક પ્રકારનો હોય છે. અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી જીવ દાન આપે છે ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે, ભોગ-ઉપભોગ સામગ્રીને ભોગવે છે, અને પોતાની તાકાતનો ઉપયોગ કરે છે, તે દાનાદિક ગુણો વ્યવહારિક યા ક્ષાયોપશમિક કહેવાય છે. આ રીતે દાનાદિ ગુણો (૧) ક્ષાયિક યા નૈશ્વર્યિક, અને (૨) ક્ષાયોપશમિક યા વ્યવહારિક એ બે પ્રકારે દર્શાવ્યા છે. એવી રીતે અંતરાયકર્મ પણ વ્યવહારિક અને નૈશ્વર્યિક એમ બે પ્રકારે છે તે વિચારીએ:—

સ્વત્વ ઉઠાવી અન્યને આધીન કરવું તે દાન કહેવાય છે. આ દાનગુણને રોકનાર જે કર્મ તે દાનાંતરાય કહેવાય

છે. તેમાં આપવાની લાવના છતાં લેનાર ન મળે તે વ્યવહારથી દાનાંતરાય અને છતી શક્તિએ દાનનાં પરિણામ જ જાગે નહિ તેવી કૃપણતા ( કપિલાદાસીની જેમ ) તે નિશ્ચયથી દાનાંતરાય કહેવાય છે.

દરિદ્રપાણુ પ્રાપ્ત થવું, ધનહીનતા, કંગાલતા, દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ માટે થતા ઉદ્યમની નિષ્ફળતા, આ બધામાં વ્યવહારથી લાભાંતરાયનો ઉદય કહેવાય છે, અને લાભ પ્રાપ્ત થવાના સંયોગોમાં ઓચિંતું વિઘ્ન થાય, દાતાર આપવાની લાવનાવાળો હોય અને યાચક યાચવામાં કુશળતાવાળો ગુણવાન હોવા છતાં પણ દાતાર પાસેથી દાન મેળવી શકે નહિ તે ( ઠંઠણમુનિ તથા ભગવાન ઋષભદેવની જેમ ) નિશ્ચયથી લાભાંતરાયકર્મ કહેવાય છે.

જે વસ્તુ વારંવાર ભોગવી શકાય તે વસ્ત્રપાત્ર-સ્ત્રી આદિ ઉપભોગ સામગ્રીને અંગે ઉપભોગાંતરાય કર્મ વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી ભોગાંતરાય કર્મની માફક જ સમજવું.

જેના ઉદયથી નિર્બલ યા દુબલા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે વ્યવહારથી વીર્યાંતરાય કર્મ કહેવાય છે, અને રોગ રહિત યુવાવસ્થા અને બળવાન શરીર હોવા છતાં પણ કોઈ સિદ્ધ કરવા લાયક કાર્ય આવી પડવા ટાળમે હીનસત્વ-પણાને લઈને તે કાર્ય સિદ્ધ કરવા પુરૂષાર્થ કરી શકે નહિ તે નિશ્ચયથી વીર્યાંતરાય કહેવાય. વ્યવહારિક અંતરાય—

કર્મના ક્ષયોપશમથી દાનાદિને યોગ્ય સાધન-સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નૈશ્વયિક અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી દાનાદિનાં પરિણામ જાગૃત થવા દ્વારા દાનાદિ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નૈશ્વયિક અંતરાયકર્મ દાનાદિ કાર્યની પ્રવૃત્તિ થવા દેતું નથી, જ્યારે વ્યવહારિક નયથી અંતરાયકર્મ દાનાદિને યોગ્ય સાધન સામગ્રીજ પ્રાપ્ત થવા દેતું નથી.

હવે એ પણ વિચારવું જરૂરી છે કે, દરેકને અંતરાયકર્મનો ક્ષયોપશમ હોવા છતાં પણ દાનાદિ ગુણો સરખા હોતા નથી. તેનું કારણ એ છેકે કોઈનો ક્ષયોપશમ મંદ હોવાથી તે ગુણો અદ્ય હોય છે, અને કોઈનો ક્ષયોપશમ થોડા વધારે હોવાથી તે ગુણો થોડા વધારે હોય છે. એમ ક્ષયોપશમ વધતાં વધતાં દાનાદિ ગુણો વધતા જાય છે. આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમ વિશેષે દાનાદિ લઙ્ઘિઓના અસંખ્યાત ભેદો થાય છે. તેથી તે દરેકના-અંતરાયના પણ તેટલા જ ભેદો થાય છે, કારણ કે અંતરાયનો ક્ષયોપશમ થતો હોવાથી જેટલા તે ક્ષયોપશમના ભેદો તેટલા જ તેનાં અંતરાયના ભેદો છે. તેથી વ્યવહારનયથી અને નિશ્ચયનયથી અંતરાયની દરેક પ્રકૃતિઓના અસંખ્યાત ભેદો સમજવા. અને તેથી જ દાનાદિ લઙ્ઘિમાં અસંખ્યાત પ્રકારો હોવાથી તે દરેકને એક સરખી હોતી નથી. અંતરાયકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરનાર જ દરેક આત્મામાં દાનાદિ લઙ્ઘિઓ એક સરખી હોય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ પાંચ પ્રકારે, દર્શનાવર-



ણીયકર્મ નવ પ્રકારે, વેદનીયકર્મ બે પ્રકારે, મોહનીયકર્મ અઠાવીસ પ્રકારે, આયુષ્યકર્મ ચાર પ્રકારે, નામકર્મ એકસોને ત્રણ પ્રકારે, ગોત્રકર્મ બે પ્રકારે અને અંતરાયકર્મ પાંચ પ્રકારે મળી આઠે કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ એકસોને અઠાવન થાય છે. નામકર્મની સહસ્ર પ્રકૃતિઓ ગણવામાં આવે ત્યારે આઠે કર્મની કુલ પ્રકૃતિઓ એકસોને બાવીસ તે ઉદય અને ઉદીરણમાં ગણાય છે. તેમાં પણ દર્શન-મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓમાંથી બંધ સમયે તો મિથ્યાત્વ મોહનીય જ બંધાતી હોઈ બંધમાં એકસોને વીસજ ગણાય છે. અને સત્તામાં તો એકસોને અઠાવન ગણાય છે.

## પ્રકરણ ૭ મું

### કર્મ પ્રકૃતિઓનું વિવિધ રીતે વર્ગીકરણ

ઘાતી અને અઘાતીકર્મ:—

જૈનદર્શનકારોએ કર્મશાસ્ત્રમાં કર્મપ્રકૃતિઓની અનેક અવસ્થાઓનું ખારીક અને વીગતવાર વર્ણન કરેલ છે. કર્મના અસંખ્ય લેદ હોવા છતાં પણ સંક્ષેપથી ખ્યાલમાં આવી શકે એટલા માટે અમુક વિશેષતાઓને લીધે તેના આઠ વિભાગ પાડ્યા છે, અને તે વિભાગના ઉત્તર વિભાગો પણ ૧૫૮ ની સંખ્યામાં દર્શાવ્યા છે. આત્માને સ્વભાવદશામાંથી ભ્રષ્ટ કરી વિભાવદશામાં મુકનાર અને અનંતજ્ઞાનાદિ આત્માના સ્વાસ્થ્યનો રોધ કરનાર તે કર્મપ્રકૃતિઓની દરેક સંખ્યાને તેના સ્વભાવાનુસાર પૃથક્-પૃથક્ નામ સંજ્ઞાઓ પણ આપેલી છે. આત્માના કેવા પ્રકારના સ્વાસ્થ્યનો કઈ પ્રકૃતિ કેવી રીતે રોધ કરે છે, તેનો ખ્યાલ તે કર્મની નામ સંજ્ઞા દ્વારા જ આત્માને પેદા થાય છે.

શારીરિક રોગોના ચિકિત્સકો શરીરમાં અશાંતિ પેદા કરનાર દર્દને તેનો ખ્યાલ પેદા કરવા માટે અમુક નામ સંજ્ઞાથી સંબોધે છે, અમુક દર્દને એક સામાન્ય નામ તરીકે ગણીને તેના પેટાવિભાગ તરીકે પણ અનેક ભિન્ન-

સિન્ન સંજ્ઞાઓથી તેના પ્રકારો પાડે છે. જમકે જ્વર (તાવ) એ એક દર્દનું સામાન્ય નામ છે, અને તેના પેટા વિભાગોને ટાયફોઇડ આદિ પૃથક્-પૃથક્ નામના જ્વર તરીકે ઓળખાવે છે. દર્દનો ખ્યાલ પેદા કરવા માટે તેની અમુક તો નામસંજ્ઞા હોવી જ જોઈએ. એ રીતે કર્મ અંગે પણ સમજ લેવું જોઈએ. વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ દર્દીના દર્દને અમુક પ્રકારની નામ સંજ્ઞાપૂર્વક ખ્યાલમાં લાવી અમુક નામસંજ્ઞાવાળા ઔષધો-પચાર દ્વારા તે દર્દને દૂર કરવા કોશિષ કરે છે, અને એ દર્દના કારણ તરીકે અમુક નામસંજ્ઞાવાળા કારણોનો ફરી ઉપયોગ થઈ જવા ન પામે તેની સાવચેતી રખાવે છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, શારિરિક રોગની માફક કર્મ એ પણ આત્મામાં વિભાવદશારૂપ દર્દને પેદા કરનાર રોગ છે. માટે એ કર્મરૂપી રોગ અને તેને નષ્ટ કરનાર ઔષધોના દરેક પ્રકારોની પૃથક્-પૃથક્ નામસંજ્ઞા જૈનદર્શનકારોએ સ્પષ્ટ જણાવી છે. પ્રથમ કહેવાઈ ગયેલ કર્મપ્રકૃતિઓની મૂળ નામ-સંજ્ઞાઓ આઠ અને તેના પેટા વિભાગોની ૧૫૮ નામ-સંજ્ઞાઓ આપેલી છે. પુનઃ એ મૂળ આઠ નામ સંજ્ઞાવાળાં કર્મોને (૧) ઘાતી અને (૨) અઘાતી. એ બે નામસંજ્ઞાપૂર્વક બે વિભાગમાં પણ દર્શાવ્યાં છે. આઠ નામસંજ્ઞાવાળા કર્મોથી આ બે નામ સંજ્ઞાવાળાં કર્મ કંઈ અન્ય નથી. પરમાર્થથી તો તેનાં તે જ છે, પરંતુ આઠ વિભાગમાં દર્શાવાતાં સર્વ કર્મોને અમુક અપેક્ષાએ એ બે વિભાગમાં જ ગણી લઈ તેને ઘાતી અને અઘાતી એ બે નામસંજ્ઞાઓ આપેલી છે. એ રીતે અન્યાન્ય અપેક્ષાપૂર્વક હવે પછી ખીણ નામ-

સંજ્ઞાયુક્ત કહેવાતાં કર્મને મૂળ પ્રકૃતિ આઠ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ ૧૫૮ પૈકીનાં જ સમજવાં, પરંતુ અન્ય સમજવાં નહિ. હવે તે ઘાતી અને અઘાતીની વ્યાખ્યા વિચારીએ તો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરનારાં જે કર્મ તે ઘાતીકર્મ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાય એ ચારે ઘાતીકર્મ છે. અનંતજ્ઞાન અનંત-દર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય એ ચારે ગુણોનો ઘાત કરનારાં ઉપરોક્ત કર્મો અનુક્રમે સમજવાં.

જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્માના મુખ્ય ગુણોમાંના કેાઈ પણ ગુણનો ઘાત ન કરે તે અઘાતી કર્મ છે.

અઘાતી કર્મની પ્રકૃતિએ જ્ઞાનાદિ મુખ્ય ગુણોનો ઘાત નહિ કરતી હોવા છતાં પણ ચારની સાથે મળેલ શાહુકાર જેમ ચાર કહેવાય છે, તેમ ઘાતીકર્મની સત્તા પણ વિદ્યમાન હોતે છતે અઘાતી પ્રકૃતિએ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરતી દેખાય છે. ઘાતી કર્મની સત્તા નષ્ટ થયે છતે અઘાતી કર્મોનો ઉદય તેની પરંપરા નીપજવી શકતો નથી, અને અલ્પ સમયમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. કેમ કે અઘાતી કર્મની પરંપરા ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્તભૂત તો ઘાતી કર્મ જ છે. એટલે ઘાતી કર્મ રહિત અઘાતી કર્મો તે પરાજય પામેલ રાજવિહોણા નાસતા ભાગતા સૈન્ય જેવાં છે. ઘાતીકર્મનો ક્ષય થયા બાદ અઘાતી કર્મો પણ અલ્પ ટાઈમમાં જ ક્ષય થવાને પરિણામે આત્માને અવ્યા-  
-બાધ-અક્ષયસ્થીતિ-અરૂપીપણું અને અગુરૂલધુ એ ચાર

સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે. આત્માનું શાશ્વત સ્થાન તો આ ચાર સંયોગવાળું છે, પરંતુ ઘાતી કર્મના સંયોગવાળાં ચાર અઘાતી કર્મો વડે આત્મા તેથી વિપરીત સંયોગોમાં ભટકી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. શાશ્વત શાંતિની પ્રાપ્તિ તો ઉપરોક્ત ગુણવાળા શાશ્વત સ્થાનમાં જ છે.

સામાન્યતઃ અક્ષયસ્થીતિ આદિ ચાર સંયોગોનો રોધ ચાર અઘાતી કર્મો વડે જ થાય છે, પરંતુ અઘાતી કર્મોનું બળ ઘાતીકર્મના આધારે જ છે. વળી અઘાતી કર્મ ઉત્પન્ન કરનાર ઘાતી કર્મ જ છે. એટલે ઘાતી કર્મોનો ક્ષય થયે છતે અઘાતી કર્મોનો ક્ષય તો સ્વભાવિક થવાનો જ છે. મારે આત્માના સ્વરૂપમાં બાધા નાખી આત્મ-સ્વરૂપને પ્રગટ નહિ થવા દેવાવાળાં તો મુખ્યત્વે જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાય એ ચારે કર્મ જ ઘાતી કર્મ તરીકે ઓળખાય છે. અને આત્માના સ્વભાવિક સ્વરૂપનો પ્રતિરોધ નહિ કરનાર તથા જેના ઉદયથી બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બાહ્ય સામગ્રી સાથે સંબંધવાળાં વેદનીય-આયુ-નામ અને ગોત્ર એ ચારે કર્મો અઘાતી કર્મો કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીય અને અંતરાય એ ચારે કર્મોનો આત્મામાંથી સર્વથા ક્ષય થવા વડે આત્મામાં અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ થાય છે. જ્યાંસુધી તે ગુણો ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટ થતા નથી, ત્યાં સુધી આત્મામાં અલ્પાંશે ચા અધિકપણે વિકારો પ્રવર્તી રહે છે.

જેટલા અંશે વિકાર તેટલા અંશે ગુણોની સખલના હોય છે. જેટલે અંશે ગુણોમાં સખલના તેટલે અંશે વિકાસમાં પણ સખલના હોય છે. સખલનાનો સર્વથા અભાવ તે જ ગુણોની સંપૂર્ણ પ્રગટતા છે. સંપૂર્ણ પ્રગટતાથી જ ગુણો અનંતપણે પરિણમે છે.

જ્ઞાનાદિગુણો આત્મામાં અનંતપણે ન પ્રગટે ત્યાં સુધીમાં પણ ગુણોનો સર્વથા ઘાત તો થતો જ નથી, ગુણોના પેટા પ્રકારો પૈકી કોઈ કોઈ પ્રકારાંશ તો અવશ્ય સદાને માટે પ્રત્યેક જીવમાં પ્રગટ જ હોય છે, એટલે સર્વાંશપણે તો કદાપિ કોઈ પણ ગુણ અવરાઈ જતા જ નથી. સર્વાંશે ઘાત થઈ જતો હોય અને એ અલ્પાંશેપણ આત્મામાં ગુણની પ્રગટતા રહેવા ન પામે તો ચેતન જડ બની જાય છે. એટલે સર્વથા ગુણોનું આવરણ બને તેવું કદાપિ બની શકતું નથી.

આત્મામાં અલ્પાંશે પણ ગુણો કેવી રીતે પ્રગટપણે રહેવા પામે છે, તે હવે વિચારીએ. કર્મક્ષય થયેથી જેમ ગુણો સંપૂર્ણપણે પ્રગટે છે, તેમ કર્મના ક્ષયોપશમ તે ગુણો સંપૂર્ણપણે નહિ તો પણ ન્યૂનાધિકપણે તો પ્રગટે જ છે. ક્ષયનો અર્થ તો કર્મનો સંપૂર્ણ નાશ, અને ક્ષયોપશમ એટલે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય કરવો અને ઉદય અપ્રાપ્ત કર્મપુદ્ગલોને ઉપશમાવવાં, અહિં ઉપશમના બે અર્થ થાય છે.

(૧) ઉપશમ એટલે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મપુદ્ગલોનો ક્ષય થવો અને સત્તાગત દલિકો અધ્યવસાયને અનુસરી હીનશક્તિવાળાં થવાં.

(૨) ઉદયપ્રાપ્ત કર્મપુદ્ગલોનો ક્ષય થવો અને સત્તાગત દલિકો અધ્યવસાયानુસાર હીનશક્તિવાળાં બની સ્વરૂપે ફળ ન આપે એવી સ્થિતિમાં મુકાવાં.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ત્રણેના ક્ષયોપશમમાં ઉદયપ્રાપ્ત દલિકો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સત્તાગત દલિકો હીનશક્તિવાળાં બની જઈ તે આત્મામાં સ્વસ્વરૂપે અનુભવાવા છતાંપણુ ગુણના વિઘાતક થતાં નથી, કારણ કે તેમાં શક્તિ ઓછી થઈ ગયેલી હોય છે. તેથી તે પુદ્ગલોમાં જેટલા પ્રમાણમાં શક્તિ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં ગુણને દબાવે છે, અને જેટલાં પ્રમાણમાં શક્તિ ઓછી થયેલી હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં ગુણ પ્રગટ કરે છે. એટલેજે ગુણને રોકનાર કર્મનો જેટલો ક્ષયોપશમ તેટલા અંશે તે ગુણનું પ્રગટપણું આત્મામાં હોય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય મોહનીય અને અંતરાય એ ચારે ઘાતી કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ પૈકી મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અચક્ષુદર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મની પાંચે પ્રકૃતિઓનો ઉદય સદાને માટે પ્રત્યેક છદ્મસ્થ આત્મામાં ક્ષયોપશમપણે જ હોય છે. એટલે જેટલે અંશે તેનું ક્ષયોપશમપણું વર્તે છે, તેટલે અંશે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન અને દાનાદિ ગુણોનું આત્મામાં પ્રગટપણું હોય જ છે. છદ્મસ્થ જીવોમાં કોઈપણ ટાઈમે ઉપરોક્ત કર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ ન હોય તેવું બને જ નહિ, જેથી ઉપરોક્ત ગુણોનો આત્મામાંથી સર્વથા અભાવથાય એવું પણ

બને જ નહિ. આ હિસાબે સૂક્ષ્મનિગોદીયાજીવથી પ્રારંભી સર્વ આત્મામાં અદ્વપાંશે યા અધિકાંશે પણ ઉપરોક્ત ગુણોનું અસ્તિત્વ સદાને માટે પ્રગટ જ હોય છે.

આ સિવાય અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનપર્યવજ્ઞાનાવરણીય, અક્ષુદ્દર્શનાવરણીય અને અવધિદર્શનાવરણીય સદાને માટે આત્મામાં ક્ષયોપશમપણે જ વેદાય એવો નિયમ નથી. પરંતુ ક્ષયોપશમેવેદાય ત્યારે તે તે પ્રકૃતિઓ વડે રોકાતા ગુણોનું તે તે પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમાનુસાર તેટલે તેટલે અંશે પ્રગટપણું હોય છે. તથા સંબંધ કષાયની ચાર પ્રકૃતિઓ અને નવ નોકષાય તો સત્તામાં હોતે છતે પણ પ્રતિસમય તેનો ઉદય વર્તેજ છે એવો નિયમ નથી. તેઓનો ઉદય ન હોય ત્યારે તો તે પ્રકૃતિઓ અદ્વપમાત્ર પણ ગુણોનો ઘાત કરનાર થતી નથી. પણ જ્યારે ઉદયપણે વર્તેતી હોય ત્યારે તો તે પણ ક્ષયોપશમપણે જ વેદાય છે.

ઘાતીકર્મની પ્રકૃતિઓ પૈકી જે પ્રકૃતિઓ સદાને માટે ક્ષયોપશમપણે જ વેદાય છે, અને જે પ્રકૃતિઓ ક્ષયોપશમપણે પણ વેદી શકાય તે પ્રકૃતિઓને દેશઘાતી પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. અને જે કર્મપ્રકૃતિઓ કદાપિ પણ ક્ષયોપશમપણે વેદાતી નથી, તથા જેના ઉદયથી ગુણનો સર્વથા રોધ થાય છે, વળી જે પ્રકૃતિઓના સર્વથા ક્ષયે જ ગુણનું પ્રગટપણું છે, તે કર્મપ્રકૃતિઓને સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓ ( સંબંધન કષાય તથા



નવ નોકધાય સિવાયની) ક્ષયોપશમપણે વેદી શકાય છે, પરંતુ વિપાકોદયના ટાઈમે એટલે સ્વસ્વરૂપે ઉદય વખતે તો ગુણને અંશે પણ પ્રગટ થવા દેતી નથી- જેથી પ્રદેશોદય-પણે એટલે પરરૂપે થતા ભોગવાટ ટાઈમે તેનો ક્ષયોપશમ હોઈ શકે છે. તેથી તેને દેશઘાતી કહી શકાય નહિ.

ઘાતીકર્મના આ પ્રમાણે બે વિભાગો છે.

૧. સર્વઘાતી અને ૨. દેશઘાતી.

મતિજ્ઞાનાવરણીય—શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય—અવધિજ્ઞાનાવરણીય મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય, ચક્ષુદર્શનાવરણીય તથા અચક્ષુદર્શનાવરણીય, અવધિદર્શનાવરણીય, સંજ્વલનના ક્રોધ—માન—માયા લોભ, નવનોકધાય, અને પાંચ અંતરાય, એ પચવીસ પ્રકૃતિઓ દેશ ઘાતી છે.

કેવલજ્ઞાનાવરણીય, કેવલદર્શનાવરણીય, પ્રથમના બાર કષાય, મિથ્યાત્વમોહનીય તથા પાંચનિદ્રા એ વીસ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે. સર્વઘાતી પ્રકૃતિઓનો ઉદય ગુણને સર્વથા રોકે છે, અને દેશઘાતી પ્રકૃતિઓ ગુણના એક દેશને રોકે છે.

**હેતુ વિપાકી કર્મપ્રકૃતિઓ :-**

જ્ઞાનદર્શનાદિ આત્મિક ગુણોનો ઘાત કરનારી અને ઘાત નહિ કરનારીની અપેક્ષાએ જ્ઞેનદર્શન કારોએ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઘાતિ અને અઘાતિ રૂપે બે વિભાગમાં વર્ગીકરણ કર્યું- તેમ કર્મનો વિપાકોદય અમુક હેતુએ પ્રાપ્ત થતો હોવાને

અંગે તે વિપાકનો હેતુ દર્શાવવાની અપેક્ષાએ કર્મપ્રકૃતિઓનું વર્ગીકરણ ચાર વિભાગમાં કરેલું છે. તે ચાર પ્રકારો નીચે મુજબ છે:—

(૧) જીવવિપાકી, (૨) પુદ્ગલવિપાકી (૩) ક્ષેત્રવિપાકી અને (૪) લવવિપાકી.

આ ચાર પ્રકારના વર્ગીકરણમાં અમુક અમુક પ્રકારની મુખ્યતાજ કારણભૂત છે. જે કે કર્મપ્રકૃતિઓનો વિપાક જીવજ અનુભવે છે. એ હિસાબે સર્વ પ્રકૃતિઓ જીવવિપાકી જ છે, પરંતુ અમુક કર્મ પ્રકૃતિઓ એવી છે કે જે જીવ ઉપર સીધી અસર નહિ કરતાં શરીરને ઉપયોગી એવી કેટલીક જડ સામગ્રીઓ આત્માને પ્રાપ્ત કરાવવા દ્વારા, કેટલીક પ્રકૃતિઓ અમુક સ્થાનને જ પામીને, અને વળી કેટલીક તે પ્રાણીઓની અમુક પ્રકારની જાતિમાંજ, જીવને ફલદાયી થાય છે. આટલીબાબતોને અનુલક્ષીને જ જીવવિપાકી આદિ ચાર પ્રકારો કર્મપ્રકૃતિઓનાં બતાવ્યા છે. એટલે કઈ કર્મપ્રકૃતિઓ કયા સ્થળને, કયા લવને, અને કેવા પ્રકારની શરીરની સામગ્રીઓ પામીને, તથા કયી પ્રકૃતિઓ સ્થાન-લવ, અને પુદ્ગલસામગ્રીની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ ઉદયમાં આવે છે? તે આ ચાર પ્રકારના વર્ગીકરણથી અતિ સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે. અમુક હેતુ પ્રાપ્ત કરી વિપાકોદયને પ્રાપ્ત થાય તે હેતુને અનુલક્ષીને તે પ્રકૃતિઓ તે તે વિપાક સંજ્ઞાવાળી કહેવાય છે.

(૧) જીવવિપાકી:—કર્મમાત્ર આત્માને વિપાકસ્વરૂપે

અસર કરે છે. પરંતુ કેટલાંક કર્મ એવાં છે કે જે ક્ષેત્રની-ભવની કે બાહ્ય જડ સામગ્રીઓની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સીધી રીતે આત્માને વિપાક દેખાડવાનું કામ કરે છે, તે કર્મ પ્રકૃતિઓને જીવવિપાકી કહેવાય છે. તે નીચે મુજબ છે.

જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૯, વેદનીય ૨, મોહનીયની ૨૮, ગોત્રની ૨, અંતરાયની ૫, તથા નામકર્મમાં-ગતિ ૪, જાતિ ૫, વિહાયોગતિ ૨, શ્વાસોચ્છાસ નામકર્મ-૧, તીર્થકર નામકર્મ-૧, ત્રસ-૧, બાહર ૧, પર્યાપ્ત ૧, સૌભાગ્ય ૧, સુસ્વર ૧, આદેય ૧, યશ ૧, એ સાંત તથા સ્થાવર ૧, સૂક્ષ્મ ૧, અપર્યાપ્ત ૧, દૌર્ભાગ્ય ૧, દુઃસ્વર ૧, અનાદેય ૧ અને અપયશ ૧, એમ કુલ ૭૮ પ્રકૃતિ જીવવિપાકી છે.

૨ પુદ્ગલવિપાકી—પુદ્ગલવિપાકી કર્મ પ્રકૃતિઓના વિપાકનો સંબંધ પુદ્ગલ વર્ગીયોના બનેલા શરીર સાથે મુખ્ય છે. પુદ્ગલવિપાકી કર્મ પ્રકૃતિઓ સંસારી જીવોને શરીર, શ્વાસોચ્છાસ, ભાષા અને મન એ ચારેને યોગ્ય પુદ્ગલો અપાવી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા. સંસ્થાન, અંગોપાંગ, પરાંઘાત, ઉપઘાત, અગુરુલઘુ ઉઘોત, સંઘાત, વગેરે રૂપે પરિણામ પમાડે છે. આ પુદ્ગલવિપાકી પ્રકૃતિઓ તે નામકર્મની પ્રકૃતિઓ છે.

સંસારી જીવોનું શરીર કેવી રીતે અને શાનું તૈયાર થાય છે ? શરીરના અવયવોની યોગ્ય સ્થળે રચના, શરીરને

બાંધો, અને શરીરનો આકાર જુદી જુદી જાતિના જીવોને આશ્રયી જુદાજુદા પ્રકારે કેવી રીતે ગોઠવાય છે ? તે બધાયનો સાચો ખ્યાલ આ પુદ્ગલવિપાકી કર્મપ્રકૃતિઓને સમજવાથી જ થાય છે. પુદ્ગલવિપાકી કર્મપ્રકૃતિનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારાઓ, પ્રાણીઓની શરીરરચનાની સમજણમાં ગોથાં ખાય છે. એટલે પુદ્ગલવિપાકી કર્મપ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ સમજવું અતિ આવશ્યક છે.

પુદ્ગલનું ગ્રહણ અને પરિણમન કરાવવા દ્વારા જીવને વિપાકનો અનુભવ કરાવનારી હોવાને અંગે જ આ કર્મપ્રકૃતિઓ શાસ્ત્રમાં “પુદ્ગલ વિપાકી” પ્રકૃતિઓ તરીકે ઓળખાય છે, તે ૭૨ પ્રકૃતિઓ નીચે મુજબ છે.

શરીર નામકર્મ-૫.

અંગાપાંગ નામકર્મ-૩.

બંધન નામકર્મ-૧૫.

સંઘાતન નામકર્મ-૫.

સંહનન નામકર્મ-૬.

સંસ્થાન નામકર્મ-૬.

વર્ણ નામકર્મ-૫.

ગંધ નામકર્મ-૨.

રસ નામકર્મ-૫.

સ્પર્શ નામકર્મ-૮.

અગુરુલઘુ નામકર્મ-૧.

નિર્માણ નામકર્મ-૧.

પરાઘાત નામકર્મ-૧.

ઉપઘાત નામકર્મ-૧.

આતપ નામકર્મ-૧.

ઉદ્યોત નામકર્મ-૧.

પ્રત્યેક નામકર્મ-૨.

સાધારણ નામકર્મ-૧.

શુભ નામકર્મ-૧.

અશુભ નામકર્મ-૧.

સ્થિર નામકર્મ-૨.

અસ્થિર નામકર્મ-૧.

કુલ-૭૨-પ્રકૃતિઓ છે.

**ભવવિપાકી**—જે કર્મપ્રકૃતિઓ અમુક ભવમાં જ ઉદયમાં આવે છે, કારણ કે બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ તો ભવે ભવાંતરે ગમે ત્યારે ઉદય આવી શકે છે, પરંતુ ચાર આયુષ્ય કર્મો તો માત્ર અમુક ભવમાં જ ઉદયે આવે છે, માટે તે ચારેને ભવવિપાકી કહેવાય છે. વર્તમાન ભવનાં જે આદિ ભાગ ગયા પછી ત્રીજા આદિ ભાગે આયુ બંધાવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે વર્તમાન ભવની પૂર્ણતા થવા વડે ઉત્તર સ્વયોગ્ય ભવ પ્રાપ્ત થયો હોતો નથી, ત્યાં સુધી તે ઉદયમાં આવતું નથી. અને સ્વયોગ્ય ભવપ્રાપ્તિમાં જ ઉદય તેનો થાય છે, માટે તે ભવવિપાકી છે.

**ક્ષેત્રવિપાકી**—તે અમુક ક્ષેત્રમાં જ ઉદયમાં આવતી હોવાથી ક્ષેત્રવિપાકી કહેવાય છે. અહિં ક્ષેત્ર તે એક ભવ-માંથી બીજા ભવમાં જતાં આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિરૂપ જ

લેવાનું છે. દેવાનુપૂર્વી-મનુષ્યાનુપૂર્વી-તિર્ય્યાનુપૂર્વી અને નરકાનુપૂર્વી એ ચારે આનુપૂર્વીકર્મો ક્ષેત્રવિપાકી છે. કારણ કે તે કર્મો, જે ગતિની વચ્ચે ખરાબર આકાશપ્રદેશોની શ્રેણીરૂપ ક્ષેત્ર પર પસાર થતાં જીવને ઉદયમાં આવે છે. પુણ્ય અને પાપ કર્મપ્રકૃતિઓ :—

આત્માની સાથે સંબંધિત થયેલી આઠે કર્મની ઉત્તર-પ્રકૃતિઓમાં જે કર્મપ્રકૃતિઓના ફલસ્વરૂપે જીવને અનુકુળસામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય, તે કર્મપ્રકૃતિઓને પુણ્યપ્રકૃતિ અને પ્રતિકુળ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મપ્રકૃતિઓને પાપપ્રકૃતિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે તમામ કર્મપ્રકૃતિઓનું પુણ્ય અને પાપ એમ બે વિભાગમાં વિભાજન થઈ શકે છે. આ બે ભેદ સ્વરૂપે તે તમામ કર્મ પ્રકૃતિઓને બાલ-જીવો સરલતાથી સમજે છે. કારણ કે પ્રત્યેક ભવમાં જીવ જે જે સંયોગ પ્રાપ્ત કરે છે તે પૂર્વકૃત પુન્ય અગર પાપનું જ ફળ છે. અને વર્તમાન કાળે કરાતાં પુન્ય-પાપકર્મ તે ભવિષ્યમાંપ્રાપ્ત થનારા શુભાશુભ સંયોગનું કારણ છે. પોતાનું ભલું યા ખુરું ભવિષ્ય તે જીવ પોતે જ ભલા-ખુરાકાર્યથી સ્વયંજ બનાવે છે. માટે જ કવિવર્ય શ્રી વીરવિજયજી મહારાજે પૂજની ઢાળમાં ગાયું છે કે:—

‘બંધ સમય ચિત્ત ચેતીયે રે,

શ્યોઉદયે સંતાપ સહુજે.’

સુદેવ-સુગુર-સુંધર્મ પ્રત્યે આદર, સેવા અને ભક્તિ આદિ શુભકાર્યો તે ‘પુણ્ય કહેવાય, અને તેવાં શુભ કાર્યો કર-

વાર્ધી ખંધાતાં જે શુભ કર્મ તે ‘પુણ્યકર્મ’ કહેવાય, અને તે પુણ્યકર્મનું ફળ પુણ્યોદય કહેવાય છે.

હિંસા-અસત્ય-ચોરી-અબ્રહ્મ-પરિગ્રહ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ-કલેશ-ચુગલી-બુદ્ધિ-આળ-હર્ષ-નેશોક-નિંદા-છલકપટ અને મિથ્યાત્વ એ અશુભકાર્યોને પાપ કહેવાય છે. તેવાં અશુભ કાર્યો કરવાથી ખંધાતાં જે અશુભ કર્મ તે પાપકર્મ કહેવાય છે. અને તેવા અશુભ કર્મોનું ફળ તેને પાપોદય કહેવાય છે. એક લવમાં કરેલ પુણ્ય અથવા પાપનું ફળ તે જીવને તે લવમાં જ મળે એવો નિયમ નથી. તે લવમાં પણ મળે અને અનેક લવો ખાદ પણ મળે. આ હકિકત આગળ પ્રકરણ આઠમામાં કહેલ સ્થિતિપાધના સ્વરૂપથી સમજાશે.

વર્તમાનકાળે પાપ કરનારા કેટલાક જીવોને સુખી થતા દેખી અને પુણ્ય કરનારા કેટલાક જીવોને દુઃખી થતા દેખી, અનેક અજ્ઞાનીમનુષ્યો ધર્મ યા પુણ્યની ધૂણા કરે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે વર્તમાન સુખ તે પૂર્વકૃતપુણ્યનું ફળ છે, અને વર્તમાન દુઃખ તે પૂર્વકૃતપાપનું ફળ છે. વર્તમાન સમયે કરાતાં પુણ્યકર્મોથી ભવાન્તરમાં સુખ અને વર્તમાન સમયે કરાતાં પાપકર્મોથી ભવાન્તરમાં દુઃખ મળે છે.

પુણ્યનું ફળ તે શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ તેમાં પ્રમાદ થઈ જાય તો પુન્ય પણ દુર્ગતિમાં લઈજવાવાળું થાય છે. અને પુન્યફળથી પ્રાપ્ત સામગ્રીદ્વારા આત્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિની

આરાધના થાય તો તે પુન્યફળ, પુણ્યાત્માને ઉચ્ચ શ્રેણિમાં લઈ જવાવાળું બને છે. મનુષ્યલવ, શરીરની આરોગ્યતા, રાજ્યઋદ્ધિ, સ્વજન કુટુંબ પરિપાર, સત્તાનું સ્થાન, શારીરિક બળ, બુદ્ધિ, પચેન્દ્રિયોની અનુકૂલતા આદિની પ્રાપ્તિ તો પુણ્યોદ્દયથીજ થાય છે. આ પ્રાપ્ત અનુકુળતાઓ પચાવી શકાય તો અમૃત છે, નહિંતર ઝેર છે. એટલે પુણ્યના અભાવથી એ સર્વ સમૃદ્ધિઓ વડે ઉન્નત થઈ જનાર મનુષ્ય તો પુણ્યને ભોગવવા ટાઈમે ઘોર પાપ કર્મોનો ઉપાર્જક બની દુર્ગતિમાં જાય છે.

જ્ઞાનિપુરૂષોએ કહ્યું છે કે પુણ્ય એ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે, પણ તેની મિઠાસ અતિ લયંકર છે. પુન્ય પચાવવાનું કામ કાચો પારો પચાવવા જેવું છે અર્થાત્ જેઓ પુણ્યને પચાવી શકે છે તેઓ પુણ્યના ફળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત સામગ્રીઓથી નવું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધે છે. અને જેઓ પુણ્યને પચાવી શકતા નથી તેઓ પુણ્યના ફળસ્વરૂપે પ્રાપ્ત સામગ્રીઓથી નવું પાપ બાંધી આત્માને અધોગામી બનાવે છે. માટે પુન્યદ્વારા પ્રાપ્તસામગ્રીથી નવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરાવનાર પુણ્યને જૈનદર્શનમાં “પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય” કહ્યું છે. જે પુણ્ય, કર્મોની સર્વથા નિર્જરા (કર્મથી આત્માનો સર્વથા છુટકારો) કરાવ્યા બાદ આત્માથી અલગ થાય છે, તેવા પુણ્યને “પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય” કહેવાય છે. તેનું કારણ એ છે, કે તેવા પુણ્યના ઉદયકાળમાં પણ જીવને આત્મજ્ઞાનની જગૃતિ હોવાથી તે પુણ્ય;



મોક્ષ માર્ગની આરાધનામાં સહાયક બની મોક્ષપદની પ્રાપ્તિમાં સાધન બને છે. તેનાથી વિપરીત પ્રકારના પુણ્યને “પાપાનુબંધિ પુણ્ય” કહેવાય છે. અર્થાત્ પુણ્યો પાર્જિત સામગ્રીથી પાપોપાર્જક પુણ્યને “પાપાનુબંધિ પુણ્ય” કહેવાય છે. પાપાનુબંધિ પુણ્યવાળા મનુષ્યના વિચાર પ્રબલ રાગ દ્વેષ અને મોહથી ભરેલા હોય છે. જેથી અનેક કષ્ટોથી પ્રાપ્ત મનુષ્યલવની સાર્થકતા તે કરી શકતા નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે—ઉદયકાળમાં આત્માને સંસારી સુખોમાં આસક્ત બનાવી, પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા વાળું પુણ્ય, ત્યાજ્ય છે. અને સંસારી સુખોમાં વિરક્ત દશા પ્રાપ્ત કરાવી મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં સહાયક બનનારું પુણ્ય ઉપાદેય (આચરવાલાયક) છે.

પાપાનુબંધિ પુણ્ય અને પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય એ બન્ને પ્રકાર તે પુણ્યનાજ હોવા છતાં બન્નેના સંસ્કાર સિન્ન સિન્ન હોવાનું કારણ, પુણ્ય બંધના સમયે ધર્મ કાર્યોમાં વર્તતાં આત્માના અધ્યવસાયજ છે.

દાનાદિ ધર્મકાર્યમાં મોટાઈની મહત્વાકાંક્ષા હોય, અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારની ભૌતિક સ્વાર્થની આકાંક્ષા વર્તતી હોય, તો તેવા ધર્મકાર્યોથી યા સદ્પ્રવૃત્તિથી થતો પુણ્યબંધ, આશંસાદોષવાળો હોવાથી તેમાં પાપાનુબંધિ પુણ્યના સંસ્કારો રોપાય છે. આવા પાપાનુબંધિ પુણ્યના ઉદય વખતે જીવ, અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રત્યે ઉપેક્ષાસેવી ભૌતિક સુખ-

સામગ્રીનીપ્રાપ્તિમાં જ વિદ્વતા માને છે. પરલોક-પુણ્ય-પાપ-આત્મા-મોક્ષ આદિના લક્ષમાં મૂર્ખતા સમજી રૂક્ત આ ભવના જીવનમાં ભોગ વિલાસ ભોગવવામાં જ સુખ માને છે. સ્વસ્વાર્થમાં જ મૂઠ બની સ્વશક્તિદ્વારા જગતમાં સંહાર-લીલાનાં નાટક ભાંડ કરે છે. અનેકવિધ વૈજ્ઞાનિક અખતરાઓ કરી જગતમાં ભયભીત વાતાવરણ ફેલાવે છે. નિર્બલ-જીવોને કચરી નાખવામાં જ હોશિયારી માને છે. જેમ પૂર્વકૃત પાપ તે વર્તમાનમાં દુઃખ દેવાવાળું છે, તેમ “પાપાનુબંધિ પુન્ય” તે ભવિષ્યમાં દુઃખદાઈ છે. પાપાનુબંધિ પુણ્ય અને પૂર્વકૃત પાપમાં આ સિવાય કંઈ ભેદ નથી. પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે—

इत्यमेकत्वं मापन्नं, फलतः पुण्यं पापयोः ।

मन्यते यो न मूढात्मा, नान्तस्तस्य भवोदधेः ॥

આ પ્રમાણે રૂઝથી એકપણાને પામેલા પુણ્ય અને પાપને જે એકરૂપ ગણતો નથી તે મૂઢાત્મા ભવસમુદ્રના પારને પામી શકતો નથી.

આશંસાદોષ - અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારની ભૌતિક આકાંક્ષારહિત થતો દાનાદિ ધર્મ તે “પુણ્યાનુબંધિ પુન્ય” નો બંધ કરાવનાર થાય છે. સાત્વિકદાન તથા ઇન્દ્રિયોત્તમન, પ્રભુ પુજાદિ ઉત્તમ અનુષ્ઠાનોત્તમ આચરણ અને શાસ્ત્રોના પઠન પાઠન પૂર્વક પ્રભુના નામ અને ગુણોત્તમ કીર્તન, મરણાંત કષ્ટમાં પણ સ્વધર્મોત્તમ પાલન, અન્તઃકરણની સરલતા, મન-વચન અને કાયાથી કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ

પણ જીવને કષ્ટ નહીં દેવાની વૃત્તિ, યથાર્થ અને પ્રિય ભાષણ, પોતાનું બુદ્ધ કરનાર પ્રત્યે પણ ક્રોધનો અભાવ, અભિમાનનો ત્યાગ, ચિત્તની ચંચળતાનો અભાવ, કેાઈની પણ નિંદા કરવાનો ત્યાગ, ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંયોગ થવા છતાંપણ અનાશક્ત ભાવ, લોકવિરુદ્ધ અને શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ આચરણમાં લબ્ધ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને મધ્ય-સ્થતા, આ સર્વ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ “પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય” ના ઉદયથી જ થાય છે. માટે અહીં સમજવું જરૂરી એ છે કે દાનાદિ શુભ અનુષ્ઠાનો પુણ્યબંધમાં કારણભૂત છે. પણ તે અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્ત થવા ટાઈમે જીવનું લક્ષ સાડું હોય તો તે અનુષ્ઠાનોથી “પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય” બંધાય છે. અને લક્ષ સાડું ન હોય તો “પાપાનુબંધિ પુન્ય” બંધાય છે.

પુણ્યની માફક પાપ પણ બે પ્રકારનું છે. (૧) જે પાપ લોગવતાં નવું પુણ્ય બંધાય તે “પુણ્યાનુબંધિ પાપ” અને (૨) જે પાપ લોગવતાં નવું પાપ બંધાય તે “પાપાનું બંધિપાપ” કહેવાય છે.

આર્તધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાન કર્યા વિના સમભાવે લોગ-વાતા પૂર્વકૃતપાપના ઉદયને “પુણ્યાનુબંધિ પાપ” કહેવાય છે. વળી જે પાપોદયથી પ્રાપ્ત અનેક પ્રતિકુળ સંયોગોમાં પણ લેશમાત્ર અધર્મ સેવવાની ઇચ્છા ન થાય, અને દીન-પણું ન દાંખવે, જગત માત્રના પ્રાણિઓ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પ્રવર્તે, પોતાની પ્રતિકુળતામાં પણ અન્યની અનુકુળતા

છરિછે, અન્યને અનુકુળતા થવામાં યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ કરે, આત્માની સ્વભાવદશા પ્રત્યે લક્ષ રહે તો તેવા ઉદયમાં આવેલ પાપને “પુણ્યાનુબંધિ પાપ કહેવાય છે.

પૂર્વકૃત પાપના ઉદયમાં જીવને આર્તધ્યાન-રૌદ્ર-ધ્યાન થાય, નવું પાપ કરવાની વૃત્તિ રહે, ભૂખે મરતો અનેક જીવોનો સંહાર કરે, ચોરી લુટફાટ કરે, કપટ કરી લોકોને છેતરે, ઇત્યાદિ દુઃખપ્રવૃત્તિ દ્વારા નવું પાપ બંધાવનાર પૂર્વકૃત પાપના ઉદયને “પાપાનુબંધિ પાપ” કહેવાય છે.

બન્ને પ્રકારના પુણ્યની માફક આ બન્ને પ્રકારના પાપના સંસ્કારોની લિન્નતાનું કારણ પણ પાપ બંધ ટાઈએ થતી દુઃખપ્રવૃત્તિમાં વર્તતા જીવના અધ્યવસાયોજ છે. પાપ ભીરૂ હોવા છતાં પણ અનિવાર્ય સંયોગોમાં દુઃખાતા દીલે, ન છૂટકે, પાપની ઘણા પૂર્વક પાપ થઈ ગયું હોય, થઈ ગયા પછી પણ થયેલ પાપ ઉદયમાં ડાંગતું હોય, તો તે પાપોદય સમયે પ્રતિકુળ સંયોગોમાં પણ જીવની ભાવના સારી રહે છે.

અત્યંત આશક્તિપૂર્વક અને કર્યા બાદ પણ તે પાપની થતી પુનઃ પુનઃ અનુમોદનાવાળો પાપનો બંધ “પાપાનુબંધિ પાપ” રૂપે બની તે પાપોદયસમયે પ્રાપ્ત પ્રતિકુળતામાં જીવને દુઃધ્યાની બનાવી પાપની પરંપરા વધારે છે. કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ બંધમાં ૧૨૦ બંધાય છે. તેમાં ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ અને ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓ નીચે મુજબ

છે. આમાં વર્ણ ચતુષ્ક, પુણ્ય અને પાપ બન્નેમાં ગણવાથી ૧ વર્ણચતુષ્ક બાદ કરતાં શેષ ૧૨૦ કર્મ પ્રકૃતિઓ પુણ્ય અને પાપમાં સંગૃહિત થઈ જાય છે, વર્ણાદિચતુષ્ક તે પુણ્યને વિષે શુભ અને પાપને વિષે અશુભ સમજવા.

(૧) દેવગતિ (૨) દેવાનુપૂર્વી (૩) દેવાયુષ્ (૪) મનુષ્યગતિ, (૫) મનુ-યાનુપૂર્વી (૭) મનુષ્યાયુષ્ (૭) ઉચ્ચગોત્ર, (૮) સાતાવેદનીય, (૯ થી ૧૮) ત્રસ વીગેરે દશ. (૧૯ થી ૨૩) પાંચ શરીર, (૨૪ થી ૨૬) ત્રણ ઉપાંગ. (૨૭) વળ્લઋષભ નારાયસંઘયણ (૨૮) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, (૨૯) પરાઘાત નામ કર્મ. (૩૦) ઉચ્છવાસ નામ કર્મ. (૩૧) આતપ નામકર્મ. (૩૨) ઉદ્યોત નામકર્મ. (૩૩) અગુરુલઘુ નામકર્મ. (૩૪) તીર્થંકર નામકર્મ. (૩૫) નિર્માણ નામકર્મ (૩૬) તિર્યંચાયુ. (૩૭ થી ૪૦) શુભવર્ણ, શુભગંધ, શુભરસ, અને શુભસ્પર્શ નામકર્મ. (૪૧) પંચેન્દ્રિય જાતિ. (૪૨) શુભ વિહાયોગતિ. આ પ્રમાણે ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિઓ છે.

(૧ થી ૫) છેલ્લાં પાંચ સંઘયણ. (૬ થી ૧૦) છેલ્લાં પાંચ સંસ્થાન. (૧૧) અશુભ વિહાયોગતિ. (૧૨) તિર્યંચગતિ. (૧૩) તિર્યંચાનુપૂર્વી. (૧૪) અશાતાવેદનીય. (૧૫) નીચગોત્ર. (૧૬) ઉપઘાતનામકર્મ. (૧૭) એકેન્દ્રિય જાતિ. (૧૮) બેઠંદ્રિયજાતિ. (૧૯) તેઠંદ્રિયજાતિ. (૨૦) ચત્રિન્દ્રિય જાતિ. (૨૧) નરકગતિનામકર્મ. (૨૨) નરકાનુપૂર્વીનામકર્મ. (૨૩) નરકાયુષ્નામકર્મ. (૨૪ થી ૩૩) સ્થાવર વીગેરે દશ. (૩૪ થી ૩૭) અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શનામકર્મ. (૩૮ થી ૪૨) પાંચજ્ઞાનાવરણીય કર્મ. (૪૩ થી ૫૧) નવદર્શનાવરણીયકર્મ. (૫૨ થી ૭૭) છવીસ મોહનીયકર્મ. (૭૮ થી ૮૨) પાંચ અંતરાય કર્મ. એમ ૮૨ કર્મપ્રકૃતિઓ પાપની છે.

## પ્રકરણ ૮ મું

સ્થિતિબંધ-રસબંધ અને પ્રદેશબંધ.

સ્થિતિબંધ:—

મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓથી જીવની ત્રણ યોગરૂપ ક્રિયા વડે આત્માને વળગેલી કાર્મણુ વર્ગણુ તે કર્મ તરીકે ઓળખાય છે. આ કાર્મણુ વર્ગણુ આત્માની સાથે ચોંટયા બાદ અમુક ટાઈમ પછી તેનામાં જીવ ઉપર જુદી જુદી અસર ઉત્પન્ન કરવારૂપ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. અમુક પ્રકારની અસર જીવ ઉપર ઉપજાવવાના સ્વભાવનું પરિણમન તો તે કર્મવર્ગણુમાં આત્માની સાથે બંધાતી વખતના સમયે જ થઈ ગયેલ હોવા છતાં તે અનુસાર તે અસર કરવાપણું તો અમુક ટાઈમ પછી જ તેનામાં પ્રગટ થાય છે. જીવ ઉપર જુદી જુદી અસર ઉત્પન્ન કરવા ઠરેલી શક્તિઓને અનુસરીને જ તે કર્મોનાં નામો પાડવામાં આવેલાં છે. કર્મશાસ્ત્રના અંધારણની રચનામાં આઠે કર્મના ૧૫૮ ભેદો તે પ્રકૃતિ (જીવ ઉપર અમુક પ્રકારની અસર કરવા રૂપ સ્વભાવ) ને આશ્રયીને જ પાડવામાં આવ્યા છે.

દરેક સંસારી આત્માઓ અનાદિકાલથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે પ્રકારના કર્મથી બંધાયેલા છે. આ કર્મબંધનું

અનાદિપણું તે પ્રવાહની અપેક્ષાએ છે, પણ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ સાદિ શાંત છે. કારણ કે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તો કર્મબંધન વધારેમાં વધારે સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ પ્રમાણ હોઈ શકે. આત્મા સાથે વળગી રહેવાની તેનાથી અધિક સ્થિતિ કોઈ પણ કર્મની છે જ નહિ. એટલે કોઈ કર્મવિશેષનો સંયોગ કોઈ પણ જીવને અનાદિથી તો હોતો જ નથી.

જેમ એક દિવસ કે એક રાત્રિની શરૂઆત પણ છે, અને સમાપ્તિ પણ છે, છતાં પણ સમગ્ર રાત્રિ દિવસની અપેક્ષાએ દિવસ કે રાત્રિની શરૂઆત કહી શકીએ નહિ. એવી રીતે ભોગવવા આદિ દ્વારાએ કર્મ વિષુટાં પડતાં જાય છે, અને બંધનાં કારણોનું અસ્તિત્વ હોઈને જીવને નવાં નવાં કર્મ બંધાતાં રહે છે. જેથી પ્રવાહરૂપે અથવા પર-પરારૂપે જીવની સાથેનો જડ એવા કર્મનો જે સંયોગ છે, તે અનાદિકાલીન છે, પણ કોઈ કર્મવિશેષનો સંયોગ જીવને અનાદિકાલીન હોતો નથી. જે જીવોને કર્મનો સંયોગ હોય છે, તેજ જીવને કર્મનો બંધ થઈ શકે છે. એટલે આજે કર્મને બાંધનારો આત્મા, ભૂતકાળમાં કોઈ કાળે કર્મરહિત હશે એમ કહી શકાય જ નહિ. જેથી તે કર્મો-વેદવાના કાળમાં નવાં નવાં કર્મોનું બંધન નવી નવી સ્થિતિ-વાળું થાય, અને તે જુદું જુદું ભોગવવું પડે એમાં નવાઈ નથી.

પ્રત્યેક સમયે આત્મા પૂર્વબદ્ધ કર્મો પૈકી સ્થિતિકાળ-

પૂર્ણ થયેલ અમુક કર્મોથી છૂટે છે પણ ખરો, અને નવીન કર્મને બાંધે છે પણ ખરો. એટલે નવીન કર્મથી બંધાવાપણું તો સમયે સમયે સંસારી આત્મામાં ચાલુ છે. આમ હોઈને, જીવને અનાદિ-કર્મ-બદ્ધ કહેવાને બદલે જીવને અનાદિ-સંતાન-બદ્ધ અથવા અનાદિ-કર્મ-પરંપરા-વેષ્ટિત કહેવો વધુ યોગ્ય છે.

પૂર્વસંચિત કર્મો પૈકી અમુક કર્મોનો સ્થિતિકાલ પૂર્ણ થયે તે કર્મ આત્મામાંથી ક્ષય થઈ જાય છે. બંધાયેલ કર્મ, આત્મા સાથે કેટલા ટાઈમ સુધી સ્થિર રહી શકશે તે સ્થિતિકાલ, કર્મો બંધાતી વખતના સમયે જ નક્કી થએલ હોય છે. તેને સ્થિતિબંધ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વાદિના નિમિત્તથી એક જ પરિણામ દ્વારા સંચિત થતું કર્મ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું પણ હોઈ શકે છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળું પણ હોઈ શકે છે. તીવ્ર અશુભપરિણામ દ્વારા જનિત જે કર્મ, તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું હોય છે. આઠ પ્રકારનાં કર્મોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સમાન નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય, એ ચાર પ્રકારનાં કર્મોની ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ, ત્રીસ કોટા-કોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સીત્તર કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ અને નામકર્મની તથા ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટમાંઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. બાકી રહેલ આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ હોય છે.



જ્ઞાનાવરણીય વીગેરે આઠ કર્મોની સ્થિતિ જેમ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિની હોઈ શકે છે, તેમ જઘન્યમાં જઘન્ય કોટિની ન્યણ હોઈ શકે છે. તેવા પ્રકારના પરિણામથી સંચિત થતો આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં વેદનીય કર્મની જઘન્યમાં જઘન્ય સ્થિતિ બાર મૂહૂર્ત માત્રની હોય છે; નામકર્મ અને બોત્ર કર્મની જઘન્યમાં જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્ત માત્રની હોય છે, બ્યારે બાકીનાં જે જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય, મોહનીય, આયુષ્ય અને અન્તરાય એ પાંચ પ્રકારના કર્મોની જઘન્યમાં જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત માત્રની હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને જઘન્ય સ્થિતિનું પ્રમાણ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિઓ અંગેનું છે. આઠે કર્મની દરેક ઉત્તર પ્રકૃતિનો ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્યસ્થિતિબંધ, શુણ્ઠાણુ તથા ગતિને વિષે ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્યસ્થિતિબંધનું અલ્પ બહુત્વ, એ વગેરે સ્થિતિબંધ અંગે વિસ્તૃત વર્ણન, પંચમ કર્મગ્રંથ ગાથા ૨૬ થી ગાથા ૫૨ સુધીમાંથી તથા પંચ સંગ્રહમાં ચોથા બંધ હેતુ દ્વારમાં આપેલ સ્થિતિબંધના અધિકારમાંથી સમજી લેવું જરૂરી છે.

સ્થિતિબંધનો અલ્પાધિકતાનો આધાર સંકલેશ કે વિશુદ્ધિ છે. જેમ જેમ સંકલેશ વધારે તેમ તેમ સ્થિતિનો બંધ વધારે, જેમ જેમ સંકલેશ ઓછો અને વિશુદ્ધિ વધારે તેમ તેમ સ્થિતિનો બંધ અલ્પ અલ્પ થાય છે. કષાયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા જે અશુભ અધ્યવસાય તે સંકલેશ કહેવાય છે. સ્થિતિબંધ અને અનુભાગ (રસ) બંધ

અંગેનું ધોરણ અધ્યવસાયને અનુલક્ષીને જ છે. આત્માની પ્રવૃત્તિમાં-યોગવ્યાપારમાં જેટલી કષાયની માત્રા હોય છે તેને અનુરૂપ કર્મનો કાળ અને સુખ-દુઃખ વિપાકની તીવ્રતા મંદતા તે આત્માએ ગ્રહણ કરેલ કર્મપુદ્ગલોમાં નક્કી થાય છે. કષાયરૂપ હેતુ વિના જે કર્મ આત્મા સાથે બંધાય છે, તેમાં રસ હોતો નથી. અને તેથી તેનું કંઈપણ ફળ અનુભવમાં આવતું નથી. કારણ કે કષાયની માત્રા વિના કર્મનો આત્માની સાથે સંબંધ ટકી શકતા નથી, અને સંબંધ ન ટકે એટલે વિપાક પણ દઈ શકતાં નથી.

અને તેથીજ અગીઆરમા આદિ ગુણુઠાણે બે સમય પ્રમાણુ બંધાતા વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિમાં બંધ તરીકે વિવક્ષા કરી નથી. અગીયારમેથી ચૌદમા પર્યંત જે સુખ-દુઃખનો અનુભવ આત્મા કરે છે, તે અગીઆરમા આદિ ગુણુઠાણે કેવલ યોગ પ્રત્યયિક બંધાયેલ શાતાનો નહિ, પરંતુ દશમા ગુણુઠાણુ સુધીની બંધાયેલ શાતા-અશાતાના જ ફળને અનુભવે છે. અગીઆરમા ગુણુઠાણુથી કેવળ યોગનિમિત્તે બંધાયેલ સાતાવેદનીયનો તો ઉદય હોય કે ન હોય તે સરખું જ છે.

કર્મના સ્થિતિકાળની ગણતરી આત્માની સાથે કર્મ વળગે ત્યારથી તે આત્માથી તે છૂટું પડે ત્યાં સુધીની ગણવાની છે. સ્થિતિકાળ દરમ્યાન બદ્ધકર્મની અવસ્થા બે પ્રકારની છે (૧) અબાધાકાળ (અનુદય) અને (૨) નિષેકકાળ (લોગ્યકાળ). ઔષધિ-રસાયણો તે ખાતાં સાથેજ કામ

કરતાં નથી, પણ અમુક ટાઈમ પછી જ કામ કરે છે. હરકેનું કાર્ય રેચ કરવાનું છે, તો પણ હરકે લીધા બાદ હરકેની ખીજી અસર થતી હોય તો પણ રેચનું કાર્ય તો અમુક ટાઈમ પછી જ કરે. ચૂલે ચડાવતાં જ તરત કોઈ પણ ચીજ પાકી જતી નથી. જેવી વસ્તુ તે પ્રમાણમાં તેનો પાક થતાં વાર લાગે છે. તેમ બંધાયેલું કર્મ બંધાતાંની સાથે જ કામ કરતું નથી. તે કર્મનો પાકકાળ ન થાય ત્યાં સુધીના કાળને જૈન પરિભાષામાં ‘અબાધાકાળ’ કહેવામાં આવે છે. કર્મનો એ અબાધાકાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી જ કર્મ તેનું ફળ દેવાનું શરૂ કરે છે, એને કર્મનો ઉદય કહેવામાં આવે છે. ઉદય કાળમાં કર્મને ક્રમશઃ લોગવવા માટે કર્મદલિકની રચના થાય છે માટે તેને નિષેકકાળ કહેવાય છે. એટલે કર્મની જેટલી સ્થિતિ બંધાઈ, તેમાંથી અમુક સ્થિતિ અબાધાકાળમાં જાય છે, અને બાકીની સ્થિતિ નિષેક-લોગ્ય કાળમાં જાય છે. લોગ્ય કાળમાં કર્મનાં પુદ્ગલો ક્રમશઃ ઉદયમાં આવે છે. અને ફળ આપીને આત્માથી છુટાં પડી જાય છે.

કર્મના સ્થિતિબંધમાં પણ અબાધાકાળ અને લોગ્ય-કાળ નિયત હોય છે. ‘જે કર્મની જેટલા કોડાકોડી સાગ-રોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ બંધાય તેના તેટલા સો વર્ષનો અબાધાકાળ હોય છે. જેમકે મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ બંધાતી હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તેનો સાત હજાર વરસનો અબાધાકાળ હોય

છે. એ પ્રમાણે દરેક કર્મ અંગે સમજવું. સ્થિતિબંધ જેમ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બે પ્રકારે કહ્યો; તેમ અભાધાકાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બે પ્રકારે સમજવો. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ ઉત્કૃષ્ટ અભાધાકાળ અને જઘન્ય સ્થિતિએ જઘન્ય અભાધાકાળ હોય છે. દરેક કર્મના જઘન્ય સ્થિતિબંધે જઘન્ય અભાધાકાળ અંતર્મુદ્ધૂર્તનો હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિબંધના અભાધાકાળનું ધોરણ ઉપર મુજબ છે. પણ જીવો અનેક છે, તેમાં કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે, કોઈ એક સમય ન્યૂન બાંધે છે, કોઈ બે સમય ન્યૂન બાંધે, યાવત્ કોઈ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમે ભાગે ન્યૂન બાંધે છે, કોઈ તેનાથી પણ ન્યૂન બાંધે છે, તો ત્યાં અભાધાકાળનો નિયમ શો ? ત્યાં એમ સમજવું કે, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કરે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અભાધા, એક સમય ન્યૂન કરે ત્યારે પણ ઉત્કૃષ્ટ અભાધા, બે સમય ન્યૂન બંધ કરે ત્યારે પણ ઉત્કૃષ્ટ અભાધા, યાવત્ જ્યાં સુધી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમે ભાગે ન્યૂન બંધ ન કરે ત્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અભાધા પડે, પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન બંધ કરે ત્યારે એક સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટ અભાધા પડે, તે બીજીવાર પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમે ભાગ એછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય ત્યારે બે સમય ન્યૂન ઉત્કૃષ્ટ અભાધા પડે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે અભાધાનો એક એક સમય ન્યૂન કરતાં એક બાજુ જઘન્ય સ્થિતિબંધ અને બીજી બાજુ જઘન્ય અભાધા આવે.

અથવા જઘન્ય સ્થિતિબંધે અંતર્મુહૂર્તને। અળાધાકાળ, સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિબંધથી માંડી ચાવત્ પલ્લોપમના અસંખ્ય ભાગાધિક બંધથી આરંભી ખીન્ને પલ્લોપમનો અસંખ્યતમો ભાગ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી જે સમયાધિક અંતર્મુહૂર્તનો અળાધાકાળ પડે. એમ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગાધિક બંધે સમયસમયનો અળાધાકાળ વધારતાં પૂર્ણ દોડાકોડી સાગરોપમના બંધે સો વરસનો અળાધાકાળ હોય. એ રીતે એક બાબુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ અને ખીજી બાબુ ઉત્કૃષ્ટ અળાધા આવે.

ઘણા જીવોને એક સરખી સ્થિતિ બંધ.યા છતાં લિન્ન-લિન્ન ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવાદિવડે થયેલી અધ્યવસાયોની વિચિત્રતાના કારણે સરખી સ્થિતિ બાંધનાર તે સંઘળા જીવો તે કર્મને એક જ ક્ષેત્રમાં, એક જ કાળમાં કે એક જ પ્રકારના સરખા સંયોગોમાં જ અનુભવતા નથી. કારણ કે અમુક સ્થિતિબંધ થવામાં અમુક જ અધ્યવસાય કારણરૂપ છે, એવું નથી. એક સરખો સ્થિતિબંધ થવામાં અનેક અધ્યવસાયોરૂપ અનેક કારણો છે, જેટલો સ્થિતિ-બંધ અમુક અધ્યવસાયોથી થાય છે, તેટલો જ સ્થિતિબંધ ખીજા અનેક અધ્યવસાયોથી પણ થઈ શકે છે.

એટલે લિન્ન લિન્ન જીવોમાં. લિન્ન લિન્ન અધ્યવસાયોથી થયેલો સ્થિતિબંધ સરખો હોવા છતાં પણ તે દરેક જીવો લિન્ન લિન્ન ક્ષેત્રકાળાદિ અને લિન્ન લિન્ન સંયોગોમાં અનુભવે છે. તે લિન્ન લિન્ન સંયોગોમાં અનુ-

ભવવામાં લિન્ન લિન્ન અધ્યવસાયો કારણરૂપ છે. લિન્ન લિન્ન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આદિ અનેક કારણોની આત્મા પર થતી અસરને લઈને જ અધ્યવસાયોની લિન્નતા થાય છે.

આયુષ્કર્મ સિવાય સાતે કર્મના અભાધાકાળનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યા મુજબ ચોક્કસ હોવાથી તે સાતે કર્મનો અભાધાકાળ અને ભોગકાળ બન્ને મળીને સ્થિતિકાળની ગણતરી કહી છે. એટલે જેમકે મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સીત્તર કોડાકોડી સાગરોપમની કહી છે, તેમાં સાત હજાર વર્ષ અનુદય કાળનાં અને સાત હજાર વર્ષ ન્યૂન સિત્તર કોડા કોડી સાગરોપમ નિષેક (ભોગ્ય) કાળનાં એમ અભાધાકાળ અને નિષેકકાળ બન્ને મળીને સિત્તર કોડાકોડી સાગરોપમની ગણતરીએ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ કહ્યો છે. એ રીતે શેષ છ કર્મના સ્થિતિબંધને અંગે પણ સમજવું.

આયુઃકર્મના અભાધાકાળનું પ્રમાણ નિયત નહિ હોવાથી તે કર્મનો સ્થિતિબંધ અભાધાકાળ રહિત કહ્યો છે. આયુકર્મ અંગે કહેલી સ્થિતિબંધની ગણતરી આયુ ભોગવટાના પ્રારંભથી પૂર્ણતા થતાં સુધીની સમજવી. ઉદયકાળ સિવાયની ગણતરી આયુના સ્થિતિબંધમાં નથી. એટલે આયુઃકર્મનો અભાધાકાળ ઉપરોક્ત ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ સાથે જોડયો નથી.

વર્તમાન કાળે ભોગવાતા આયુષ્યના સમયે બંધાયેલ પરલવના આયુનો અભાધાકાળ, તે વર્તમાન આયુ જેટલું શેષ રહે તેટલો સમજવો. તેમાં અંતર્મુદૂર્તના આયુવાળો

પરભવનું આયુ પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ બાંધનારના હિસાબે આયુનો બંધ અને અબાધકાળ બન્ને જઘન્ય હોય છે.

અંતર્મુહૂર્તના આયુવાળો તંદુલીયો મત્સ્ય તે તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિવાળું સાતમી નારકીનું આયુ બાંધે, તે હિસાબે આયુનો સ્થિતિબંધ ઉત્કૃષ્ટ અને અબાધા જઘન્ય હોય છે. પૂર્વકોટિ વર્ષના આયુવાળો પોતાના તે આયુના ભોગવટાની ત્રીજા ભાગની શરૂઆતમાં પરભવનું આયુ અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ પ્રમાણ બાંધે તે હિસાબે સ્થિતિબંધ જઘન્ય અને અબાધકાળ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે.

પૂર્વકોટિ વર્ષના આયુવાળો પોતાના આયુના ભોગવટાની ત્રીજા ભાગની શરૂઆતમાં તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણવાળું જેવું કે નારકીનું પરભવનું આયુ બાંધવાના હિસાબે તે સ્થિતિબંધ અને અબાધા બન્ને ઉત્કૃષ્ટ હોય છે.

આ રીતે બધ્યમાન આયુની અબાધા ભોગવાતા આયુને આધીન છે. પણ બંધાતા આયુને આધીન નથી, ત્યારે આયુ સિવાય શેષ સાત કર્મની અબાધા બંધાતા કર્મને આધીન હોવાથી તે કર્મોમાં વર્તતી અબાધા તોબંધાતા કર્મની સત્તાના વિષયભૂત કહેવાય છે. જેથી અપવર્તના વડે તે કર્મોની અબાધા ઉઠાડી પણ શકાય છે, યા તો બંધાતા કર્મની સ્વભાવિક પ્રકૃતિને તે સમયે જો ઉદય હોય તો બંધાવલિકા ગયા બાદ ઉદીરણ વડે તેનો ઉદય પણ થઈ શકે છે. આયુમાં તેમ બની શકતું નથી. કારણ કે બધ્યમાન આયુની અબાધા તે બંધાતા આયુની સત્તાના વિષયભૂત

કહેવાતી નથી. આયુનો સ્વભાવ એવો છે કે અનુભવાંતા ભવનું આયુ જ્યાં સુધી ઉદયમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી બંધાતા ભવનું આયુ, સર્વથા—પ્રદેસોદય કે રસોદયથી ઉદયમાં આવતું નથી. પરંતુ અનુભવાંતા ભવનું આયુ પૂર્ણ થયા પછી જ અવશ્ય ઉદયમાં આવે છે.

દરેક કર્મના સ્થિતિબંધની જ્યેષ્ઠ સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ સંકિલ્પ અધ્યવસાયરૂપ અશુદ્ધ કારણે બંધાતી હોવાથી શુભ અથવા અશુભ સંઘર્ષી કર્મપ્રકૃતિઓની ( દેવ-મનુષ્ય અને તિર્યંચાચુ સિવાય ) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અશુભ કહેવાય છે. શુભ કે અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ પૈકી જે જે પ્રકૃતિના બંધમાં જે જે સંકલેશ હેતુભૂત હોય તે તે સંકલેશની વૃદ્ધિએ તે તે પ્રકૃતિની સ્થિતિ વધુ બંધાય, અને સંકલેશ ઘટવાથી ઓછી બંધાય છે.

અશુભ પ્રકૃતિઓના તો રસબંધ અંગે પણ તેવી જ રીતે સમજવું, પણ શુભ પ્રકૃતિના રસબંધ અંગે સ્વયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકિલ્પ પરિણામરૂપે બંધાતી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં રસ અત્યંત અદ્ય હોય છે. જેથી શુભ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો રસ કાઢી લીધેલી શેલડી જેવી નિરસ હોવાથી અશુભ કહેવાય છે. દેવ-મનુષ્ય અને તિર્યંચાચુનો જ્યેષ્ઠ બંધ અશુભ કહેવાતો નથી. કારણ કે એ ત્રણ આયુનો ક્રમ અન્ય શુભ પ્રકૃતિઓની હકીકતથી વિપરીત રીતે છે.

ઘોલના પરિણામે થતા આયુબંધમાં તે તે આયુ બંધાઈ



શકે તેટલા પૂરતા જ સર્વ સંકલેશ કે સર્વ વિશુદ્ધ પરિણામ લેવાના હોઈ તે ત્રણ આયુ બાંધનારા જીવોમાં જે સર્વ સંકલિષ્ટ પરિણામવાળા હોય છે તે જીવો બંધાતા આયુની સ્થિતિ જઘન્ય બાંધે છે. અને જે સર્વ વિશુદ્ધ પરિણામવાળા હોય છે તે બંધાતા આયુની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બાંધે છે. વળી, તેમાં રસની હાનિ-વૃદ્ધિ પણ સ્થિતિની હાનિ-વૃદ્ધિએ જ સમજાવી. એટલે અદ્ય સ્થિતિબંધે રસબંધ પણ અદ્ય અને દીર્ઘસ્થિતિબંધે રસબંધ પણ વધુ બંધાય છે.

સંસારી આત્માની માનસિક-વાચિક અને કાર્યિક પ્રવૃત્તિ જે યોગને નામે ઓળખાય છે, તેમાં કષાયનો અથવા તો રાગ-દ્વેષ અને મોહનો રંગ ચડેલો હોય છે. રંગ વિનાનું કોઈ કપડું જેમ એકરૂપ છે, તેમ કષાયના રંગ વિનાની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ એકરૂપ છે. પણ કપડામાં, જે રંગ હોય તો રંગમાં હલકો અને ઘેરો એવા લેદો પડે છે; તેમ યોગ વ્યાપાર સાથે કષાયનો રંગ હોય તો તેમાં તીવ્રતા-મંદતા એવા લેદો પડે છે. રંગને કારણે જ કપડાના ચમકની તીવ્ર-મંદતા હોય છે, તેવી રીતે યોગમાં લાગેલ કષાયરૂપ રંગમાં તીવ્રતા-મંદતા હોય છે. એવા તીવ્ર-અતિ તીવ્ર, મંદ-અતિ મંદ કષાયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આત્મ પરિણામ તે અધ્યવસાય કહેવાય છે. જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યંત કષાયના અસંખ્ય સ્થાનો છે, તેથી તન્નન્ન્ય-અધ્યવસાયો પણ અસંખ્ય છે.

હવે સ્થિતિસ્થાનક અંગે વિચારીએ ! દરેક પ્રકૃતિના જઘન્ય સ્થિતિબંધ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ વચ્ચે જેટલા સમય તેટલા સ્થિતિસ્થાનકો છે. એ રીતે કોઈ સ્વયોગ્ય જઘન્ય સ્થિતિનો બંધ કરે તે પહેલું સ્થિતિસ્થાનક, કોઈ સમયાધિક જઘન્ય સ્થિતિબંધ કરે તે બીજું સ્થિતિસ્થાનક, એમ કોઈ ત્રણ-ચાર-સંખ્યાતા સમયાધિક સ્થિતિનો બંધ કરે, યાવત્ કોઈ સ્વયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ કરે તે છેલ્લું સ્થિતિસ્થાનક છે. આ સ્થિતિસ્થાનોનો બંધ કષાય-હેતુ વડે જ બંધાતો હોઈ પહેલેથી છેલ્લા સ્થિતિસ્થાનક પર્યંત અમુક સ્થિતિનું સ્થાનક અમુક અમુક હદ સુધીના કષાયોદય જન્મ અધ્યવસાય વડે બંધાય છે. એમ ઉપર ઉપરનાં સ્થિતિસ્થાનો બંધાવામાં હેતુભૂત અધ્યવસાયો કરતાં નીચે નીચેનાં સ્થિતિસ્થાનો બંધાવામાં હેતુભૂત અધ્યવસાયોમાં કષાયની મંદતા હોવાથી ઉપરનાં સ્થિતિસ્થાનોની અપેક્ષાએ નીચેનાં સ્થિતિસ્થાનો વિશુદ્ધિનાં સ્થિતિસ્થાનો કહેવાય છે. જેમકે છેલ્લા સ્થિતિસ્થાનકની અપેક્ષાએ તેનું આગલું સ્થિતિસ્થાનક વિશુદ્ધિ સ્થાનક છે. સ્વયોગ્ય જઘન્ય સ્થિતિબંધ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ વચ્ચે જેટલું અંતર ઓછું તેમ સ્થિતિસ્થાનક ઓછાં અને અંતર વધુ તેમ સ્થિતિસ્થાનક વધુ હોય છે.

જેમ રંગનું આધાર કપડું છે, તેમ સંકલેશ અને વિશુદ્ધિનો આધાર યોગ છે. જેમ જેમ યોગ વ્યાપાર વધારે હોય તેમ તેમ તેમાં વિશુદ્ધિ કે સંકલેશ પણ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ શકે છે, અને યોગની અલ્પતાએ વિશુદ્ધિ અને સંકલેશ

પણ અદ્વ્ય અદ્વ્ય હોય છે. સંકલેશ કે વિશુદ્ધિને આધારે જ સ્થિતિબંધ થતો હોઈ વધુ સંકલેશે સ્થિતિબંધ વધુ, અને ઓછા સંકલેશ કે વધુ વિશુદ્ધિએ સ્થિતિનો બંધ અદ્વ્ય અદ્વ્ય થાય છે. માટે સીત્તર કોડા-કોડિ સાગરોપમ સુધીનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ, મિથ્યાદષ્ટિ, ભવ્ય તથા અભવ્ય સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયોને જ થઈ શકે છે. યોગની અદ્વ્યતાએ સંકલેશની પણ અદ્વ્યતા હોવાથી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયી નીચેની જાતિના જીવોમાં તેટલો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ થઈ શકતો નથી.

મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય તથા અભવ્ય સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયમાં સંકલેશની વિશુદ્ધિ થાય તોપણ તે જીવોમાં રહેલ મિથ્યાત્વ, અંતઃકોડાકોડિ સાગરોપમથી ઓછા સ્થિતિબંધને યોગ્ય અધ્યવસાયો રૂપ વિશુદ્ધિને તો ઉત્પન્ન થવા દેતું જ નથી. એટલે તેવા જીવોને વિષે અંતઃકોડાકોડિ સાગરોપમથી ઓછો સ્થિતિબંધ તો થતો જ નથી. (આ જઘન્ય સ્થિતિબંધ, આયુકર્મ સિવાય સાત કર્મોનો સમજવો.)

મિથ્યાત્વ હોય પણ યોગની અદ્વ્યતાએ સંકલેશ પણ અદ્વ્ય હોવાથી ચતુરિન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય, બેઘન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિયમાં અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિબંધ પણ ઓછો ઓછો હોય છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં યોગની વિશેષતા હોવાથી જેમ સંકલેશ વધુ હોઈ શકે છે તેમ વિશુદ્ધિ પણ વધુ હોઈ શકે એ હિસાબે એકેન્દ્રિયાદિ કરતાં સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયમાં જઘન્ય સ્થિતિ ઓછી હોવી જોઈએ, પરંતુ યોગની વિશેષતા છતાં તેઓને વિષે રહેલ મિથ્યાત્વના યોગે અંતઃ

કોડાકોડિ સાગરોપમથી ઓછા સ્થિતિ બંધને યોગ્ય અધ્ય-  
વસાયોરૂપ વિશુદ્ધિ તો સંભવી શકતી જ નથી. મિથ્યાત્વના  
ગયાપછીજ અંતઃકોડાકોડિ સાગરોપમથી ઓછા સ્થિતિબંધને  
યોગ્ય અધ્યવાસાયો રૂપ વિશુદ્ધિ, સંજી પંચેન્દ્રિય આત્મામાં  
પેદા થાય છે. અને તેથી જ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ-દેશવિરતિ  
અને સર્વવિરતિ ધારકમાં અનુક્રમે સંજ્યાત ગુણ હીન  
જઘન્ય સ્થિતિબંધ થઈ શકે છે.

સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, ઉપશમશ્રેણી યાવત્  
ક્ષપકશ્રેણિનો આધાર સ્થિતિ ઉપર જ છે. સમ્યક્ત્વ પામ્યા  
પહેલાં અન્યિલેદ કરે. ૬૬ કોડાકોડિ સાગરોપમથી અધિક  
સ્થિતિ તોડે ત્યારે ત્યાં (અંધિ સુધી) આવે. સમ્યક્ત્વ  
પામ્યા પછી પૃથક્ત્વ તોડે તો દેશવિરતિ પામે. દેશવિરતિ  
કરતાં સંજ્યાતા સાગરોપમ સ્થિતિ તોડી નાખે ત્યારે  
સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિ થાય. આ ઉપરથી સમન્નશે કે સ્થિતિ  
તોડી ના શકે તો અંધિલેદ, સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ  
વગેરે કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી....

આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવા હોય, કર્મરાજની પરાધી-  
નતાથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન આદરવો હોય તો પહેલાં કર્મ-  
રાજની મુદતો તોડવી પડશે. જે કર્મની સ્થિતિ લાંબી છે,  
તેને તોડી નાંખી નાની કરી નાખવી જોઈએ, એ જ  
સ્થિતિબંધની હકીકત સમજવાનું રહેલું છે. સ્વભાવ-સ્થિ-  
તિ-રસ-અને દુર્ગાયાં એ ચારે કંઈ કર્મથી જુદાં નથી.  
પરંતુ કર્મની અંદર રહેલ એ ચારે પૈકી એકલી સ્થિતિ જ  
દુઃકાવવાથી અન્યિલેદ-સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દરેક જીવ એકેન્દ્રિયાદિ જાતિમાં કર્મની સ્થિતિ લઘુ બાંધે છે. પરંતુ ત્યાંથી મિથ્યાત્વ ખસેડી શકાતું નથી. મિથ્યાત્વ સહિત લઘુ સ્થિતિ પણ આત્માના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ કે હેય-જ્ઞેય અને ઉપાદેયનો વિવેક પેદા કરવામાં નિરૂપયોગી છે. જે સંકલેશ સાથે મિથ્યાત્વનો પાસ લાગેલો હોય, તે સંકલેશની વિશુદ્ધિએ કદાચ કર્મ સ્થિતિ લઘુ બંધાય, તો પણ તેનાથી આત્મવિકાસમાં આગળ વધી શકાતું નથી.

મિથ્યાત્વના પાસથી રહિત દશા પ્રાપ્ત કરવામાં તો સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોની જ કર્મસ્થિતિની લઘુતા સાર્થક છે. મિથ્યાત્વ રહિત સંકલેશવાળા જીવનો સ્થિતિબંધ અંતઃ ક્રોડાક્રોડિ સાગરોપમથી વધુ હોતો નથી, તેવી રીતે તેથી ઓછો પણ હોતો નથી. ( સાસ્વાદનથી અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન પર્યંત. ) એ સ્થિતિબંધ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના સ્થિતિબંધથી વધુ સ્થિતિવાળો હોવા છતાં પણ દેશવિરતિ-સર્વવિરતી-ઉપશમશ્રેણિ-ક્ષપકશ્રેણિ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં તે સ્થિતિબંધ જ ઉપયોગી છે. જ્યારે એકેન્દ્રિયાદિનો લઘુસ્થિતિબંધ ઉપરોક્ત ગુંથોની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતો નથી.

સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જાતિ કરતાં તેની નીચેની જાતિના જીવોમાં જઘન્ય સ્થિતિબંધ ભલે ઓછો થઈ શકતો હોય, પણ આયુ સિવાય શેષ સાત કર્મની બાર મુહૂર્ત-આઠ મુહૂર્ત-અંતમુહૂર્ત જે જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તેવી જઘન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, છેવટે તે કર્મનો બંધવિચ્છેદ તો

સંજીવચેન્દ્રિય જીવો જ કરી શકે છે. સંજીવચેન્દ્રિય જીવ આઠમા ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચે, ત્યાં સુધી તો તેનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ અંતઃ કોડાકોડિ સાગરોપમનો જ હોય છે. (જેમ નવ સમયથી માંડીને સમયોન મુદૂર્ત સુધી અંતમુદૂર્તના અસંખ્યાતા લેદ હોય તેમ સાધુના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધથી માંડીને સમયાધિકે પર્યાપ્ત સંજીવચેન્દ્રિયના (મિથ્યાત્વ સિવાયના) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ સુધી અસંખ્યાતા સ્થિતિબંધના લેદ હોય, તે સર્વ લેદને અંતઃકોડાકોડિ કહેવાય છે. એટલે અંતઃકોડા કોડિપિણુ આઠમા ગુણસ્થાનક પર્યાપ્ત રહેવા છતાં સર્વને એક સરખું નહીં સમજતાં અસંખ્ય પ્રકારનું સમજવું.)

આઠમા ગુણસ્થાનકથી આગળ વધેલો આત્મા ક્રમે ક્રમે બાકી રહેલાં દરેક કર્મોનો લઘુમાં લઘુ સ્થિતિએ બંધ કરી, અન્તે સર્વ કર્મોનો બંધવિચ્છેદ કરતાં મોક્ષસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધવાની તાકાત જેનામાં પ્રગટ થઈ હોય, તેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવી તાકાતનું પ્રગટવું સંજીવચેન્દ્રિય સિવાય બીજી જાતિમાં થઈ શકતું નથી. એકેન્દ્રિયાદિ જાતિમાં સ્થિતિબંધ અંતઃ કોડાકોડિ સાગરોપમથી તો કેટલોય ઓછો હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકથી આગળ વધવાની તેની તાકાત નથી. કારણ કે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ તેને આગળ વધવા દેતું નથી.

જ્યારે અંતઃકોડાકોડિ પ્રમાણ પણ લઘુ સ્થિતિ બાંધનાર સંજીવચેન્દ્રિય જીવો પૈકી કેટલાક જીવો પોતાને

અનાદિકાળથી રોકી રાખનાર મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના તીવ્ર રસ રૂપી ગાંઠને ભેદી નાખી આગળ વધે છે. આ ગાંઠ ભેદવાપણુને જૈન પારિભાષિક ભાષામાં અંથીભેદ કહેવાય છે. તે અંથીભેદ જે અધ્યવસાયોના બળથી થાય છે, તેનું નામ અપૂર્વકરણ કહેવાય છે, સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયથી નીચેની જાતિમાં અન્થિભેદ કરવા યોગ્ય અધ્યવસાયો થતાજ નથી. સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયમાં પણ તે જ જીવો અન્થિ ભેદી શકે છે કે જેઓએ આયુ સિવાય સાતે કર્મોની સ્થિતિ પદ્યો-પમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન એક કોડાકોડિ સાગરોપમ પ્રમાણની કરી હોય. એટલે આત્મામાં દીર્ઘ સ્થિતિએ બંધાયેલ પૂર્વ સંચિત કર્મોની તે સ્થિતિ તોડી નાંખી ઉપર મુજબ ટુંકી કરી નાખે અને નવી સ્થિતિ તેથી વધુ ન બાંધે.

આ રીતનો લઘુસ્થિતિ બંધ સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોમાં જે અધ્યવસાયોના બળથી થાય, તેનું નામ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરનાર આત્મા, અન્થિદેશ સુધી પહોંચેલો કહેવાય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરનાર આત્મા અંથીભેદ કરે જ એવી એકાંત વાત નથી. કેટલાક જીવોનું તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અસંખ્યાત વર્ષો પર્યંત ટકી રહે તોયે પણ અન્થિભેદ કરવા રૂપ અધ્યવસાય તેનામાં નહિ થવાથી તે જીવો યથાપ્રવૃત્તિકરણથી પણ છેવટે પતિત થઈ, પૂર્વે કર્મોની જે દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધતા હતા તે પ્રમાણે જ બાંધવાનું ચાલુ કરે છે, એટલે યથાપ્રવૃત્તિકરણ કરવા દ્વારા

અન્યીદેશ સુધી પહોંચવા છતાં તે આત્મા અન્યીલેદ કરે જ એવું એકાંતપણું નથી. છતાંપણુ અન્યીલેદ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણુ કર્યા બાદ જ થઈ શકે છે. 'યથાપ્રવૃત્તિકરણુ કર્યા વિના, આત્મા અન્યીલેદ કરી શકતો જ નથી. યથાપ્રવૃત્તિકરણુના યોગે અન્યીદેશ નિકટ આવે, વીર્યોદ્લાસ થાય, અને અપૂર્વકરણુ આવે તો તે અપૂર્વકરણુથી અન્યીલેદી (મિથ્યાત્વના રસને ઓછો કરી) અનિવૃત્તિકરણુ કરીને સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે આત્માના સ્વરૂપની ઝાંખી થાય. અને હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયનો વિવેક આત્મામાં જાગે.

૬૯ કોડાકોડિથી અધિક સ્થિતિ ઉડાડી દઈ અન્યી સુધી આવેલ આત્મા અપૂર્વ વીર્યોદ્લાસથી અન્યીને લેદી એકવાર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કદાચ તે આત્મા મિથ્યાત્વી થઈ જાય, નરેક જાય, અરે નિગોદમાં ઉતરી જાય તો પણ તેનો સંસાર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી વધુ નહિ રહેવાથી અંતઃ કોડાકોડિ સાગરોપમથી વધારે સ્થિતિબંધ તે આત્માને થતો જ નથી. અનાદિ કાળથી કર્મ સંતાનથી વેષ્ટિત આત્માઓને કર્મની જાંજીરોથી મુક્ત થવાં મોક્ષપ્રાપ્તિનું ધ્યેય જ સ્વીકારવું જોઈએ. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સાચા સ્વરૂપે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ, અને ધર્મને સાચા રૂપે પામવા માટે હુલ્લેસ એવા સમ્યક્ત્વને પામવું જોઈએ!

હુલ્લેસ એવા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કયા ક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અંગેની હકિકત ઉપર દર્શાવી તેમાં પ્રથમ



તો આયુ સિવાય શેષ સાતે કર્મોની સ્થિતિની પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોડાકોડિ સાગરોપમ પ્રમાણ લઘુતા કરવી જોઈએ.

આટલી હદ સુધીની લઘુતાને પામેલો જીવ જ અન્ધિ-દેશને પામી અનુક્રમે અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ કરી સમ્યક્ત્વને પામી શકે છે.

અન્ધિદેશે પહોંચવા યોગ્ય કર્મસ્થિતિની લઘુતા જીવને પોતાના ઇરાદાપૂર્વકતા પુરૂષાર્થ વિશેષથી પ્રાપ્ત ન થતાં નદી-ઘોલ-પાષાણુ ન્યાયે અકસ્માત યોગે પ્રાપ્ત થાય છે. નદી-ઓમાંથી કેટલીકવાર ખડું સુંદર આકારવાળા અને અતિશય લીસા એવા પાષાણુ મળી આવે છે. એ પાષાણુને કોઈ કારીગરે કંઈ એવો સુંદર આકાર આપેલો હોતો નથી, અથવા તો એ પાષાણુને કોઈ કારીગરે એવું અતિશય લીસાપણું પણ આપેલું હોતું નથી. આમથી તેમ અથડાતે કુટાતેજ એ પાષાણુ એવા સુંદર આકારવાળા અને એવા અતિશય લીસા બની ગયેલા હોય છે. પાષાણુને એવા આકાર આપવાની સાથે એવું લીસાપણું આપવું, એ કારીગરને માટેય સહેલું તો નથી જ; જ્યારે કુદરતી રીતે એ પાષાણુ અથડાતે કુટાટે એવા બની ગયેલા હોય છે. જીવને અન્ધિદેશ સુધી પહોંચાડનારી જે કર્મસ્થિતિની લઘુતા થાય છે, તે લઘુતા પણ એ જ રીતે યથાવૃત્તિકરણ દ્વારા એ કર્મસ્થિતિ ખપતે ખપતે થઈ જવા પામે છે, અલબ્ધ જીવો અને દુર્લબ્ધ જીવો પણ

અનિદેશ સુધી પહોંચી શકે છે, છતાં તેઓ આગળ વધી અપૂર્વકરણ દ્વારા અનિલેહ કરી શકતા નથી.

અહીં ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે, ઉપર મુજબ કર્મસ્થિતિની લઘુતા થવી એ ખુબ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. કારણ કે જેમ અનિને લેહવાનો પુરૂષાર્થ તે ઉપર મુજબ કર્મસ્થિતિની લઘુતાને પામ્યા વિના કરી શકાતો નથી, તેમ શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મોક્ષ માટે જણાવેલી ક્રિયામાં એક નમસ્કારનો (નવકારમંત્રનો) પહેલો અક્ષર નકાર કે કરેમિલંતેનો પહેલો અક્ષર કકાર તે પણ ઉપર મુજબ કર્મસ્થિતિની લઘુતા પામનાર ભાગ્યશાળીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ-જે નમસ્કારના નકાર અને કરેમિલંતેના કકારની વાત તે યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન રૂપ સમ્યક્ત્વ ન પામેલો હોય તેવાઓને ય માટે પણ સમજવી.

સમ્યક્ત્વ રહિત જીવો તો શું, પણ અલબ્ધ જીવો કે જે કોઈ કાળે મોક્ષ માનતા જ નથી, અને માનવાના પણ નથી, અને જેને મોક્ષની ઇચ્છા થઈ નથી, અને થવાની પણ નથી, તેઓને પણ નવકાર મહામન્ત્ર, અથવા શ્રી નવકાર મહામન્ત્રનું ‘નમો અરિહંતાણુ’ એવું પહેલું પાદ, અથવા તો ‘નમો અરિહંતાણુ’ એ પાદમાંનો પ્રથમ અક્ષર ‘ન’ ‘નમો અરિહંતાણુ’ એ પદના ‘ન’ તરીકે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે તે જીવો અનિદેશને પામવા જોગી કર્મસ્થિતિની લઘુતાને પામેલા હોય. કરેમિ લંતેના

કકારની પ્રાપ્તિ અંગે પણ એ રીતે જ સમજવું. આ સિવાય કર્મની ઉપર મુજબ લઘુતાની આવશ્યકતા જણાવતાં વળી પણ શાસ્ત્રો કહે છે કે, ભગવાન શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ફરમાવેલ શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની દ્રવ્યથી પણ આંશિક આચરણા અનિદેશ પહેંચવા જોગી કર્મસ્થિતિની લઘુતાને પામેલા આત્માઓ જ કરી શકે છે.

કર્મસ્થિતિની લઘુતાને અંગે ઉપર મુજબ નવકાર-મંત્ર-કરેમિભંતે અને શ્રી જિનેશ્વરદેવકથિત શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની દ્રવ્યથી પણ આંશિક આચરણા આચરનારાઓ માં એ પણ ચોક્કસ છે કે, ‘એ જીવોમાં કોઈ પણ કર્મ, પૂર્ણ એક કોડાકોડિ સાગરોપમની સ્થિતિનું બંધાય તેવા તીવ્ર ભાવના અશુભ પરિણામો પ્રગટતા જ નથી.’

અનિદેશે આવવા જોગી કર્મસ્થિતિની લઘુતાને પામેલા બધા જીવો જેમ અનિલેહ કરી, સમ્યક્ત્વને પામી જ નાચ એવો નિયમ નહિ હોવા છતાં પણ જીવ જ્યાં સુધી અનિદેશે આવવા જોગી કર્મસ્થિતિની લઘુતાને પામે નહિ, ત્યાં સુધી તે જીવ અનિલેહ કરી સમ્યક્ત્વ પામી શકતો જ નથી, તેવી જ રીતે નવકાર-કરેમિભંતે અને શ્રી જિનેશ્વરદેવ કથિત શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની દ્રવ્યથી પણ આંશિકે આચરણા અંગે સમજવું.

ઉપર મુજબ લઘુ સ્થિતિબંધ હોય, તે પણ જો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેમની એ સ્થિતિ કાયમ ટકી રહેનારી કહેવાય નહિ. વધુમાં વધુ અસંખ્યાતા કાળ પછી

તો એ જીવ અન્થિદેશથી કાંતો આગળ વધીને સમ્યગદર્શ-  
નાદિ ગુણોને ઉપાજે અને કાં તો એ પાછો હઠી જવા પામે.

સમ્યક્ત્વ-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ-ઉપશમશ્રેણિ અને  
ક્ષુપકશ્રેણિની પ્રાપ્તિ આત્માના તેવા પ્રકારના પુરૂષાર્થના  
યોગે છે, જ્યારે આ અન્થિદેશની પ્રાપ્તિ ભવિતવ્યતાએ જ  
છે. એટલે આ સ્થિતિથી પતિત થયા બાદ પુનઃ આ સ્થિતિની  
પ્રાપ્તિ આપણા પુરૂષાર્થને આધિન નહિ હોવાથી અન્થિદેશને  
પામેલ આત્માએ અન્થિભેદ કરી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી ક્રમે  
ક્રમે દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવામાં  
પ્રયત્નશીલ બની રહેવા જાગૃતિ રાખવી જોઈએ. તો જ  
કર્મસ્થિતિની લઘુતાની પ્રાપ્તિ સાર્થક છે.

સ્થિતિબંધના આ સ્વરૂપને સમજી સ્વહિતકામી  
આત્માઓએ એટલી કાળજી તો અવશ્ય રાખવી જોઈએ.  
કે પોતાના આત્મામાં અશુભ પરિણામ નહિ પ્રગટવા દેવા  
માટે તદ્યોગ્ય નિમિત્તોથી દૂર રહેવું જોઈએ. કદાચ નિમિ-  
ત્તવૃથાત્ અશુભ પરિણામ પ્રગટી જાય તો પણ તેને તીવ્ર  
નહિ બનવા દેવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. આત્મા જેમ  
ગુણ-સમ્પન્ન બનતો જશે તેમ તેમ તેને થતો કર્મબંધ  
અશુભ રૂપે થતો એટકી જઈ શુભ રૂપમાં થતો જશે.  
અને જેમજેમ આત્માના પરિણામ વિશુદ્ધ થતા જશે  
તેમ તેમ ક્રમેક્રમે નિર્જરાકરનો તે આત્મા, પરિણામે સર્વ  
કર્મથી રહિત મોક્ષદશાને પ્રાપ્ત કરી શકશે.

**રસબંધ:—**

અહીં રસ એટલે શું ? તે સમજવું પડેલું જરૂરી છે.

કર્મરૂપે પરિણામ પામેલા કાર્મણુવર્ગણના પુદ્ગલોમાં સ્વસ્વભાવાનુસાર જીવને અનુગ્રહ (ગુડ એફેક્ટ) કે ઉપધાત (બેડ એફેક્ટ) કરવામાં ન્યૂનાધિક સામર્થ્ય (પાવર) તેને કર્મરસ કહેવાય છે. જગતમાં કેટલીયે વસ્તુઓ એવી છે કે સમાન-સ્વભાવીય તે પૃથક્ પૃથક્ વસ્તુઓ, જીવોને પોતાનો સ્વભાવ બતાવવામાં એક સરખું સામર્થ્ય ધરાવતી નથી. એક સરખું સામર્થ્ય નહિ ધરાવવાના હિસાબે તેમના સ્વભાવની અસર પણ જીવ ઉપર એક સરખી થતી નથી.

અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરાવવાના સ્વભાવવાળી વસ્તુઓ પૈકી જે વસ્તુનું સામર્થ્ય (પાવર) વધુ તેમ તેની કિંમત વધુ સારી અંકાય. તેથી વિપરીત એટલે ઉપધાત પ્રાપ્ત કરાવવાના સ્વભાવ વાળી વસ્તુઓ પૈકી જે વસ્તુનું સામર્થ્ય ઓછું તે, તે સ્વભાવવાળી વધુ સામર્થ્ય યુક્ત વસ્તુઓ કરતાં સારી ગણાય, આ હકિકત સહેલાઈથી સમજી શકવા માટે મનુષ્યોને અનેકવાર ઉપયોગી 'સુઠંતુ' દ્રષ્ટાંત લઈ એ. વાયુ હરવા માટે યા તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે યા તો સુઠંના ગુણને અનુરૂપ શારીરિક ચિકિત્સા માટે સુઠંનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા આપણામાં વિશેષ કરીને પ્રચલિત છે. વિવિધ પ્રકારની સુઠો બજારમાં વેચાતી હોવા છતાં આપણે અમુક જ સ્થાને ઉત્પન્ન થતી સુઠંને વધુ કિંમતી ગણીએ છીએ. તમામ સ્થાનોની સુઠો મુખ્યત્વે તો ઉપર કહેલા શારીરિક ચિકિત્સાના ઉપયોગ માટે જ બજારમાં વેચાય છે. તેમ છતાં એકજ સ્વભાવવાળી તે સુઠોમાં પોતાના સ્વભાવાનુસાર અસર કરવામાં વધુ પાવરવાળી સુઠ વધુ

કિંમતી ગણાય છે. અને માણસો વધુ કિંમત આપીને તે પહેલી લે છે. તમામ સુંઠ સરખા સ્વભાવવાળી હોવા છતાં તેમાં સામર્થ્ય (પાવર)ની ન્યૂનાધિકતા ઉત્પન્ન થવામાં તેના ઉત્પત્તિ સ્થાને તેને પોષક સંયોગોની ન્યૂનાધિકતા યા તો અંતુકલ-પ્રતિકૂલતા જ કારણભૂત છે. એ દ્રષ્ટાંતને અનુસાર કાષાયિક અધ્યવસાયથી નિયત થતી કર્મના રસખંધન હકિકત પણ આપણે વિચારીને સમજી શકીએ.

આ જીવ કાષાયિક અધ્યવસાય વડે અનંતાનંત પ્રદેશો શુદ્ધ અનંત સંખ્યા પ્રમાણુ કર્મસ્કંધોને એક વિવક્ષિત સમયે પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશે ગ્રહણ કરે છે. તે પ્રત્યેકે પ્રત્યેક કર્મપ્રદેશમાં સ્વસ્વભાવાનુસાર આત્માને અનુગ્રહ (શુઠ એક્કેકટ) કે ઉપઘાત (ખેઠ એક્કેકટ) કરનાર રસવિભાગ (અનડીવાઈ ડેખલ પાટીંકલ ઓફ પાવર)નું પ્રમાણુ ઓછામાં ઓછું (east) પણ સર્વજીવથી અનંત ગુણુ સંખ્યા પ્રમાણુ તો હોય જ છે. વળી એકજ સમયમાં ગ્રહણ થયેલા કર્મપુદ્ગલોના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં રસાવિભાગની સંખ્યાનું પ્રમાણુ એક સરખું નહિ હોતાં હીનાધિક હોય છે. એકજ અધ્યવસાય વડે ગ્રહણ થતા સર્વપરમાણુઓમાં એક સરખી યોગ્યતાનો અભાવ હોવાથી ગ્રહણુ સમયે થતું રસનું પરિણમન હીનાધિક પણુ થાય છે. તે સર્વ હીનાધિકપણુનો સમુદાય તે એક અનુભાગખંધ સ્થાન કહેવાય છે.

કર્મપ્રાયોગ્ય વર્ગણુઓમાં આત્માને અનુગ્રહ કે ઉપઘાત કરવાનું સામર્થ્ય (પાવર) તેને જીવે ગ્રહણુ કર્યા પહેલાં હોતું નથી. તે કર્મપુદ્ગલોને જીવવડે ગ્રહણુ

કરાતા સમયે જ તેમાં જ્ઞાનાવરણત્વાદિ વિચિત્ર સ્વભાવો ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ જીવના કાષાયિક અધ્યવસાયોવડે અતુચ્છ કે ઉપઘાતના સામર્થ્યનું નિર્માણ થાય છે. પુદ્ગલના આવા વિવિધ પરિણામો જગતમાં પણ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. એટલે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ કાર્મણવર્ગણના પુદ્ગલોમાં અમુક સ્વભાવ કે સામર્થ્યનું નિર્માણ આ રીતે થાય તેમાં કંઈ અસંભવિત જેવું નથી.

આધુનિક રસાયન શાસ્ત્રમાં અમુક પ્રયોગ દ્વારા અમુક અમુક વસ્તુઓમાં ઉત્પન્ન થતો અમુક પ્રકારનો સ્વભાવ અને સામર્થ્ય એ કર્મપ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થતા સ્વભાવ અને સામર્થ્યની હકિકતને સત્યરૂપે પુરવાર કરવામાં સચોટ દેખાત રૂપ છે. અનંત જ્ઞાનીઓએ કહેલાં સર્વ વચનોની ખૂબ દીઘદંષ્ટિથી ગવેષણા કરીએ તો આજના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગથી આપણે જે થનથનાટ અનુભવીએ છીએ તે થનથનાટ સર્વજ દેવોએ કહેલ તત્ત્વજ્ઞાન આગળ તુચ્છવત્ છે. સૂર્યના તેજને જેણે ન જોયું હોય કે ન સાંભળ્યું હોય તેને એક ટમ-ટમીયા દીપકનો પ્રકાશ પણ આનંદમગ્ન બનાવે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય ન કહેવાય.

રસમંધના સ્વરૂપ કથનમાં વપરાતા કેટલાક સૈદ્ધાંતિક શબ્દોની સમજણ ન પડે તો તે વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય. એટલે પ્રથમ તો તે પારિભાષિક શબ્દોની સ્પષ્ટતા કરી લઈએ એટલે આ વિષય સમજવામાં સુલભતા રહે.

કર્મપ્રદેશ—કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલ સ્કંધનો અવિભાજ્ય (અનાદીવાઈડેબલપાર્ટીકલ) ભાગ.

રસાનુભાગ યા રસાંશ—કર્મનો અવિભાજ્ય રસ (અનડીવાઈડેબલ પાર્ટીકલ ઓફ પાવર)

અનુભાગવર્ગાણા—સરખી સંખ્યા પ્રમાણુ રસાંશ-વાળા કર્મ પ્રદેશનો સમૂહ. (લોટ)

અનુભાગ સ્પર્ધક—અભવ્યથી અનંત ગુણ અથવા સિદ્ધિઓથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ અનુભાગ વર્ગાણાઓના સમૂહનું એકીકરણ. (ઝુપ ઓફ લોટસ)

અનુભાગ બંધ—અભવ્યથી અનંત ગુણ અથવા સિદ્ધિઓથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ સંખ્યાયુક્ત અનુભાગ સ્પર્ધકો (ઝુપ ઓફ ઝુપ્સ) માંના કર્મ પ્રદેશોના રસાંશસમૂહના એકીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્ય. અથવા વિવક્ષિત સમયે આત્માએ ગ્રહણ કરેલ સંપૂર્ણ કર્મસ્કંધોનો આમુલિક પાવર.

એક સમયે જીવે ગ્રહણ કરેલ હીનાધિક પ્રમાણુ રસાવિભાગોવાળા તે કર્મસ્કંધોમાંના ઓછામાં ઓછા (least) રસાવિભાગોએ યુક્ત જે કર્મપ્રદેશોનો સમૂહ તે એક વર્ગાણા કહેવાય છે. તેનાં કરતાં એક રસાવિભાગ અધિક પ્રમાણુવાળા જે કર્મપ્રદેશોનો સમૂહ તે દ્વિતીય વર્ગાણા કહેવાય છે. એમ એક એક રસાવિભાગની વૃદ્ધિવાળી કર્મપ્રદેશોની ક્રમે ક્રમે વર્ગાણા કરતા અભવ્યથી અનંત ગુણ અથવા સર્વ સિદ્ધિથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ વર્ગાણાઓ કહેવી. પ્રત્યેક વર્ગાણામાંના કર્મપ્રદેશ સમૂહ, પૂર્વની વર્ગાણા કરતાં એક એક રસાવિભાગે અધિક રસાંસવાળા હોવા છતાં તે પ્રદેશ સમૂહની સંખ્યા, પૂર્વની વર્ગાણાના પ્રદેશ સમૂહથી વિશેષ હીન હોય છે. એટલે કે પ્રત્યેક વર્ગાણાએ એકએક રસાવિભાગની વૃદ્ધિ થવાની સાથે પ્રદેશસંખ્યા ઓછી થતી જાય છે.



ઉપર કહ્યા મુજબ અલવ્યથી અનંતગુણ અથવા સર્વ સિદ્ધથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણ સંખ્યાયુક્ત વર્ગાણાનો સમુદાય તે સ્પર્દક રહેવાય છે. હવે તે પહેલા સ્પર્દકની છેલ્લી વર્ગાણામાંના પ્રત્યેક કર્મપ્રદેશના રસાવિભાગની સંખ્યા કરતાં સર્વજીવથી અનંતગુણ જેટલા અનંતાનંત રસાવિભાગ અધિક સંખ્યા પ્રમાણ રસાવિભાગવાળા કર્મ પ્રદેશોના સમૂહવાળી બીજા સ્પર્દકની પહેલી વર્ગાણા હોય છે. તેના કરતાં એક રસાવિભાગ અધિક પ્રદેશવાળી બીજી વર્ગાણા હોય છે. એ રીતે બીજા સ્પર્દકમાં પણ એક એક રસાવિભાગની વૃદ્ધિએ પ્રથમ સ્પર્દકે પ્રમાણ વર્ગાણાઓ સમજવી. અને એ રીતે અલવ્યથી અનંતગુણ અથવા સર્વ સિદ્ધના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ સ્પર્દકો કહેવાં. તે પ્રત્યેક સ્પર્દકની પહેલી વર્ગાણામાંના પ્રત્યેક કર્મપ્રદેશમાં પૂર્વ સ્પર્દકની છેલ્લી વર્ગાણામાં રહેલા પ્રત્યેકપ્રદેશના રસાવિભાગો કરતાં અનંત ગુણ રસાવિભાગો સમજવા. આ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા રસાવિભાગોવાળા કર્મપ્રદેશોની વર્ગાણાથી પ્રારંભીઅલવ્યથી અનંતગુણઅથવા સર્વસિદ્ધના અનંતમાભાગ પ્રમાણ સ્પર્દકો સુધીમાં હીનાધિકપણે રહેલ રસાવિભાગોનો જે સમુદાય તે પહેલું અનુભાગ (રસ) બંધ સ્થાન અથવા જઘન્ય અનુભાગ (રસ) બંધ સ્થાન કહેવાય છે.

આ જઘન્ય અનુભાગ બંધસ્થાનમાં ઉપર કહ્યા મુજબ રસાવિભાગોના સમુદાયથી એક પણ રસાંશ ન્યૂન રસસમુદાય કોઈ પણ કર્મનો હોય જ નહિ. ત્યારપછી ક્રમેક્રમે એક

અનુભાગબંધ પ્રમાણ રસની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટ (હાઈએસ્ટ) રસબંધ સુધી કર્મના રસનું પ્રમાણ સમજવું. એક એક અનુભાગ બંધ સ્થાનની વૃદ્ધિમાં પૂર્વના અનુભાગ બંધસ્થાનથી પછીના અનુભાગ બંધસ્થાનમાં સ્પર્દાકોની સંખ્યા અનંતભાગ અધિક સમજવી. તથા પૂર્વના અનુભાગસ્થાનના છેલ્લા સ્પર્દાકની છેલ્લી વર્ગાણના કોઈપણ કર્મપ્રદેશના રસાણમાં સર્વજીવથી અનંતગુણ સંખ્યા પ્રમાણ રસાણ ઉમેરતાં જેટલા રસાણ થાય તેટલા રસાણ, પછીના અનુભાગસ્થાનના પહેલા સ્પર્દાકની પહેલી વર્ગાણના કોઈપણ કર્મપ્રદેશમાં સમજવા.

આ રીતે એક અનુભાગ સ્થાનના કુલ રસાંશની સંખ્યા કરતાં પછીના અનુભાગસ્થાનમાંના રસાંશોની અધિકતા સમજી શકાશે. અને રસાંશોની અધિકતાના હિસાબે પૂર્વના અનુભાગ સ્થાન કરતાં પછીના અનુભાગ સ્થાનની તીવ્રતાનો પણ ખ્યાલ થશે. કારણકે અનુભાગસ્થાનોમાં જેમ જેમ રસાંશોની અધિકતા તેમ તેમ તે તે અનુભાગસ્થાનદ્વારા જીવને ઉપધાત કે અનુગ્રહની અસર વધુ થાય છે.

અહીં તો માત્ર જઘન્ય અનુભાગ (રસ) સ્થાનનું સ્વરૂપ વિચાર્યું. તેના કરતાં આગળ આગળનાં અનુભાગ સ્થાનોમાં રસની તીવ્રતા સમજવા માટે અનુભાગ સ્થાનોમાં કડક પ્રરૂપણ તથા ષટ્સ્થાનક પ્રરૂપણનું સ્વરૂપ પંચસંગ્રહ, કર્મપયડી વગેરે ગ્રંથોથી સમજવું અત્યંત આવશ્યક છે. અહીં તો માત્ર વિષયનિર્દેશ કર્યો છે, અનુભાગસ્થાનોમાં સમજવાની સુગમતા માટે આ તો માત્ર વિષય પ્રવેશ છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ આ વિષયની હકિકત અંગે રૂચિ પેદા કરવામાં અહિંતો માત્ર અંગુલિનિર્દેશ છે. એટલે સુમુક્ષુ આત્માઓએ આ વિષયને શુરુગમથી યા તો મહાન્ ગ્રંથોથી અતિસ્પષ્ટપણે સમજવો તે આત્મશુદ્ધિ માટે અત્યંત જરૂરિ છે.

શાસ્ત્રોમાં આવા સૂક્ષ્મ વિષયની વિચારણામાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કેટલીક સંખ્યા દર્શાવવામાં આવી છે. જે સંખ્યાને ઓળખવા માટે આધુનિક ગણતરીવાળી સંખ્યામાં કોઈ સંજ્ઞાજ નથી, તેવી સંખ્યાને સમજવા માટે શાસ્ત્રકારોએ દ્રષ્ટાંતદ્વારા ઉપમાઓ આપી તેની અમુક અમુક સંજ્ઞાઓ આપેલી છે. વિષય સમજુતીમાં આવતી એવી સંખ્યાવાચક સંજ્ઞાઓ કેટલાક સંદિગ્ધ આત્માઓને શુષ્ક લાગે છે, પરંતુ એવાઓએ સમજવું જોઈએ કે એ રીતની સંખ્યાસૂચક સંજ્ઞાઓનો મહાપુરુષોએ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ ન કર્યો હોત તો આજના બાલશ્રવો અતિ મહત્ત્વના અધ્યાત્મવિષયના જ્ઞાનથી સર્વથા વંચિત જ રહી જાત, મોટામાં મોટી કે નાનમાં નાની અંક સંખ્યા સમજવા માટે તે મહાપુરુષોએ આવી સંખ્યાસૂચક સંજ્ઞાઓથી તે તે સંખ્યાની સમજને એવી સુગમ બનાવી છે કે તે જોતાં તો ભાવદયાનિધાન તે મહાપુરુષો પ્રત્યે અનેક લવ્ય-ત્માઓનાં શિર ઝુકી જાય છે.

ભૌતિક લાલસામાં મગ્ન બની રહેનાર અને અધ્યાત્મ જીવનની ઉપેક્ષા કરનારાઓને આવી હકિકતો પ્રત્યે સૂઝ

આવે એ સ્વભાવિક છે. એક તારાનું અમુક વર્ષે તેજ અહીં આવે છે, એક તારો અમુક કરોડ વર્ષે અમુક પ્રમાણમાં આપઘાત કરતો જાય છે, એક પરમાણુ એક રજકણનો અમુક કરોડમો ભાગ છે, આવી કરોડો અખળો, સંજ્યાત, અસંજ્યાત, તથા અનંતની વાતોવાળા આધુનિક વિજ્ઞાન વિષે પ્રસિદ્ધ થતા લેખો વાંચતાં જેને માનસિક પરિશ્રમ નથી અનુભવાતો, તેમાં આવતી હકિકતો જેને વિચિત્ર નથી લાગતી, તે હકિકતોની સૂક્ષ્મતા સમજવા માટે વૈજ્ઞાનિકોએ રચેલી અમુક અમુક સંજ્ઞાવાળી શબ્દરચના જેને હંખક નથી લાગતી, તેવા મનુષ્યો આ અધ્યાત્મજ્ઞાન અંગેની આવી સૂક્ષ્મ હકિકત પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ, ઘૂણા કે અવિશ્વાસ કેમ રાખતા હશે ?

અરે ! આધુનિક વિજ્ઞાનની ઉપરોક્ત હકિકતોનો જેને મંગજમાં ખ્યાલ પણ નથી, અને સમજી શકે તેવી શક્તિ પણ નથી, એવા મનુષ્યો પણ વિજ્ઞાનની સર્વ હકિકતને સંપૂર્ણ સત્ય સમજે છે. વળી ભવિષ્યમાં ખીજી પણ વિજ્ઞાનસિદ્ધિ કરવાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્નો પ્રત્યે વિશ્વાસ દંપ્તિએ જુએ છે, આવા મનુષ્યો પણ અનંતજ્ઞાની પુરુષોએ કહેલ અધ્યાત્મ વિષયક હકિકતને સત્યપણે સ્વીકારવામાં સ્વંમુદ્ધિગમ્યનો જ આગ્રહ સેવે છે, સ્વંમુદ્ધિગમ્યથી વિપરીત હકીકતનો સ્વીકાર કરવામાં તેઓ લેશમાત્ર તૈયાર નથી, આવા મનુષ્યો કેવળ દયાને જ પાત્ર છે એથી વિશેષ શું કહી શકાય ?

રસ એટલે શું ? એની સ્પષ્ટતા આપણે આ પ્રમાણે વિચારી, છતાં એ વિષયની અતિ સ્પષ્ટપણે અને વિસ્તૃત રીતે સમજણ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં પુનઃ એક વખત રસ-બંધની વ્યાખ્યા વિચારી જઈએ. “ જ્ઞાનદર્શનાદિ આત્મ-ગુણોને હિનાધિક પ્રમાણમાં દબાવી શકવાની અને ન્યુનાધિક રીતે સુખ-દુઃખની અસર આત્માને પેદા કરવાની, પરિણામને અનુસરી કર્મપરમાણુઓમાં ઉત્પન્ન થયેલી જે શક્તિ, તેને રસબંધ કહેવાય છે.”

આત્મા પ્રત્યેક સમયે સિધ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે અન-તાનંત પ્રદેશયુક્ત અનંત કર્મસ્કંધો ગ્રહણ કરે છે. છતાં ઉપર કહ્યા મુજબ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને દબાવવાની કે સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિનું પ્રમાણ એક જ આશ્રયી કર્મગ્રહણના સમયમાં ગ્રહિત કર્મસ્કંધોમાં પ્રત્યેક વખતે એક સરખું જ હોય એવો નિયમ નથી. વળી એક સમયે કર્મસ્કંધોને ગ્રહણ કરતા ઘણા જ એવા આશ્રયી પણ પ્રત્યેક જ એ ગ્રહિત કર્મસ્કંધોમાં રસબંધની સમાનતા હોય એવો પણ નિયમ નથી. આ બધા રસબંધમાં ભિન્નતા હોય છે. તે ભિન્નતા અનંતપ્રકારની હોવાથી રસબંધ યા અનુ-ભાગબંધ અનંત પ્રકારનો કહ્યો છે.

અનંત પ્રકારે થતા તે અનુભાગબંધ પૈકી જઘન્યમાં જઘન્ય થતો રસબંધ તે પહેલું અનુભાગ બંધસ્થાન ગણાય. આ જઘન્ય યા પહેલા અનુભાગ બંધસ્થાનમાં પણ કેટલા રસાંશોનો સમુહ હોય છે, તે અગાઉ કહેવાઈ ગયું

છે. ત્યારપછીના અનુભાગસ્થાનોમાં અનુક્રમે રસાંશોની પ્રચુરતા હોવાના અંગે પૂર્વના અનુભાગબંધસ્થાનથી પછીના અનુભાગ બંધસ્થાનમાં સામર્થ્યની વિશેષતા હોય છે. અનંત અનુભાગબંધ સ્થાનોને અનુલક્ષીને અનંત પ્રકારે થતા કર્મના રસને બાલજીવો સુલભતાથી સમજી શકે એટલા માટે જ્ઞાનીપુરૂષોએ તે તમામ પ્રકારના કર્મરસનું વર્ગીકરણ ચાર વિભાગમાં કર્યું છે. તે ચાર વિભાગ આ પ્રમાણે છે.

૧ મંદ (Dilute) ૨ તીવ્ર (Concentrated)  
૩ તીવ્રતર (More concentrated) ૪ તીવ્રતમ (Most concentrated).

આ ચાર વિભાગમાં વર્ગીકરણ કરેલા રસને જ્ઞાનિઓએ અનુક્રમે એક સ્થાનિકરસ, દ્વિસ્થાનિકરસ, ત્રિસ્થાનિકરસ અને ચતુસ્થાનિકરસ, એ રીતની સંજ્ઞાઓ આપીને સમજાવ્યા છે.

અતિમંદથી આરંભી અમુક હદ સુધીના અનંત લેહો એક સ્થાનિક રસમાં, ત્યાર પછીના ક્રમશઃ ચડતા ચડતા અનંત લેહો દ્વિસ્થાનિકરસમાં, ત્યાર પછીના અનંત લેહો ત્રિસ્થાનિકમાં અને ત્યારપછીના અનંતલેહો ચતુસ્થાનિકરસમાં સમાય છે પ્રત્યેક સ્થાનકમાં આવતા રસલેહોમાં પણ સામર્થ્યના હિસાબે જઘન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટપણું વિચારી શકાય છે. કારણ કે તેમાં મંદ (dilute) અતિમંદ (More dilute) આદિ અનેક લેહો રસ હોય છે.

શુભકર્મના રસને અને અશુભકર્મના રસને અનુક્રમે

ખીર-ખાંડના રસની અને કડવાતુરીયા કે લીંબડાના રસની ઉપમા સરખાવી શાસ્ત્રમાં તેનું એક સ્થાનકાદિપણું એવી રીતે સમજાવ્યું છે કે લીંબડા આદિનો સ્વભાવિક એટલે કે એવો હોય તેવોને તેવોજ રસ તે એકસ્થાનિક-મંદ રસ કહેવાય છે, જે ભાગ ઉકાળતાં એક ભાગ બાકી રહે તેને એસ્થાનિક તીવ્રરસ કહેવાય છે, ત્રણ ભાગને ઉકાળતાં એક ભાગ બાકી રહે તેને ત્રણસ્થાનિક તીવ્રતર રસ કહેવાય છે, અને ચાર ભાગને ઉકાળતાં એક ભાગ બાકી રહે તેને ચાર સ્થાનિકતીવ્રતમ રસ કહેવાય છે.

આ દૃષ્ટાંતે કર્મરસનું પણ એકસ્થાનિકાદિપણું સમજાવેલું. આ એકસ્થાનિકાદિક રસમાં અનુક્રમે અનંતગુણ-તીવ્રતા છે. આ ચાર ભેદે થતું વર્ગીકરણ કષાયની અપેક્ષાએ છે. રસબંધનું કારણ કષાય હોવાથી ચાર કષાયોવડે થતા રસબંધના અનંતભેદોનો સમાવેશ, સ્થૂલપણે ચારભેદમાં જ કરવામાં આવ્યો છે.

રસબંધ સમયે વૃદ્ધિ પામતી કષાયની પ્રચુરતાએ પુન્ય પ્રકૃતિઓ મંદ રસે અને પાપપ્રકૃતિઓ તીવ્ર રસે બંધાય છે. આત્માના નિર્મળ પરિણામ સમયે કે અતિ નિર્મળ પરિણામ સમયે પુન્ય પ્રકૃતિઓનો રસ ચતુઃસ્થાનિક અને પાપ પ્રકૃતિઓનો એક કે બે સ્થાનિક રસ બંધાય છે. મંદ શુભપરિણામમાં વર્તેલા આત્મા પુન્યપ્રકૃતિઓને ત્રિસ્થાનિક રસે અને પાપપ્રકૃતિઓને પણ ત્રિસ્થાનિક રસે બાંધે છે; કિલ્લટ પરિણામના યોગે પુન્યપ્રકૃતિઓનો

દ્વિસ્થાનિક રસ અને પાપપ્રકૃતિઓનો ચતુઃસ્થાનિક રસ બંધાય છે.

અહીં જે એક સ્થાનકાદિ રસબંધમાં કારણભૂત કિલ્લક અને નિર્મળ પરિણામની હકિકત કહી તે અનંતાનુબંધી આદિ ચાર કષાયની અપેક્ષાએ કહી છે.

તે પરિણામમાં કારણભૂત તે તે કષાયની પણ મંદતા કે તીવ્રતાના હિસાબે તે તે કષાયને અનુલક્ષીને બંધાતા એક સ્થાનકાદિ રસમાં પણ જે મંદતા કે તીવ્રતા હોય છે તે હકિકત હવે સ્પષ્ટપણે વિચારીએ. કારણ કે એકસ્થાનકાદિ પ્રત્યેક રસબંધ પણ અનેક પ્રકારનો છે.

સ્થિતિબંધ અને રસબંધનો આધાર કષાય હોવાથી અનુંતાનુબંધિ કષાયના ઉદય વડે સઘળી અશુભ પ્રકૃતિઓનો ચતુઃસ્થાનિક રસ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયવડે ત્રણ ઠાણીયો રસ; પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયવડે બેઠાણીયો, અને સંજવલન કષાયવડે એકસ્થાનનો રસ બંધાય છે. શુભ પ્રકૃતિઓનો રસ એથી વિપરીત રીતે બંધાય છે. એટલે કે અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયવડે પુન્ય પ્રકૃતિઓનો બેઠાણીયો, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયવડે ત્રણઠાણીયો, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાયવડે અને સંજવલન કષાયવડે ચોઠાણીયો રસ બંધાય છે. પણ એમાં વિશેષતા એટલી છે કે સંજવલન કષાયોવડે તીવ્રચોઠાણીયોરસ બંધાય છે.

જે જે કષાયોના ઉદયે શુભાશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો



જે જે સ્થાનિકરસ બંધાય છે, તે તે સ્થાનકનો રસ પાપ પ્રકૃતિઓમાં તીવ્રપણે અને પુન્ય પ્રકૃતિમાં મંદપણે બંધાય છે. તે તે સ્થાનિકરસબંધમાં હેતુભૂત તે તે કષાયો જેમ જેમ ઘટતા જાય તેમ તેમ પુન્ય પ્રકૃતિઓના તે તે સ્થાનિક રસમાં વૃદ્ધિ અને પાપપ્રકૃતિઓના રસમાં હાનિ થતી જાય છે. છેવટમાં દશમાગુણસ્થાનકના અંત સમયે કષાય અત્યંત મંદ હોવાથી પુન્યનો અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અને પાપનો અત્યંતહીન રસબંધ થાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે કષાયની તીવ્રતાએ પુન્યપ્રકૃતિ મંદરસે, તથા પાપપ્રકૃતિ તીવ્રરસે બંધાય છે. અને કષાયની મંદતાએ પુન્ય પ્રકૃતિ તીવ્રરસે અને પાપ પ્રકૃતિ મંદરસે બંધાય છે.

અહીંયાં ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે-ગમે તેવા સંકિલ્પ પરિણામ થવા છતાં જીવ સ્વભાવે પુન્યપ્રકૃતિઓનો એક સ્થાનિક રસબંધ તો થતો જ નથી. સંકિલ્પ પરિણામની જીવ ઉપર ગમે તેટલી અસર થાય તો પણ પુન્ય પ્રકૃતિઓના દ્વિસ્થાનિક રસબંધથી ઓછો રસબંધ ન થાય એટલી તો નિર્મલતા અવશ્ય રહે છે. જો કે શુભ અને અશુભ બંને કર્મપ્રકૃતિઓમાં ચારે પ્રકારના રસસ્થાનિકોની હકિકત શાસ્ત્રમાં આવે છે, તે ઉપરથી શુભ પ્રકૃતિઓના પ્રાથમિક દ્વિસ્થાનિક રસમાં તે પ્રકૃતિઓનું એક સ્થાનિકપણું સમજી લેવું. વળી અશુભ પ્રકૃતિઓ અંગે પણ સમજવું જરૂરી છે કે કેવલજ્ઞાનાવરણીય સિવાયની ચાર જ્ઞાનાવરણીય, કેવલ-દર્શનાવરણીય સિવાયની ત્રણ દર્શનાવરણીય, પુરુષવેદ, સંજવલન ક્રોધાદિ ચાર તથા પાંચ અંતરાય એમ સત્તર પ્રકૃતિઓ સિવાયની બાકીની પાપપ્રકૃતિઓમાં પણ એકસ્થાનિક

રસબંધ થતો નથી; કારણ કે અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓના એક સ્થાનિક રસબંધને યોગ્ય અધ્યવસાયોનો સંભવ તો અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણસ્થાનકના સંખ્યાતા ભાગ ગયા પછી જ હોય છે. અને તે તે સમયે ઉપરોક્ત સત્તર પ્રકૃતિઓ સિવાય બાકીની અશુભ પ્રકૃતિઓના બંધહેતુઓનો જ વિચ્છેદ વર્તે છે.

બંધ હેતુઓના અભાવે તે પ્રકૃતિઓના બંધનો જ અભાવ હોય પછી રસબંધ શામાં પડે? એટલે તે પ્રકૃતિઓના બંધ હેતુઓનું જ્યાં સુધી હોવાપણું હોય ત્યાં સુધીમાં તે પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનિક રસબંધને યોગ્ય અધ્યવસાયો જ હોતા નથી. પણ દ્વિસ્થાનિક, ત્રિસ્થાનિક કે ચતુઃસ્થાનિક રસબંધને યોગ્ય જ અધ્યવસાયો હોય છે. તથા કેવલજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલદર્શનાવરણીય એ બે પ્રકૃતિઓ અનિવૃત્તિ બાદર સંપરાય ગુણસ્થાનક પછી પણ બંધાય છે.

પરંતુ આ બન્ને પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી હોવાથી ઓછામાં ઓછા પણ દ્વિસ્થાનિક રસેજ બંધાય છે, પરંતુ એક સ્થાનિક રસે બંધાતી નથી. રસબંધમાં કારણભૂત કાષયિક અધ્યવસાયો શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં કષાયની હીનતાથી વર્તતા અધ્યવસાયોને શુભ અધ્યવસાય કહેવાય છે. અહીં અધ્યવસાયોમાં શુભાશુભપણું અપેક્ષાપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે.

જે પ્રકારના કષાયના ઉદયે વર્તતા જે અધ્યવસાયો એક સમયે અશુભ કહેવાય છે, તેજ અધ્યવસાયો

અમુક સમયે શુભ કહેવાય છે. જો કે આ હકિકત ઘણાને આશ્ચર્યભૂત લાગે, પરંતુ તે સહેજે સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. સો ડીઝીથી એકસોપાંચ ડીઝી સુધી ચઢતો તાવ વૃદ્ધિ પામતો હોય ત્યારે તેનો દરેક પોઈન્ટ ગ્લાનિસૂચક થાય છે, અને પાંચ ડીઝીથી હીનતા પામવા ટાઈમે એટલે ઉતરતા ટાઈમે તેજ પોઈન્ટ આનંદસૂચક ગણાય છે.

આ રીતે ૧ થી ૫ ડીઝી સુધીના દરેક પોઈન્ટમાં અપેક્ષાલેદથી વિચારીએ તો સારા અને નરસાપણું બંને સંભવે છે. એ રીતે વૃદ્ધિ પામતા કષાયોની અપેક્ષાએ વર્તતા જે અધ્યવસાયો અશુભ કહેવાય છે, તેજ અધ્યવસાયો ઓસરતા (ક્ષીણ થતા) કષાયોની અપેક્ષાએ શુભ કહેવાય છે.

ચઢતા ગુણુસ્થાનકવાળા જીવોની અપેક્ષાએ જે કાષયિક અધ્યવસાયો શુભ છે, તેજ કાષયિક અધ્યવસાયો, પડતા જીવની અપેક્ષાએ અશુભ છે.

શુભ અધ્યવસાયોથી કર્મસ્કંધોમાં ઉત્પન્ન થતો રસ આહ્લાદજન્ય છે. અને અશુભ અધ્યવસાયોથી ઉત્પન્ન થતો રસ અનિષ્ઠ છે. કર્મના પ્રત્યેક સ્થિતિસ્થાનકબંધમાં તીવ્ર-તીવ્રતર-મન્દ અને મન્દતરાદિ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણુ કષાયોદયનાં સ્થાનો છે. આમાં અમુક એક સ્થિતિ-બંધને યોગ્ય લિન્ન લિન્ન કષાયોદય હોવા છતાં ઘણા જીવ આશ્રયી સ્થિતિ સરખી જ બંધાય છે.

પરંતુ સરખી સ્થિતિ બંધાવા 'છતાં તે કર્મ'નો ભોગવટો સરખી રીતે થતો નથી. 'પૃથક્ પૃથક્ રીતે હોય છે. એટલે કે કર્મ'ના એક જ સ્થિતિસ્થાનકને બુદ્ધા બુદ્ધા જીવો દ્રવ્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન સામગ્રી પામીને જ અનુભવે છે.

આમ થવામાં તે સઘળા જીવોને એક જ સરખો સ્થિતિબંધ થવા ટાઈમે વર્તતા ભિન્ન ભિન્ન કષાયોદય યુક્ત પરિણામ અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભાવ અને ભવાદિની અનેક વિચિત્રતા રૂપ કારણો જ આભારી છે. આ વિચિત્રતા ને હિસાબે એકનાએક સ્થિતિસ્થાનક બંધમાં રસબંધ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે થાય છે. જેથી એકજ સ્થિતિસ્થાનક અનુભવતા તે દરેક જીવો તે કર્મ'ના રસને કોઈ મંદ, અતિમંદ, તીવ્ર અને તીવ્રતમ એમ અલગ અલગરૂપે ભોગવે છે. સ્થિતિબંધ તે કષાયોદય જન્ય અધ્યવસાયથી બંધાય છે, જ્યારે રસબંધ લેશ્યાયુક્ત કષાયોદયથી બંધાય છે.

અનેક જીવોની અપેક્ષાએ સ્થિતિસ્થાનાધ્યવસાયમાં અનુભાગ બંધાધ્યવસાયો વિચારીએ તો સર્વજન્ય સ્થિતિબંધહેતુભૂત કષાયોદયમાં કૃષ્ણાદિલેશ્યાપરિણામરૂપ અનુભાગબંધાધ્યવસાયસ્થાનો અદ્ય હોય છે, તેનાથી દ્વિતીયાદિ સ્થિતિબંધ હેતુભૂત કષાયોદયમાં અનુક્રમે વિશેષાધિક અનુભાગબંધાધ્યવસાયસ્થાનો હોવાપણું ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ-સ્થાનહેતુભૂત કષાયોદય સુધી સમજવું. એ રીતે વિશેષાધિકપણાએ કરીને વિચારતાં, જન્ય કષાયોદયથી પ્રારંભીને અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશપ્રમાણ કષાયોદયસ્થાન,

અતિક્રમતાં અનંતર કષાયોદયસ્થાનમાંના અનુભાગ બન્ધા-  
ધ્યવસાયસ્થાનોની સંખ્યા દ્વિગુણ હોય છે. એ રીતે ઉત્કૃષ્ટ  
સ્થિતિબન્ધાધ્યવસાયસ્થાન સુધીના સ્થાનોમાં અસંખ્ય  
લોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ કષાયોદયસ્થાન અતિક્રમવાવડે પ્રત્યેક  
પ્રત્યેક અન્તરે અનુભાગ બન્ધાધ્યવસાયસ્થાનોની સંખ્યા  
અનુક્રમે દ્વિગુણ સમજવી.

અસંખ્ય લોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ કષાયોદયસ્થાન  
અતિક્રમતાં એક અન્તરસ્થાન થાય. જઘન્ય કષાયોદયસ્થાનથી  
ઉત્કૃષ્ટ કષાયોદયસ્થાનક સુધીમાં એવાં અન્તરસ્થાન આવ-  
લિકાના અસંખ્યાતા લાગના સમય પ્રમાણ સમજવાં

આ રીતે પ્રત્યેક અન્તરે થતી અનુભાગાધ્યવસાયોની  
દ્વિગુણવૃદ્ધિનો ક્રમ કર્મની અશુભ પ્રકૃતિઅંગે સમજવો.  
શુભ પ્રકૃતિઓની વૃદ્ધિ પ્રરૂપણા એથી વિપરીત સમજવી.  
એટલે શુભ પ્રકૃતિમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબન્ધહેતુભૂત કષાયોદય-  
સ્થાનમાં અનુભાગ બન્ધાધ્યવસાયસ્થાનો સર્વથી અદ્ય હોય.  
અને તેના ઉપાન્ત્ય એટલે પૂર્વના સ્થિતિસ્થાનબંધ હેતુભૂત  
કષાયોદયમાં વિશેષાધિક અનુભાગાધ્યવસાયો હોય. એ રીતે  
અનુક્રમે ઉપાન્ત્ય સ્થિતિસ્થાન બન્ધ હેતુભૂત કષાયોદયમાં  
વિશેષાધિકની વૃદ્ધિએ સર્વજઘન્ય સ્થિતિબન્ધ હેતુભૂત  
કષાયોદયસ્થાન સુધીમાં અનુભાગાધ્યવસાયોનું પ્રમાણ હોય  
છે. અને તેમાં દ્વિગુણવૃદ્ધિનો ક્રમ પણ ઉપરોક્ત રીતે એ  
ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબન્ધ હેતુભૂતકષાયોદયથી પ્રારંભી જઘન્ય સ્થિતિ-  
બન્ધ હેતુભૂત કષાયોદયસ્થાન સુધી ઉપાન્ત્ય ક્રમે સમજવો.

ચારે આયુષ્ય અંગે જઘન્ય સ્થિતિસ્થાનકથી પ્રારંભી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિસ્થાનક સુધીમાં પ્રત્યેક સ્થિતિસ્થાનકે અનુભાગસ્થાનો અસંખ્યગુણ હોય છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક સ્થિતિસ્થાનકખંધમાં અનુભાગખંધા-ધ્યવસાયોનું પ્રમાણ એક સરખું નહીં હોવાથી એકજ સ્થિતિખંધમાં અનુભાગ (રસ) ખંધ પણ પૃથક્ પૃથક્ રીતે થાય છે. એકજ સ્થિતિખંધમાં થતા તે પૃથક્ પૃથક્ અનુભાગના સર્વ સમૂહમાં અશુભકર્મના જઘન્ય અનુભાગખંધથી પ્રારંભી ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગ ખંધ સુધીમાં પ્રત્યેક અનુભાગ-ખંધની તીવ્રતા અનુક્રમે અનંતગુણી હોય છે. જઘન્ય સ્થિતિમાં જઘન્યાનુભાગ સર્વથી અદ્ય છે, તેથી દ્વિતીય સ્થિતિમાં જઘન્યાનુભાગ અનન્તગુણ તીવ્ર હોય છે. એ રીતે અશુભકર્મપ્રકૃતિઓના જઘન્ય સ્થિતિસ્થાનથી પ્રારંભીને અનુક્રમે ઉર્ધ્વમુખે અનન્તગુણ અનુભાગ હોય, અને શુભ પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સ્થાનથી પ્રારંભીને અનુક્રમે અધોમુખે જઘન્યસ્થિતિ સુધી સુધી અનન્તગુણ અનુભાગ હોય છે.

આ કથન સામાન્યપણે સમજવું, બાકી તો દરેક કર્મપ્રકૃતિના જઘન્યસ્થિતિસ્થાનકથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિસ્થાનક સુધીમાં દરેક સ્થિતિસ્થાનકમાંના દરેક અનુભાગખંધનું તીવ્ર મન્દત્વ, તે કર્મ પયડી, પંચસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત રીતે દર્શાવેલ અનુકૃષ્ટિ તથા અનુભાગની તીવ્ર મન્દત્વની હકિકત દ્વારા તે તે ગ્રંથોના અભ્યાસી ગુરુગમદ્વારા સમજવું અત્યંત આવશ્યક છે.

સ્થિતિબંધગત અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનોમાંની અમુક સંખ્યા પ્રમાણ અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનોનું પાશ્ચાત્ય કેટલાક સ્થિતિબંધ સુધી હોવાપણુને અનુકૃષ્ટિ કહેવાય છે. અમુક સ્થિતિબંધમાં જે અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનો હોય છે, તેમાંથી અમુક પ્રમાણનાં અધ્યવસાયસ્થાનો તેનાથી પૂર્વ યા પાશ્ચાત્ય સ્થિતિબંધમાં પણ હોય છે. એ રીતે એક વિવક્ષિત સ્થિતિબંધમાંના અમુક અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનો ક્રમે ક્રમે ન્યૂનતાપણે કરી પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ પૂર્વ યા પાશ્ચાત્ય સ્થિતિબંધ સુધી હોય છે. પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિસ્થાનની અનન્તર પૂર્વ યા પાશ્ચાત્ય સ્થિતિસ્થાનમાં તે વિવક્ષિત સ્થિતિસ્થાનના અનુભાગાધ્યવસાય સ્થાનોમાંથી એકપણ અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાન હોતું નથી. ઉપરોક્ત અધ્યવસાયસ્થાનોનું ઉપરોક્ત રીતે હોવાપણુ અમુક પ્રકૃતિ અંગે પૂર્વાનુપૂર્વીએ અને અમુક કર્મપ્રકૃતિ અંગે પશ્ચાનુપૂર્વીએ હોય છે.

વિવક્ષિત સ્થિતિબંધમાંના જે અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનોનું પૂર્વ પાશ્ચાત્ય સ્થિતિસ્થાનોમાં હોવાપણુ કહ્યું તે અનુભાગાધ્યવસાય સ્થાનો ઉપરાંત બીજા પણ અનુભાગાધ્યવસાય સ્થાનો તે તે પૂર્વ યા પાશ્ચાત્ય સ્થિતિસ્થાનોમાં હોય છે. માત્ર વિવક્ષિત સ્થિતિબંધમાંનાં જ અમુક અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનો હોય છે, એમ નહીં સમજવું.

એક જ સ્થિતિસ્થાનમાં અનુભાગાધ્યવસાયસ્થાન પૃથક્ પૃથક્ હોવાનું કારણ લેશ્યા છે. લેશ્યાની તીવ્રતા મંદ-

તાના હિસાબેજ અનુભાગ (રસ) બંધની તીવ્રતા મંદતા હોવાથી લેશ્યાનું સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખવું અત્યંત આવશ્યક છે. કર્મબંધ સમયે થતા રસબંધની તીવ્રતા-મંદતાનો ખ્યાલ પોતપોતામાં વર્તતી લેશ્યાને અનુસારે પોતે લક્ષમાં રાખી શકે છે. કપાયોદયસહિત જે કૃષ્ણાદિ લેશ્યા રૂપ પરિણામ વિશેષ તે જ અનુભાગ(રસ)બંધમાં હેતુભૂત હોવાથી નવમા ગુણસ્થાનક સુધી જ લેશ્યા તો કર્મના રસબંધમાં કારણભૂત થાય છે. ૧૦ મે ગુણસ્થાને વ્યક્ત સંકલિષ્ટતા નથી. ૧૧-૧૨-૧૩ એ ત્રણ ગુણસ્થાનકમાં ફક્ત ઈર્યાપથિકી ક્રિયા છે, અને ફક્ત એક સમયનો રૂક્ષ સાતાવેદનીયનો જ બંધ છે, તેથી ત્યાં રસબંધ નથી. કષાયની તારતમ્યતા પ્રમાણે સ્થૂલપણે છ લેશ્યા છે. સૂક્ષ્મપણે તો સ્થૂલપણે ગણાતી દરેક લેશ્યા વિવિધ પ્રકારની હોય છે. બુદ્ધાબુદ્ધા જીવો આશ્રયી એક સરખા કપાયોદયથી વર્તતા રાગદ્રેષમાં સ્વ-સ્વભાવાનુસાર તે રાગદ્રેષને અંગે તે જીવો અનેક વિવિધ પરિણામવાળા હોય છે, તે વિવિધપરિણામો સ્થૂલપણે છ વિભાગમાં કદપી શકાય છે. તે છ વિભાગ તે જ છ લેશ્યા છે.

જે ભાવમાં હિંસાભાવની મુખ્યતાપૂર્વક પાંચ આસ્રવમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામ છે.

પુદ્ગલાસક્તિની મુખ્યતાએ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં લુપ્થપણું તે નીલ લેશ્યાનાં પરિણામ છે.

જ્યાં વક્રતાની મુખ્યતાવાળા ભાવ વર્તે છે તે કાપોત લેશ્યાના પરિણામ છે,



ગમે તેવા રાગદ્વેષના સંયોગોમાં પણ ધર્મરુચિન મુખ્યતા અને પાપભીરતા તે તેજ્ઞેલેશ્યાનાં પરિણામ છે.

નિતેન્દ્રિયપણાની ભાવના તે પદ્મલેશ્યાનાં પરિણામ છે

રાગદ્વેષના સંયોગોમાં સમાનતા કેળવવાનો પ્રયાસ તે શુકલલેશ્યા કહેવાય છે. વીતરાગની લેશ્યા તે અતિવિશુ શુકલલેશ્યા અથવા પરમ શુકલલેશ્યા કહેવાય છે.

છ ગુણુસ્થાનક સુધી છ લેશ્યાઓ હોઈ શકે છે પરંતુ સમક્રિતિની લેશ્યામાં જે અનંતગુણી શુદ્ધિ, આત્મભાવ અને ધ્યેય સિદ્ધસ્વરૂપનું હોય, તેવી શુદ્ધિ, ભાવ અને ધ્યેય મિથ્યાત્વીમાં ન હોય. પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણુઠાણુ પ્રાપ્તિ તો ત્રણ શુદ્ધ લેશ્યામાં જ થાય છે, એ હિસાબે તો પહેલી ત્રણ લેશ્યામાં પ્રથમનાં ચાર ગુણુસ્થાનક જ ત્રીજા કર્મથંથમાં દેખા છે. પરંતુ પૂર્વે પામેલા પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણુઠાણુવંતને કૃષ્ણાદિક લેશ્યા આવી શકે છે એ હિસાબે ચતુર્થમા-છઠ્ઠા ગુણુઠાણુવંતને છઠ્ઠા લેશ્યા હોઈ શકે છે. આથી સમક્રિતપ્રાપ્તિ, દેશવિરતિની પ્રાપ્તિ અને સર્વવિરતિ પ્રાપ્તિ વખતે તો શુકલલેશ્યા જ હોય છે. ૪-૫-૬મ ગુણુ ઉપર ઉપરના ગુણુસ્થાનકમાં અશુભ લેશ્યા મંદતરની અને કોઈ વખતે જ પ્રગટ થાય. સાતમા ગુણુસ્થાને શુદ્ધ લેશ્યા જ હોય છે. ૮ થી ઉપરના ગુણુસ્થાને રક્ત શુકલલેશ્યા જ હોય. એક થી ૧૩ ગુણુસ્થાનક

તારતમ્યતા હોય છે. છએ લેશ્યાઓ એક એકથી વિશુદ્ધ હોય છે.

કષાયોદય સમયે વર્તતા પરિણામો કેટલીક વખત એક જ લેશ્યામાં નહીં રહેતાં ચડતા તથા ઉતરતા ક્રમે અન્ય લેશ્યામાં કેવી રીતે ચાલ્યા જાય છે, તે હકિકત પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના દ્રષ્ટાંતથી સરલ રીતે સમજી શકાય છે. અને આ ઉપરથી કેવી જાતના પરિણામો કયા લેશ્યામાં ગણી શકાય તે પણ સમજવું સુલભ પડે છે.

કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનસ્થ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું સમતામાં સ્થિર ધ્યાન તે શુદ્ધ લેશ્યા.

દુર્મુખની વાત સાંભળી માત્ર ફોલજ થયો, પરંતુ જિતેન્દ્રિયપણું સ્થિર રહ્યું તે પક્ષલેશ્યા.

ભાવથી ધર્મમાં સ્થિર રહેવા છતાં પણ મનમાં ભાવ એ ઉત્પન્ન થયો કે મારા પુત્રનું શું થશે? એટલો પુત્ર પરનો મમત્વભાવ જાગ્યો તે તેજલેશ્યા.

રાજ્ય પર ચઢી આવેલ દુશ્મન પર વક્રતાઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ તે કાપોતલેશ્યા.

પોતાના રાજ્યને અને પુત્રને બચાવવાની ભાવનારૂપ સંસારઆસક્તિ આવી તે નીલ લેશ્યા

શત્રુઓનો નાશ કરવા રૂપ હિંસાનો ભાવ જાગ્યો તે કૃષ્ણલેશ્યા. હવે પરિણામનીધારા વિશુદ્ધતામાં પલટાતાં ક્રમે ક્રમે તેઓ શુભલેશ્યામાં કેવી રીતે ગયા તે વિચારીએ.

માથા પર મુગટ લેવાની ભાવનાએ માથા પર હાથ જતાં માથાની ટાલ જોઈ સાધુપણાની સ્મૃતિએ ચમક્યા અને માનસિક ચુદ્ધતી વિરામ પામતાં કૃષ્ણલેશ્યા ગઈ.

કોનું રાજ્ય અને કોનો પુત્ર ? કોને બચાવવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં છું ? એ વિચારે સંસારઆસક્તિ છૂટતાં નીલલેશ્યા ગઈ.

કોણ મિત્ર અને કોણ દુશ્મન ? પોતપોતાના કર્માનુસાર સંયોગો ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય માત્ર તે નિમિત્ત છે. તે તે મિત્ર પણ નથી અને દુશ્મન પણ નથી. અનુકુળ અને પ્રતિકુળ સંયોગોની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વકૃત કર્મોજી કારણભૂત છે. એ વિચારે કાપોતલેશ્યા ગઈ.

જે રાજ્ય અને પુત્રના સંબંધો વોસિરાબ્યા છે, તેના ઉપર મમત્વભાવ શાનો ? “એગોહં નત્થિ મે કોઈ” એ રીતે મમત્વભાવ છોડયો અને પૂર્વ કરેલા મમત્વભાવનો પશ્રાન્તાપ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ ધર્મમાં સ્થિર રહેવાની ભાવનાએ તેજોલેશ્યા ગઈ.

આત્માના નિર્વિષયી ભાવથી પદ્મલેશ્યા ગઈ. અને સ્વપક્ષેણીના ભાવથી પરમ શુકલલેશ્યા આવી.

લેશ્યાનું સ્વરૂપ બાલ જીવો સરલ રીતે સમજી શકે એટલા માટે તે અંગે જાણુ બાનાર છ વટેમાર્ગી તથા છ ધાડપાડુઓનાં દ્રષ્ટાંતો પણ શાસ્ત્રમાં આપેલ છે. કૃષ્ણ લેશ્યા કરતાં નીલ લેશ્યા અનંતગુણી શુદ્ધ, નીલ કરતાં

કાપોત અનંતગુણી શુદ્ધ, કાપોતથી તેજો અનંતગુણી વિશુદ્ધ, તેજોથી પદ્મ અનંતગુણી વિશુદ્ધ, અને પદ્મથી શુકલ લેશ્યા અનંતગુણી વિશુદ્ધ હોય છે. કૃષ્ણાદિ છએ લેશ્યામાં અનુક્રમે હિસાના, પુદ્ગલાસકિતના, વકતાના, પાપભીરૂતા તથા ધર્મરુચિના, છતોદ્રિયપણના અને સમાનતાના જે ભાવો દર્શાવ્યા તે દરેક ભાવને પ્રજ્ઞાપ્રમાણે વિસ્તારથી સમજતાં પ્રત્યેક લેશ્યાના પણ અનેક ભાવો જ્યાલમાં આવી શકે છે. અને એ રીતે છ એ લેશ્યાના અનેક ભાવોના હિસાબે અનુભાગબંધાધ્યવસાય અનેક પ્રકારનો થાય છે. જે લેશ્યામાં મારે તે લેશ્યાસ્થાનમાં ઉપજવું પડે છે. માટે શુભ લેશ્યામાંજ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. જોઈએ.

કર્મના વિપાકોદય સમયે તીવ્રતાપૂર્વક થતા ભોગ-વટાથી આત્મા અત્યંત ખેદ અનુભવવા પૂર્વક આર્ત-રૌદ્રધ્યાનમાં સગ્ન બની, અશુભ લેશ્યાવંત બની, પુનઃ તીવ્રરસવાળાં અશુભ કર્મો ઉપાજન કરે છે. પરંતું સમ્ય-ગદષ્ટિ આત્મા અશુભ લેશ્યાથી દુર રહેવા કોશિષ કરે છે. અને શુભલેશ્યામાં સ્થિર બની રહેવા માટે મનને ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનમાં જોડી રાખી આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરે છે. શાસ્ત્રો દ્વારા તે ધ્યાનોનું સ્વરૂપ જાણે-સમજે અને જ્યાલમાં રાખે છે. અનિત્યાદિ બાર તથા મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના સદા ભાવે છે. વચન બોલવા સમયે ભાષાસમિતિનો ઉપયોગ રાખે છે. વ્રત-પચ્ચક્ષુખાણુ દ્વારા કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનો રોધ કરે છે.

મોહનીય કર્મના થતા ઉદય અને ઉદીરણા સમયે ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહીને ઉદયમાં આવતી કર્મપ્રકૃતિને નિષ્કળ કરે છે. જ્ઞાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપયોગથી શુકલ લેશ્યા ઉત્પન્ન કરી પૂર્વની લેશ્યાને શુદ્ધ કરી શુકલ લેશ્યામાં પરિણમાવે છે, શુકલ લેશ્યામાં સ્થિર રહેવા માટે સિદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. એ રીતે આત્માના સર્વગુણો વિકાસ પામવાથી ક્રમેક્રમે અશુભ લેશ્યાનો સંસર્ગ આત્મામાંથી છૂટી જાય છે. અને કર્મબંધ ધીમે ધીમે રૂક્ષતાને પામે છે. અંતે આત્માનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

**પ્રદેશબંધ :—**

પ્રતિસમય જીવદ્વારા આકૃષ્ટ કાર્મણુવર્ગણાનાં દલિક-સમૂહ અને તેમાંથી વિવિધ પ્રકૃતિરૂપે પરિણમવામાં ચોક્કસ દલિકસંખ્યાના નિયત પ્રમાણને પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

જીવ તે કાર્મણુવર્ગણાના પુદ્ગલોને યોગરૂપ વીર્ય વડે ગ્રહણ કરી તેને કર્મરૂપે પરિણમાવે છે. એટલે જીવદ્વારા આકૃષ્ટ દલિકસમુહોની સંખ્યામાં ન્યૂનાધિક્તાનું પ્રમાણ, દલિકગ્રહણસમયે વર્તેલા જીવના યોગવ્યાપારના આધારે જ છે.

સર્વ જીવોમાં તથા એક જીવમાં પણ પ્રતિસમય યોગબળ સમાનપણે જ વર્તે એવો નિયમ નથી. જેથી પ્રતિ સમયગ્રહિત કાર્મણુવર્ગણાના પુદ્ગલ પ્રદેશ સમુહની સંખ્યા પણ સર્વ જીવોને સમાનપણે હોઈ શકતી નથી.

યોગ વ્યાપારની વિશેષતાએ પ્રદેશબંધની વિશેષતા, અને યોગવ્યાપારની ન્યૂનતાએ પ્રદેશબંધની પણ ન્યૂનતા હોય છે. ઉત્કૃષ્ટયોગે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ બંધાય. જેથી સર્વોત્કૃષ્ટ યોગવંતો સંનિપર્યાપ્તો જીવ જ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ પણ તેને જ થઈ શકે. આ હિસાબે સર્વજીવોનો પ્રદેશબંધ પણ વિવિધ પ્રકારે હોય છે.

જીવોની સિન્નસિન્ન પ્રકારે વર્તીતી યોગવ્યાપારરૂપ અવસ્થા તે સિન્નસિન્ન પ્રકારના યોગસ્થાનક તરીકે ઓળખાય છે. વીર્યાંતરાય કર્મના અધિક ક્ષયોપશમે અધિક વીર્ય વ્યાપારવાળું યોગસ્થાનક હોય છે, અને ન્યૂનક્ષયોપશમે ન્યૂન વીર્યવ્યાપારવાળું યોગસ્થાનક હોય છે.

વીર્યાંતરાય કર્મના ઓછામાં ઓછા ક્ષયોપશમવાળા જીવનું જે યોગસ્થાનક, તેને જઘન્ય યોગસ્થાનક કહેવાય છે. કેવલિની બુદ્ધિરૂપ શસ્ત્રથી એકના બે ભાગ ન થઈ શકે તેવા અવિભાજ્ય વીર્યાંશોની સંખ્યાનું પ્રમાણ, આ જઘન્ય યોગસ્થાનકમાં કેટલું હોઈ શકે? તે પંચસંગ્રહ અને કર્મમયયદી આદિ ગ્રંથમાં અતિ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. વીર્યાંતરાય કર્મનું ગમે તેટલું આવરણ આત્મ પ્રદેશ ઉપર હોવા છતાં પણ જઘન્ય યોગસ્થાનકમાં બતાવેલ યોગબળ કરતાં ન્યૂન યોગબળ તો સંસારચક્રમાં કોઈ પણ જીવને ક્યારેય પણ હોઈ શકતું નથી. એટલે જ તે વીર્યવ્યાપારવાળી જીવની અવસ્થાને જઘન્ય યોગસ્થાનક તરીકે ઓળખાવી છે. અને તેવી જઘન્ય યોગસ્થાનકરૂપ અવસ્થા, ઓછામાં

ઓછા વીર્યવ્યાપારવાળા ભવ પ્રથમ સમયે વર્તમાન સૂક્ષ્મ નિગોદીઆ જીવને જ હોય છે. તે ઉપરાંત અધિક અધિક વીર્યવ્યાપારવાળાં અન્યઅન્ય જીવોનાં ખીન્ન પાણુ યોગસ્થાનકો હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક પર્યંત પૂર્વપૂર્વથી અધિક અધિક વીર્યવ્યાપારવાળાં સર્વ મળીને અસંખ્ય યોગસ્થાનકો થાય છે.

સંસારી જીવોની સંખ્યા અનંત હોવા છતાં પાણુ સરખે સરખા યોગસ્થાનકવાળા જીવો ઘણા હોવાથી સઘળા જીવોની અપેક્ષાએ કેવલ જ્ઞાનીએ દેષ્ટ સઘળાં યોગસ્થાનકોની સંખ્યા અનંત નહિં હોતાં અસંખ્ય જ છે.

એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય જાતિ સુધીના જીવોમાં ઉપરોક્ત અસંખ્ય યોગસ્થાનકો પૈકી તે તે જાતિને યોગ્ય જઘન્યયોગસ્થાનક અને ઉત્કૃષ્ટયોગસ્થાનક, કેટલા વીર્યાંશયુક્ત યોગવ્યાપારવાળું હોઈ શકે, તથા સર્વ જીવ આશ્રયી જઘન્ય યોગસ્થાનકથી સર્વોત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક સુધીનાં પ્રત્યેક યોગસ્થાનકમાં વર્તતા યોગવ્યાપારનું પ્રમાણ પણુ કેટલા વીર્યાંશયુક્ત હોય, તેની વિસ્તૃત હકિકત શતક નામા પંચમ કર્મગ્રંથ, પંચસંગ્રહ, અને કમ્મપયડી આદિ ગ્રંથોથી જ સમજી શકાય છે.

દરેક જીવોમાં સ્વજાતિયોગ્ય જઘન્ય યોગસ્થાનકથી ઉત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક સુધીનાં કોઈ અમુક જ યોગસ્થાનક પ્રતિ સમયે સદાના માટે રહે, એવો નિયમ નથી. કારણકે યોગપ્રવૃત્તિનો આધાર વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમ પરજ

અવલંબિત છે. તે ક્ષયોપશમ દરેક જીવને કોઈ સમયે વધે છે, અને કોઈ સમયે ઘટે છે. અને કોઈ સમયે તેટલો ને તેટલો પણ રહે છે. માટે ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિએ વિશેષ યોગવ્યાપારવાળું, ક્ષયોપશમની હાનિએ ન્યૂન-યોગવ્યાપારવાળું, અને ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ કે હાનિ ન થાય ત્યાં સુધી તેના તે જ યોગવ્યાપારવાળું યોગસ્થાનક જીવમાં વર્તે છે. જેથી એક જીવને પણ વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમની હાનિ વૃદ્ધિ અનુસાર પ્રતિ સમય પ્રાપ્ત યોગ-સ્થાનકો વિવિધ પ્રકારનાં હોવાથી, પ્રતિસમય અહંજીવકરાતી કાર્મણ વર્ગણાના પ્રદેશસમુહની સંખ્યા પણ ન્યૂનાધિક હોય છે. અને જે સમયે યોગસ્થાનકની હાનિવૃદ્ધિ ન થાય તે સમયોમાંજ પ્રદેશસમુહોની સંખ્યા સમાન હોય છે.

આ સર્વ હકિકતનો તાત્પર્ય એ જ છે કે યદ્યા સંસારી જીવોમાં માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ-વ્યાપાર એક સરખો નહિ વર્તતો હોવાથી તથા કોઈ એક અમુક જીવમાં પણ પ્રતિસમય વર્તતા યોગ વ્યાપારની લિન્નતા હોઈ શકવાથી પ્રદેશબંધ અસમાનપણે થાય છે.

આ રીતે ઉંચે, નીચે, અને તીરછે એમ બધી દિશામાં રહેલ આત્મ-પ્રદેશોવડે સ્વજીવપ્રદેશના ક્ષેત્રમાંજ રહેલા સ્થિર કર્મસ્કંધોને જીવ અહંજીવ કરે છે. ગતિવાળા સ્કંધો અસ્થિર હોવાથી બંધમાં આવતા નથી. પ્રદેશબંધ સમયે એટલે કે કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલ સ્કંધ અહંજીવસમયે



તેના ભાગલા પડી જઈ જુદાજુદા કર્મોમાં વહેંચાતાં દલિકોનું પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધને અનુલક્ષીને જ હોય છે. એટલે કે જે કર્મનો સ્થિતિબંધ અધિક હોઈ શકતો હોય તે મૂલ કર્મના ભાગમાં ઘણાં દલિકો (પ્રદેશો) પ્રાપ્ત થાય છે, એ સામાન્ય નિયમ છે. પરંતુ તેમાં એક અપવાદ છે કે વેદનીય કર્મને સર્વ કર્મથી પણ અધિક દલિકો (પ્રદેશો)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે, સુખ-દુઃખાદિકનો સ્પષ્ટ અનુભવ વેદનીય કર્મથી જ થતો, હોવાથી વેદનીયનો ભાગ ઘણાં પુદ્ગલવાળો હોવો જોઈએ. તેમાં જો ઓછાં પુદ્ગલ હોય તો સ્વકાર્ય કરવામાં વેદનીય તે સમર્થ થઈ શકતું નથી.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધના ધોરણે મૂળ કર્મપ્રકૃતિ ને ભાગે આવેલ દલિકો (પ્રદેશો)માંથી તે તે મૂળ કર્મ પ્રકૃતિના ઉત્તર ભેદોમાં વહેંચણી થઈ જાય છે. આ ઉત્તરભેદરૂપ કર્મ પ્રકૃતિમાં પણ થતાદલિકોના ભાગલાનું પ્રમાણ નિયમસર હોય છે. એ નિયમનું ધોરણ શાસ્ત્રમાં બહુ જ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું છે. એ નિયમની હકિકત વધુ વિસ્તૃત હોવાથી જિજ્ઞાસુઓએ પંચમ કર્મગ્રંથ, કર્મપયડી, પંચસંગ્રહ વીગેરે ગ્રંથોમાં આવેલ પ્રદેશબંધના વિષયમાંથી જાણી સમજી લેવી.

## પ્રકરણ ૯ મું

### કર્મબંધના હેતુઓ

કાર્મણવર્ગણાનાં પુદ્ગલો, આત્માની સાથે સંબંધિત થઈ અમુક ટાઈમ સુધી અનુદિત રહી, ત્યારબાદ ઉદયમાં આવી પોતાનું ફળ ખતાવી આત્માથી છૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી તે કર્મ તરીકે ઓળખાય છે. કર્મભાવે પરિણામ પામતાં કાર્મણવર્ગણાનાં તે પુદ્ગલોનો ક્ષીરનીરવત્ યા અગ્નિલોહવત્ આત્મપ્રદેશોની સાથે ચોટવારૂપ જે સંબંધ તે “બંધ” કહેવાય છે.

જે કર્મની જેટલી સ્થિતિ બંધાઈ હોય તેમાંથી અબાધાકાળ જેટલો સ્થિતિકાળ વ્યતીત થયે, અથવા તો બંધ સમયે બાદ અપવર્તનાદિક કરણોએ કરી થયેલ સ્થિતિની ન્યૂનાધિકતાનુસારે ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશેલ કર્મનું વિપાકે—અનુભવવે કરીને લોગવવું તે “ઉદય” કહેવાય છે. અને ઉદયકાળ પાક્યા વિનાજ જીવના સામર્થ્ય વિશેષના બળથી કર્મોને પરાણે ઉદયમાં લાવવાં તેને “ઉદીરણા” કહેવાય છે. કર્મસ્વરૂપે આત્માની સાથે કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલોનું ટકી રહેવું તેને “સત્તા” કહેવાય છે.

આ બંધ, ઉદય, ઉદીરણા અને સત્તારૂપ કર્મની ચાર

અવસ્થાઓ પૈકી, છેલ્લી ત્રણ અવસ્થાનો સંભવ, બંધ અવસ્થાને પામી રહેલ કર્મપુદ્ગલોમાં જ હોઈ શકે છે. આત્માની સાથે બંધ અવસ્થા પામ્યા વિનાનાં તે પુદ્ગલોની, ઉદય, ઉદ્દીરણા અને સત્તારૂપ અવસ્થા હોઈ શકતી જ નથી. ઉદય, ઉદ્દીરણા અને સત્તાનું મૂળ તો “બંધ” જ છે. મુળ હોય તેમાંથી થડ, પત્ર, શાખા, ફળ વીગેરે હોઈ શકે છે. જ્યાં મુળ જ નથી ત્યાં વૃક્ષના ઉપરોક્ત અંગોની ઉત્પત્તિ જ હોતી નથી. એવી રીતે કર્મવૃક્ષમાં ઉદય, ઉદ્દીરણા અને સત્તારૂપ અંગોની ઉત્પત્તિ, કર્મબંધરૂપ મૂળના આધારે જ ઘટી શકે છે. જેથી કર્મના ઉદય-ઉદ્દીરણા અને સત્તાને નહિં ઈચ્છતા જીવે કર્મબંધ રૂપ મૂળની ઉત્પત્તિના બીજને સમજી તે બીજથી દૂર રહેવું જોઈ એ. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, ક્ષાય અને યોગ એ ચાર કર્મબંધનાં બીજરૂપ કારણો છે, કાર્મણ્યવર્ગણના પુદ્ગલોનો આત્માની સાથે ક્ષીરનીરવત્ સંબંધ થવાના સમયે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશબંધરૂપ ચાર પ્રકારના પરિણામો તે પુદ્ગલોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ બંધચતુષ્કની સમજ આગલા પ્રકરણોમાં વિચારાઈ ગઈ છે. આ બંધચતુષ્ક પૈકી, પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ યોગથી થાય છે. અને સ્થિતિ તથા રસબંધ, તે સમયે પ્રવર્તતા જીવના કાષાયિક અધ્યવસાયથી થાય છે. જ્યાં સુધી યોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં સુધી તો કાર્મણ્યવર્ગણનાં પુદ્ગલોને તે જીવ અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ જે જીવ-માંથી ક્ષાય કર્મપ્રકૃતિઓ બિલકુલ નાશ પામે છે, તેવા જીવોએ યોગબળથી ગ્રહણ કરેલાં દસિકોમાં સ્થિતિ અને

રસનું નિર્માણ થતું જ નથી. વળી એવા આત્માઓએ અહિંત દલિલો ફક્ત એક સાતા વેદનીયપણે જ પરિણમે છે. કષાયના અભાવના કારણે ફક્ત સાતા વેદનીયપણે જ પરિણમેલ તે કર્મ, વિપાકજનક થતું નથી તેમજ બે સમયથી અધિકસ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરતું નથી.

આહં પ્રકૃતિબંધ તથા પ્રદેશબંધનું કારણ યોગ, તથા સ્થિતિ અને રસબંધનું કારણ કષાય કહેવાય છે, તે અન્વયવ્યતિરેક રૂપે પ્રધાન કારણ તરીકે છે. તેની સ્પષ્ટતા પાંચમા કર્મગ્રન્થની ૯૬ મી ગાથાની ટીકામાં જ બતાવવામાં આવી છે, તેનો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં નીચે મુજબ છે.

“ મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય અને યોગ એ સામાન્યતઃ કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે, તો પણ પ્રથમના મિથ્યાત્વ-અવરતિ-અને કષાયરૂપ ત્રણ કારણોના અભાવમાં પણ ઉપશાન્ત મોહ વિગેરે ત્રણ ગુણસ્થાનકોમાં ફક્ત યોગના જ સદ્ભાવમાં યોગ નિમિત્તક શાતાવેદનીય પ્રકૃતિ તેમજ તેના પ્રદેશો બંધાય છે. અને અયોગી અવસ્થામાં યોગનો અભાવ હોવાથી શાતાવેદનીય પ્રકૃતિ તેમજ તેના પ્રદેશોનો પણ બંધ થતો નથી. એથી જણાય છે કે યોગ અને પ્રકૃતિ-પ્રદેશબંધનો કારણ કાર્યભાવરૂપે અન્વયવ્યતિરેક સંબંધ છે. તથા મિથ્યાત્વ અને અવિરતિરૂપ કારણોનો અભાવ હોય તોપણ કષાયના સદ્ભાવમાં પ્રમત્તાદિગુણસ્થાનકોમાં સ્થિતિબંધ અનુભાગંધ અવશ્ય થાય છે, અને

અભાવમાં ઉપશાન્ત મોહ વિગેરે ગુણસ્થાનકોમાં  
—અનુભાગ બંધ થતો નથી. એ પ્રમાણે કષાય,  
તેબંધ—રસબંધનો પણ કારણ કાર્યપણે અન્વય-  
સંબંધ સમજવો.”

ણનો સદ્ભાવ છતે કાર્યનો સદ્ભાવ તે અન્વય,  
ગુના અભાવે કાર્યનો અભાવ તે વ્યતિરેક કહેવાય.

ર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય રીતિએ યોગ તેમજ  
અનુક્રમે પ્રકૃતિપ્રદેશબંધ તેમજ સ્થિતિ—રસબંધમાં  
સામાન્ય રીતિએ તો મિથ્યાત્વ—અવિરતિ—કષાય  
એ ચારે પ્રકૃતિબંધ વિગેરેમાં કારણો છે. એ  
વહેતુમાં પૂર્વના બંધહેતુઓ હોય ત્યારે પાછલા  
ઓ તો અવશ્ય હોય. જેમકે મિથ્યાત્વ બંધહેતુ  
હોય ત્યારે અવિરતિ—કષાય અને યોગ, મિથ્યાત્વ-  
વિરતિ હેતુ વર્તતો હોય ત્યારે કષાય અને યોગ,  
મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ બન્ને રહિત કષાય વર્તતો  
રે યોગ અવશ્ય હોય છે.

કૃતિબંધ તે યોગથી જ થતો હોવા છતાં પણ જીવે  
કાર્મણ્યવર્ગણના પુદ્ગલોમાં નરકગતિ, નરકાનુ-  
નરકાયુ, એકેન્દ્રિયજાતિ, બેઈન્દ્રિયજાતિ, તેઈન્દ્રિ-  
અહરિન્દ્રિયજાતિ, સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, અપર્યા-  
સાધારણનામ, હુંકકસંસ્થાન, આતપનામ, છેવડું  
નપુંસકવેદ અને મિથ્યાત્વમોહનીય, એ સોળ

પ્રકૃતિરૂપ પરિણામની ઉત્પત્તિ તો “મિથ્યાત્વ” સહિત યોગથી જ થઈ શકે છે.

મિથ્યાત્વરહિત સયોગી આત્માએ ગ્રહિત પુદ્ગલોમાં આ સોળ પ્રકૃતિરૂપ પરિણામની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. એટલે આ સોળ પ્રકૃતિઓના બંધનો મિથ્યાત્વની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ છે. આ સોળ પ્રકૃતિઓના બંધ સમયે અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ત્રણ હેતુઓનો પણ ઉપયોગ થતો હોવા છતાં તેઓની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ ઘટતો નથી. અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ તો મિથ્યાત્વની સાથે જ હોવાથી મિથ્યાત્વ તે વિશેષ હેતુ છે, અને શેષ ત્રણ અહિં ગૌણ હેતુ છે.

માટે આ સોળ પ્રકૃતિનો બંધ તે મિથ્યાત્વપ્રત્યયિકી બંધ કહેવાય છે. તથા થીણુદ્વિત્રિક, સ્ત્રીવેદ, અનંતાનુબંધિ-ચતુષ્ક, તિર્યંચત્રિક, પહેલા અને છેલ્લા વિનાનાં ચાર સંઘયણ, પહેલા અને છેલ્લા વિનાનાં ચાર સંસ્થાન, ઉદ્યોત, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, દુર્ભંગ, અનાદેય, દુઃસ્વર, નીચ-ગોત્ર, અપ્રત્યાખ્યાનચતુષ્ક, મનુષ્યત્રિક, અને ઔદારિકદ્વિક તથા પહેલું સંઘયણ એ પાંત્રીસ કર્મપ્રકૃતિના બંધનો “અવિરતિ” સાથેઅન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ હોવાથી “અવિરતિહેતુપ્રત્યયિકી” તે પાંત્રીસ પ્રકૃતિનો બંધ છે.

આ પાંત્રીસ પ્રકૃતિના બંધ સમયે કષાય અને યોગ હેતુ હોવા છતાં તે બંને ગૌણ હેતુ છે, અને “અવિરતિ” મુખ્ય હેતુ છે. કારણ કે અવિરતિ વિના માત્ર કષાય અને

યોગ હેતુથી આ પાંત્રીસ કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ થઈ શકતો નથી. એવી રીતે મિથ્યાત્વસહિત અવિરતિપણા ટાઈએ. અવિરતિરૂપ મુખ્ય હેતુએ બંધાતી ઉપરોક્ત પાંત્રીસ કર્મ-પ્રકૃતિમાં મિથ્યાત્વ, કષાય અને યોગ એ ત્રણે ગૌણ હેતુ સમજવા.

કષાય સાથે અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરનારી, સાતાવેદનીય વિનાની શેષ અડસઠ પ્રકૃતિઓનો ખાસ બંધહેતુ કષાય છે.

કારણકે કષાયના અભાવે તે પ્રકૃતિઓના બંધનો પણ અભાવ છે.

સયોગી અવસ્થામાં સદાના માટે બંધાતી હોવાથી અને યોગના અભાવે બંધાતી નહિ હોવાથી સાતાવેદનીયનો બંધહેતુ તે યોગ છે.

અહિં જે કર્મપ્રકૃતિઓના બંધનો જે હેતુ સાથે અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ છે, તે હેતુ સાથે વર્તતા અન્ય હેતુઓ તે પ્રકૃતિબંધમાં ગૌણ હેતુ તરીકે સમજવા.

જે અડસઠ પ્રકૃતિનો બંધ કષાય પ્રત્યયિક્ષી છે, તેમાં તીર્થંકર નામકર્મના બંધમાં હેતુરૂપે થતા કષાયવિશેષો તે સમ્યક્ત્વરહિત હોતા નથી. તે પણ જ્ઞાનિની દષ્ટિમાં નિશ્ચીત થયેલા આઠમા ગુણસ્થાનકના છઠ્ઠા ભાગ સુધીના અમુક જ કષાયવિશેષો સમ્યક્ત્વસહિત વર્તતા હોય તે જ અહિં બંધહેતુરૂપે લેવાના છે. તથા તે કષાયવિશેષો સઘળા જીવોને

તે પ્રકૃતિઓના બંધમાં હેતુ થતા નથી. “સવિ જીવ કંઈ શાસનરસી,” એવા પ્રકારની ભાવદયાયુક્ત કષાય વિશેષોજ તીર્થંકર નામકર્મના બંધમાં કારણ છે. વળી આહારકદ્ધિકના બંધમાં પણ સંયમસહિત અમુક વિશિષ્ટ કષાયો જ હેતુ ભૂત થાય છે. અહિં સમ્યક્ત્વ તે તીર્થંકર નામકર્મના અને સંયમ તે આહારકદ્ધિકના બંધમાં સહકારી કારણભૂત વિશેષ-હેતુરૂપે કહ્યા છે. સાથે રહી જે કારણરૂપે થાય, તે સહકારિ કારણ કહેવાય.

આ પ્રમાણે એકસો ને વીસ ઉત્તર પ્રકૃતિઓના મૂળ બંધહેતુ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. તેમાં મિથ્યાત્વરહિત કેવળ કષાય અથવા યોગ પ્રત્યયિક જે પ્રકૃતિ વિગેરે બંધ થાય છે, તેમાં અને મિથ્યાત્વસહિત કષાય અને યોગથી થતા પ્રકૃતિ પ્રમુખ બંધમાં ઘણી તરતમતા હોય છે. મિથ્યાત્વસહિત કષાયપ્રત્યયિક સ્થિતિબંધ ઉત્કૃષ્ટથી ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ હોય છે. જ્યારે મિથ્યાત્વરહિત કષાય પ્રત્યયિક સ્થિતિબંધ, ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમથી વિશેષ હોઈ શકતો નથી. વળી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધમાં તેમજ અશુભપ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટરસબંધમાં ત્રિસંકલેશ જ મુખ્યત્વે કારણ કહ્યો છે. અને એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને રસબંધક ત્રિસંકલેશીમિથ્યાદષ્ટિ જ સંલવી શકે છે.

**મિથ્યાત્વ:—**

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા યોગ એ ચારે



કર્મબંધના હેતુઓ હોવા છતાં કર્મની મુખ્ય જડ તો મિથ્યાત્વ જ છે. શેષ ત્રણ હેતુઓ તો ડાળાં રૂપે છે. કારણ કે મિથ્યાત્વનો નાશ થયેથી શેષ ત્રણ હેતુઓ તો બહેલા મોડા પણ નાશ પામવાના જ છે. મિથ્યાત્વનો નાશ એટલે શેષ ત્રણ હેતુઓને નાશ પામવાની નોટિસ છે.

સત્ તત્ત્વોમાં યથાર્થતાનો વિશ્વાસ નહિં કરવાવાળી યા તો વિપરીત માન્યતાએ ચાલતી આત્મદશાને મિથ્યાત્વદશા કહેવાય છે.

આત્મા, પુનર્જન્મ, પાપ, પુન્ય, બંધ, મોક્ષ ઇત્યાદિને માનનાર તે આસ્તિક કહેવાય છે, અને નહિં માનનાર તે નાસ્તિક કહેવાય છે. આ રીતની વ્યાખ્યાનુસાર નાસ્તિકતામાં તો મિથ્યાત્વ છે જ. પરંતુ ઉપરોક્ત તત્ત્વના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર હોવા છતાં તે તત્ત્વોની વર્તતી વિપરીત સમજણમાં પણ આત્માની મિથ્યાત્વ દશા છે.

કહ્યું છે કે—

વિરયા'સાવજ્જાઓ, કપાયહીણા મહવ્વયધરાવિઃ  
સમ્મદિટ્ઠી વિહોણા, કયાવિ મુક્કં ન પાવતિ.

સર્વ સાવધથી વિરમ્યો હોય, ક્રોધાદિ કપાય હોય, પંચ મહાવ્રત રૂપ બાહ્ય આરિત્રે કરી સહિત હોય. તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ રહિત (મિથ્યાત્વી) થકો કોઈ કાળે પણ મોક્ષ પામે નહિં.

નિષ્ણાત્ વૈદ્યની આજ્ઞાથી વિપરીત રીતે અને સ્વેચ્છાએ લીધેલું ઉંચામાં ઉંચું રસાયણ પણ બીમારી હટા-

વવામાં યા આરોગ્યવૃદ્ધિમાં લાભદાયક થતું નથી. તેવી રીતે અઠાર દૂષણુ રહિત અરિહંત પરમાત્મારૂપી ભાવવૈદ્યે ફર-માવેલ આજ્ઞાથી વિપરીત રીતે વર્તતી પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, કષાય રહિત દશા અને બાહ્ય આરિત્રવાળી આત્મદશા તે મિથ્યાત્વદશા હોવાથી તેનાવડે અઠાર દૂષણુરૂપ ભાવ-બિમારીનો આત્મામાંથી આત્યંતિક નાશ થઈ શકતો નથી.

જીવાદિ તત્ત્વોને બાહ્ય નેત્રોથી યા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી યા મનદ્વારા સાક્ષાત્ દેખી શકાતાં નથી. કારણકે તે ઇન્દ્રિ-યોના બળની બહાર છે.

તે તત્ત્વોને સાક્ષાત્ તો તેજ દેખી શકે કે જેઓ પૂર્ણતયા રાગદ્વેષથી દૂર છે, અને જેઓમાં પોતાનો અનંત જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ તે પૂરેપૂરો પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. એવા સર્વજ્ઞ વીતરાગ મહાપુરુષોના વચનાનુસાર ઉપરોક્ત તત્ત્વના સ્વરૂપમાં લેશ માત્ર પણ અશ્રદ્ધા યા વિપરીત પ્રરૂપણાને મિથ્યાત્વ કહેવાય છે.

જીવ અનાદિ સંસારદશામાં જગતના સઘળા બનાવો-ભાવો અને પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કર્યા કરતો છતો પણ, માત્ર પોતાના વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ સંબંધી અનિર્ણય અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધાન વડે જ દુઃખી થઈ રહ્યો છે. અને એજ અનંત સંસાર દશાનું બીજ છે, સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે. જેને મિથ્યાદર્શન કહેવામાં આવે છે.

ગમે તેવા મંદકષાયી આત્માને પણ મિથ્યાત્વદશામાં

અવિરતિ. કષાય અને યોગરૂપ બંધહેતુની વાસ્તવિક સુઝ પડતી નહિં હોવાથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ હેય-જેય અને ઉપાદેયની સંપૂર્ણ સમજના અભાવે, હેયમાં નિવૃત્તિ અને ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. માટે જ મિથ્યાત્વરૂપ વિપરિત સમજવાળી દશામાં આત્માને કર્મબંધનનો માર્ગ વિશેષપણે ખુલ્લો રહે છે.

મિથ્યાત્વદશા અનેક રીતે વર્તતી હોવા છતાં મુખ્ય ત્વે પાંચ વૃત્તિઓમાં મિથ્યાત્વની સર્વદશાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે પાંચ વૃત્તિઓનાં નામ (૧) અભિગ્રહિક (૨) અનાભિગ્રહિત (૩) આભિનિવેશિક (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાલોગિક.

(૧) જે મનુષ્ય, અવિવેકી અથવા પાખડી હોય છે, તે પોતાના પક્ષમાં દુરાગ્રહી હોવાથી તેનું મિથ્યાત્વ “અભિગ્રહિક” કહેવાય છે.

અહીં સમજવું જરૂરી છે કે ધર્મ-અધર્મનો પરીક્ષા પૂર્વક વિવેક કરીને તત્વરૂપે સ્વીકારેલા સત્યપદાર્થોમાં શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો, અસર્વજ્ઞોએ પ્રરૂપિત દર્શનોનો પ્રતિકાર કરે, તો પણ તેઓને “અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી”, કહી શકાતા નથી. કારણકે તેઓના વિવેકમાં કેવલ, અમુકદર્શનનું જ મમત્વ નથી. પણ તત્ત્વનો પક્ષ અને અતત્ત્વનો ક્ષેપ છે. વળી સ્વયંમાં વિવેક કરવાની શક્તિના અભાવે તત્વાતત્ત્વની પરીક્ષા કરી શકે નહિં તોપણ ગીતાર્થની નિશ્રાએ રહી,

શુભ્રવંતપુરુષના વચનને પ્રમાણ કરનારાઓમાં પણ મિથ્યાત્વ ગણાતું નથી.

આત્મા નથી જ, છે તો ક્ષણિક છે, આત્મા કર્તા નથી, લોકતા નથી, મોક્ષ એ કલ્પના માત્ર છે, સત્ય નથી, અને મોક્ષ માટે કોઈ ઉપાયજ નથી, એમ છ પ્રકારનું આ અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે.

(૨) જોઓ સત્યપદાર્થોને તત્ત્વરૂપે સ્વીકારવામાં મંદબુદ્ધિના કારણે એમ માને છે કે સર્વદેવો દેવ છે, કોઈને મિથ્યા નહિં કહેવા, સર્વસાધુ ગુરુ છે, અને અસર્વજ્ઞાએ પ્રરૂપિત ધર્મ પણ સાચો છે. આવું માનનારાઓમાં પોતાના દર્શનનો આગ્રહ નથી, અન્ય દર્શનો પ્રત્યે દ્વેષ નથી, તો પણ વસ્તુતઃ ઉજળું એટલું દુધ માનનારની માફક સત્યાસત્યનો અવિવેક હોવાથી આવા મનુષ્યો “અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી” કહેવાય છે. લિન્નલિન્ન પદાર્થની અપેક્ષાએ તે અનેક ભેદ છે.

(૩) સર્વજ્ઞવચનાનુસાર તત્ત્વાતત્ત્વને યથાસ્થિત જાણવા છતાં પણ ગોળામાહિલની માફક દુરાગ્રહથી વિપરીતબુદ્ધિવાલા બની અસત્યનો પક્ષ કરનારા “આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વી” કહેવાય છે. તે અનેક રીતે હોઈ શકે છે.

(૪) અતિસૂક્ષ્મ આદિતત્ત્વોને સમજી નહિં શકવાથી સર્વજ્ઞવચનની સત્યતામાં લેશમાત્ર પણ સંશયવાળા બની

રહેનારા મનુષ્ય “સાંશયિક મિથ્યાત્વી” કહેવાય છે. તે અનેક પ્રકારનું છે.

સર્વજ્ઞદેવોએ કથિત તત્ત્વોમાંથી અતિસૂક્ષ્મ હકિકતને સમજવામાં સંશય થાય, પરંતુ ન સમજાય ત્યાં પોતાની બુદ્ધિની મંદતા સમજી, “શ્રીજિનેશ્વરોએ કહેલું સત્ય છે, શંકા રહિત છે,” એવી દૃઢ પ્રતીતિ પૂર્વક વસ્તુતત્ત્વને સમજવાની દૃષ્ટિથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે, વિચારણા કરે તેમાં “સાંશયિક” વૃત્તિરૂપ મિથ્યાત્વ કહી શકાતું નથી.

(૫) વિચાર શુન્યતાને લીધે અસંજિભવોનું તથા વિશિષ્ટ જ્ઞાની ન હોય તેવા સંજિભવોનું મિથ્યાત્વ તે “અનાલોગિક મિથ્યાત્વ” છે. તે કોઈપણ એક પદાર્થના અજ્ઞાનરૂપ કે પદાર્થના એકાદિ અંશના અજ્ઞાનરૂપ કે સર્વ પદાર્થના અજ્ઞાનરૂપ એમ અનેક પ્રકારનું હોઈ શકે છે.

આ પાંચ રીતે વર્ત્તી મિથ્યાત્વવૃત્તિમાં બીજી, ચોથી અને પાંચમી વૃત્તિમાં વર્ત્તતું મિથ્યાત્વ, વિપરિત આગ્રહ-રૂપ નથી. કારણકે તે મિથ્યાત્વ તો સ્વયંની અજ્ઞાનતાને કારણે કે મિથ્યાત્વીગુરૂઓની નિશ્રાના કારણે વર્ત્તતાં હોવાથી સત્ય સમજાવનાર સદ્ગુરૂઓના યોગે ટળી શકે તેવાં છે. તે ઘણાં આકરાં નહિં હોવાથી તેનાથી અતિઅનર્થકારક પ્રવૃત્તિઓ થતી નથી. જ્યારે પહેલી અને ત્રીજી વૃત્તિરૂપે વર્ત્તતું મિથ્યાત્વ અસદ્દુરાગ્રહી હોઈ તેનાથી અતિઅનર્થકારક પ્રવૃત્તિઓ થવાથી અનેક ભવોના દુઃખની પરંપરામાં મૂળભૂત છે.

આ પ્રમાણે દુરાગ્રહ, સંશય કે જડતાના કારણેવર્ત્તી અસત્ માન્યતારૂપ સર્વ પ્રકારની મિથ્યાત્વ દશા તે આત્માને સત્પ્રવૃત્તિથી પણ વંચિત રાખે છે. સત્માન્યતાવાળો જ સત્પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. સત્ માન્યતામાં જેટલી ખામી તેટલી સત્પ્રવૃત્તિમાં પણ ખામી. સત્માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યા બાદ કદાચ સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવામાં વિલંબ થાય, પરંતુ સત્ માન્યતાવાદા બન્યા વિના તો સંસારમાં કોઈ જીવ સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત બન્યો નથી અને બનવાનો પણ નથી. અને સત્પ્રવૃત્તિ વિના મોક્ષ પ્રાપ્તિ પણ નહિં હોવાથી સત્ પ્રવૃત્તિની રોધક અને અસત્ પ્રવૃત્તિની પોષક એવી અસત્ માન્યતારૂપ મિથ્યાત્વવાળો જીવ દુઃખની પરંપરા ને વધારનાર અનેક કર્મોથી લિપ્ત થાય છે, અને દુઃખ ભોગવે છે. જીવને નરક અને તિર્યંચગતિમાં રખડાવનાર તો મિથ્યાત્વજ છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીજી મહારાજ મિથ્યાત્વની લયાનકતાનું વર્ણન કરતાં એક સ્થાન કે કહે છે કે:—

મિથ્યાત્વં પરમોરોગો, મિથ્યાત્વં પરમં તમઃ

મિથ્યાત્વે પરમઃશત્રુ, મિથ્યાત્વં પરમં ત્રિષમ્ ॥૧॥

જન્મન્યેકત્રદુઃસ્વાય, રોગોધ્વાન્તરિપુત્રિષમ્ ।

અપિજન્મસહસ્રેષુ, મિથ્યાત્વમચિકિત્સિતમ્ ॥૨॥

અર્થ—અધિકાર, રોગ, વિષ અને શત્રુ, આ જગતમાં દુઃખનાં કારણો મનાય છે. પરંતુ તે સર્વથી પણ ચડી

જય એવું દુઃખનું નિમિત્ત એક માત્ર મિથ્યાત્વ છે. રોગ, અંધકાર, શત્રુ અને વિષતો એક જ જન્મમાં દુઃખદાયક છે. જ્યારે મિથ્યાત્વનો પ્રતિકાર કરવામાં ન આવે તો તે હજારો જન્મોમાં દુઃખ દેવાવાળું બને છે.

**અવિરતિ:—**

હિંસાદિ પાપદોષોથી નહિં વિરમવું તેને અવિરતિ કહેવાય છે. જેઓને હિંસાદિ સર્વ પ્રકારના પાપોની શ્રદ્ધા જ નથી, અગર હિંસાદિક સર્વ પાપોથી વિરમવું જ જોઈએ, એવી જેઓની માન્યતા પણ નથી, તેવા જીવોતો ભવા-સિનંદી યા ગાઠ મિથ્યાત્વીજ છે.

આવા ગાઠ મિથ્યાત્વી જીવો કદાચ બાહ્ય રીતે હિંસાદિ પાપ દોષોથી કંઈક અંશે નિવૃત્ત દેખાય તો પણ તેવાઓની પાપ નિવૃત્તિ તે અવિરતિ દશાવાળી જ કહેવાય છે. તત્ત્વ-પ્રતીતિ અને તત્ત્વપ્રીતિ વિનાની એ રીતની નિવૃત્તિ, મિથ્યાત્વી જીવ અનંતીવાર પામીને તે નિવૃત્તિદ્વારા આત્મિકગુણના વિકાસરૂપી અનાજને પ્રાપ્ત નહિં કરતાં પૌદ્ગલિક સુખરૂપ ઘાસનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, માટે તત્ત્વપ્રતીતિ અને તત્ત્વપ્રીતિ મૂર્વકજ હિંસાદિક પાપદોષોથી નિવૃત્ત જીવ, અવિરતિથી વિરામ પામ્યો ગણાય છે. અને એવો જીવ જ અવિરતિ-પણા અંગે થતા કર્માશ્રવને રોકી શકે છે.

ભૂખ્યા રહેવાથી બીજા દિવસે મળવાના મિષ્ટ ભોજન

જનો વધુ વપરાશ થઈ શકે એવી બુદ્ધિથી ભૂખ્યો રહેનારને તપસ્વી કહેવાય નહિં. તેવી રીતે હિંસાદિક અઠાર પાપ-સ્થાનકોને પિશાચ કરતાં પણ અત્યંત લયંકરરૂપે ન મનાય ત્યાં સુધી બાહ્ય દેખાતી પાપનિવૃત્તિ તે અવિરતિની નિવૃત્તિ રૂપે ગણી શકાતી જ નથી.

એક ગણું દઈ સહસ્ત્રગણું પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિવાળો દાની ન કહેવાય, વિષયભોગોનો અત્યંત લોભુષીમનુષ્ય તે વિષયભોગોમાટે શારીરિક અનુકુળતા પ્રાપ્ત કરવા પૌષ્ટિક ઔષધિઓના સેવન સમયે સ્ત્રીસંસર્ગથી દૂર રહેનારો બ્રહ્મચારી ન કહેવાય, અજીર્ણ ટાઈ મે ભૂખ્યો રહેનારો તપસ્વી ન કહેવાય, અને ઉપરોક્ત ત્રણે અવસ્થામાં દાન-શીલ-અને તપની ભાવનાવાળો પણ ન ગણાય. તેવી રીતે અધ્યાત્મ દ્રષ્ટિએ અઠાર પાપસ્થાનકના લયવિહુણો જીવ, કોઈ અશક્તિથી કે સાંસારિક લયથી યા માનપાનાદિસ્વાર્થ-બુદ્ધિથી કે અન્યલયે ભૌતિકસામગ્રી મેળવવાની તીવ્ર લાલ-સાએ કોઈ પાપસ્થાનકની નિવૃત્તિરૂપ સંયોગોમાં રહેવા માત્રથી તેનું અવિરતિપણું ટળી જતું નથી.

પાપસ્થાનક અઠાર છે. તે અઠારે પાપસ્થાનકો સંસારમાં રખડાવનાર છે, નરકતિર્થંચાદિનાં ઘોર દુઃખો પમાડનાર છે. આવી માન્યતાનો સ્વીકાર નહિં કરવા દેવાવાળું એક મિથ્યાત્વનામનું જ પાપસ્થાનક છે. પહેલાં સત્તર પાપસ્થાનકો પ્રવૃત્તિરૂપ છે, જ્યારે મિથ્યાત્વ તે વિપરીત માન્યતા રૂપ છે. એટલે સત્તર પાપસ્થાનકને યથાર્થ રીતે નહિં સમજવા



દેવાવાળું મિથ્યાત્વજ છે. મિથ્યાત્વનો નાશ થયા બાદ જ સત્તરનો આત્મતિક વિયોગ થઈ શકે.

સર્વ પાપસ્થાનકને સંસાર વૃદ્ધિનાં કારણ માનીને તે પાપસ્થાનકથી નિવૃત્ત થવાનો અભિલાષી હોય, સ્થૂલ રીતે પાપ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગી પણ હોય, કુટુંબ-કળીલો આદિ સંસારિક સંયોગોથી અલિપ્ત પણ હોય, મોક્ષને મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હોય, આવો જીવ પણ જીવાદિ-તત્વોના યથાર્થપણનો, આશ્રવ અને બંધના સર્વથા હેયપણનો, સંવર તથા નિર્જરાના સર્વથા ઉપાદેયપણનો અજાણ હોય અને મોક્ષપ્રાપ્તિને યોગ્ય સદ્પ્રવૃત્તિઓનો જ્ઞાનિ પુરૂષોની નિશ્રાવિના આરાધક હોય તો તે પણ ઉપ-રોક્ત તત્વથી યથાર્થ રીતે અનલિપ્ત હોવાથી અવિરતિથી વિરામ પામી શકતો નથી. કારણ કે અવિરતિથી વિરામ પામવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રથમ તો પાપસ્થાનકોની યથાર્થ રીતે સમજ પામવી જોઈએ. પાપસ્થાનકો અંગેની કેટલીક સૂક્ષ્મ હકિકત સમજમાં ન આવે તો તેવી હકિકત બતાવવાવાળા સર્વજ્ઞવચનમાં વિશ્વાસુ-શ્રદ્ધાળુ બનવું જોઈએ. એ સિવાય પાપસ્થાનકથી સર્વથા વિરામ પામી શકાતું નથી.

“અહિંસા પરમો ધર્મ” માનવાવાળાએ અહિંસાનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. અહિંસા પાલનની ઇચ્છાવાળાએ હિંસાથી બચવા માટે જગતની કઈ ચીજમાં જીવપણું છે, યા તો કઈ ચીજમાં કેવા સંયોગે જીવોત્પત્તિ થાય છે, કેવા સંયોગે જીવહિંસા થાય છે, કેવી રીતે જીવહિંસાથી

બચી શકાય છે, અહિંસાની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા શું હોઈ શકે આ બધું જે સમજે, અગર તો સંપૂર્ણપણે સમજવાની સમજશક્તિનો પોતાનામાં અભાવ હોય તો જેઓ સમજી શક્યા હોય તેવા સદ્ગુણોની નિશ્ચયે રહી અહિંસા-પાલનને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે તેઓજ પાપની અવિરતિથી બચી શકે છે. એ રીતે દરેક પાપસ્થાનક અંગે સમજવું. અને એ રીતની સમજ પામવાને માટે સર્વજ્ઞ પુરૂષો પ્રત્યે અચલ શ્રદ્ધાળુ બનવું જોઈએ. તેવી શ્રદ્ધામાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલું મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વ જ ભયંકરમાં ભયંકર પાપ-સ્થાનક છે.

મિથ્યાત્વથી સર્વથા નિવૃત્ત થયા વિના શેષ સત્તર પાપસ્થાનકથી યથાર્થ રીતે નિવૃત્ત થઈ શકાતું નથી.

પરભવ-પુન્ય-મોક્ષ વીગેરેનો સ્વીકાર કરનાર દરેક આસ્તિકોએ જીવતત્ત્વ તો માન્યું છે. પરંતુ ખાણમાં રહેલ ખનીજ પદાર્થ, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ પાંચ સ્થાવરમાં જીવપણું હોવાનો સ્વીકાર તો માત્ર જૈનદર્શનમાં જ છે. હાલતા ચાલતા જીવો તે ત્રસ કહેવાય. આ ત્રસ-કાયમાં જીવ હોવાનું અન્ય આસ્તિકોએ સ્વીકાર્યું, પણ ઉપરોક્ત પાંચ સ્થાવરમાં જીવ હોવાનું નહિં સ્વીકાર્યું. કદાચ સ્વીકાર્યું તો પણ તેની હિંસા કે જયણાનો માર્ગ નહિં સ્વીકાર્યો. એટલું જ નહિં પરંતુ બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય જીવોની હિંસા કે જયણાની

પૂરી સમજણ પણ જૈનદર્શન સિવાય અન્યમાં નહીં આવી. માટે જ્યાં માન્યતા કે સમજ પણ નથી, ત્યાં તે જીવોની હિંસાથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

માટે છકાય જીવની શ્રદ્ધા તેનું નામ સમ્યક્ત્વ. તે શ્રદ્ધામાં ન્યૂનતા તેટલું મિથ્યાત્વ, પંચેન્દ્રિય જીવોની હિંસાથી વિરમ્બો, પરંતુ અજ્ઞાનતાએ કરી એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોની થતી હિંસક પ્રવૃત્તિઓ પૂરી સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ડગલે ને પગલે થતી હિંસાની અવિરતિથી કેવી રીતે બચી શકે ?

વ્યવહારમાં પંચેન્દ્રિયજીવોની હિંસા તો જવલ્લે જ થવા પામે છે. પરંતુ પંચેન્દ્રિય સિવાયના જીવોની હિંસાના સંયોગો બહુ આવે છે. એટલે અજ્ઞાની જીવની, અહિંસા કરતાં હિંસાની પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. તેમાં કેટલીક હિંસક પ્રવૃત્તિઓ તજવી શક્ય છે. અને જે અશક્ય છે તેમાં જયણા પૂર્વક વર્તવાથી ઘણા પાપથી બચી શકાય છે. પરંતુ જ્યાં માન્યતાજ ન હોય ત્યાં ત્યાગ કે જયણાનો સવાલ જ નથી રહેતો. માન્યતાનો જ વિરોધ, તે પ્રવૃત્તિથી પણ ભયંકર પાપ છે. એટલે મિથ્યાત્વસહિત અવિરતિ તો જીવને દુર્ગતિમાં ખેંચી જનારી છે.

હિંસા અને અહિંસાની આ રીતે પૂરી સમજવીનાના જીવોને રાગદ્વેષની પણ પૂરી સમજ હોતી નથી. તેવાઓ કદાચ વર્તમાન ઘરખાર-કુટુંબ-શરીરાદિ ઉપરનો મૂરછાંભાવ

ખિલ્કુલ ઉતારીદે, ગીરિકે ગુફામાં જઈ પંચાગ્નિ તપ તપે, અને પોતાનામાં રાગદ્વેષ નથી એમ માની લે, પરંતુ સૂક્ષ્મરીતે આત્મામાં વર્તતા રાગદ્વેષના સંસ્કારોની તો તેવાઓને પૂરી સમજ પણ હોતી નથી. આત્મામાં પ્રગટ રીતે વર્તતો રાગદ્વેષ બેટલો છે, તેના કરતાં પણ પ્રચ્છન્ન રીતે વર્તતા રાગદ્વેષના સંસ્કારો અનંતગુણ છે. તે વાત તો સર્વજ્ઞદર્શન માંજ સમજાઈ છે. મહા તપસ્વીઓમાં પણ નિમિત્ત મળતાં તે પ્રચ્છન્ન રાગદ્વેષનો અગ્નિ કેવી રીતે લલુકી ઉઠે છે તે હકિકત જૈનદર્શનમાં કથિત કથાનુયોગથી બહુજ સુંદર રીતે બાણવા મળે છે. આ જીવે અનંતલવો કર્યા. દરેક ભવમાં અનંત ભોગ ઉપભોગની સામગ્રી વસાવી, કંઈક હિંસક હથિયારો વસાવ્યાં, કંઈક કુટુંબો કર્યા. આ બધું દરેક ભવની પૂર્ણતાએ રોતાં રોતાં છોડ્યું. એટલે તે બધાંને છોડવાં પડ્યાં તો પણ તેના પ્રત્યેનો રાગ ન છોડ્યો.

કર્મબંધનું કારણ તે વસ્તુઓ ન હતી, પરંતુ તે વસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ હતો. તે રાગની માત્રાઓની આ રીતે પ્રત્યેકભવે વૃદ્ધિજ થતી આવી. વૃદ્ધિપામતા રાગના તે સંસ્કારો દરેક ભવમાં છૂટ્યા વિના આત્માની સાથે જ પ્રચ્છન્નપણે રહ્યા. જેથી પ્રચ્છન્નપણે વર્તતા રાગદ્વેષથી થતો કર્મબંધ તો આત્મામાં ચાલુ જ રહ્યો. અને હવે પણ જ્યાં સુધી ઉપરોક્ત ત્યક્ત સામગ્રીઓ પ્રત્યેનો રાગદ્વેષ નહિં વોસિરાવાય ત્યાં સુધી કર્મબંધની પરંપરા ચાલુ જ રહેવાની, આ વાત મિથ્યાત્વના યોગે જીવ ન સમજે એટલે

તેથી વિરમે પણ નહિં. પરંતુ એક વ્યવહારિક દ્રષ્ટાંતથી આ હકિકત સમજાય તેવી છે.

ઘરમાં વીજળી રાખનાર આખો માસ વીજળીનો ઉપયોગ ન કરે છતાં કનકસન ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી મેઈન ચાર્જ તો વીજળી કંપનીને ભરવો પડે છે.

ભાડુતી મકાન ખાલી કરી બીજા મકાનમાં રહેવા જવા છતાં ખાલી કરેલ મકાન ઉપરથી પોતાનો કબજો ઉઠાવી લેવા પૂર્વક મકાનમાલીકને સુપ્રત ન કરે ત્યાં સુધી વિના ભોગવ્યે પણ મકાનનું ભાડું મકાન માલીકને ભરવું જ પડે છે. આવાં તો વ્યહારીક દ્રષ્ટાંતો અનેક છે કે વિના ભોગવ્યે પણ ચીજ ઉપરનો પોતાનો હકક ન ઉઠાવે તો તે ચીજ અંગેની નુકસાની ભોગવવી જ પડે છે.

પૂર્વભવોમાં વસ્તુના સંબંધ સમયે પણ કર્માશ્રવણું કારણ તે વસ્તુ નહિં પણ વસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ હતો. એટલે વસ્તુ છોડવી પડી પણ વસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ નહિં છૂટ્યો હોવાથી કર્માઘ્રવ ચાલુ રહે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આ રીતે ભવાંતરમાં મનથી નહિં વેાસિરાવેલ શસ્ત્રો-આદિ સામગ્રી વડે જગતમાં થતી હિંસાના પાપથી આ જીવને કર્મનો આશ્રય તો ચાલુ જ રહે છે. વળી વર્તમાન-કાળે, પાપ પ્રવૃત્તિ થાય તેવાં કેટલાંક કાર્યોથી નિવૃત્ત હોવા છતાં પણ તે કાર્યોને અનુકુળ સામગ્રી અંગે પચ્ચકબાણુ(શપથ) નહિં કરનાર જીવોનું અવિરતિપણું તો ચાલુ જ છે. કારણકે

હિંસાદિ પાપ કાર્યોમાં થતી પ્રવૃત્તિમાં જ માત્ર અવિરતિપણું નથી. પરંતુ પચ્ચક્રખાણુ નહિં કરવાં તેનું નામ જ અવિરતિ છે. પાપનાં પચ્ચક્રખાણુનું નામ વિરતિ નહિં ગ્રાખીયે અને ક્ષત્ર પાપ ન કરવું તેને જ વિરતિ કહીશું તો તો પાપી જીવોમાં પણ અધર્મ કરતાં ધર્મ વધી જશે. કારણ કે જગતમાં અનંતા જીવો છે, તે દરેકની હિંસા કોઈ પણ પાપી કરી શકતો નથી. ગમે તેવા પાપી કહેવાતા માણસના હાથે પણ તે જેટલા જીવોની હિંસા થાય છે, તેથી અનંત ગણા જીવની અહિંસા તે માણસના જીવનમાં છે. એટલે તેના જીવનમાં હિંસા કરતાં અહિંસા વધી જશે. અને એ હિંસાએ તો પંચેન્દ્રિયથી ન્યૂન ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો વધારે અહિંસક હોવાથી તે જીવોનો સંસારથી નિસ્તાર તુરતજ થવો જોઈએ. કારણ કે હિંસામાં, અસત્યમાં, ચોરીમાં, અબ્રહ્મમાં અને પરિગ્રહમાં તે જીવોને પ્રવૃત્તિ સામાન્યપણે તો નહિવત્ જોવીજ છે. એટલે મનુષ્ય કરતાં પણ તે જીવોને વધુ ધર્મી અને પુણ્યશાલી માનવા જોઈએ. પરંતુ એમ નહિં હોવાથી હિંસાદી પ્રવૃત્તિ રહિત પણામાંજ વિરતિપણું નહિં કહેતાં હિંસાદિ પાપનાં પચ્ચક્રખાણુ કરવામાંજ વિરતિપણું કહેવાય. અને હિંસાદિ પાપ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત નહિ હોવા છતાં તેવી પ્રવૃત્તિનાં પચ્ચક્રખાણુ વિનાના જીવો તે અવિરતિ કહેવાય છે.

ત્યાગના નિયમ વિના જે લૌકિક પદાર્થ કોઈ પણ વખતે ઉપયોગમાં લેવાતો ન હોય તો પણ તે પદાર્થ અંગે

કર્મનો આશ્રવ અવશ્ય થાય છે. અને તે કારણથી જ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યલક્ષણનો, તે સમુદ્રના જળપાનનો, પૂર્વે છોડેલા શરીરના પુદ્ગલથી અને શસ્ત્રોથી થતી હિંસાનો અને પૂર્વલવોમાં સંગ્રહિત પરિગ્રહના મમત્વ ભાવનો કર્મઆશ્રવ આ ભવમાં પણ જીવને થાય છે,

વર્તમાન ભવમાં ખીન ઉપયોગી પદાર્થોનું પ્રત્યાખ્યાન નહિ કરનારનો અને અનાદિકાળથી આ સંસારચક્રમાં અતંતીવાર કરેલ પૂર્વલવોના મરણ સમયે રાગ પૂર્વક છોડીને આવેલ સ્વશરીરો, શસ્ત્રો અને પરિગ્રહના મમત્વ-ભાવને હજી પણ નહિ વોસિરાવનાર જીવોને અવિરતિ થી થતો કર્મઆશ્રવ ચાલુ જ રહેવાનો. આવી અવિરતિને અવિરતિ તરીકે નહિ માનનાર જીવો મિથ્યાત્વી કહેવાય છે.

અહિં કોઈ શંકા કરે કે, પદાર્થ તે કર્મઆશ્રવનો હેતુ નથી, પરંતુ પદાર્થપ્રત્યેનો રાગ કે દ્વેષ જ કર્મઆશ્રવનો હેતુ છે. તો વર્તમાન ભવમાં જે પદાર્થના ઉપયોગ અંગે વિચાર-વાણી કે વર્તનનો સંભવ પણ ન હોય, જે ચીજને બાણી પિછાણી પણ ન હોય, તેવા વિષયઅંગેના રાગદ્વેષવિના કર્મબંધન શી રીતે લાગે ?

અહિં જે વસ્તુ અંગે ક્યારેય પણ સંબંધ થવો અશક્ય છે, એમ નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તે વસ્તુ અંગેનું પ્રત્યાખ્યાન (શપથ) લેવા જીવ તૈયાર થતો નથી એજ તેનું અવિરતિ પણ છે.

જે દુષ્કાર્ય અંગે પ્રવૃત્તિ થવા સંભવ નથી, પ્રવૃત્તિ કરવી પણ નથી અને સત્કાર્યને વક્ષાદાર જ રહેવું છે, એમ માનસિક રીતે નિશ્ચય વર્તતો હોવા છતાં રાજદ્વારી આદિ વ્યવહારિક કાર્યોમાં પણ સોગંદ લીધા વિના વક્ષાદારી માન્ય રાખી શકતી નથી. આવી વક્ષાદારી અંગે રાષ્ટ્રપતિ, મિનિસ્ટર, મેજિસ્ટ્રેટ વીગેરેના હોદ્દાની ખુરસી સ્વીકારતાં પહેલાં સોગંદવિધિ કરવી જ પડે છે. અને સોગંદવિધિ કર્યા બાદ જ તે હોદ્દો ગણાય છે.

હાલે ભારતમાંથી ફિરંગીરાજનો અસ્તથવાથી જુના ફિરંગીરાજના કારકુનો, પોલીસો અને ખીજ નીચી શ્રેણીના કર્મચારીઓ સહિત આશરે ૨૦,૦૦૦ લોકોએ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને બંધારણને વક્ષાદાર રહેવાના તા. ૨૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૨ના રોજ સોગંદ લીધા હતા. તેમાં ખ્રિસ્તી લોકોએ બાઈબલની સાક્ષીએ અને હિંદુઓએ પોતાને માન્ય ધાર્મિક ગ્રંથને હાથમાં રાખીને સોગંદ વિધિ કરી હતી.

આ પ્રમાણે જ્યારે દેવ-ગુરૂની સાક્ષીએ વિરતિ- (નિવૃત્તપણું) પણાને વક્ષાદાર રહેવાની જે જે વસ્તુ અંગે સોગંદવિધિ કરાય, ત્યારેજ તે તે વસ્તુની તે અવિરતિનો માનવજીવનમાંથી અસ્ત થયો ગણાય.

અને આ રીતે અવિરતિથી ન છટાય ત્યાં સુધી જીવને કર્મ બંધન થાય જ. હેય (ત્યાજ્ય) તત્ત્વઅંગે માનસિક,



વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ રહિતપણામાં પણ પચ્ચક્રખાણુ (શપથ-સોગંદ) વિના થતા કર્મબંધને સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર માન્ય રાખનારો તથા અકરણીય કાર્યોના ત્યાગ કરવાની ભાવનાવાળો, ત્યાગ કરનારની અનુમોદના કરનારો કુલાચારે-સંસર્ગે-સંસ્કારે કે પરાધીનતાના કારણે પોતાના ગૃહસ્થ જીવન અંગે તેવા કાર્યોને ત્યજી ન શકે તે જીવ “અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ” કહેવાય છે. પાપને પાપ તરીકેની માન્યતા એજ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માની ઉત્તમતાને આભારી છે.

વળી કેટલાક મનુષ્યો ગૃહસ્થ જીવનથી મુક્ત નહિ થઈ શકવાના કારણે ગૃહસ્થજીવનમાં કરવાં પડતાં આરંભ સમારંભનાં જરૂરી કામો સિવાય, બીનજરૂરી ભોગ ઉપભોગની વસ્તુઓનું કે જરૂરી ભોગ ઉપભોગની વસ્તુઓનો સંક્લેષ કરવારૂપ પચ્ચક્રખાણુ કરે છે. પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ વ્રતોને સ્થૂલપણે ગ્રહણ કરે છે. આવા જીવો સંપૂર્ણપણે નહિ, પણ અમુક અંશે અવિરતિથી નિવર્તે છે.

તેવા જીવો દેશવિરતિ કહેવાય છે. સારી સોખતથી કે પૂર્વભવના સંસ્કારથી કેટલાક તિર્યંચો (જાવનરો)ની પણ આ રીતે દેશવિરતિપણું પામવાની હકિકત જૈનદર્શનમાં જાણવા મળે છે.

આ અવિરતિ અને દેશવિરતિવાળા જીવો યથાર્થ રીતે હિંસાદિ પાપોને માન્ય રાખનારા અને તેવી પાપપ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તી કરવાની ઇચ્છાવાળા નહિ હોવા છતાં પણ પ્રવર્તી કેમ કરે છે? આ બાબત અંગે કેટલાકને

જરૂર શંકા થાય તે સ્વભાવિક છે. એટલું જ નહિં પણ, સમજવા છતાં પ્રવર્તી કરનારને સમજવાનો હોળ કરવામાં દંભી કહી દેવાનુંય કોઈ સાહસ કરે. પરંતુ અહિં સમજવું જોઈ એ કે જેમ દુનિયામાં શારીરિક સ્વાસ્થ્યને બગાડનાર માનસિક-વાચિકકે કાયિક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનું ચોક્કસપણે જરૂરી સમજનારા કેટલાક મનુષ્યો, ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોવા છતાં પણ તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી. એવી જ રીતે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આત્મિક સ્વાસ્થ્યને નુકસાન કરનારી હેય (ત્યાજ્ય) પ્રવૃત્તિને ત્યાગ કરવાલાયક માન્ય રાખનાર, અને ત્યાગ કરવાની ભાવનાવાળા છતાં પણ કેટલાક જીવો ત્યાગ ન કરી શકે તે બનવાભોગ છે. માટે તેમાં કેવલ દંભ જ માનવો તે અણસમજ છે. જેવું મનમાં તેવું આચરણમાં સર્વને હોય જ એવો નિયમ હોત તો જૈનદર્શનકથિત ગુણસ્થાનકનો ક્રમ પણ હોઈ શકત જ નહિં. આધ્યાત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તો જેવું મનમાં તેવું જ સર્વ આચરણમાં તો મહામુનિને જ હોય, અગર ભવાસિનદી જીવોમાં પણ હોય.

મિથ્યાદૃષ્ટિ એવો જીવ પણ મોક્ષની રૂચિવાળો હોઈ શકે છે. મોક્ષને મેળવવાના સાચા ઉપાયના સંબંધમાં પણ એ જીવ અજ્ઞાન હોય અને તેમ છતાં પણ મોક્ષને મેળવવાનો તેનો અભિલાષ એવો જખખર હોય કે મોક્ષના અભિલાષને પ્રતિકૂળ એવા અભિલાષો તેને નહિં કરવા જેવા જ લાગતા હોય છે.

અવિરતિસમ્યગ્દ્રષ્ટિજીવ એથી આગળ વધેલો હોય. કારણકે ભગવાન શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ કહેલા તત્ત્વોના સ્વરૂપમાં એ રૂચિવાળો હોય. તત્ત્વસ્વરૂપની આ રૂચિને અંગે એ એવા નિર્ણયવાળો હોય કે જેમ મેળવવા યોગ્ય એક મોક્ષ જ છે, તેમ મોક્ષને મેળવવાને માટે સેવવા યોગ્ય એકમાત્ર ભગવાન શ્રીજિનેશ્વર દેવોએ ફરમાવેલો રત્નત્રયી સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગજ છે. આવી રૂચિ, આવી માન્યતા તે શંકાદિ દોષોથી રહિત હોય છતાં પણ અવિરતિને આચરનારો હોવાથી તેને “અવિરતિ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ” કહેવાય છે. અવિરતિ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જીવમાં એક અહારમા પાપસ્થાનક સિવાયનાં સત્તર પાપસ્થાનકના સેવનનો પણ સંભવ હોઈ શકે છે. પરંતુ હોય જ એમ માનવું નહિં.

હવે દેશવિરતિધર સુશ્રાવકનો વિચાર કરીએ. તે વિરતિનીજ લાલસાવાળો હોવા છતાંય તેનામાં વિરતિ ઘણી થોડી અને અવિરતિ ઘણી મોટી હોય. ત્યાર પછી છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે રહેલા સુસાધુઓનો વિચાર કરો. તેમને પણ અપ્રમત્ત સંયમની ભાવના છતાં અપ્રમત્તપણું હોઈ શકતું નથી. આ ઉપરથી એમ નહિં જ કહી શકાય કે જે માણસ જે કંઈ કરે છે, તે તેને કરવું ગમે જ છે કે કરવા યોગ્યજ લાગે છે માટે જ તે કરે છે.

અણાહારીપદની સાધનાની તીવ્ર રૂચિ ધરાવનારને અને એના માટે શક્ય એટલો પ્રયત્ન કરનારને પણ આહાર લેવો પડે એ બને. તેમજ અપ્રમત્ત પણે જીવવાની અભિ-લાષાવાળાને તથા અપ્રમત્ત ભાવને પેદા કરવાના પ્રયત્નમાં

લાગેલાને પણ નિંદ્રા લેવી પડે એ બને; પરંતુ એ પુણ્ય-વાનોની મનોવૃત્તિ, આહાર લઈ નેય અનાહારીપદની સાધના સારી રીતે કરવાની તથા નિંદ્રા લઈ નેય અપ્રમત્ત ભાવને પેદા કરવાનો પ્રયત્ન સારી રીતીએ કરવાની હોય.

સારા કાર્ય અંગે જેવું મનમાં તેવું આચરણમાં તે જોમ મહામુનિવરોમાં હોઈ શકે, તેમ ગાઠ મિથ્યાદષ્ટિ ભવાભિનંદી જીવોમાં પણ પાપ કાર્ય અંગે હોઈ શકે. ભવાભિનંદી એવા ગાઠ મિથ્યાદષ્ટિઓ જે જે પાપને આચરે તે તે પાપને તેઓ આચરવાલાયક માનીને જ આચરે છે. મિથ્યાત્વની મંદતા થયા પછી પાપ કાર્ય અંગે વિચારમાં અને વર્તનમાં કંઈક કંઈક તફાવત ઉભો થતો જાય. અને જ્યાંસુધી મહામુનિ પણાની કક્ષાએ ન પહોંચે ત્યાં સુધીમાં પોતે જેને નહિં કરવા યોગ્ય ગણતો હોય તેને પણ કરે એવું બને.

તત્ત્વની સત્ય માન્યતા એ શ્રદ્ધાજનક છે અને હોય. (ત્યાજ્ય) તત્ત્વનો ત્યાગ એ વિરતિ રૂપે છે. સર્વજ્ઞ પુરૂષોએ આત્મિક ઉત્થાનના માર્ગમાં હોય-જોય અને ઉપાદેય તત્ત્વને હોયરૂપે-જોયરૂપે અને ઉપાદેયરૂપે નહિં માનવા દેવામાં કારણસ્વરૂપ તે જીવનું “દર્શનમોહનીય” કર્મ બતાવ્યું છે, અને માન્યતા સત્ય થયા બાદ પણ જીવને હોય તત્ત્વ અંગે નિવૃત્તિ અને ઉપાદેય તત્ત્વ અંગે પ્રવૃત્તિ નહિં થવા દેવામાં કારણ તરીકે “ચારિત્ર મોહનીય” કર્મને બતાવ્યું છે. એટલે દર્શન મોહનીયકર્મ જીવને સત્ય માન્યતાનો

સ્વીકાર કરવા હેતું નથી, અને દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમે કે ક્ષયે માન્યતા શુદ્ધ થાય તોપણ ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય જીવને આત્મિક ઉત્થાનના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવા હેતું નથી. તોપણ દર્શનમોહનીય કર્મને હટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન કરનારને જ આત્મિક ઉત્થાનનો માર્ગ સુલભ બનતો હોઈ જન દર્શનાનુસાર દર્શનમોહનીય કર્મને હટાવવાદ્વારા શુદ્ધ માન્યતાનો સ્વીકાર કરવાની પહેલી જરૂર બતાવી છે.

અવિરતિના બાર લેદ જનદર્શનકારોએ બતાવ્યા છે. પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠું મન એ છ પોતપોતાના વિષયે પ્રવર્તે તેનો અસંયમ અને પૃથ્વીકાયાદિ છ જીવનિકાયનો વધ (હણવું) એ બારલેદ અવિરતિના છે. અહિં ઇન્દ્રિયોને વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે સ્પર્શોન્દ્રિયથી વસ્તુના સ્પર્શનું, રસનેન્દ્રિયથી વસ્તુના સ્વાદનું, ઘ્રાણેન્દ્રિયથી વસ્તુના ગંધનું, ચક્ષુરિન્દ્રિયથી વસ્તુના રૂપનું, અને શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોને વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી વર્ણાદિનું જ્ઞાન તે અવિરતિ પાળું નથી. પરંતુ વર્ણાદિ વિષયોમાં ઇષ્ટપાળું અને અનિષ્ટપાળું થવાથી ઇષ્ટ વિષયમાં રાગ અને અનિષ્ટ વિષયમાં દ્વેષરૂપ મોહનો પરિણામ થાય છે તે અવિરતિ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી નહિં રમણ કરવા યોગ્ય પરભાવમાં રમણ કરવું તે અસંયમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે દ્વારા વર્ણાદિનું જ્ઞાન થાય છે, તે અસંયમ નથી. પરંતુ તેથી ઇષ્ટપાળું કે અનિષ્ટપાળું

થાય તે અસંયમ છે. અનાદિકાળની અશુદ્ધ અસંયમની તે પ્રવૃત્તિજ કર્મબંધના હેતુરૂપ છે. જ્ઞાન એ આત્માનું પોતાનું લક્ષણ હોવાથી સ્વપરવસ્તુના બોધથવારૂપ છે. પરંતુ તેમાં ઇષ્ટપણા અને અનિષ્ટપણારૂપ વિભાવજ પર વસ્તુના સંગથી થયેલ અનાદિપરંપરાજન્ય અશુદ્ધ પરિણામ છે. તેજ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એટલે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવારૂપ ઇન્દ્રિયનો દ્રવ્યજ ય છે, અને આત્માની ચેતના અને વીર્ય ગુણોના સ્વરૂપને અનુકુળ પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ ઇન્દ્રિયોનો ભાવજય છે.

પાંચે ઇન્દ્રિયોની માફક ચંચલ મન પણ કર્મબંધનો હેતુ છે. અનેક વિધ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં અથડાતું, શેખચલ્લી જેવા તરંગો કરતું મન, તે વિણુબાધે-વિણુ ભોગવ્યે પણ સંકલ્પ માત્રથી અનેકવિધ અશુભકર્મ બાંધે છે. અતિ પ્રિયવસ્તુનાવિયોગમાં અને અપ્રિય વસ્તુના સંયોગમાં, શરીરે ઉપસ્થિત થયેલ રોગના સંબંધમાં, ધર્મ કરીને સંસારિકનું સુખ મેળવવાના મનોરથમાં તીવ્ર ચિંતાપણે વર્તે છે. વળી હિંસાના કાર્યમાં પ્રવર્તવા, અસત્ય બોલી કોઈને છેતરવા, લોભના વશે બીજાનું દ્રવ્ય લઈ લેવાના પ્રયત્નોમાં અને જંગમ તથા સ્થાવર મિલકત તથા સ્ત્રી-પુત્ર પરિવારમાં રચ્યામચ્યા રહેવારૂપ દુષ્ટચિંતવનમાં અથડાતું ચંચલમન કર્મબંધનું નિમિત્ત બને છે.

અહિં પંચેન્દ્રિયના વિષય ગ્રહણમાં પણ કર્મબંધનું કારણ તે રાગદ્વેષરૂપે પરિણમતું મનજ છે. છતાં પંચેન્દ્રિય

અને મન એ બન્નેને કર્મબંધના કારણ તરીકે જુદું ગણાવવાનું કારણ એ છે કે સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધ અને શબ્દના વિષયમાં ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિવિના વિકલ્પ માત્રથી પણ જીવ કર્મબંધ કરે છે. શાસ્ત્રમાં તંદુલીઆ માત્સ્યની હકિકત આવે છે કે તે મત્સ્ય વગર ખાધે સાતમી નરકે જાય છે. મોટા મત્સ્યોની પાંપણમાં તંદુલીઓ મત્સ્ય રહે છે. પેલા મોટા મત્સ્યના મોંમાં પાણી સાથે આવેલાં નાનાં માછલાંઓમાંથી કેટલાંકને પાછાં નીકળી જતાં જોઈ તંદુલીઓ વિચારે છે કે અરે ! આ કેવો મૂર્ખો કે જે મોંમાં આવેલાં આ બધાં માછલાંને જવા દે છે. તેની જગાએ જો હું હોઉં તો એકને પણ જીવતું પાછું જવા દઉં નહિં. બધાંજ ખાઈ જાઉં. પણ મારી તેવી તાકાત નથી એટલે શું થાય ? જુઓ ! વિના પ્રવૃત્તિએ પણ આવા આત્માઓ કેવું પાપ ખાંધે છે ? આ ઠેકાણે તંદુલીઓ એકપણ ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિવાળો નથી. માત્ર મનવડે જ ખરાબ વિચાર કરવાથી સાતમી નરકનું આયુષ્ય ખાંધે છે. પરિણામે મરીને સાતમી નારકીમાંજ જાય છે.

હવે સાવધકાર્યમાં ઇન્દ્રિયોની તથા મનની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં “બંધનું કારણ માત્ર એક મન જ છે.” એ વાક્યને ખરાખર સમજ્યા વિના, વિષય કષાયને પોષવાને માટે શાસ્ત્રના નામે કેટલાક મનુષ્યો પ્રપંચ સેવે છે. ઇન્દ્રિયો વડે સાવધ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તવા છતાં અમારું મન ચોક્કસ છે, એટલે “પરિણામે બંધ હોય” એ વાક્યાનુસાર ઇન્દ્રિય

પ્રવૃત્તિ સાવધમય હોવા છતાં અમને કર્મબંધ થતો નથી. આવી માન્યતા તે મિથ્યા આકંઠર છે. એવાએને પૂછાય કે મનમાં સ્કુર્યા વિના વચન કે કાયાથી સાવધ પ્રવૃત્તિ થઈ શકી ? અને મનથી જે કાર્યને તે સાવધકારી માન્યું તે કાર્યનો ત્યાગ શક્ય હોવા છતાં તેમાં તારી ઇંદ્રિયો કેમ પ્રવર્તીવી ? જે સાવધ પ્રવૃત્તિમાં નહિ પ્રવર્તવા પોતે શક્તિમાન છે, તેવી પ્રવર્તીમાં પ્રવર્તવા છતાંય અમારું મન ચોકખું છે, એમ કહેનાર ધૂર્ત છે. એટલે એવે સમયે તો ઇંદ્રિય અને મન બન્ને બંધનું કારણ છે. ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.

કોઈ વખત કાયાથી સાવધ પ્રવૃત્તિ થઈ જવા છતાંય મનની નિર્મલતા હોઈ શકે છે. પરંતુ આવું ક્યારે બને. કે જ્યારે સાવધકાર્યોમાં પ્રવર્તીઈ ન જવાય એવી ખાસ સાવચેતીપૂર્વકના ધ્યેયપૂર્વક નિરવધકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં આકસ્મિક સંયોગે અને વિનાવિચારણાએ સાવધપ્રવૃત્તિ થઈ જાય ત્યારે. અહિં કાયાની તેવી પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં મન શુદ્ધ હોવાથી તે સમયે કર્મબંધ થતો નથી. જેમકે છદ્મસ્થ સાધુ, ઈર્ષ્યા સમિતિ (ઉપયોગપૂર્વક ચાલવા વડે) પૂર્વક જ્ઞાનાદિ કાર્યના અંગે જવાની ધારણાથી પગ ઉપાડે અને પછી કદાચ કોઈ જીવ તે સાધુને પગ સુકવાની જગ્યા પર ઓચિંતો આવી પડે. સમિતિ ગુપ્તિવાળો તે સાધુ તે સમયે, પોતાના કાયયોગને નિવર્તીવી ન શકે, અને તેનાથી પગ-સુકાઈ જવાથી પગ નીચે આવેલા તે



આણિને પીડા થાય કે મરી જાય, તો પણ આ સમયે ઉપયોગવાળા સાધુને સૂક્ષ્મપણે હિંસા લાગતી નથી. કારણકે તેનાં પરિણામ હિંસાનાં નહિં હોવા છતાં આકસ્મિક સંયોગેજ હિંસા થવા પામી છે.

આવા સમયે જ મનને વિશુદ્ધ કરેલું વ્યાજબી ગણાય છે. છતાં તેવી રીતે આકસ્મિક સંયોગે થતી હિંસાના કાર્ય માટે પશ્ચાતાપ હોય અને પુનઃપુનઃ ગુરૂપાસે તેની આશ્વસના કરે. પણ મેં ક્યાં પરિણામથી હિંસા કરી છે ? એમ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ન સેવે. આ ઉપરથી આસ લક્ષમાં લેવાનું છે કે વિચાર સુધારવા અને વર્તન ગમે તેવું રાખવું એવી બુદ્ધિ નહિ સેવતાં વર્તન અને વિચાર બન્ને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો. વર્તન શુદ્ધ હશે તો વિચારો સારા રહેવા આમશે. વર્તન અને મન બન્નેને અન્યોન્ય સંબંધ છે, એ લક્ષમાં રાખવું જરૂરી છે. વિષય ગ્રહણમાં પ્રવર્ત્તી ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરનાર આત્માને એટલે કે ઇંદ્રિયોની અવિરતિને નહિં રોકનારને કોઈ વખત ઇંદ્રિયોને પ્રવર્ત્તાવવા યોગ્ય સંયોગોની અપ્રાપ્તિથી મનમાં વિકલ્પો ઉપસ્થિત થવાથી તાંદુલીઆ મત્સ્યની માફક મન વડે પણ કર્મ બંધ થાય છે. કારણકે મનને જવાનું બીજું સ્થાન નથી. ઇંદ્રિયોના વિષયો સિવાય એને કંઈ વિકલ્પો કરવાના નથી. માટે મનની સાવધ પ્રવૃત્તિમાં પણ પંચેન્દ્રિયના વિષયો અંગેની અવિરતિના જ કારણે કેવલ મનની જ અવિરતિ કર્મબંધનું કારણ ન હોઈ, ઇંદ્રિય અને મન એ

ખન્નેની અવિરતિ કર્મખંધનું કારણ છે. જે ખંધનું કારણ માત્ર એક મનની જ અવિરતિ હોત તો જૈનધર્માનુયાયીના નિયમગ્રંથોમાં “વાયાએ કાએણુ” કહેવાની જરૂર ન હોત. શાસ્ત્રકારે તો ત્રિવિધ ત્રિવિધ પચ્ચકખાણુ કરવાનાં ન બને તો માત્ર કાયાએ પણ પાપ નહિં કરવાનું પચ્ચકખાણુ રાખ્યું છે. એટલે “મનને જ” ખંધ અને મોક્ષનું કારણ-માની, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાથી કર્મખંધ ન થતો હોત તો પચ્ચકખાણુના ૪૯ ભાંગા શાસ્ત્રમાં બતાવત નહિં. અને એકવિધ-દ્વિવિધ વીગેરે મન વિનાના ભાંગાથી ત્યાગ કરવાનો રહેત જ નહિં. વચન અને કાય પ્રવૃત્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે, તેજ ઇન્દ્રિયની અવિરતિ છે. અમુક ચીજનાં અમુક ટાઈમ સુધીમાં પચ્ચકખાણુ હોય તો તે ચીજનો ઉપયોગ કરવાના વિચારો તેટલા ટાઈમ અંગે નહિં થાય. પરંતુ કદાચ તે પચ્ચકખાણુની મુદત પછીના ટાઈમ અંગે તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાના વિચારોનું મંથન પચ્ચકખાણુના ચાલુ સમયમાં પણ થશે. અહીં પચ્ચકખાણુના સમયમાં પણ તે વસ્તુના વિચારોને ઉત્પન્ન કરાવનાર પચ્ચકખાણુનો ટાઈમ પૂર્ણ થયા બાદ વર્તીતી ઇન્દ્રિયોની અવિરતિ છે. જે વસ્તુઅંગેનું જીંદગી પર્યંત પચ્ચકખાણુ છે, તે વસ્તુનો ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપયોગ કરવાના વિચારો વર્તી શકતા નથી. રોજ નિયમિત દસ વાગે જમનારને સાડા-નવ વાગતાં જ જમવાના વિચારો ચાલુ થાય છે, પણ ઉપવાસના દિવસે તો ટાઈમ વ્યતીત થતાં પણ ભોજનમાં ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તાવવાની ઇચ્છા થતી જ નથી. ઉપવાસના

દિવસે તે વિચાર નહિં ઉત્પન્ન થવામાં તે દિવસ અંગેની આહારની અવિરતિનો ત્યાગ છે, અને ઉપવાસ સિવાયના દિવસોએ આહારમાં ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તનનું અનિયંત્રણ છે. માટે ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તનનું અનિયંત્રણજ મનના અનિયંત્રણને ઉપસ્થિત કરે છે. જેથી મનની અવિરતિનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારે ઇન્દ્રિયોની અવિરતિનો પહેલો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલે સાવધ પ્રવૃત્તિમાં ઇન્દ્રિયોને નહિં પ્રવર્તવાનાં પરચક્રખાણુ પહેલાં કરવાં જોઈએ.

અવિરતિના ખારભેદમાં જૈનશાસ્ત્રકારોએ પાંચઈન્દ્રિય અને મન, એ છના અનિયંત્રણનાં પરચક્રખાણુ નહિં કરવામાં અવિરતિ ગણાવી. પરંતુ કેવા કાર્ય અંગે પ્રવર્તતા તે છએના અનિયંત્રણને અવિરતિ કહેવાય તે ન સમજાય તો પણ અનર્થ થઈ જાય. અહિંતો કેવલ હિંસાના કાર્ય અંગેજ પ્રવર્તતા તે છએના અનિયંત્રણનાં પરચક્રખાણુ નહિં કરવામાં જ અવિરતિ ગણાય છે. હિંસા પણ માત્ર પંચેન્દ્રિય જીવોની જ નહિં, પરંતુ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તમામ જીવોની હિંસા ટાળવાની છે. મનુષ્ય કે ઢારોનું રક્ષણ થવું જોઈ એ અને ખીજાનું ચાહે તે થાય તેવી રાજ્યનીતિ જિનેશ્વરના શાસનમાં નથી. પૃથ્વી. પાણી, તેડ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયનો જે મોટો જથ્થો આ જગતમાં છે, તેમાં પણ જીવ છે તે તો આજે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તેમ છતાં કીડી-મકોડી-પશુ-પક્ષી-મનુષ્ય વીગેરે ત્રસ (હાલતા ચાલતા) જીવોનું રક્ષણ

કરવું અને ઉપરોક્ત પૃથ્વીઆદિ જીવોની હિંસામાં પાપ નહિં માનવું એ તો કેવલ પૂંજીપતિઓનું જ રક્ષણ કરનાર રાજ્યના અન્યાય જેવું ગણાય. પરંતુ જૈનદર્શનમાં એવું નથી. અહિં તો કહે છે કે સર્વ જીવોની રક્ષા માટે ઈંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિનાં પરચક્રખાણ કરે ત્યારે જ પૂરેપૂરી અવિરતિ ટાળી ગણાય. અને તેથી જ જીનેશ્વર ભગવંતે પૃથ્વીકાય-અપકાય-તેલકાય વાઉકાય-વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છએકાયની હિંસામાં થતી ઈંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિના જ અનિયંત્રણને અવિરતિ કહી છે. તે અવિરતિના બાર લેહમાં પાંચઈંદ્રિય અને મન એ છએનું અનિયંત્રણ અને પૃથ્વીકાય વિગેરે છ કાયની હિંસા બતાવી. એ બારે પ્રકારની અવિરતિથી સંપૂર્ણપણે વિરામ પામનાર તે મહાવ્રતધારી કહેવાય છે. મહાવ્રત પાંચ છે. (૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણ (૨) મૃષા-વાદવિરમણ (૩) અદત્તાદાન વિરમણ (૪) મૈથુનવિરમણ અને (૫) પરિગ્રહ વિરમણ. આમાં પહેલું મહાવ્રત હિંસાથી સંપૂર્ણ વિરમવા રૂપ છે. પરંતુ હિંસાની વિશાળ વ્યાખ્યામાં અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, અને પરિગ્રહ એ બધા દોષો સમાઈ જતા હોવાથી એ પાંચેનાં પરચક્રખાણ તે ખરી રીતે તો હિંસાનાં જ પરચક્રખાણ છે. તો પણ અસત્યાદિ ચાર પ્રવૃત્તિ હિંસાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી હિંસા વડે દોષિત થઈ ન જવાય તે માટે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાંચે પ્રવૃત્તિનાં પરચક્રખાણ કરવાં જરૂરી હોઈ મહાવ્રતો પાંચ ઉચ્ચરાય છે.

અહિં સંપૂર્ણ હિંસાથી વિરામ પામવા રૂપ મહા-  
 વ્રતોને ગ્રહણ કરવાથી જગતની જે કોઈ ચીજના વપરાસ  
 દ્વારા હિંસા થતી હોય તે તમામ ચીજના વપરાસનું  
 પચ્ચક્રખાણુ આવી જાય છે. અને સાથે સાથે ભૂતકાળમાં  
 તેવી જે કોઈ ચીજને પુર્વભવમાં જીવ છોડીને આવ્યો હોય,  
 તેનું પણ પચ્ચક્રખાણુ થઈ જાય છે. એટલે મહાવ્રતોને  
 ઉચ્ચરનાર મનુષ્યને પૂર્વભવો અંગે કે વર્તમાન ભવ અંગે  
 કોઈચીજની અવિરતિ રહેતી નહિં હોવાથી અવિરતિથી  
 થતા કર્માશ્રવથી તે બિલકુલ બચી જાય છે. આ પ્રમાણે  
 સંપૂર્ણ અવિરતિના ત્યાગવાળું જીવન તો સંસારિક સંબંધોનો  
 ત્યાગ કરી મુનિપણું અંગીકાર કરેલ મહાત્માઓજ વ્યતીત  
 કરી શકે છે. જે મનુષ્ય ગૃહસ્થજીવનમાંથી મુક્ત થઈ શકતો  
 નથી, તેનાથી તો આ બારે પ્રકારની અવિરતિનાં પચ્ચક્રખાણુ  
 થઈ શકે જ નહિ. કારણ કે ગૃહસ્થપણાની જીવનચર્યામાં  
 પૃથ્વીકાયાદિ પાંચસ્થાવર જીવોની હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ  
 તો અશક્ય જ છે. જેથી પાંચસ્થાવર જીવોની હિંસાની  
 અવિરતિથી થતા કર્માશ્રવથી તે બચી શકે જ નહિં. વળી  
 ત્રસજીવોની હિંસાની અવિરતિથી પણ તે ગૃહસ્થ, સર્વથા  
 વિરામ પામી શકે નહિ. પુણ્યશાલી ગૃહસ્થ ઈરાદાપૂર્વક  
 કોઈ ત્રસજીવોનો સંહાર કરવા ભલે ન ગ્રેરાય, પરંતું ઘર  
 મકાન-ખેતી-રસોઈ-કુવા-તલાવ તથા વાવ વીગેરે સંબંધી  
 આરંભોનાં કાર્યો જયણપૂર્વક કરતાં છતાં પણ ફીડી-  
 મકોડી વીગેરે ત્રસજીવોની હિંસાનો તો તેમાં સંભવ ખરોજ.

વળી જાણી જોઈને ધરિદાપૂર્વક મારવાની બુદ્ધિથી કોઈ ત્રસ જીવની હિંસા નહિ કરવાની ઇચ્છાવાળાને પણ કોઈ વિકટ સંયોગોમાં વિરોધીને વધ કરવાનો સમય આવી જાય છે. એટલે ગૃહસ્થ જો હિંસાનાં પચ્ચક્રખાણુ લેવા ધારે તો “નિરપરાધી ત્રસજીવોની સંકલ્પથી હિંસા નહિ કરવી,” એટલા પૂરતીજ અવિરતિથી વિરામ પામી શકે છે. હવે ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે કાર્યમાં હિંસા થઈ જવા સંભવ છે, તે કાર્યોના હિસાબે પ્રતિજ્ઞા ન લઈ શકે તો પણ સમ્યક્ત્વી ગૃહસ્થતો દુઃખાતા દીલે થતા તે કાર્યોમાં બની શકે તેટલી જયણા (જીવ રક્ષાની સાવચેતી) રાખવામાં તો કદાપિ ઉપેક્ષા સેવે નહિ. આપણે આવાં કાર્યોની કયાં પ્રતિજ્ઞા છે, એવું માની જયણાની ઉપેક્ષા કરનારને સમ્યક્ત્વી કહી શકાતો નથી. પોતે અવિરતિથી બચી શકતો નથી, તેનું હૈયે દુઃખ ધરવાવાળો તો જે ચીજોના વપરાસમાં કે કાર્યોમાં હિંસા થાય છે, તેવી ચીજો કે કાર્યો પૈકી ખીનજરૂરી અગર જેના વપરાસનો સંભવ પણ નથી તેવી ચીજો કે કાર્યોનો તો તે પચ્ચક્રખાણી બની જાય છે. અને જરૂરી ચીજોના વપરાસનો પણ સંક્લેપ કરી સંપૂર્ણ અવિરતિથી બહેલામાં બહેલી તકે બચવાના મનોરથવાળો થાય છે. આવો ગૃહસ્થ અમુક અંશે પણ અવિરતિથી વિરામ પામેલ હોઈ, તે “દેશવિરતિ” કહેવાય છે. આ દેશવિરતિધર ગૃહસ્થ તે અસત્ય-ચોરી-મૈથુન અને પરિગ્રહનો પણ સ્થૂલપણે પચ્ચક્રખાણી બની શકતો હોઈ તેના એ રીતના મતોને “અણુમત” કહેવાય છે.

અને કેટલાક સમ્યક્ત્વી જીવે. અંશે પણ અવિરતિથી છૂટી નહિ શકવાથી તેઓ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. અવિરતિથી થતા કર્મબંધમાં મિથ્યાત્વી અને સમ્યક્ત્વી જીવે. અંગે ઘણી તારતમ્યતા છે. અને તેથી જ કહ્યું છે કે:-

સમ્મદ્દિટ્ઠી જીવો, જહ્વિહુપાવંસમાયરે કિંચિ;  
અપ્પોસિ હોઝ વંધો, જેણ ન નિદ્ધંધસંકુણઙ્.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જો કે થોડું પાપ કરે, તેને કર્મબંધ અટપ હોય છે. કારણકે તે નિર્દયપણે કરતો નથી.

હિંસા અંગે એટલું સમજવું જરૂરી છે કે હિંસાનાં પરચક્રખાણુ કરનારને પણ હાલતાં, ચાલતાં, ઉઠતાં, બેસતાં ઇત્યાદિ દરેક ક્રિયા કરતાં હિંસા થાય છે. પરંતુ તે જીવોને પ્રમાદથી એટલે પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિ માટે મારવાની બુદ્ધિપૂર્વક હણવામાં આવ્યા હોય તો જરૂર જીવહિંસા કરી કહેવાય. બાકી આત્મામાં દયાપરિણામ વર્તતો હોય અને તે દયાપરિણામથી ન્યણાદિક અનેક ઉપાયે જીવહિંસા ટાળવાનો ઉદ્યમ થતો હોય તેમ છતાં પણ મોક્ષાભિમુખી ક્રિયાઓમાં જે પ્રાસંગિક જીવહિંસા થાય છે, તે જીવહિંસાથી અવિરતિના ત્યાગનો ભંગ થયો ગણાતો નથી.

હવે એક બાબત પણ સમજવી જરૂરી છે કે શાસ્ત્રમાં પાપસ્થાનકો તો પ્રાણાતિપાત વીગેરે અઠાર ગણાવ્યાં હોવા છતાં પ્રતિજ્ઞા તો પહેલા પાંચનીજ બતાવી છે. કારણ

કે પહેલાં પાંચ તે બાહ્યપ્રવૃત્તિમય હોવાથી તેની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન શક્ય છે. બ્યારે છેલ્લાં તેરતો અભ્યંતર અને વચન તથા વિચાર સ્વરૂપ હોવાથી તેની પ્રતિજ્ઞા અશક્ય નહિં તો દુઃશક્ય તો જરૂર છે. માટે પહેલાં પાંચની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક છેલ્લાં તેરમાં વિવેક રાખનારો અવિરતિથી મુક્ત જ ગણાય છે. અને એ રીતે અવિરતિથી મુક્ત થનાર મનુષ્યનું મન, શેષ તેર પાપસ્થાનકના વિચારમાં કદાચ ભટકે તો પણ કોઈ કાર્યને નિપજાવવા તે સમર્થ થતું નથી. કારણકે તે તેર વડે થતો અનર્થ તો પહેલા પાંચમાં પ્રવર્તવા વડે જ થાય છે. જેથી પાંચનાં પચ્ચકખાણીભવેના, તેરના ઉત્પાતને તો દૂધના ઉભરાની માફક બેસી જતાં વાર લાગતી નથી. પાંચનાં પચ્ચકખાણુ એ તેરની કિલ્લેબંધી છે. જેમ પાણી નાખવાથી ઉભરાતું દૂધ બહાર નીકળી શકતું નથી. અને અંદરને અંદરજ સમાઈ જાય છે, તેવી રીતે તેર પાપસ્થાનકરૂપ દૂધના ઉભરામાં પહેલા પાંચનાં પચ્ચકખાણુરૂપ પાણી નાખવાથી તે ઉભરો જલ્દી બેસી જાય છે.

માટે જ જ્ઞાનિઓએ કહ્યું છે કે અઢારે પાપસ્થાનકોને જીવનમાંથી હટાવવા માટે પહેલાં પાંચની પ્રતિજ્ઞા કરી લેવાનું અત્યંત જરૂરી છે.

દુશ્મનોને નિઃશસ્ત્ર બનાવવાથી દુશ્મનો કાયર બની છેવટે ભાગી જ જાય છે. તેવી રીતે પહેલાં પાંચ પાપસ્થાનકો તે શેષ પાપરૂપી દુશ્મનોનાં શસ્ત્રો છે. તે શસ્ત્ર પડાવી લેવાથી



પાપરૂપી દુશ્મનની ટોળકી હતાશ બની જાય છે. અને આત્મ સ્વરાજ્યમાં નુકશાન કરવા અશક્ત બને છે.

આ પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચનું કર્મબંધમાં કારણ થવા પછું તો રાગદ્વેષ ઉપરજ અવલંબિત છે. તેથી જ પ્રતિક્રમણ સમયે રાગેણ વા દોષેણ વા દરેક વ્રતોને અંગે બોલાય છે. કર્મબંધ જો રાગદ્વેષ ઉપરજ અવલંબિત ન હોત તો સાધુને નદી ઉતરવામાં, મૃગલાં વીગેરે જનવરો અંગે પુછનાર શિકારીને ઉલ્ટો માર્ગ બતાવવામાં, અને સાધુને ઓઘા મુહપત્તિ વીગેરે ચારિત્રનાં ઉપકરણો રાખવામાં હિંસા-અસત્ય અને પરિગ્રહનું પાપ લાગત.

પરંતુ એ રીતે વર્તવામાં કોઈ પણ સમજી માણસ અધર્મ કહી શકે જ નહિં. એટલે હિંસાદિ પાંચ કાર્યોદ્વારા થતો કર્મબંધ મુખ્યત્વે તો રાગદ્વેષને જ અવલંબીને છે. આ પાંચ કાર્યોમાં મૈથુન સિવાય ચારમાં અપવાદ છે. કેવલ મૈથુન અપવાદીક નથી. કેમકે મૈથુનનું કાર્ય તો રાગદ્વેષ વિના સંભવી શકતું જ નથી.

**કષાય અને યોગ :—**

કષાયનું સ્વરૂપ, પ્રકરણ છઠ્ઠામાં ચારિત્ર મોહનીય કર્મના વિવરણમાં તથા તે કષાયદ્વારા કર્મબંધ કેવી રીતે થાય છે, તે સ્થિતિબંધના સ્વરૂપમાં, અને યોગ દ્વારા થતા પુદ્ગલના ગ્રહણ અને પરિણમનની સમજ, પ્રકરણ પાંચમામાં વિચારાઈ ગઈ છે.

આરેકપાયો તે રાગ-દ્વેષ છે. તે આરેમાં કયા કપાયો તે રાગસ્વરૂપે અને કયા કપાયો તે દ્વેષસ્વરૂપે કહેવાય છે, તે લિન્નલિન્ન દ્રષ્ટિકોણથી નીચે મુજબ છે.

કોહં માણં ચાપીઝ, જાઙ્ગતો બેહી સંગ્રહો દોપં ।

માયઃ૯ લોભેણ ય, સ પીઝ સામણતોરાગં ॥

ક્રોધ અને માન તે અપ્રીતિની જાતિ હોવાથી સંગ્રહનય તેને દ્વેષ કહે છે. અને માયા તથા લોભની સાથે પ્રીતિ જાતિનું સમાનપણું હોવાથી તેને રાગ કહે છે.

અહિં ક્રોધ તો અપ્રીતિરૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે. અને માન તે બીજાના ગુણને નહિં સહન કરવા રૂપ હોવાના હિંસાળે તેને પણ અપ્રીતિરૂપ ગણ્યો છે.

અહિં લોભ તે આસક્તિરૂપ હોવાથી પ્રીતિરૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે. અને બીજાને છેતરવારૂપ માયામાં પણ કોઈ વસ્તુની અલિલાષા કારણરૂપ હોઈ માયા કરવામાં વર્તતો આંતરિક અલિલાષ પ્રીતિસ્વભાવવાળો હોવાના હિંસાળે માયાને પણ પ્રીતિરૂપે ગણી છે.

હવે બીજી રીતે ક્રોધ, માન, અને માયા એ ત્રણને દ્વેષરૂપ ગણી ફક્ત લોભને જ રાગરૂપે ગણ્યો છે.

માયંપિદીસમિચ્છઙ્ગ, બવહારોજં પરોવધાયાય ।

નાયોવાયાણોચ્ચિય, મુચ્છાલોભેતિતોરાગો ॥

વ્યવહારનય માયાને પણ દ્વેષમાને છે. કારણ કે માયા તે બીજાને ઉપદ્રાત કરવા માટે છે. અને ન્યાયપૂર્વક

ઉપાર્જન કરેલા અર્થમાં મૂરછાં તે લોભ છે. અને તેથી જ તે રાગરૂપ છે.

અહિં ઉપધાત કરવો તે દ્વેષરૂપ હોઈ ખીજાનો ઉપધાત કરવામાં વર્તતા માયાના ઉપયોગને દ્વેષ ગણ્યો છે.

હવે ત્રીજી માન્યતા મુજબ ક્રોધને તો દ્વેષમાંજગણી, માન-માયા અને લોભ એ ત્રણેને રાગસ્વરૂપે પણ ગણ્યા છે, અને દ્વેષસ્વરૂપે પણ ગણ્યા છે.

उज्जु सुयमयंक्रोहो, दोसोसेसाणमय मणेगंतो ।

रागोत्तिय परिणाम, वसेण उ विसेसो ॥

माणोरागोत्तिमओ, साहंकारो वओगकालंभि ।

सोचैवहोइदोसो, परगुणदोसोवयोगग्ग्भि ॥

मायालोमा चैवं, परोवधाओवओगतोदोसो ।

मुच्छोवओगकाले, रागोऽभिस्संगलिंगोत्ति ॥

ફળુસૂત્ર નયનો મત એ છે કે ક્રોધ દ્વેષરૂપ છે, અને ખાકીના કષાયો માટે અનેકાન્ત છે. પરિણામના વશથી રાગરૂપ અને દ્વેષરૂપ એ વિશેષ છે.

સ્વાભિમાનના ઉપયોગ કાલે માન તે રાગરૂપ છે, અને પરગુણના દ્વેષના ઉપયોગ સમયે તે માન દ્વેષરૂપ છે. માયા અને લોભ તે ખીજાને ઉપધાત કરવાના ઉપયોગ કાળે દ્વેષરૂપ છે, અને મૂરછાંના ઉપયોગ સમયે આસક્તિના ચિન્હવાળો હોવાથી રાગરૂપ છે.

શબ્દાદિ નયના મતે કષાયોમાં રાગદ્વેષપણું નીચે મુજબ છે.

સદાહમયંમાણે, માયાએ ય સગુણોં વરાગાય ।  
 ઉપઓગોલોહોશ્ચિય, જતો સ તત્થેવ ઉવરદ્ધો ॥  
 સેસંસાકોહોચ્ચિય, સપરો વધાહ્યમહ્યોતિતોદોસો ।  
 તલ્લક્ષણોયલોભો, અહમુચ્છાકેવલોરાગો ॥

શબ્દાદિ નયોનો અભિપ્રાય એ છે કે માન અને માયામાં સ્વગુણના રાગથી જે ઉપયોગ પ્રવર્તે છે તે લોભ-રૂપ જ છે. કારણ કે તે તેમાં જ રંગાએલો છે. બાકીના અંશે સ્વપરની ઉપધાતની બુદ્ધિથી થયેલા હોવાથી ક્રોધ-રૂપ જ છે. વળી ઉપધાત સ્વભાવવાળો લોભ તે દ્વેષરૂપ અને મૂર્છાત્મક લોભ કેવળ રાગરૂપ છે,

આ હિસાબે માન અને માયાનો બુદ્ધી બુદ્ધી દ્રષ્ટિએ ક્રોધ અને લોભમાં સમાવેશ કરી દઈ કષાયોના ક્રોધ અને લોભ એમ બેજ પ્રકાર પણ ગણાવ્યા છે. વળી અન્યના દ્રવ્યનું હરણકરવાની બુદ્ધિરૂપ લોભ તે અન્યના ઉપધાત કરવારૂપ અધ્યવસાયમાં વર્તેલો હોય ત્યારે તે દ્વેષમાં ગણાય છે. અને ન્યાયથી ઉપાર્જિત દ્રવ્યમાં મૂર્છાત્મક લોભને રાગમાં ગણાય છે. આ પ્રમાણે કષાયો તે રાગ અને દ્વેષરૂપ સમજવા.

કર્મબંધમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર હેતુઓ સાથે પ્રમાદને મુકતાં બંધહેતુઓ પાંચ પણ ગણાય છે. પ્રમાદ એટલે આત્માનું વિસ્મરણ, અર્થાત્ કર્તવ્યની સ્મૃતિમાં સાવધાનતા રૂપ હોવાથી એ પણ એક

જાતનો અસંયમ છે. માટે તેને કષાયમાં જ અન્તર્ગત ગણી બંધહેતુઓ ચાર ગણાવ્યા છે.

આત્માની મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ દશા વર્તવામાં મુખ્ય કારણ તો મોહનીય કર્મનો જ ઉદય છે. એટલે જ આગળ મોહનીયકર્મના વિવરણમાં વિચારાયું છે કે આત્માને મિથ્યાત્વ દશામાંથી મુક્ત થવા નહિ દેનાર અનંતાનુબંધિ કષાય છે. અને આત્માને અવિરતિ દશામાં રાખનાર તે અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની કષાય છે.

જેથી મિથ્યાત્વ અને અવિરતિ એ કષાયના જ ઉદય-વાળી જીવનીઅમુક દશાહોઈ તે બંને હેતુ, કષાયના સ્વરૂપથી જુદા પડતા નથી. માટે બંધહેતુઓ કષાય અને યોગ બેજ પણ ગણી શકાય છે.

એ રીતે બંધહેતુઓ મુખ્ય પણે કષાય અને યોગ એમ બે છે. પરંતુ આધ્યત્મિક વિકાસની ઉતરતી-ચડતી ભૂમિકા-રૂપ ગુણસ્થાનકોમાં બંધાતી કર્મપ્રકૃતિઓની તારતમ્ય ભાવના કારણમાં મોહનીય કર્મના ઉદયથી વર્તતી કઈ દશા કઈ કર્મપ્રકૃતિઓના બંધમાં કારણભૂત છે તે સાદી સમજના લોકોને સહેલાઈથી સમજાવવા માટે જ્ઞાનિપુરૂષોએ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિને કર્મબંધના હેતુમાં જુદાં જુદાં ગણાવ્યાં છે. કષાયના ઉત્તર ભેદ પચવીસ તથા યોગના મૂળભેદ ત્રણ અને ઉત્તર ભેદ પંદર છે. એ રીતે કર્મબંધના મૂળ હેતુ તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એમ ચાર

તથા ઉત્તરહેતુ પાંચ મિથ્યાત્વ, ચાર અવિરતિ, પચવીસ-  
કષાય અને પંદર યોગ એમ સત્તાવન છે.

વળી કર્મઆવવાના માર્ગરૂપ આશ્રવતત્ત્વના પાંચ  
ઈન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચઅમૃત, ત્રણ ભોગ અને પચવીસક્રિયા  
એમ ૪૨ ભેદ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. બન્ધહેતુ કહો કે  
આશ્રવ કહો પણ વસ્તુતાએ તો તે બંન્ને એક જ છે.

તેમાં બન્ધહેતુના ચાર ભેદ, પાંચ ભેદ કે બે ભેદ,  
અગર આશ્રવના ૪૨ ભેદ એ રીતે સંખ્યાનો અને તેને  
લીધે નામનો ભેદ હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એમાં કશો  
ભેદ છે જ નહિં.

કર્મની ખરી જડતો કષાયજ છે. ત્રણે પ્રકારના  
યોગો સમાન પણે વર્તતા હોવા છતાં કષાયમુક્ત આત્માને  
બંધાતું કર્મ નથી. તો વિપાકજનક થતું કે નથી બે સમયથી  
અધિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતું. માટે જ કર્મબંધમાં કષાયની જ  
પ્રધાનતા સૂચવવા માટે તત્ત્વાર્થ સૂત્રના અધ્યાય આઠમાના  
સૂત્ર બીજામાં કહ્યું છે કે કષાયના સંબંધથી જ જીવ, કર્મને  
યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. અને વ્યવહારમાં પણ આપણે  
બોલીએ છીએ કે રાગદ્વેષથીજ કર્મબંધાય છે. પરંતુ કર્મના  
આશ્રવને રોકવાના જિજ્ઞાસુઓને રાગ અને દ્વેષની વિવિધ  
રીતે વર્તતી અવસ્થાનો ખાસ ખ્યાલ હોવો જોઈએ.

**કર્મબંધના વિશેષ હેતુઓ:—**

મિથ્યાત્વ—અવિરતિ—કષાય અને યોગ એ ચારહેતુ  
કર્મબંધના વિચાર્યાબાદ હવે કેટલાક વિશેષ હેતુ વિચારીએ.

જો કે તે વિશેષ હેતુઓનો સમાવેશ ચાર મુખ્ય હેતુમાંજ થઈ જાય છે, પરંતુ વિશેષ સમજણરૂપ થવાના ઇરાદે તે વિશેષ હેતુઓ કહ્યા છે.

(૧) શંકા સમાધાન પછી પણ શાસ્ત્રને વિષે અશ્રદ્ધા રાખવાથી, જ્ઞાનનું ગોપન કરવાથી, હિંસા-દ્વેષ-ઈર્ષ્યાને લીધે જ્ઞાન આપવામાં સંકોચ રાખવાથી, જ્ઞાનોન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખવાથી, સત્યમાર્ગનો અપલાપ કરવાથી, સત્યને સત્યરૂપે જાણવા છતાં અસત્યરૂપે સ્થાપવાથી, જ્ઞાનીનો અવર્ણવાદ ખોલવાથી, વિનયહીન અને અકાલે લાજવાથી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે.

(૨) દર્શનીના દોષ ગ્રહણ કરવાથી, નાક-કાન વીગેરે કાપવાથી અને હિંસાદિપાપસ્થાનક આચરવાથી જીવ, દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે.

(૩) સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે ક્રૂણા રાખવાથી, વ્રતધારીઓની લકિત કરવાથી, સંયમ પાલનથી, કષાયનો વિજય કરવાથી, અવિચલિતપણે કર્મનાં ફળો ભોગવવાથી, અપરાધીને પણ ક્ષમા આપવાથી, ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી અને દાનદેવાથી જીવ શાતાવેદનીયકર્મ બાંધે છે.

ઉપરોક્ત કાર્યોથી વિપરીત વર્તન કરવાથી તથા દુઃખ શોક-આકંઠ-વધ-તાપ અને પરને વેદના કરવાથી જીવ અશાતા વેદનીય કર્મ બાંધે છે.

(૪) ઊત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરવાથી, પાપ માર્ગનો ઉપદેશ

કરવાથી, દેવદ્રવ્યનું હરણ કરવાથી યા વીણસાડવાથી અને સર્વજ્ઞ ભગવાન-વિશુદ્ધ આગમ અને સત્ય ધર્મ તથા સંઘની નીંદા કરવાથી જીવ દર્શનમોહનીય કર્મ ખાંધે છે. તથા કષાય અને નોકષાયના ઉદયથી જીવમાં જે તીવ્ર વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે જીવ ચારિત્રમોહનીય કર્મ ખાંધે છે.

(૫) સંસારિક વ્યાપારોમાં અતીરાચ્યામાચ્યા રહેવા રૂપ જે આરંભ તથા વિષય તૃણાના અંગે વિષયોના ભોગ રૂપ જે પરિગ્રહ, તેમાં તલલીન થનાર અને અહિંસાદિને વીસારી દેનાર તે નરકાયુ ખાંધે છે. અત્યંત કપટી, શક, હૃદયમાં ત્રણશદ્યવાળો તે તિર્યચનું આયુ ખાંધે છે. અલ્પ આરંભી, અલ્પપરિગ્રહી, મૃદુતાયુક્ત, અલ્પકષાયી, અને મધ્યસ્થ ગુણવાળોજીવ, મનુષ્યાયુ ખાંધે છે. અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, સરાગ સંયમી, અજ્ઞાન તપસ્વી, અને અકામ નિર્જરાવાળો દેવાયુ ખાંધે છે.

(૬) મન-વચન-કાયાનો કુટિલ વ્યવહાર, વિતંડા તથા અશ્રદ્ધા-ઈર્ષ્યા-નિંદા-આત્મપ્રશંસા-અસૂચા વીગેરેથી જીવ અશુભ નામ કર્મ ખાંધે છે. અને મન-વચન-કાયાનો સરલ વ્યવહાર, કલહનો ત્યાગ, સમ્યગ્દર્શન, વિનય, અને ગુણાનુવાદ વીગેરે વડે જીવ, શુભ નામ કર્મ ખાંધે છે.

(૭) અન્યની પ્રશંસા, પોતાની નિંદા, અન્યના સદ્-ગુણ બોલવા, પોતાના ગુણ ગોપવવા, ગુરૂજનોનો વિનય, પોતાનાં સારાં કામો સંખાંધે પણ ગર્વરહિતપણું એ



ગુણોથી ઉચ્ચગોત્ર બંધાય છે. અને પરની નિંદા, આત્મ પ્રશંસા, સદ્ગુણાચ્છાદન અને અસદ્ગુણોદ્ભાવનથી જીવ, નીચ ગોત્ર બાંધે છે.

(૮) કોઈ દાન કરતું હોય, કોઈને કંઈ લાલ થતો હોય, કોઈને અન્નાદિ ભોગ સામગ્રીની અને ઉપભોગ્ય સામગ્રીની અનુકુળતા હોય, કોઈ પોતાની શક્તિ શુભ કાર્યમાં ફેરવતું હોય, આ બધામાં વિઘ્ન કરવાથી, જિન-ચૂળનો નિષેધ કરવાથી અને હિંસાદિમાં તત્પર રહેવાથી અંતરાય કર્મ બંધાય છે.

આ પ્રમાણે આ આઠે કર્મબંધનના બાહ્યહેતુઓ છે. શાસ્ત્ર નિયમ તો એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્યને છોડી સાતે કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ તો જીવને પ્રતિસમય થાય છે. એટલે જીવે પ્રતિ સમય ગ્રહિત કાર્મણ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો તેજ સમયે સાતે કર્મ રૂપે બહેંચાઈ જાય છે. તે હકિકત પ્રદેશ બંધના સ્વરૂપમાં વિચારાઈ ગઈ છે.

તેમ છતાં પ્રકૃતિવાર કર્મબંધના જે બાહ્યહેતુ શાસ્ત્રમાં કહેલા છે, તે, તે તે પ્રકૃતિના અનુભાગ અર્થાત્ રસબંધને ઉદ્દેશીને સમજવા. કોઈ પણ એક કર્મના આ બાહ્યહેતુના સેવન વખતે તે કર્મ ઉપરાંત બીજાં પણ કર્મો બંધાય તો છે જ. પરંતુ તે નિયમ પ્રદેશબંધ અંગેનો જ છે. વળી આ અનુભાગબંધ પણ મુખ્યપણાની અપેક્ષાએ સમજવો. અર્થાત્ જ્ઞાનપ્રદોસ આદિ હેતુના

સેવન સમયે જ્ઞાનાવરણીયના અનુભાગનો બંધ મુખ્યપણે થાય છે. અને તે સમયે બંધાતી બીજી કર્મપ્રકૃતિઓનો અનુભાગ બંધ ગૌણપણે ઝેટલે સામાન્યપણે બિલકુલ મામુલી અંશે થાય છે. પણ તે સમયે બંધાતાં અન્યકર્મોમાં અનુભાગ બંધ બિલકુલ થતો જ નથી એમ નહિં સમજવું. કેમકે પ્રતિસમય બંધાતી સર્વકર્મપ્રકૃતિઓમાં પ્રકૃત્યાદિ ચારે પ્રકારનો બંધ થાય છે.

## પ્રકરણ ૧૦ મું

### સંવર—નિર્જરા અને મોક્ષ.

કર્મના સંબંધવાળી આત્મદશા તે સંસાર, અને કર્મ-રહિત આત્મદશા તે મોક્ષ છે. સંસારીદશા તે વિભાવદશા અને મુકતદશા તે સ્વભાવદશા છે. વિભાવદશા જ જીવને કષ્ટકારી છે. જ્યારે સ્વભાવદશા તે શાશ્વત સુખવાળી દશા છે. કર્મની સાથે જીવને સંબંધિત બનાવી, વિભાવ દશામાં રાખી, સંસારમાં ભટકાવી, અનેકવિધ કષ્ટોના સંયોગોમાં મુકનાર તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ (માનસિક-વાચિક અને કાયિક વ્યાપાર) જ છે. કારણ કે વિવિધ પ્રકારે બંધાતા કર્મના મુખ્ય હેતુઓ યાતો કર્મને આવવાના માર્ગ રૂપ આશ્રવો તો આ ચાર જ છે. તે ચારેય રાગ અને દ્વેષમાં અંતર્ગત કરી લઈ એ તો મુખ્ય બેજ આશ્રવો યા કર્મ બંધના હેતુઓ થાય છે. સારીયે સંસારી અવસ્થા આ રાગ અને દ્વેષને જ-અવલંબીને છે.

એટલે રાગદ્વેષ એજ સંસાર, તથા રાગ અને દ્વેષને સર્વથા અભાવ તે જ મોક્ષ છે. એટલા જ માટે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામીના સ્તવનમાં ગાયું છે કે:—

કલેશે વાસિત મનસંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર;  
જો વિશુદ્ધ મન ઘર તુમે આવ્યા, તો અમે નવનિધિ ઋદ્ધિપાયા.

સાહેબા વાસુપૂજ્ય જિણુંદા.

માટે સંસાર વૃદ્ધિને રોકવા માટે આત્મામાંથી રાગ દ્વેષ હટાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ મનુષ્ય જીવનનું કર્તવ્ય અને પરમ ધર્મ છે. સંસારી અવસ્થામાંથી મુક્ત બનવાને માટે કર્મને આવવાના ઉપરોકત હેતુઓને રોકવાનો જે પ્રયત્ન જે વર્તનદ્વારા કરાય તેવા જીવના વર્તનને “સંવર” કહેવાય છે. કર્મ બંધના હેતુરૂપ આશ્રવનો નિરોધ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સમ્યગ્દર્શનથી મિથ્યાત્વને, વિરતિથી અવિરતિને, ક્ષમા-નમ્રતા-સરલતા અને સંતોષથી અનુક્રમે ક્રોધ માન-માયા અને લોભને જીવનમાંથી ખસેડવાના પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈ એ.

તથા સંયમસંસ્કારથી મન-વચન-કાયાના વ્યાપારરૂપ યોગોને શુભ અને નિર્મળ બનાવવાની કેશિષ ચાલુ રાખવાથી ધીમે ધીમે તેમનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે. આ રીતે આશ્રવ અર્થાત્ કર્મબંધવ્યાપારને અટકાવનાર આત્માના શુદ્ધભાવ પરિણામને સંવર કહેવાય છે. અહિં આશ્રવ તે અધર્મ, અને સંવર તથા નિર્જરા તે ધર્મ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં અહિંસા, સંયમ અને તપને જ ધર્મ કહ્યો છે. તેમાં અહિંસા અને સંયમ તે સંવરરૂપ અને તપ તે નિર્જરારૂપ છે. એકલી અહિંસા એટલે હિંસાનાં પરચકળાણુ

કરવા માત્રથી વિરતિની સાર્થકતા નથી. વિરતિની સાર્થકતા તો સંયમથી જ છે. સંયમ વિના તો હિંસાનાં પચ્ચક્રખાણુ રૂપ અહિંસાની નિષ્ફલતા છે. એટલે હિંસાથી થતા પાપને રોકવા માટે અહિંસા અને સંયમ બન્ને હોવાં જોઈએ. હિંસાનાં પચ્ચક્રખાણુ તે અહિંસા, તથા હિંસા થઈ જવા પામે નહિ અને જીવો બચી જાય તે રીતે થતા પ્રયત્નને સંયમ કહેવાય છે. હિંસાનો પચ્ચક્રખાણી પણ જ્યણાએ જ ચાલવાથી, ખાવાથી પીવાથી, સુવાથી, ખેસવાથી પાપકર્મ ન બાંધે. જ્યણા કરવા છતાંય જીવ નહિ જ મરે એ નક્કી નથી, પરંતું બચાવવાની બુદ્ધિથી પ્રયત્ન કરવા છતાંય જીવ મરે તો પણ પાપકર્મ નથી. જ્યણાપૂર્વક પગ મુકવા વડે ચાલવાથી વિરાધના થઈ જાય છતાં પાપકર્મ બંધાય નહિ. હવે અજ્યણાએ ચાલવાવાળાથી પણ સર્વ સ્થળે કંઈ હિંસા થઈ જતી નથી. છતાં તેને જીવોની હિંસા કરનારો કહેવાય. અજ્યણાએ હિંસા ન થઈ જવા છતાં પણ પાપ કર્મ બંધાય છે. જેમકે કાયદાનુસાર જે જગ્યાએ હોર્ન વગાડવું જરૂરી હોય ત્યાં કોઈ એકસીડેન્ટ ન થવા છતાં પણ મોટર ડ્રાઈવર હોર્ન ન વગાડે તો ગુન્હેગાર ગણાય છે. જેરી દવા બહુયે અબહુયે પી જનાર માણસનું મૃત્યુ થવાના સંયોગમાં દવા આપનાર ડોક્ટરે દવાની બાટલી ઉપર “ જેરી દવા છે ” એવી કાપડી ચોટાડીને બાટલી આપી હોય તો તે ડોક્ટર ગુન્હેગાર ગણાતો નથી. કાપડી ચોટાડવી ભૂલાઈ ગઈ હોય તો ડોક્ટર ગુન્હેગાર છે. આ રીતે અહિંસાના પાલનમાં જ્યણા અંગે પણ સમજવું.

અજ્યણાએ ચાલવાથી કંઈ સર્વ સ્થળે જીવ હિંસા થઈ જતી નથી. છતાં અજ્યણાએ ચાલનારો હિંસક કહેવાય. માટે અજ્યણાથી ચાલવાથી હિંસા ન થઈ જવા છતાં પણ હિંસાનું પાપ બંધાય છે.

જ્યાં જ્યણા છે, ત્યાં વિરતિ છે. ત્યાં જ પાપ સ્થાનકોની નિવૃત્તિ છે, ધર્મ છે. જ્યાં જ્યણા નથી, ત્યાં નથી વિરતિ કે નથી પાપસ્થાનકની નિવૃત્તિ, કે નથી ધર્મ. એ જ્યણાપૂર્વક વર્તતી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની રીત, જ્ઞાનિઓએ આઠ પ્રકારે બતાવી છે. જે જૈનશાસનમાં “અષ્ટ પ્રવચન માતા” તરીકે ઓળખાય છે. જ્યણાપૂર્વક જેમાં પ્રવૃત્તિ છે, તે સમિતિ, અને જ્યણાપૂર્વક જેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને છે તેને ગુપ્તિ કહેવાય છે. સમિતિ પાંચ છે અને ગુપ્તિ ત્રણ છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ઈર્યા સમિતિ, (૨) ભાષા સમિતિ, (૩) એષણા સમિતિ, (૪) આદાન ભંડમત્ત નિશ્ણેપણા સમિતિ, (૫) પારિઠાપનિકા સમિતિ. એ પાંચ સમિતિ છે. (૧) મનોગુપ્તિ, (૨) વચનગુપ્તિ, (૩) કાયગુપ્તિ. એ ત્રણ ગુપ્તિ છે. આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને જ અષ્ટપ્રવચન માતા કહેવાય છે.

ઉપયોગ પૂર્વક ચાલવું તે ઈર્યા સમિતિ, ઉપયોગ પૂર્વક (જ્યણાપૂર્વક) નિર્દોષ ભાષા બોલવી તે ભાષા સમિતિ, શુદ્ધ અને નિર્દોષ આહાર ગ્રહણ કરવો તે એષણા સમિતિ, સૂક્ષ્મ જીવની પણ હિંસા ન થઈ જાય તેવી સાવ-

ચેતી પૂર્વક વસ્ત્ર-પાત્રાદિ કોઈપણ ચીજ લેવી મૂકવી તે આદાન સમિતિ અને ઝાડો, પેશાબ, અશુદ્ધ કે વધેલો આહાર, અગર કોઈપણ ચીજને જ્યાણા પૂર્વક એટલે ફેંકવાના સ્થાન પર કોઈપણ જીવની વિરાધના ન થઈ જાય, અગર જેના વધુ ટાઈમ પડી રહેવાથી તે ચીજ સર્વજ્ઞ વચનાનુસાર હિંસાનું નિમિત્ત ન થાય તે રીતે તે વસ્તુને પરઠવવી (ત્યાગવી) તેને પારિજ્ઞા પનિકા સમિતિ કહેવાય છે.

દુષ્ટ ચિંતવનમાંથી મનને રોકી શુભ અને શુદ્ધ વિચારમાં પ્રવર્તીવડું તે મનોગુપ્તિ, સાવધ વચન નહિં બોલતાં નિરવધ વચન બોલવું અને તે પણ જરૂરી સમયે જ મુખે મુખવસ્ત્ર રાખવા પૂર્વક બોલવું તે વચનગુપ્તિ, કાયાને સાવધ માર્ગમાંથી રોકી નિરવધ ક્રિયામાં પણ સિદ્ધાન્તમાં કહેલી વિધિપૂર્વક ગમન આગમન આદિ કરવું તે કાયગુપ્તિ છે. આમાં ભાષા સમિતિ અને વચનગુપ્તિમાં તફાવત એ છે કે ભાષા સમિતિ તે નિરવધ વચન બોલવા રૂપ છે. અને તે નિરવધ વચન પણ બોલવા ટાઈમે મુખવસ્ત્રિકાના ઉપયોગ પૂર્વક બોલવાને અગર જરૂર વિના શિરઃકંપન વિગેરેના પણ ત્યાગ પૂર્વક રખાતું મૌનપણું તે વચનગુપ્તિ કહેવાય છે. સંવરધર્મની ઉત્પત્તિ અને પાલન આ “અષ્ટ પ્રવચન માતા” થી જ થાય છે.

આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના ખરાખર પાલનમાં આત્માને જાગૃત રાખનાર તો પરિષદજન્ય-યતિધર્મ.

વસ્તુ સ્થિતિનું કલ્યાણપ્રેરક ચિંતવન અને સમભાવરૂપ પરિણતિ છે.

ક્ષુધા-તૃષ્ણા-ઠંડી-ગરમી-માન-અપમાન-રોગ-તકલીફ વિગેરે શાન્ત ભાવથી સહન કરવાં અને પ્રલોભનની સામે લલચાવું નહિ, બુદ્ધિમતા કે વિદ્વતાનો અહંકાર ન કરવો અને બુદ્ધિમન્દતાદિ કારણે ઉદ્વિગ્ન ન થવું એ વિગેરે શાસ્ત્રમાં કહેલ બાવીસ પ્રકારના પરિષદ્ધમાં આત્મધર્મ ન ચૂકવો તે પરિષદ્ધજ્ય કહેવાય છે.

ક્ષમા-મૃદુતા-ઋણુતા - નિર્દોષતા-તપ-સંયમ (૫ મહાવ્રત, ૫ ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, ૪ કષાયનો જ્ય, અને મન-વચન-કાયના અશુભ વ્યાપાર રૂપ ત્રણ દંડની નિવૃત્તિ એમ સત્તર પ્રકારનો સંયમ) સત્ય-શૌચ-અપરિગ્રહ (અમ-મત્વ) અને બ્રહ્મચર્ય એ દશયતિધર્મ છે.

વસ્તુસ્થિતિના કલ્યાણપ્રેરક ચિંતવનને ભાવના કહેવાય છે. મોહ-મમત્વ ને નબળા પાડી ફેંકી દેવામાં ભાવનાનું બળ જ સાફ કામ આપે છે. જૈનગ્રંથોમાં એ માટે નીચે મુજબ બાર ભાવનાઓ ઉપદેશવામાં આવી છે.

(૧) અનાસક્તિ ભાવ પેદા કરવા માટે દુન્યવી ચીજોની ક્ષણભંગુરતાના ચિંતવનને “અનિત્ય ભાવના” કહેવાય છે.

(૨) ભૌતિક અનુકુળતાની પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં વર્તતા મિથ્યાભિમાનને રોકવા માટે “અશરણ ભાવના” છે.



(૩) દુનિયાના ક્ષુદ્ર પ્રલોભનના કસામણથી થતા કર્ત્ત-  
વ્યચ્યુતથી બચી જવા માટે “ સંસાર લાવના ” છે. આ  
લાવનામાં સંસારની વિચિત્રતાનો ખ્યાલ કરી લવનિર્વેદ  
(સંસાર પ્રત્યે ઉદ્વેગલાવ) પણ કેળવવાનું છે.

(૪) પૂર્વકૃત પાપના ફળરૂપે લોગવાતું વર્તમાન દુઃખ  
તે સ્વયં પોતાને એકલાને જ લોગવવાનું છે. કોઈથી તે  
લઈ શકાય કે ટાળી શકાય તેવું નથી. આ લવમાં પણ  
સ્વજન કુટુંબાદિને કારણે કરાતાં અનીતિ આદિ પાપકૃત્યોનું  
ફળ પણ પરલવમાં પોતાને એકલાને જ લોગવવું પડશે.  
“ ખાનારા સૌ ખાઈ જસે, માથે પડશે તુજ. ” એ રીતે  
થતું જે ચિંતવન તે “ એકત્વ લાવના ” છે.

(૫) જગતમાં પોતાના આત્માથી અન્ય સર્વ દ્રવ્યોની  
લિન્નતા વિચારવી તે “ અન્યત્વ લાવના ” છે.

(૬) વિષયાસક્તિને અને શરીર ઉપરના અત્યંત  
મમત્વ લાવને ટાળવા માટે શરીરના અભ્યંતર લાગની  
દુર્ગંધતાનો ખ્યાલ કરવો તે “ અશુચિત્વ લાવના ” છે.

(૭) કર્માશ્રવથી બચી જવા માટે કર્મબંધના હેતુ  
ભૂત આશ્રવમાર્ગનું સ્વરૂપ વિચારવું તે “ આશ્રવ  
લાવના ” છે.

(૮) આવતાં કર્મને રોકવા માટે રોકવાના ઉપાયો-  
રૂપ સંવરનુસ્વરૂપ ચિંતવવું તે “ સંવર લાવના ” છે.

(૯) પૂર્વબદ્ધ કર્મેણિ આત્મામાંથી છૂટકારો કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલ બાર પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ વિચારવું તે “ નિર્જરા ભાવના ” છે.

(૧૦) ચૌદરાજ પ્રમાણુ લોકાકાશમાં રહેલ છએ દ્રવ્યના પ્રતિસમય વર્તતા ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રોવ્યરૂપ ધર્મનું “ ચિંતવણું ”, અથવા છએ દ્રવ્યોના પરસ્પર સંબંધથી અનેક જાતની વિચિત્ર ઉદયપાથલોથી ભરપૂર એવા આ જગતનું અદ્ભૂત અને અકલિત સ્વરૂપ વિચારવું તે લોકસ્વભાવ ભાવના છે.

(૧૧) સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિની દુર્લભતાનો ખ્યાલ કરવો તે “ બોધિદુર્લભ ભાવના ” છે.

(૧૨) સમ્યક્ત્વની દ્રઢતા માટે અરિહંત પરમાત્મા આદિની પ્રાપ્તિની પણ દુર્લભતા વિચારવી તે “ ધર્મસાધક અર્હંતાદિ દુર્લભ ” ભાવના છે.

તાત્ત્વિક અને ઉંડા ચિન્તનરૂપ આ બારે ભાવનાઓ દ્વારા રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ થતી અટકી જાય છે. માટે જ આવા ચિન્તનને “ સંવર (કર્મબંધ નિરોધ) ” ના ઉપાય તરીકે જણાવેલ છે.

અનાદિકાળની પરદ્રવ્યમાં સ્મરણુતારૂપ વિષમ સ્થિતિમાંથી સ્વસ્વરૂપ રમણુતારૂપ સમસ્થિતિમાં આત્માને લાવનાર સાધનને “ ચારિત્ર ” કહેવાય છે.

આત્માને પરલવમાં લયલીન બનાવી સ્વસ્વરૂપ રમણ-  
તાથી વૂકાવી દેનારૂં તે મોહનીય કર્મજ છે. ચારિત્રદ્વારા  
મોહનીય કર્મને હટાવતાં હટાવતાં આત્મા જ્યારે ખિલકુલ  
મોહાવરણરહિત શુદ્ધ કુન્દન જેવો બને છે, તે સમય  
સુધિમાં ક્રમે ક્રમે શુદ્ધપામતી આત્મદશા જુદી જુદી  
સંજ્ઞાયુક્ત પાંચચારિત્રવાળી દશા તરીકે ઓળખાય છે.

અહિંસા-સત્ય-અસ્તેય-બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ એ  
પાંચ મહાવ્રતો તે યમ અને પાંચમહાવ્રતોના પોષક તથા  
રક્ષણ જે [વશેષ નિયમો- અભિગ્રહોને નિયમ કહેવાય છે.  
આ યમ અને નિયમને વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન યા વિરતિ પણ  
કહેવાય છે. તે સર્વવિરતિપણું તેજ સામાયિક ચારિત્ર  
છે. સંસારના કાંચન-કામિન્યાદિ સર્વભોગો છોડી, સમગ્ર-  
ગૃહ-કુટુંબ-પરિવાર સાથેના સંબંધથી વિમુક્ત થઈ ઉચ્ચ  
કલ્યાણ ભૂમિ ઉપર આરૂઢ થવાની પરમ પવિત્ર આકાંક્ષાએ  
જે અસંગવ્રત ગ્રહણ કરાય છે, તેજ સર્વવિરતિ સામા-  
યિક ચારિત્ર છે. રાગદ્વેષની તિઓને દબાવવી-જીતવી એજ  
સર્વવિરતિ વ્યાપારનો મુખ્ય વિષય છે. આ સર્વવિરતિ  
ચારિત્રદ્વારાજ ખાસ કરીને રાગદ્વેષ જીતાતો હોઈ રાગ-  
દ્વેષની મંદતા થતાંથતાં આત્મામાંથી સ્મૂળગો રાગદ્વેષનો  
વિનાશ થાય, ત્યાં સુધીમાં આ સર્વવિરતિચારિત્ર તે  
અનુક્રમે સામાયિક-છેદોપસ્થાપન-પરિહાર વિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસંપ-  
રાય અને યથાખ્યાત નામે ઓળખાય છે. પ્રથમની ત્રણ  
ચારિત્રાવસ્થા તે આત્મામાંથી રાગદ્વેષની મંદતા કરવા માટે

અનુક્રમે વિશેષ વિશેષરૂપે સાધન રૂપ છે. ચોથું ચારિત્ર તે રાગદ્વેષથી અલ્પ સમયમાં જ મુક્ત થવાવાળી આત્મ દશા છે. અને પાંચમું ચારિત્ર તે રાગદ્વેષના સંપૂર્ણ વિનય-વાળી આત્મદશા છે.

આ પાંચે ચારિત્ર છે તો સામાયિક સ્વરૂપેજ, પરંતુ અવસ્થાભેદે તે જુદી જુદી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અહિં પાંચ મહાવ્રત ગ્રહણરૂપ સર્વવિરતિ તે “સામાયિક ચારિત્ર” છે. પહેલા તથા છેલ્લા તીર્થંકરના શાસનમાં લઘુ દીક્ષા (સર્વવિરતિપણ્ણ) આપી છજ્જવનિકાય અધ્યયન ભણ્યા બાદ વડી દીક્ષા અપાય છે, તેને તથા મધ્યના બાવીશ તીર્થંકરોના શાસનમાં કોઈ મહાવ્રતોનો ઘાત કરવા ટાઈમે જ સાધુને પૂર્વપર્યાયનો છેદ કરી નવા પર્યાયનું ઉપસ્થાપન કરાવે એટલે કે ફરી મહાવ્રત ઉચ્ચરાવે તેને “છેદો-પસ્થાપનીય સામાયિક ચારિત્ર” કહેવાય છે.

ગુરૂની આજ્ઞા પૂર્વક નવ સાધુઓ અમુક ટાઈમ સુધી ગચ્છ બહાર નીકળી “પરિહાર કલ્પ” અંગે શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ અનુસાર તપશ્ચર્યા કરી ચારિત્રની જે વિશુદ્ધિ કરે છે, તેને “પરિહાર વિશુદ્ધિ સામાયિક ચારિત્ર” કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મ જ કષાયના ઉદયવાળી અવસ્થા તે “સૂક્ષ્મ-સંપરાય સામાયિક ચારિત્ર” કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મને સર્વથા ઉપશમ થવાથી કે સર્વથા આત્મામાંથી ક્ષય થવાથી વર્ત્તતી જે આત્મદશા તેને “ચથાખ્યાત સામાયિક ચારિત્ર” કહેવાય છે.

સ્થૂલપણે પળાતાં અહિંસાદ્વિતોને અણુવત કહેવાય છે. તેવાં અણુવતનું પાલન તે “ દેશવિરતિ ચારિત્ર ” છે. દેશવિરતિ ગૃહસ્થોને અનેક આરંભ સમારંભ હોવાથી તથા ધર્મધ્યાનની ગૌણતા હોવાથી અલ્પ સંવરવાળા તે દેશવિરતિ ચારિત્રમાં સંવરધર્મની મુખ્યતા નથી. એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકથી યયાખ્યાત સુધીના પાંચજ લેદ્ય ચારિત્રમાં ગણાવ્યા છે. તો પણ સર્વવિરતિના લક્ષ્ય પૂર્વક થતું દેશવિરતિનું પાલન તે રાગદ્વેષ જીતવામાં ઉપયોગી તો છે જ.

આ પ્રમાણે ૫ સમિતિ, ૩ શુષ્ઠિ, ૨૨ પરિષદ્જય, ૧૨ ભાવના, અતે પાંચ ચારિત્ર મળી કુલ સત્તાવન લેદ્ય સંવરના છે. આ સત્તાવન પ્રકારજ આવતાં કર્મને રોકવામાં સામ્યવાળા હોવાથી તેને સંવર કહેવાય છે.

આવતાં કર્મને રોકનાર તો મુખ્યત્વે ચારિત્ર જ છે. માટે ચારિત્રસંવરનો વિષય છે. પરંતુ ચારિત્રની રક્ષક તો સમિતિ-શુષ્ઠિરૂપ અષ્ટ પ્રવચન માતાજ છે. માટે અષ્ટ પ્રવચન માતાના અસ્તિત્વમાંજ ચારિત્રનું અસ્તિત્વ હોઈ શાસ્ત્રમાં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુષ્ઠિનેજ ચારિત્રાચાર કહ્યો છે. પરિષદ્જય, યતિધર્મ, અને ભાવના એ જીવનયાત્રાને શાન્ત તથા આનન્દિત રાખનાર હોઈ ચારિત્રાચારની પોષક છે.

કર્મ તે પૂર્વબદ્ધ-બધ્યમાન અને બંધનીય એમ ત્રણ કાળના લેદ્યવડે ત્રણ પ્રકારે છે. એમાં સંવરના સત્તાવન લેદ્યનો વિષય મુખ્યત્વે તો બધ્યમાન કર્મને રોકવાનો

છે. જ્યારે પૂર્વબદ્ધ કર્મની નિર્જરા (ક્રમે ક્રમે નાશ) કરનાર તો તપ જ છે. પૂજ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવરે તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે તપસ્યા નિર્જરાન્ન. તપસ્થાથી નિર્જરા થાય છે. એ તપ છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર એમ બાર પ્રકારનો છે.

(૧) સિદ્ધાંત વિધિએ આહારનો ત્યાગ કરવો તે અનશન.

(૨) ક્ષુધા કરતાં ન્યૂન આહાર કરવો તે ભનો દરિકાતપ.

(૩) દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી શિક્ષા વિગેરેના અભિગ્રહ કરવા તે વૃત્તિસંક્ષેપ.

(૪) દુધ-દહિં-ધી-તેલ-ગોળ અને તળેલી વસ્તુ એ છ વિગયનો યથાશક્તિ ત્યાગ અને મદિરા-માંસ-માંબણ અને મધ એ ચાર મહાવિગયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે રસત્યાગ છે.

(૫) વીરાસન આદિ આસનોથી બેસવું, કાયોત્સર્ગ કરવો અને કેશનો લોચ કરવો ઇત્યાદિને કાયકલેશ તપ કહેવાય છે.

(૬) અશુભ માર્ગે પ્રવર્તી ઈન્દ્રિયોને પાછી હટાવવી કષાયો રોકવા, અશુભયોગથી નિવર્તવું અને સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકના સંસર્ગવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરી સારા સ્થાનમાં રહેવું એ રીતે ચાર પ્રકારનો તપ તે સંલીનતા તપ છે.

એમ છ પ્રકાર બાહ્ય તપના છે, હવે અભ્યંતર તપના પ્રકાર:—

(૧) થયેલા અપરાધની શુદ્ધિ કરવી તે પ્રાયશ્ચિત્તતપ.

(૨) જ્ઞાની, સમ્યક્ત્વી અને ચારિત્રવંત પુરુષોનો મન-વચન-કાયાથી વિવિધ રીતે વિનય કરવો, એટલે કે સન્માન કરવું, આદર કરવો તે વિનયતપ કહેવાય છે.

(૩) આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી-સ્થવીર-સંઘ-સાધ-મિંક વીગેરેની આહાર-વસ્ત્ર-ઔષધ-ઇત્યાદિથી ભક્તિ-બહુ-માન કરવું તે વૈયાવૃત્ય તપ કહેવાય છે.

(૪) ભણવું ભણાવવું, સંદેહ પૂછવો, ભણેલ અર્થને સંભાળવો, ધારેલ અર્થનું સ્વરૂપ વિચારવું, ધર્મોપદેશ આપવો યા ધાર્મિક વાતચીત કરવી એમ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય તપ છે.

(૫) ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન ધ્યાવવાં તે ધ્યાન તપ છે.

(૬) કાયા વિગેરેના વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો તે કાયો-ત્સર્ગ તપ છે.

આ પ્રમાણે બાર પ્રકારનો તપ જ પૂર્વબદ્ધ કર્મની નિર્જરાનું પરમ સાધન છે. જો કે સંસારી આત્મા પોતાના પૂર્વબદ્ધ કર્મના વિપાકોદયને ભોગવવા વડે સમયે સમયે નિર્જરા કરી જ રહ્યો છે. અને એ રીતે થતી નિર્જરા તો એકેન્દ્રિયજીવોમાં પણ ચાલુ જ હોય છે. કારણકે કર્મનો

અને આત્માનો સંબંધ નિત્ય નથી પણ અનિત્ય છે. સ્વ-  
ભાવિક નથી પણ વિભાવિક છે.

એટલે મુદ્દત પુરી થતાં પોતાની મેળે પોતાનું ક્ષણ  
ખતાવી ખરી પડવું એતો કર્મનો સ્વભાવ છે. પરંતુ  
એ રીતે તે લોગવટા દ્વારા થતી નિર્જરામાં અશાન્તિ,  
દુઃખાનં અને કષાયિક આવેશ કરી, એનાથી ફરી કર્મખાંધી  
તે કર્મની પરંપરા અનાદિકાળથી જીવે ચાલુ રાખી છે.  
માટે તેવી નિર્જરા તો જીવને સંસાર પરંપરાનું કારણ  
બની છે.

જે આત્માઓ પરમાત્મા બન્યા છે, તેઓ ઉપર મુજ-  
બની નિર્જરાથી નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ આશયથી કરાતા પોતાના  
તપ સાધનાના બળથી નવાં કર્મશ્રવેનો રોધકરી પૂર્વબદ્ધ  
કર્મોને આત્મામાંથી ધીમે ધીમે ખેરવવા રૂપ નિર્જરાથી.  
માટે તપવડે કરાતો કર્મનિર્જરાજ આત્માને છેવટે કર્મરહિત  
બનાવી પરમાત્મપદ આપી શકે છે.

હવે કેવી રીતે કરાતો તપ કર્મક્ષયનું કારણ બને  
છે, તે બતાવતાં મહાપુરૂષોએ કહ્યું છે કે—

નિરણુદ્ઘાણમયમોહરહિયં, સુદ્ધતત્ત્વસંજુતં ।

અજ્ઞત્યભાવનાય, તં તવં કમલમસ્વયંહેતું ॥

ગતાનુગતિથી સૂત્રની અપેક્ષા સિવાય ઓછથી કે  
લોકસંજ્ઞાને અનુસરી જે કરવામાં આવે તેથી ભિન્ન, મદ  
અને મોહરહિત, શુદ્ધ તત્ત્વ સહિત, અધ્યાત્મ ભાવનાવડે  
જે તપ કરાય તે કર્મક્ષયનું કારણ છે. માટે પ્રથમતો



ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષા દૂર કરી શાન્ત પરિણ-  
તિથી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે લૈકિકકર્મની ઇચ્છા  
સિવાય જે તપ થાય તે વિશુદ્ધતપ છે. નિઃસંગ અને  
મોહરહિત આત્મતત્ત્વમાં એકતારૂપ, બાધક પરભાવરૂપ  
આહારાદિના ગ્રહણને નિવારણ કરનાર જે તપ તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

કટલાક અજ્ઞાની મનુષ્યો બાહ્યતપનો અનાદર કરે છે.  
તેવાઓ તો બાહ્યતપને બરાબર સમજ્યા જ નથી હોતા.  
જ્ઞાનીઓએ તો કહ્યું છે કે:—

પ્રાયશ્ચિત્તાદિ ભાવતપ (અભ્યંતરતપ) નો પરિણામ  
તે સ્વરૂપમાં તન્મયતા છે. અને તે તપથી સકલકર્મનો  
ક્ષય થાય છે. તો પણ અંતરંગતપની વૃદ્ધિનું કારણ અન-  
શનાદિ બાહ્યતપ પણ ઇષ્ટ છે. કારણ કે દ્રવ્ય (બાહ્ય) તપ  
તે ભાવ (અભ્યંતર) તપનું કારણ છે.

જેઓ જાણે છે કે આ ભવમાં જ અમારો મોક્ષ  
થવાનો છે, એવા અરિહંત પરમાત્મા પણ છાંસથી અવ-  
સ્થામાં ઘેર તપશ્ચર્યાઓ આદરી નિર્જરાધર્મ પ્રગટ કરી  
સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

બાહ્યતપ અને અભ્યંતર તપ બન્ને પરસ્પરોત્પાદક  
છે. એટલે બાહ્યતપથી અભ્યંતર તપ પ્રગટ થાય છે, અને  
અભ્યંતર તપથી તો બાહ્યતપ અવશ્ય પ્રગટ થાય જ છે.  
છતાં કેવો બાહ્યતપ ઇષ્ટ છે, તે બતાવતાં મહોપાધ્યાય  
શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે સ્વરચિત તપમષ્ટક ના પહેલા  
શ્લોકમાં જ કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનમેવબુધ્ધાઃ પ્રોહુઃ, કર્મણાં તાપનાત્ તપઃ ।

તદાભ્યન્તરમેવેષ્ટં, વાહ્યં તદુપબૃંહકમ્ ॥

કર્મને તપાવનાર હોવાથી તપ તે જ્ઞાન જ છે, એમ પાંડિતો કહે છે. તે અંતરંગજ તપ ઈષ્ટ છે. અને અન-શનાદિ તપ તે પ્રાયશ્ચિતાદિ ભેદવાળા જ્ઞાન વિશેષરૂપ અંતરંગ તપને વધારનાર હોય તો જ ઈષ્ટ છે.

હવે બાહ્યતપ પણ કેવી રીતે કરવો. જોઈએ, તે બતાવતાં શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તેજ અષ્ટકના સાતમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે—

તદેવ હિ તપઃ કાર્ય, દુર્ધ્યાનંયત્રનોમવેત્ ।

યેન યોગા ન હીયન્તે, ક્ષીયન્તેનેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

નિશ્ચય તેજ તપ કરવું જોઈએ કે જ્યાં ઈષ્ટ પુદ્ગલોની આશંસારૂપ કે અનિષ્ટ પુદ્ગલોના વિયોગરૂપ દુર્ધ્યાન ન થાય. જે તપથી મન, વચન અને કાયરૂપ યોગો તત્ત્વના અનુભવથી સ્વરૂપની રમણુતાનો ત્યાગ ન કરે, અને જ્યાં ઇદ્રિયો ક્ષીણ ન થાય એટલે કે ધર્મસાધકસ્વાધ્યાય કે અહિંસાદિમાં તેના કાર્યની પ્રવૃત્તિ નાશ ન પામે. બાહ્યતપથી શરીરની નિર્બલતારૂપ કષ્ટતા પ્રાપ્ત થવાથી કેટલાક અજ્ઞાનીઓ તેને અશાતા વેદનીય કર્મનો ઉદ્યમાની અશુભકહે છે. પરંતુ સમજવું જોઈએ કે તપ તે કર્મના ઉદ્યરૂપ નથી, પણ ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમથી થયેલ પરિણતિરૂપ છે.

બાહ્ય દેખાતું કષ્ટ અભ્યંતર રીતે અરતિ ઉત્પન્ન

કરનારું હોય તો તે કબ્જને ઉત્પન્ન કરનાવાળી પ્રવૃત્તિ ત્યાજ્ય છે. પરંતુ ઈચ્છિત કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે હર્ષપૂર્વક જે કબ્જ ઉઠાવવામાં આવે તેવું કબ્જ તો હર્ષને જ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી કબ્જરૂપે ગણાતું નથી.

ધન પ્રાપ્તિની અનુકુળતાવાળો દેવાદાર તે લેણદારને ધન આપતાં દેવાથી મુક્ત થતો જાણી હર્ષ અનુભવે છે. દુકાને બેઠેલો વેપારી ઘરે જમના જવાના ટાઈમે પણ ઘરાકોની ભીડને જમવા જવામાં વિઘ્નભૂત નહિં માનતાં આનંદભૂત માને છે. એવી રીતે તપસ્વીને પણ તપસ્યાથી થતી શરીરની ક્ષીણતામાંય મોક્ષરૂપ સાધ્યની મીઠાસથી હંમેશાં આનંદનીજ વૃદ્ધિ હોય છે. બાકી પૌદ્ગલિક સુખની તૃણાથી દીન બનેલા પુરૂષો જે કબ્જ સહન કરે છે, અથવા જે લોક-સંજ્ઞાથી ડરીને પરાધીનપણે દીનવૃત્તિથી આહારના ત્યાગરૂપ તપ કરે છે તે તપ નથી. કારણકે તેતો કષાયના ઉદયથી થતું હોવાને લીધે અને કર્મબન્ધનું કારણ હોવાથી આશ્ર-વરૂપ છે. જેથી તેવું તપ પૂર્વના અન્તરાય કર્મના રૂપરૂપ છે.

અને તપાબટકના સાતમા શ્લોકમાં કહ્યા મુજબનુંજ તપ તે ભૂતકાળમાં સંચિત કર્મોરૂપી કાબટ સમૂહોને બાળી સસ્ત્રીભૂત કરનાર છે.

સંવર અને નિર્જરાનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હોવાથી સંવર ધર્મીને ગૌણપણે સકામ નિર્જરા પણ અવશ્ય હોય

છે. અને નિર્જરા પ્રાપ્ત થતાં સંવર તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય જ છે.

સંવરની ક્રમેક્રમે થતી વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં કર્મપ્રકૃતિ-ઓનો બંધ ઓછો થતો જાય છે. અને છેવટે સંવરની સંપૂર્ણતા થતાં ૧૪ માં ગુણસ્થાનકમાં કર્મબંધનનો તદ્દન અભાવ થાય છે. એવી રીતે કર્મની નિર્જરા પણ ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ પામતાં કર્મબંધનના તદ્દન અભાવ પછી અદ્ય સમય-માં જ તે નિર્જરાની પૂર્ણતા થાય છે. અને સંવર તથા નિર્જરા પૂર્ણ ઉત્કર્ષ પર આવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પોતાના તે આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના સમય ઉપર અવશિષ્ટ ચાર કર્મો, જે “અઘાતી” અથવા “ભવો પગ્રાહી” કહેવાય છે, તેને ક્ષીણ કરે છે, અને તત્ક્ષણાત સીંધુ ઉદ્ધર્ગમન કરતો ક્ષણ માત્રમાં લોકના અગ્ર ભાગ ઉપર અવસ્થિત થાય છે. આ રીતે બન્ધ હેતુઓના બિલ્કુલ અભાવથી અને નિર્જરાથી કર્મનો આત્યન્તિકક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત અવસ્થાને મોક્ષ કહેવાય છે.



